



**19. ve 20. YÜZYILDA ESKİŞEHİR'E
YAPILAN GÖÇLER**

Engin KIRLI
Yüksek Lisans Tezi

Danışman:
Yrd. Doç. Dr. Selahattin ÖNDER

T.C.
ESKİŞEHİR
OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

108914

**19. ve 20. YÜZYILDA ESKİŞEHİR'E YAPILAN
GÖÇLER**

Engin KIRLI
Yüksek Lisans Tezi

108914

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Selahattin ÖNDER

**T.C. YÖKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

Eskişehir
Ağustos 2001

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZÜ
19. ve 20. YÜZYILDA ESKİŞEHİR'E YAPILAN GÖÇLER

Engin KIRLI

Tarih Anabilim Dalı

Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ağustos 2001

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Selahattin ÖNDER

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'ni en fazla meşgul eden problemlerden biri, kaybedilen topraklardan merkezi bölgelere doğru yapılan kitle göçleridir. Adriyatik sahillerinden Balkanlar'a, Kırım'dan Kafkasya'ya ve hatta Kazan diyarına değin uzanan geniş bir coğrafyada meydana gelen bu göçler, günümüzdeki sosyo-kültürel yapının oluşumunda etkin bir rol oynamıştır.

Osmanlı Devleti, tüm varlıklarını anayurtlarında bırakıp göç etmek zorunda kalan bu insanların, açlık ve sefalet çekmemelerini sağlamak için elinden geleni yapmaya çalışmıştır. Bu amaçla, çeşitli göçmen komisyonları kurulmuş ve iskân işlerinin ne şekilde yürütüleceğini belirten hükümler içeren birçok talimatnâme düzenlenmiştir.

Osmanlı Devleti'ne gelen muhacirler içinde çeşitli mesleklere mensup kişiler bulunmakla beraber, göçmenlerin ekserisi tarımla uğraşan insanlardan oluşuyordu. Bu yüzden göçmenlerin ziraatla uğraşabilecekleri tarıma elverişli boş araziler tespit edilerek muhacirlere tahsis edilmiştir.

Eskişehir ili, gerek tarıma elverişli geniş ve boş arazilerinin mevcudiyeti gerekse de ulaşım olanakları açısından sağladığı avantajlar dolayısıyla muhacirlerin yoğun şekilde iskân edildikleri bir bölge olmuştur. Devlet göçmenlere arazi, tohumluk, çift hayvanı, tarım aletleri ve sermaye tahsisi gibi yardımlarda bulunmuştur. Bunun sonucunda göçmenlerce şehir merkezinde yeni mahalleler kurulurken, kırsal alanda da çok sayıda yeni köy oluşturulmuştur.

**HIGH MASTER'S DEGREE THESIS ESSENCE
MIGRATIONS TO ESKIŞEHİR IN 19th and 20th CENTURIES**

Engin KIRLI

History Main Science Subdivision

Osmangazi University Social Science Institute

August 2001

Advisor: Yrd. Doç. Dr. Selahattin ÖNDER

Starting from the second half of the 18th Century, one of the major problems that plagued the Ottoman Empire has been the mass-migration of the people from the territories lost to foreign powers to the inner parts of the Empire. This migration movement, taking place in a wide range of region from the Adriatic to the Balkans, from Crimea and to the Caucasus and southern Russian steppes, has contributed greatly to the formation of the Ottoman-Turkish cultural set up in subsequent years.

The Ottoman Administration tried to do its best to ensure the well-being of its migrating citizens and not to allow them suffer hunger and any other miseries alike. To this end various "Migration Commissions" have been set up and many "Instructions" regulation the settlement procedures have been published.

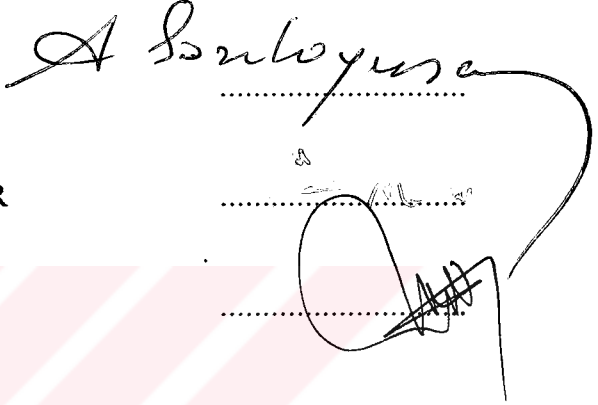
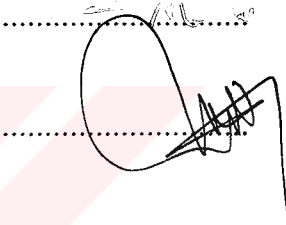

Among the immigrants the distribution of the profession groups was varying, although the majority engaged in agriculture. Taking this fact into consideration in places where the immigrants were settled, uncultivated lands convenient to cultivation have been assigned for immigrants' use.

The town Eskisehir, owing to its vast lands and uncultivated fields as well as its transportation facilities, has turned out to be a center where the immigrants were settled down densely. The Ottoman administration has also aided the migrants by providing them with vacant lands, seed, plough-animals, agricultural tools and capital. Consequently, new quarters were founded in the town center, while the countryside numerous new villages were formed.

**Osmangazi Üniversitesi Sosyal
Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne;**

Bu çalışma, Jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tezin kabul edildiği tarih: 25/09/2001

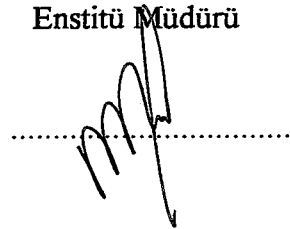
Unvan Ad Soyad	İmza
Başkan : Prof. Dr. Ali SARIKOYUNCU	
Danışman : Yrd. Doç. Dr. Selahattin ÖNDER	
Üye : Yrd. Doç. Dr. Saadettin YILDIZ	
Üye :
Üye :
Üye :

Tez ilgili yasa ve yönetmeliklerin öngördüğü teknik ve bilimsel koşulları yerine getirmiş ve aday, Yüksek Lisans (Bilim Uzmanlığı) derecesi almaya hak kazanmıştır.

..22.../..10.../..2001

Doç. Dr. Münevver YILANCI

Enstitü Müdürü



ÖNSÖZ

Hangi millet ve din mensubunun başına gelirse gelsin, göç hadisesi, hiç şüphesiz bir insanlık dramıdır. Toplumların ve milletlerin zorla yer değiştirme hadisesi insanların hafızasından kolayca silinmemekte ve derin izler bırakmaktadır. Osmanlı Devleti'nde XVIII.yy sonlarında başlayan bu göçler, belirli dönemlerde çoğalma, belirli dönemlerde azalma eğilimi göstererek, devletin yıkılışına değin sürmüştür. Hatta Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da günümüze kadar devam eden bir problem olmuştur. Bu bağlamda, Osmanlı topraklarına yönelik olarak gerçekleşen bu göçler, Avrupa tarihinde son üç yüzyılda görülen en büyük felâketlerden biridir.

Osmanlı Devleti'nin egemen olduğu dönemde arşiv belgelerinin ve tarafsız tarihçilerin doğruladığı üzere gayr-ı müslimlere planlı sistematik bir etnik soykırım uygulanmamıştır. Yaşanan bazı yerel hadiseler ise olayı hiçbir şekilde genelleştirmez. Fakat Osmanlı toplumu ise çeşitli vesilelerle katliam, baskı ve zorlamalar neticesinde göçe tabi tutulmuştur. Son iki yüzyılda Osmanlı Devleti'nin sivil nüfusunun dörtte biri Balkanlar ve Kafkaslarda meydana gelen etnik ve dini soykırım ile buna bağlı gerçekleşen göçler neticesinde eksilmiştir. Bu yaklaşık 5 milyon insana tekabül etmektedir. Bu kadar masum insanın hayatını kaybetmesine medeni ülkeler olduğunu iddia eden Batılı tarihçilerden birkaçı haricinde kimse değinmemiş ve Batı kamuoyunda sadece milyonlarca Ermeni ve Rum'un vahşi Türklerce öldürüldüğü iddiası yer almıştır.

Ekonomik açıdan sıkıntılı bir dönem geçirmelerine rağmen gerek Osmanlı Devleti ve gerek onun devamı olan Türkiye Cumhuriyeti, geçmişte sahip oldukları topraklardan gerçekleşen göç meselesiyle uğraşmak mecburiyetinde kalmışlardır. Bu konuda yapılan araştırmaların azlığı tez konusu seçimimizde etkili olmuştur.

Eskişehir'de günümüzde mevcut köylerin yaklaşık yarısı göçmenler tarafından kurulmuş köylerdir. Yine Eskişehir'in kent merkezinde göçmenlerce teşkil edilmiş birçok mahalle bulunmaktadır. Fakat göçmenlere ilişkin yapılmış çalışmalarda Eskişehir'in adından çok az söz edilmiştir. Biz bu çalışmamızda göçler sırasında

Eskişehir'in yerine getirdiği fonksiyonu göstermeye gayret ettik. Bu yönüyle yaptığımız çalışmanın şehir tarihine de katkı sağlayacağı inancındayız.

Gerek Osmanlı Devleti'nde görev yapan memurların, gerekse göç eden insanların kendilerini isimlendirmede tercih ettikleri "muhacir" kelimesini göçmen kelimesinin yerine sıklıkla kullandığımızı da belirtmekte yarar vardır.

Gerek lisans dersleri esnasında gerek konu seçiminde birikimlerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Burhan ERDEM'e ve de özellikle tez dönemimde danışmanım olarak yerinde ikaz ve düzeltmeleriyle tezimin bitirilmesinde teşvik ve yakın desteklerini gördüğüm Hocam Yrd. Doç. Dr. Selahattin ÖNDER'e, ayrıca çalışmaların sırasında desteğini esirgemeyen değerli eşim Hatice KIRLI'ya teşekkür etmek benim için en önemli vazifedir.



ÖZGEÇMİŞ

Engin KIRLI
Tarih Anabilim Dalı

EĞİTİM

Lisans 1998 Osmangazi Üniversitesi Tarih Bölümü

Lise 1993 Eskişehir Atatürk Lisesi, Sosyal Bilgiler – Edebiyat Bölümü

ALINAN BURS VE ÖDÜLLER

1998 Tarih Bölümü Üçüncülüğü

KİŞİSEL BİLGİLER

Doğum Yeri ve Tarihi : 06 Temmuz 1975 – Eskişehir

Yabancı Dil : İngilizce

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
DEĞERLENDİRME KURULU ve ENSTİTÜ ONAYI	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZGEÇMİŞ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR LİSTESİ	xii
EKLER LİSTESİ	xiv
GİRİŞ	1
1. BELGELER	4
2. ARAŞTIRMA VE DİĞER KAYNAK KİTAPLAR	5
3. MAKALELER.....	5
4. SÜRELİ YAYINLAR.....	5
5. YÖNTEM	6
6. ARAŞTIRMA SONUÇLARI	6
7. TARTIŞMA YARGI VE ÖNERİLER	7

BÖLÜM I

SİYASİ SINIRLARDA MEYDANA GELEN DEĞİŞİKLİKLER

1.1. OSMANLI YÖNETİMİNDEN İLK KOPAN BÖLGELER	8
1.1.1. Kırım'ın Coğrafi Yapısı Ve Tarihi	8
1.1.2. Rusya'nın Kırım'ı İşgali Ve İlhakı	9
1.1.3. Osmanlı Devleti'nde Bağımsızlık Hareketleri: Sırp İsyanı	13
1.1.4. Yunan İsyanı	17
1.2. RUSLARIN KAFKASYA'YI İSTİLASI	26
1.2.1. Kafkasya'nın Coğrafi Konumu.....	26
1.2.2. Kafkasya'nın Tarihçesi	30
1.2.3. Rusya'nın Kafkasya'yı İstilas Ve Kafkas İstiklal Mücadelesi	33

1.2.4. İmam Şamil'in Hareketin Başına Geçmesi.....	38
1.2.5. Kafkasyalıların Göçe Zorlanması	42
1.3. OSMANLI DEVLETİ'NDE BULGAR SORUNU VE	
1877-1878 OSMANLI-RUS HARBİ	49
1.3.1. Osmanlı Devleti'nde Bulgar Sorunu.....	49
1.3.2. İmparatorluk İdaresi Altında Bulgarların Genel Durumu.....	51
1.3.3. Panslavizmin Bulgarlar Arasında Yayılması.....	54
1.3.4. Bulgarlar Arasında Eğitim Faaliyetleri.....	56
1.3.5. Komitacılık Faaliyetleri ve Silahlı Mücadeleler	60
1.3.6. 1876 Bulgar Ayaklanması	63
1.3.7. İstanbul Konferansı.....	68
1.3.8. 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi	72
1.3.9. Bulgar Devleti'nin Kurulması Yönünde Yürütülen Faaliyetler	75
1.3.10. Mülki İdare Teşkilatı	79
1.3.11. Ayastefanos Antlaşması.....	81
1.3.12. Berlin Kongresi.....	83
1.3.13. Bulgaristan Emaretinin Türklere Karşı Tutumu	84
1.3.14. Şarki Rumeli Vilayetinin Tutumu.....	86
1.4. GİRİT'İN OSMANLI YÖNETİMİNDEN ÇIKIŞI VE	
ANADOLU'YA YAPILAN GÖÇLER.....	90
1.4.1. Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne Karşı Tutumu.....	90
1.4.2. Girit'te Yaşanan Göç	94
1.5. DOĞU ANADOLU VE KAFKASYA (1878-1914).....	95
1.5.1. Ermeniler	95
1.5.2. Kafkasya'da Gelişmeler.....	101
1.6. BALKAN SAVAŞLARI	103
1.6.1. Balkan Savaşlarını Hazırlayan Sebepler.....	103
1.6.2. I. Balkan Savaşı	106
1.6.3. Balkan Ülkelerinden Türklerin Sürülmesi	113
1.6.4. Balkanlarda Nüfus Değişimi.....	116

BÖLÜM II

KIRIM, KAFKASYA VE RUMELİ'DEN ANADOLU'YA GÖÇLER

2.1. GÖÇLERİN SEBEPLERİ	118
2.1.1. Baskı Ve Zulümler.....	119
2.1.2. Asimile Faaliyetleri.....	124
2.1.3. Ekonomik Sebepler.....	126
2.1.4. Dini Sebepler	134
2.1.5. Vergi Ve Angarya.....	140
2.1.6. Türklerin-Müslümanların Askere Alınması.....	141
2.2. GÖÇ YOLLARI	143
2.2.1. Denizyolu ile Yapılan Göçler	145
2.2.2. Karayolu ile Yapılan Göçler	149
2.2.3. Demiryolu ile Yapılan Göçler.....	151
2.3. MUHACİR KOMİSYONLARI.....	154
2.3.1. Muhacirin Komisyonu	157
2.3.2. İdare-i Umumiyye-i Muhâcirîn Komisyonu	158
2.3.3. Umum-ı Muhâcirîn Komisyonu.....	159
2.3.4. İâne'i Muhâcirîn Encümeni (Muhâcirîne Mu'âvenet Cem'iyeti).....	160
2.3.5. Muhâcirîn İâne Komisyonu	160
2.3.6. Milletlerarası Muhacirlere Yardım Komitesi	161
2.3.7. Sermâye-i Şefkat-i Osmaniyye (Turkish Compassionate Fund)	163
2.3.8. Muhacirîn Komisyon-u Alîsi	163
2.3.9. Muhacirîn-i İslâmiye Komisyonu	164
2.3.10. Muhâcirîn-i Müslimeye Muavenet Komisyonu.....	165
2.4. GÖÇMENLERİN GEÇİCİ OLARAK İSKANLARI.....	167
2.4.1. Göçmenlerin Geçici Olarak Barındırıldıkları Yerler	167
2.4.2. Hilal-i Ahmer (Kızılay)'in Faaliyetleri.....	170
2.4.3. Muhâcirlerde Görülen Salgın Hastalıklar	172

BÖLÜM III

GÖÇMENLERİN ESKİŞEHİR'E İSKÂNI

3.1. ESKİŞEHİR'İN KONUMU, COĞRAFİ YAPISI VE YER ŞEKİLLERİ	177
3.1.1. Eskişehir'in İklimi ve Bitki Örtüsü.....	180
3.2. ESKİŞEHİR'İN TARİHİ.....	183
3.2.1. İlkçağ	184
3.2.2. Selçuklular Dönemi	188
3.2.3. Osmanlılar Döneminde Eskişehir	190
3.3. GÖÇMENLERİN ESKİŞEHİR'E YERLEŞTİRİLMESİ	197
3.3.1. Osmanlı Devletinin İskân Siyaseti.....	197
3.3.2. Muhacirlerin Eskişehir'e Yerleştirilmesinin Sebepleri.....	200
3.3.3. Göçmenlerin Eskişehir'de İskân Olunduğu Yerler.....	204
3.3.4. Göçmenler Tarafından Kurulan Köyler.....	205
3.3.5. Eskişehir'de Çiftliklere İskân Edilen Muhacirler	212
3.3.6. Eskişehir'de Göçmenlerce Kurulan Mahalleler.....	217
3.3.7. Gayr-i Müslim Muhacirler	220
3.3.8. Göçmenler Tarafından Kurulan Köylerin ve Mahallelerin İsimlendirilmesi.....	223
3.4. MUHACİRLERE YAPILAN YARDIMLAR VE TANINAN MUAFİYETLER	224
3.4.1. Muhacirlere Yapılan Yardımlar	224
3.4.2. Yevmiye Tahsisi	225
3.4.3. Arazi, Tohumluk ve Çift Hayvanı Yardımları.....	227
3.4.5. Muhacirlerin Masrafları İçin Sağlanan Mali Kaynaklar	233
3.4.6. Göçmenlere Tanınan Muafiyetler	237
3.4.7. Göçmen Çocuklarının Eğitimi Meselesi.....	239
3.5. İSKÂN SIRASINDA KARŞILAŞILAN SORUNLAR	240
3.5.1. Talimatnamelerin Yetersizliğinden Kaynaklanan Sorunlar.....	241
3.5.2. Muhacirleri İskân Etmekle Görevli Memurlardan Kaynaklanan Sorunlar.....	242
3.5.3. Göçmenlerin İskân Yerlerini Terk Etmeleri	245
3.5.4. Göçmenlerin Osmanlı Vatandaşlığına Kabulü Sorunu.....	247

3.5.5. Göçmen-Ahali Anlaşmazlıkları	249
3.5.6. Göçmenlerin Asayışı Bozucu Faaliyetleri	252
3.5.7. Göçmenlerin Kendi Aralarında Yaşadığı Sorunlar	253
3.5.8. Parçalanmış Aileler Sorunu	255
3.5.9. Sağlık Sorunları	256
3.5.10. Göçmenlerin Vergi Vermek İstememesi	257
3.6. GÖÇLERİN SONUÇLARI	259
3.6.1. Göçlerin İdeolojik Sonuçları.....	259
3.6.2. Demografik Sonuçları.....	260
3.6.3. Göçlerin Ekonomik Sonuçları	262
3.6.4. Mesken Tiplerine Etkileri	265
SONUÇ	272
KAYNAKLAR.....	275
1. ARŞİV VESİKALARI	275
2. KİTAP VE MAKALELER.....	277
EKLER	289
EK 1: İskân-ı Muhâcirin Nizamnâmesi	289
EK 2/1: Muhâcirine Arazi ve Emlâk Tevziine Dair Talimatnâmedir.....	297
EK 2/2: Muhâcirine Verilen Bağ, Zeytinlik, Dutluk ve Emsâli Yerlerin İmarı ve Hüsn-i Muhafazası Zımında İstihdâm Edilecek Ustalara Dair Talimatnâme.	305
EK 3: Muhâcirlerin Göç Yolları	309
EK 4: Arşiv Belgelerinden Örnekler	312
EK 5: Eskişehir'de Muhacirler Tarafından Kurulan Bazı Köyler ve Nüfuslarını Gösteren Tablo.....	325

KISALTMALAR

A.DVN.DVE	: Sadâret Divân-ı Hümâyün Düvel-i Ecnebiye
A.DVN.MKH	: Sadâret Divân-ı Hümâyün Mukataat Hazinesi
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
A.MKT.	: Sadâret Mektûbi Kalemî
A.MKT.DV.	: Sadâret Mektûbi, Deâvi
A.MKT.MVL	: Sadâret Mektûbi, Meclis-i Vâlâ Kalemî
A.MKT.MZD	: Sadâret Mektûbi, Nezâret ve Devâir Kalemî
A.MKT.UM	: Sadâret Mektûbi, Umum Vilâyât
A.Ü.SBF.D.	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
BCA.	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BEO.	: Babıâli Evrak Odası
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DH. İD.	: Dahiliye Nezâreti İdare
DH. İ. UM.	: Dahiliye Nezâreti İdare-i Umumiye Müdüriyeti
DH. MUİ.	: Dahiliye Nezâreti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi
DH. SNM.	: Dahiliye Nezâreti Sicil-i Nüfus Müdüriyeti
DH. SN. THR.	: Dahiliye Nezâreti Sicil-i Nüfus Tahrirat Kalemî
DH. ŞFR.	: Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemî
DH. UMUM	: Dahiliye Nezâreti Umûr-ı Mahalliye Vilâyat Müdüriyeti
DUIİT	: Dosya Usulü İradeler
E.A.Ü.F.E.F.D.	: Eskişehir Anadolu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi
İ.Ş.D.	: İrade Şurayı Devlet
İ.Ü.İ.F.M.	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
MHM	: Mühimme Defteri
MV.	: Meclis-i Vükela Mazbataları

S.	: Sayı
s.	: Sayfa
Ş.D.	: Şura-yı Devlet
V.G.G.	: Vilâyet Gelen Giden
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
Y. A. RES.	: Yıldız Sadâret Resmi Mâruzât
Y. MTV.	: Yıldız Mütenevvi Mâruzât

HİCRİ AYLAR CETVELİ

Muharrem	: M.
Safer	: S.
Rebi'ül evvel	: Ra.
Rebiülâhir	: R.
Cemâziyelevvel	: Ca.
Cemâziyelâhir	: C.
Receb	: B.
Şaban	: Ş.
Ramazan	: N.
Şevval	: L.
Zilkade	: Za.
Zilhicce	: Z.

EKLER LİSTESİ

	Sayfa
Ek 1 : İskân-I Muhâcirin Nizamnâmesi	289
Ek 2/1 : Muhâcirine Arazi Ve Emlâk Tevziine Dair Talimatnâmedir.	297
Ek 2/2 : Muhâcirine Verilen Bağ, Zeytinlik, Dutluk Ve Emsâli Yerlerin İmarı Ve Hüsn-i Muhafazası Zımnında İstihdâm Edilecek Ustalara Dair Talimatnâme.	305
Ek 3 : Muhâcirlerin Göç Yolları	309
Ek 4 : Arşiv Belgelerinden Örnekler.....	312

GİRİŞ

Göç en geniş anlamıyla, şahısların hayatlarının tamamını veya bir bölümünü geçirmek üzere tamamen yahut geçici bir süre, bir iskân ünitesinden diğerine yerleşmek üzere yaptıkları coğrafi yer değiştirme hareketidir¹.

Osmanlı Devleti'nin nüfus ve iskân politikasının esasında, sistemin ihtiyacı olan nitelikteki insanların gerekli yerde gerekli miktarda bulundurulmasının temini vardır. Devlet, kuruluşundan yıkılışına değin bütün dönemlerinde nüfusu, yerleşik hayat esaslı, ama yine de kendi sisteminin yerleşmesini ve devamını sağlayıcı olarak, yerine göre başka bölgelere gönderip iskân ettiği bir araç olarak görmüştür. Başka bir deyişle, nüfusu, varolduğu haliyle bir veri olarak algılamamış, belirlenen siyasi, sosyal ve ekonomik hedefler doğrultusunda ona yön vermiştir. Ancak otonomiye sahip bölgeler hanlık ve voyvodalıklar için bu durum söz konusu değildir.

Serbest göçler, Osmanlı Devleti'nde, kuruluş ve genişleme döneminde, özellikle Türkmen aşiretleri arasında görülür. Henüz yerleşik hayata geçmemiş aşiretler, elde edilen yeni topraklarda ortaya çıkan imkanları değerlendirmek üzere buralara gidip yerleşmişlerdir. Ancak devletin de desteğine sahip bu göçlerin özellikle Rumeli Bölgesi için yeterli olduğu söylenemez. Bu nedenle sürgün şeklinde göçler de söz konusudur. Siyasal nüfuza engel teşkil eden kişi, topluluk veya aşiretler başka bölgelere gönderilmektedir. Sürgün tabiri mutlaka bir cezalandırma anlamına da gelmemektedir. Bu tabir devlet kararı ile gönderilen bütün muhacirler için kullanılan bir tabirdir².

Rumeli'nin Türkleşmesi'ndeki en önemli etkenlerden biri de orduyla birlikte ya da daha sonra Rumeli'ye giden birçok tarikata mensup idealist dervişlerin, ıssız yerlerde kurdukları medrese ve zaviyelerde çevrelerine topladıkları insanlarla iskân işine katkıda bulunmasıydı³.

¹ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1994, s.1.

² Gülfettin Çelik, "Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskân Politikası", *Divan*, S.6, İstanbul 1999, s.74-78.

³ Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1988, s.3.

Rumeli'de yerleşim yeri olarak seçilen bölgeler çoğunlukla kırsal kesimlerdir. Yine Rumeli'de kurulan köyler, çok büyük bir ekseriyetle daha önce yerleşim yeri olmayan alanlardır. Dervişlerin iskân faaliyetleri sonucu, kırsal kesimin iskana açılmasında çok büyük başarılar elde edilmiştir⁴.

Balkanlar, yapılan ilk tahrir kayıtlarında gayr-ı müslim köylerinin adlarının çok seyrek geçmesinden de anlaşılacağı gibi, göçler öncesi dönemde bir nüfus azlığı yaşanmaktadır. Kırsal kesime yerleşen bu büyük nüfus kitlesi bölge için gerekli olan iktisadi üretim düzeyinin ortaya çıkmasına da imkan vermiştir⁵.

Rumeli'ye bu türlü metotlarla çok sayıda Türk yerleştirilmesi yanında yapılan fetihlerden sonra Osmanlı idarecilerinin halka iyi niyetle davranmaları ve adil idareleri neticesinde Balkanlar'daki kavimlerden olan Arnavut ve Boşnaklar da kendi istekleriyle İslam dinini seçmişlerdi. Bu kavimlerin İslamiyet'e girmeleriyle Balkanlar'daki Osmanlı varlığı da perçinlenmiş oldu.

Arnavutlar, Türklerin baskıcı olmayan yönetimleri sayesinde İslam dinine kolaylıkla girmişlerdir. Boşnakların İslam dinine girmelerinde önemli sebeplerden bir tanesi de kendilerinin Bogomil mezhebine tabi olmalarından dolayı bölgedeki Katolik ve Ortodokslardan çok baskı görmeleriydi. Ayrıca Hıristiyanlığın bir mezhebi olan Bogomilik, İslamiyet'le bazı noktalarda benzerlik gösteriyordu⁶. İşte bu yüzden Boşnakların önemli aileleri ve zaman içinde tamamının Müslümanlığı kabul etmeleri kolay olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun nizamı Balkan milletleri halklarına daha önce yalnız Bizans devrinde tatmış oldukları, hakimiyet sıfat ve yetkilerinin parçalanmaz bir bütün olarak kabul edildiği bir devlet düşüncesiyle koskoca bir imparatorluk ailesi içinde yaşama zevkini tekrar tattırmakla kalmayarak, onlara güvenlik ve barış içinde daha

⁴ Çelik, a.g.m., s.79.

⁵ Çelik, a.g.m., s.80.

⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C.II, Ankara 1994, s.84-85.

müreffeh yaşamak ve hayat şartlarında daha müsait bir yenilik meydana getirme imkanlarını da hazırlamıştır⁷.

Kırım ilk kez Cengiz Han'ın batı seferi sırasında Moğolların hakimiyet sahasına girmişti. Daha sonra Cengiz Han'ın oğullarından olan Cuci döneminde Altınordu Devleti'nin sınırlarına dahil edilmiştir. Mısır Memlûk Sultanı Baybars'la Berke Han arasındaki karşılıklı yazışmalar ve diplomatik ilişkiler, İslâmiyet'in Kırım'da yerleşmesindeki en önemli etkindir⁸. Mengli Giray Han 1487 yılında Osmanlı Himayesi'ne girmesinin ardından oğulları ve torunları Osmanlı Devleti'nin yüksek hakimiyetini tanıyarak yaklaşık üç asır Kırım'ın idaresini ellerinde bulundurmuşlardır⁹.

Kafkasya'nın tarihi ise, Kırım'a oranla çok daha karışıktır. Bu karışıklığın sebebi, bir yandan bölgenin tarih boyunca güçlü devletlere yakın olması, öte yandan buradaki toplumların büyük bir etnik karmaşıklık göstermesidir. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ile olan ilk ilişkileri XV.yy'ın ikinci yarısından sonra olmuştur. 1461'de Trabzon ve yöresinin Fatih tarafından fethedilmesi ve Karadeniz'e tamamen egemen olma fikri, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasında etkili rol oynamıştır. Osmanlı Devleti bölgeye egemen olmaya gayret ederek, Karadeniz bölgesinde yer alan limanları yönetimi altında bulundurmaya çalışmıştır¹⁰. X.yy'dan itibaren Kafkasya bölgesiyle ilgilenen Rusya, halkın büyük bir bölümünün müslüman olması dolayısıyla buradaki Hıristiyan Gürcülerden yararlanma yolunu seçmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de Viyana kapılarına kadar yayılmasından sonra yapılan Viyana Kuşatması'nın başarısızlığa uğraması aynı zamanda bir dönemin de sonu olmuştur. Avusturya'ya karşı yapılan başarısız savaşların ardından kaybedilen toprakların Türk ve müslüman ahalisi de ilk kez iç bölgelere göç etmek zorunda kalmışlardı.

⁷ Ömer L. Barkan, "Balkan Memleketlerinin Milli Kurtuluş Mücadeleleri ve Toprak Meselesi", İ.Ü.İ.F.M., C.IV, S.4, İstanbul 1942, s.499.

⁸ Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, Trabzon, 1996, s.1.

⁹ Uzunçarşılı, a.g.e., C.II, s.132.

¹⁰ Erkan, a.g.e., s.2.

Osmanlı'nın Avrupa'dan geri çekilmesiyle de göç süreci hızlanıyor ve 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Kırım'ın kaybedilmesiyle 1800'lere kadar devam eden zamanda 500.000'e yakın insanın Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif yerlerine göç etmesiyle sonuçlanıyordu¹¹.

Osmanlı Devleti'nde meydana gelen göç hadiselerini incelediğimiz bu çalışmada, yaşanan bu göç sürecinde Eskişehir'in yerine getirdiği fonksiyonu tebarüz ettirmeye gayret ettik. Konuyla ilgili daha önceden yapılmış çalışmalar yanında, başta Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı olmak üzere Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı'ndan faydalanma imkanını elde ettik.

1. BELGELER

Göç hadiselerine ilişkin belgelerimizin külliyetli miktardaki kısmını Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nda yapılan çalışmalar sonunda elde edilen belgeler oluşturmaktadır. Kırım, Kafkasya, Rumeli bölgelerinden gerçekleşen göçlere ilişkin bazı belgelerin yanında, muhacir komisyonlarının kuruluşlarına ilişkin tüzükler ve talimatnameler, Eskişehir'de gerçekleştirilen iskana ilişkin belgeler Osmanlı Arşivi'nden temin edilmiştir.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı'ndaki, Toprak İskân Genel Müdürlüğü Kataloglarında yer alan Eskişehir'e ilişkin iskan işlemlerine ait belgeler kullanılmıştır.

Osmanlı Arşiv Belgeleri'nde yaşanan en büyük dezavantaj, Dahiliye Nezareti'ne bağlı Muhacirin Müdüriyeti ve daha sonraki teşkilat değişikliğinden sonraki adıyla Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi fonunun tasnifinin yapılmamış olmasıydı. Muhacirler ile ilgili istatistiki bilgiler ancak mezkur fonların araştırmaya açılması ile kesinlik kazanacaktır. Aynı zamanda muhacir meselesinin devlete yüklediği ekonomik boyutunun aydınlatılması da şu anda tasnifi yapılmamış olan Maliye Nezâreti belge serilerinin araştırmaya açılmasıyla mümkün olacaktır.

¹¹ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.41-42.

Eskişehir bölgesinde gerçekleştirilen iskana ilişkin arşiv belgelerinin neredeyse tamamı ilk kez tarafımızca kullanılmıştır.

2. ARAŞTIRMA VE DİĞER KAYNAK KİTAPLAR

Nüfusunun azımsanamayacak bir kısmını muhacirlerin oluşturduğu ülkemizde göç meselelerini inceleyen araştırma sayısı bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar azdır. Bu konuda yapılmış araştırmalardan ilk niteliğini taşıyan çalışma Ahmet Cevat Eren'in 1966 yılında yayınladığı Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri isimli çalışmasıdır. Bunu 1968'de yayınlanmaya başlayan Bilal N. Şimşir'in üç ciltlik "Rumeli'den Türk Göçleri" adlı dökümanter kitabı izlemiştir. Bu çalışmaları Nedim İpek'in Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1994), Ahmet Halaçoğlu'nun Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1995), Abdullah Saydam'ın Kırım ve Kafkas Göçleri (1997), Süleyman Erkan'ın Kırım ve Kafkasya Göçleri (1996) isimli çalışmaları takip etmiştir.

3. MAKALELER

Göçlere ilişkin yayınlanan makalelerin sayısı, bu konudaki kaynak kitapların adedi dikkate alınarak yapılacak bir değerlendirmede görece daha iyi bir durumdadır.

Gülfettin Çelik'in "Osmanlı Devleti'nde Nüfus ve İskân Politikası" (1999), Faruk Kocacık; "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)" (1980), Nedim İpek "Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri" (1996), belli başlı istifade ettiğimiz makalelerdir. Çalışmada kullanılan makaleler kaynakça bölümünde gösterildiğinden bu bölümde daha fazla ayrıntıya girmeye gerek görmedik.

4. SÜRELİ YAYINLAR

Turhan Baraz'ın Başlangıçtan Günümüze Eskişehir Basını (1908-1986) adlı çalışmasından, Eskişehir'de II. Meşrutiyet'in ilan edildiği dönemden itibaren faal ve yaygın bir basın yayım faaliyetinin olduğunu görüyoruz. Ancak tezimizde dönemin

sürelî yayınlarından istifade etme olanağı oldukça sınırlı düzeyde kalmıştır. Hürriyet, Sırat-ı Müstakim ve Karacahisar gazetelerinden elde edilen göçlere ilişkin bilgiler, yazılar, bu çalışmada kullanılan sürelî yayınları oluşturmaktadır.

5. YÖNTEM

Bu çalışmada kullanılan veriler, Arşiv belgelerinden, dönemin gazetelerinden ve konu hakkında daha önce yapılmış çalışmaların birikimlerinden istifade edilmek suretiyle elde edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde göç meselesini inceleyen diğer müelliflerin çalışmalarında tespit ettikleri; konuya yaklaşım, verilerin değerlendirilmesi ve bölümlerin oluşturulması hususlarında, eserlerinde takip ettikleri usullerinde faydalanılmıştır.

Ancak, çalışmamızda Eskişehir'de gerçekleşen iskân faaliyetleri mercek altına alındığında, Eskişehir'in coğrafi yapısını ve tarihini ana hatlarıyla ortaya koyan bir metnin bulunması faydalı görülerek son bölüme eklenmiştir.

6. ARAŞTIRMA SONUÇLARI

Araştırma sonuçları üç bölüm içinde değerlendirilmiştir. Birinci bölümde, Yakınçağ Tarihi'nde Osmanlı Devleti'nin hakim olduğu topraklarda meydana gelen siyasi mücadelelere değinilmiştir. İkinci bölümde göç sebepleri, göç yolları, kurulan komisyonlar ve göçmenlerin acil ihtiyaçlarını karşılamaya dönük geçici yardımlar değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde göçmenlerin Eskişehir'e yerleştirilmeleri, göçmenlere yapılan yardımlar ve muafiyetler, iskân sonrası ortaya çıkan sıkıntı ve problemler belirtilmiştir.

7. TARTIŞMA YARGI VE ÖNERİLER

Göç meselesi, insanların bir yerden başka bir yere yerleştirilmelerinden ibaret basit bir hadise değildir. Beraberinde siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik, psikolojik birçok soruna da yol açmaktadır.

Göç hadisesinde en öncelikli sorun, muhacirlerin iâşe ve barınma meselesidir. Yetersiz ve sağlıksız biçimde gerçekleştirilecek barınma ve beslenme, salgın hastalıklara ve ölümlere yol açmaktadır.

Uzun vadede yapılması gereken bir takım düzenlemeler ise, göçmenlerin ekonomik hayata dahil edilmeleri, refah seviyelerinin düzeltilmesi, eğitim faaliyetlerinden faydalanabilmeleri, yeni sosyal çevre ile bütünleşebilmeleri bakımından gerekli psikolojik tedavi gibi bir takım tedbirlerdir.

Buna karşın, göçmenlerin iskan, istihdam, eğitim gibi problemlerine çözüm üretilmesi durumunda, nüfus yoğunluğu az olan toplumlarda göçlerin ülke ekonomisine olumlu yönde katkı sağladığı görülmektedir.

BÖLÜM I

SİYASİ SINIRLARDA MEYDANA GELEN DEĞİŞİKLİKLER

1.1. OSMANLI YÖNETİMİNDEN İLK KOPAN BÖLGELER

1.1.1. Kırım'ın Coğrafi Yapısı Ve Tarihi

Kırım, tarihte çeşitli milletlerin egemenliği altında kalmış bir bölgedir. Karadeniz'in, daha M.Ö. XI. ve XII.yy'larda gelişmeye başlayan ticari hayatında Kırım limanlarının ayrı bir önemi vardır. Tarihi "İpek Yolu" nun halkalarından birini oluşturan bu bölgenin, Orta-Asya-Avrupa, Baltık-Kırım, Moskova-İstanbul güzergahlarında bulunuşu ekonomik ve ticari faaliyetlerin yoğunlaşmasına yol açmıştır. Kırım, sadece transit ticaretin kavşak noktalarından biri olmayıp sahip olduğu tarım, hayvancılık, yer altı zenginlikleriyle de gelişme göstermiştir. Yarımada'nın ekonomik imkanları sebebiyle çok eski dönemlerden itibaren, burada bir çok büyük şehir kurulmuştur¹.

Kırım'ın güneyinde ve batısında Karadeniz, doğusunda ve kuzeyinde Azak Denizi ile oldukça sığ olan Sıvaş Denizi yer almaktadır. Bölge bu haliyle ana kıtadan kopacakmış gibi bir görünüm uyandırmaktadır. Hatta Orkapı'nın hendeklerle çevrilip içine su doldurulduğu zamanlarda Kırım, ada haline gelmekteydi. Böylece korunmuş bir kale niteliği kazanıyordu. Hanlık döneminde zaman zaman hendekler kazılarak içine su doldurulmak suretiyle Kırım'ın kıta ile bağlantısı kesiliyordu. Bundan dolayı Kırım, halk arasında "yeşil ada" ismiyle anılmaktaydı².

XIII.yy'ın başında Cengiz Han tarafından işgal edilen Kırım, daha sonra Cengiz Han'ın oğullarından olan Cuci'nin oğlu Batu zamanında, 1236 yılında Altınordu Devleti'nin sınırları içerisine girmiştir. 1266 yılında Cenevizliler, Kırım'la birlikte Azak sahillerindeki Kefe şehir ve limanını da Altınordu Devleti'nden alarak ticaret müstemlekeleri oluşturmuşlar, İran, Rusya ve Orta-Asya ticaretini bu limanlar

¹ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, Ankara 1997, s.24.

² Mirza Bala, "Kırım", İ.A., s.741.

üzerinden yürütmüşlerdir. Kırım'da İslamiyet'in yayılmaya başlaması ise Berke Han zamanında gerçekleşmiştir.

Osmanlı Devleti, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarına sahip olduktan sonra, Karadeniz'in tamamen kontrol altına alınması amacıyla buradaki Ceneviz sömürgelerini de ortadan kaldırmak için, 1475 yılında Gedik Ahmet Paşa'yı Kuzey Karadeniz Seferi'yle görevlendirdi. Kısa sürede, Kırım Yarımadası'ndaki tüm kaleler elde edilerek, bölge Osmanlılar'ın eline geçti. Bundan sonra Kırım Hanlığı üç asır boyunca Osmanlı egemenliğinde kaldı. Zaman zaman, Osmanlı Devleti'yle Kırım Hanları arasında bazı anlaşmazlıklar çıkmasına rağmen, Kırım Rusya'ya karşı tampon bir bölge rolünü XVIII.yy'ın sonlarına kadar sürdürmüştür. Kırım sayesinde, Rusya'nın uzun süre Karadeniz'e çıkması engellenmiştir³. Bu yüzden Osmanlı resmi çevrelerinde "Kırım İstanbul'un kapısıdır" şeklinde bir deyin kullanılır olmuştur⁴. Bunun yanında Kırım Hanlığı, Rusya'nın Karadeniz'e çıkışını engellerken, Osmanlı Devleti'nin Rusya'yla yaptığı bütün savaşlarda önemli bir askeri destek olmuştur. Ayrıca, Kırım, Doğu Avrupa'nın güvenliği açısından bir emniyet bölgesi sayılmıştır.

1.1.2. Rusya'nın Kırım'ı İşgali Ve İlhakı

Rusya ile Lehistan arasında 1768 yılında yapılan andlaşma gereğince, Lehistan adeta Rus himayesine girmiş oluyordu. Bu durumu kabul etmeyen milliyetçi Bar Konfederatları'ndan bazıları Rus askerlerinden kaçarak Osmanlı topraklarına sığındılar. Onları takip eden Rus kuvvetleri izinsiz olarak Osmanlı Devleti'nin sınırlarını ihlâl ederek, mülteci Lehlilerle birlikte birçok İslam ahaliyi de öldürdüler. Bunun üzerine Osmanlı Devleti Rusya'ya savaş ilan etti⁵. 1768'de çıkan Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti mağlup oldu. 1774 yılında imzalanan "Küçük Kaynarca Antlaşması" gereğince, Kırım'daki Osmanlı egemenliği son buldu. Antlaşmayla, Kırım sadece dini bakımdan Osmanlı Halifesi'ne bağlı kalmış, siyasi bakımdan tamamen bağımsız olmuştur. Kırım'ın kazandığı bu statü, Osmanlı Devleti açısından bir ilki oluşturmuştur. İkinci Viyana kuşatmasından itibaren, Avrupa karşısında topraklarını kaybederek

³ Erkan, a.g.e., s.2.

⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.V, Ankara 1988, s.14.

⁵ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1993, s.290.

gerileyen devlet, halkı müslümanlardan oluşan bir toprak parçasını ilk kez yitirmiştir. Bu Osmanlı Devleti açısından kolayca kabul edilecek bir durum değildir.

Osmanlı Devleti'nin ilk olarak muhacir meselesi ile tanışması, başarısızlıkla neticelenen 1683 Viyana Kuşatması'nın ardından, serhat boylarındaki müslümanların geri çekilmeleri süreciyle başlar. Fakat, bu bölgelerde müslümanlar yerli halklar arasında azınlık durumundaydılar. Kırım'ın elden çıkmasıyla birlikte, ekser nüfusu İslam ahaliden mürekkep toprakların devlet elinden çıkışının miladı gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti, Kırım'ı tekrar ele geçirmek için gerçekleştirdiği mücadelelerden ise bir sonuç elde edemedi. Çünkü, önlem almak için çok geç kalınmıştır.

Kırım Hanları'nın Rusya'ya karşı sistemli bir "devlet siyaseti" olmayışından faydalanan Moskova, hediyelerle hanları oyalayıp diğer taraftan Slavları birleştirmeye çalışıyordu. Osmanlı Devleti de, bölgedeki politikaların belirlenmesini tamamen hanlara terk etmek suretiyle bu bölgeyle ilgilenmemiş, hatta Rusları küçümsemişlerdi. Rus tehlikesi kendini açıkça belli edince, artık çok geç kalınmıştı⁶.

Rusya IV. İvan (Korkunç İvan 1533-1584) zamanında Batı Avrupa'dan aldığı ateşli silahlarla kuvvetli bir orduya sahip oldu. Kırım akınlarına karşı da, son derece kuvvetli savunma hatları kurdu. Nizniy-Novgorod'dan Serpuchov'a oradan Tula ve Kozel'sk şehirlerine kadar uzanan bir müdafaa hattı yaptırılmıştı. Bu hat yer yer müstahkem noktalar, karakollar, hendekler ve toprak tabyalardan ibaretti. Ormanlık sahada da kalın ağaç kütüklerinden engeller vücuda getirildi. Oka Nehri'nin güneyinden, Ryazan'dan Kozel'sk şehrine kadar ikinci bir hat yapılmıştı. Sonraları Alatır şehrinde Novgorod-Soveresk'e giden üçüncü bir hat inşa edildi. Önceleri bu hatlar Kırımlılar'ı durdurmadıysa da, gittikçe Ruslar üstünlüğü ele geçirmeye başladı.

IV. İvan, Türk hanlarının bölünmüşlüğünden faydalanarak, dördüncü sefer sonunda Kazan'ı zaptetti. Ruslar, Kazan'da eşine ender rastlanır bir katliam yaptılar. Coğrafi konumu, tabii servet ve toprakları çok münbit ve ticari münasebetler için çok elverişli olan Kazan Hanlığı'nın düşmesi, hem Rus hem de Türk ülkeleri açısından

⁶ Saydam, a.g.e., s.27.

önemli bir dönüm noktası teşkil etmekteydi. Zira Ruslar İdil (Volga) nehrinin yukarı kesimini ele geçirip Astarhan'ı tehdit etmeye başlamışlardı. Rusya artık, “çok milletli bir devlet” olmaya başlamıştır⁷.

Kazan'ı kurtarmaya çalışan Kırım Hanı Devlet Giray'ın gayretleri sonuç vermediği gibi, 1556 yılı sonunda Astarhan da Rusların eline geçti. Böylece tarihi “İpek Yolu”nun bir bölümünü Moskova elde etti. Rusya, Hazar kıyılarına ulaşarak Ortadoğu tarihinde etkinliğini hissettirmeye başladı. Öte yandan Kazan ile Astarhan'ın işgali sadece Rus İmparatorluğu'nun başlangıcı olmayıp aynı zamanda Osmanlı Devleti'ni tehdit eden Rus meselesinin de başlangıcıydı⁸.

Yönetimi ve silahlı kuvvetleri modernleştirme girişiminde bulunan dinamik ve güçlü Büyük Petro (1682-1728), bütün Moskova kurumlarını kaldırarak büyük ölçüde İsveç yönetim modeline dayandırılan yeni bir yapı getirdi⁹. Petro, kendinden sonra tahta geçecek varislerinin de sadakatle uygulamaya çalışacakları, “açık denizlere ulaşma” hedefine yöneldi. Bunu iki yoldan gerçekleştirebilirdi. Biri, İsveç Gölü konumundaki Baltık Denizi'nden diğeri Osmanlı Gölü halindeki Karadeniz üzerinden. Rusya hedefini adım adım gerçekleştirmeye çabalarken, Osmanlı Devleti'ni de ortadan kaldırmanın planlarını yapıyordu. Rusların Kırım'a girişi bu hedefi gerçekleştirme yolunda çok büyük bir adımı teşkil ediyordu¹⁰.

Kırım'ın önce bağımsız kabul edilmesi, ardından da 1783'te Rusya'ca işgal edilmesi, burada yaşayan müslüman halkı büyük tedirginliğe sürüklemişti. General Potemkin'in 70.000 Rus köylüsünü Kırım'a yerleştirerek, Tatar Türklerine ait emlakları bunlara dağıtması, 1788-1792 Savaşı'nın da Kırım'ı kurtarma ümitlerini gerçekleştirememesi, Ruslar'ın; Kırım Türkleri'ni topyekün imha siyasetini uygulamaya koyması üzerine, Tatar Türkleri topluca göç etmeye başlamışlardı¹¹.

⁷ Kurat, a.g.e., s.198-199.

⁸ Saydam, a.g.e., s.28.

⁹ İsaibel de Madariaga, *Çariçe Katerina*, (Çev: Mehmet Harmancı), Sabah Yayınları, İstanbul 1997, s.8.

¹⁰ Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, İstanbul 1995, s.57.

¹¹ Yalkın Bektöre, *Tepreş*, Eskişehir 1990, s.8; Erkan, a.g.e., s.10.

Ruslar'ın izlediği yöntem, pek acımasızdı. Zaptettikleri ülkeleri müslümanlardan arındırıyor ve onların yerine Hıristiyanları yerleştiriyorlardı. Bu yeni yerleşimciler aslında Rusya'ca örgütlenmiş askeri birlikler idi. Tatarlar arasında zaman zaman isyan hareketleri gözlemlendi. Fakat Rus güçleri, Kırım kentlerini yaktılar, bu kentlerde binlerce ayaklanmış Tatarı, eşleri ve çocuklarıyla birlikte kıyımdan geçirdiler. Kaçabilenler dağlarda sürek avı yürütülürcesine izlendi ve oralarda öldürüldü¹².

Kırım Hanlığı'nın bu şekilde Ruslar'ın eline geçmesi, Osmanlı Devleti'nin bütün topraklarını, başta Boğazlar ve İstanbul olmak üzere, Rus tehdidine maruz bıraktı. Böyle önemli bir konuma sahip olan Kırım'ın, Rusya'ya karşı korunabilmesi için Osmanlı Devleti'nin üzerine düşen görevleri yapmadığı yolunda kaynaklarda bir takım görüşler bulunmaktadır. Örneğin Ahmet Cevdet Paşa şunları belirtmektedir:

“Ruslar'ın bu kadar büyük bir devlet teşkil edip de dünyanın başına belâ olacaklarını kim hatıra getirirdi. Yoksa ol vakit Devlet-i Aliyye'ye göre Kazan ve Ejderhan (Astarhan) eyaletlerinin Rusyalu'dan ahz ve istirdadı emr-i sehl iken şayed ki bu iki eyaletle Kırım hükümeti kesb-i kuvvet ve Tatarların satveti avdet eder ve bazı a'dâ tarafından millet-i İslâmiye beynine tefrika düşürmek gareziyle Kırım Hanları dâiye-i istiklâle düşürülür vahimesine ve ol evanda Sultan Süleyman'ın himmeti Almanya canibine masruf olmaktan naşi Rusya tarifine ehemmiyet verilmemiş olmasına mebni bu husûsta ığmaz edilmiş olması zann-ı kavi idi¹³.”

Demek ki Osmanlı Devleti'nin Kırım'a karşı takip ettiği siyasetin ana hedefi Osmanlı menfaatlerini korumak idi. Gerçekten de devlet, Kırım Hanlığı'nın fazla kuvvetlenmemesi için sınırlı sayıda asker beslemesine ve ateşli silah temin etmesine izin veriyordu. Bundan dolayı modern Rus ordularına karşı Kırım'ın kendisini savunması imkansızdı. Hatta Osmanlı Devleti bile Kırım'ı savunamadı¹⁴.

Osmanlı Devleti'nin iç barışını ve düzenini sürdürmek amacıyla aldığı bu tür önlemlerle iç dengeleri muhafaza etmekte başarılı olmuştur. Fakat bu bir bakıma dış güçlerin menfaatine olmuştur. İzlenen bu politikalarla devletin içten parçalanması ve yıkılması engellenmiştir. Ama devletin yıkılması yine de engellenememiştir. İmparatorluk, askeri açıdan üstünlüğe sahip düşmanlarıyla, özellikle de Rusya ile

¹² Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, (Çev: Bilge Umar), İstanbul 1998, s.15.

¹³ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (Yay. Haz.: Cavid Baysun), C.I, Ankara 1991, s.91-92.

¹⁴ Saydam, a.g.e., s.35.

yapılan dış savaşlarda yıkıntıya sürüklendi. Aynı savaşlar, imparatorluğun müslüman halklarının da yazgısını belirledi; onların başlarına gelenler, imparatorluğa yapılan saldırıların ve imparatorluk ülkesinin istila edilmesinin sonucu olarak ortaya çıktı¹⁵.

Tatar göçü 1772'de başladı. 1783 yılında ilhakın hemen ardından Kırım Türk-Tatarları küçük kitleler halinde yurtlarını terke başladılar. Önce 1785 ve 1788 yıllarında iskelelere yakın yerlerde yaşayanlar Karadeniz sahillerindeki iskelelerden Anadolu'ya Dobruca'ya, Bulgaristan'a çıktılar ve içerilere yayılıp yerleştiler. 1789-1790 yıllarında göç hadisesi en şiddetli halini aldı. Bu durum 1800 yılına kadar devam etti. Bu yıllarda 300.000 ile 500.000 kadar göçmen Kırım'ı terk ederek, Rumeli'ye ve Anadolu'ya yerleşti¹⁶.

Kırım'dan Türk göçleri bu tarihten sonra da devam etmiştir. Ancak gidenlerden çok daha fazlasının yerli yerinde kaldığı bilinmektedir. XIX.yy'ın başlarında, Kırım ve Nogay Tatarları, kendi ata ocaklarında baskın sayıdaki nüfus ögesi olarak kalmışlardır. Daha sonra geride kalan Tatarlar da yurtlarından göç etmeye zorlandılar. İkinci büyük Tatar göçmen hareketi, 1856'da sona eren Kırım Savaşı'nı izleyen yıllarda olmuştur. 1860-1862 yılları arasında 227.000 ve onu izleyen birkaç yıl içerisinde de 8.000 göçmen Kırım'dan ayrılmıştır. Kırım göçmenlerinin bir kısmı Rumeli'de, bir kısmı da Anadolu'da, özellikle Eskişehir yöresinde iskân edilmişlerdir¹⁷.

1.1.3. Osmanlı Devleti'nde Bağımsızlık Hareketleri: Sırp İsyanı

Osmanlı İmparatorluğu çeşitli ırk, din ve kültüre sahip toplumlardan meydana geliyordu. XVIII. yy'ın sonlarından itibaren ulusçuluk ve bağımsızlık akımı, imparatorluk sınırları içerisinde hızla yayılarak, XIX.yy'ın başlarından itibaren, birçok isyanın ve yeni sorunun çıkmasına, bu durumları kendi menfaatleri doğrultusunda yönlendirmek isteyen Avrupalı büyük devletlerin işe karışmasıyla, devletler arası büyük olayların meydana gelmesine neden oldu.

¹⁵ McCarthy, a.g.e., s.13.

¹⁶ Müstecib Ülküsal (1980), *Kırım Türk-Tatarları (Dünü, Bugünü, Yarını)*, İstanbul, s.134.

¹⁷ Erkan, a.g.e., s.10.

Napolyon, 1797'de Avusturya ile Campo Formio Andlaşması'nı yaptıktan ve Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa karadan komşu olduktan sonra, bu akımın Osmanlı topraklarında yayılmasına çalışmıştır. Nitekim, Rumlar'ı devlete karşı kışkırtmak için de Yedi Ada'da bulunan komutanlarına şu emri vermiştir. "Halkı kazanmak için elinizden geleni yapınız. Eğer halkın bağımsızlığa eğilimi varsa bağımsızlık duygusunu körükleyiniz." Bundan sonra da Rumlar'a silah ve cephane göndermiştir. Aynı şekilde, Mısır'a çıktıktan sonra da bu bölge halkını Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmaya başlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'na XV.yy'ın ortalarında katılan Sırbistan'da, adil bir yönetim kurulmuştu. Sırp halkı, genelde tarımla uğraşmakta olup, toprağına sahipti. Kendi diliyle konuşur, kendi inancına göre ibadet ederdi. Devletin sağladığı güven ve olanaklarla rahatça ve dönemine göre çok iyi bir hayat yaşardı. Bölgede 18.yy'ın ortalarına kadar önemli bir olay görülmemişti. Ancak bu dönemlerden itibaren Avusturya ve Rusya ile Osmanlı Devleti arasında yapılan savaşlarda Sırbistan'ın zaman zaman savaş alanı olması, bu iki devletin Sırpı ayaklanmak için kışkırtmaları, ulusçu fikirleri yaymaları, buradaki güvenli ve huzurlu havayı bozdu. Sırp arasında Avusturya ve Rusya'ya meyledenler, hatta bunların ordularında askerlik yapanlar bile görülmeye başlandı¹⁸.

XVIII.yy'ın son çeyreğinden itibaren, bu eyalette daha önce kurulmuş olan düzenli yönetim bozulmaya başlamıştı. Bu sıralarda Rumeli'de daha çok ayanların, dağlı eşkiyaların sözü geçiyordu, bu durum Sırbistan'ı da etkiliyordu. Türk ve İslam olan bu ayanlarla eşkiyanın devlete karşı başkaldırımları, durumlarından memnun olmayan Sırpırlara örnek oluyor ve kendi yapacakları hareketlere cesaret veriyordu.

Bu durum karşısında, müslüman halk da belli ve büyük kalelerde toplanmaya başlamıştı. Bu kalelerde muhafızlık görevi yapan Yeniçeriler, Müslüman ve Hıristiyan bütün halka kötü davranıyordu. "Dayı" adını alan Yeniçeri ileri gelenleri, zamanla

¹⁸ Uçarol, a.g.e., s.130.

valilerin nüfuzlarını bile ellerinden almışlardı ve eyalette keyfi bir yönetim kurmuşlardı¹⁹.

Sırp ileri gelenlerinden bir heyet, özellikle Yeniçerilerin yaptıklarını şikayet için III. Selim'in huzuruna çıkarak, durumu anlattılar. Padişah da, gerekli emirleri verdi. Ancak Sırbistan'daki Yeniçeri "Dayı"ları kendilerini padişaha şikayet etmelerine kızarak, Knez adı verilen Sırp ileri gelenlerinden bazılarını öldürdüler. Sırp lar da bunun üzerine 4 Şubat 1804'te Yeniçerilere karşı silahlı harekete geçtiler.

Görünüşte, Yeniçerilerin kötü yönetimine karşı olmak üzere başlatılan bu isyan hareketinin başında, domuz tüccarı olan adı Georg Petroviç olan ve Kara Yorgi diye anılan enerjik lider bulunuyordu. İsyân Şubnice Köyü'nde patlak verdi ve çok geçmeden tüm eyalete yayıldı. Sırp lar, kalelere hücum ederek müslüman halkın, buldukları yerlerden toptan kaçırılması için şiddet kullandılar²⁰.

Bir zamanlar eşkiyalık yapmış ve Avusturya ordusunda hizmet görmüş olan Kara Yorgi, durumu tehlikeli gören ve isyana katılmak istemeyen bir kısım Sırp köylüsünü de yanına çekmek için bu hareketin padişaha karşı olmadığını, aksine onun emriyle yerli Yeniçerileri ortadan kaldırmaya memur edildiğini ilan etti. Bununla, aynı zamanda Yeniçerilere düşman olan bazı müslümanların da desteğini sağladı.

İsyân kısa sürede yayıldıktan sonra, asiler Belgrad'ı kuşattı. Asilere müslüman halk da yardım etti. Yeniçeriler ezildiler. Böylece isyanın amacı gerçekleşmiş oldu. Bundan sonra dağılmaları gerekirken, aksine; Sırbistan'da bağımsız bir devlet kurulmasını istemeye başladılar²¹.

Yeniçerilerin ezilmesini isteyen ve bu yüzden de olayı bir bakıma destekleyen İstanbul Hükümeti, asilerin bağımsızlık isteklerini reddetti. Bunun üzerine toplanan Sırp Ulusal Meclisi (Skupçina), Kara Yorgi'yi Baş Knez seçerek, Sırbistan devletinin kurulmasına kadar, Osmanlı Devleti ile mücadeleye karar verdi.

¹⁹ Uçarol, a.g.e., s.131.

²⁰ N. İorga, *Osmanlı Tarihi*, (Çev: B. Sıtkı Baykal), Ankara 1948, s.156.

²¹ Uçarol, a.g.e., s.131.

Rusya, 1798 Andlaşmasına göre Osmanlı Devleti ile müttefik durumda idi. Bu sebeple kendisinden destek isteyen Sırlarla, Osmanlı Devleti ile anlaşmalarını tavsiye etmişti. Gerçekte Rusya, müttefik olmaktan da yararlanarak Balkanlarda ve bu arada Sırlar arasında Osmanlı Devleti aleyhine geniş bir kışkırtma faaliyetine girmişti. Fakat, Avrupa'da Napolyon tehlikesinden dolayı, başlangıçta Sırlara açık açık bir destek vermemişti. Ne var ki, Osmanlı-Rus ilişkilerinde meydana gelen yeni gelişmeler ve ardından 1806 yılında Osmanlı-Rus savaşının başlaması, Rusya'nın Sırp isyanı karşısındaki tutumunu değiştirmesine yol açtı.

Rusya'nın himayesinde bir Sırp devletinin kurulma ihtimali ve dolayısıyla Rusya'nın Balkanlar'a iyice sokulması Avusturya için büyük tehlike olacaktı. Sırp isyanı, Avusturya'nın karşı olmasına ve Osmanlı Devleti'nin çalışmalarına rağmen sürdü. Kara Yorgi, Aralık 1808'de kendini bütün Sırlar'ın Kralı ilan etti²².

Sırbistan'daki bu durum, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan 1812 Bükreş antlaşmasına kadar sürdü. Bu antlaşma ile Sırbistan'a özerklik verilmesine yol açabilecek bir maddeyi metne koydurdular. Ancak Rusya bundan sonra dikkatini Napolyon tehlikesine çevirmek zorunda kaldı. Kara Yorgi, Bükreş antlaşmasından sonra, sözde bu anlaşmaya dayanarak bağımsızlığa varacak isteklerde ve hareketlerde bulunmaya başladı. Osmanlı Devleti, Rusya'nın aynı yıl Napolyon'un Moskova Seferi'ne çıkmasıyla Batı'da uğraşmasından yararlanarak ve bu devletin Sırlara yardıma gelmesine fırsat bırakmadan, bu konuyu kökünden çözümlenmek üzere harekete geçti. Bu işle Hurşit Paşa görevlendirildi.

Hurşit Paşa, emrindeki kuvvetlerle Bosna, Vidin, Niş'ten hareket ederek Kara Yorgi'nin birliklerini kısa sürede dağıttı, 7 Ekim 1813'te Belgrad'ı yeniden ele geçirdi. Kara Yorgi ve esirlerin ele başları Avusturya'ya kaçarken Sırbistan yeniden devlet merkezine bağlandı²³.

²² Uçarol, a.g.e., s.133.

²³ Karal, a.g.e., C.V, s.106.

Sırp lar, silahla ve Rusların yardımıyla gerçekleştiremedikleri amaçlarına, diplomasi yoluyla ulaşabilmek için, 1814 yılında toplanan Viyana Kongresi'ne bir heyet gönderdiler. Fakat bu talepleri, o dönemin Avrupa siyasi politikalarını belirleyen Metternich'in politikalarıyla uyuşmadığından reddedildi. Bunun üzerine Sırp lar, 1815 yılında Baş Knez seçtikleri Miloş Obrenoviç liderliğinde isyan hareketlerine tekrar başladılar. Obrenoviç, andlaşmalarla sağlamış olduklarına inandıkları hakların koruyucusu olarak hareket etmeyi tercih ederek, 1815 yılında İstanbul'a bir heyet gönderdi. Osmanlı Devleti, Rus müdahalesine meydan vermemek için bu defa Osmanlı egemenliğinde kalacağını ilan eden Obrenoviç'i baş knez olarak tanıdı. Sırp larla, vergiyi doğrudan kendilerinin toplaması, Knezlerini seçme ve bunlara idari görevlerde bulunma ile, Başknez'e Belgrad Paşa'sının yanında temsilci bulundurma ve Sırp lar arasındaki adalet işlerini düzenleme gibi geniş haklar verdi²⁴.

Osmanlı tarihinde ilk defa olarak bir Osmanlı Hıristiyan toplumu bağımsızlık için harekete geçerek, sınırlı da olsa başarıya ulaşmış, siyasi varlık olarak kendini kabul ettirebildi. Bu da, diğer Osmanlı Hıristiyanları için ulaşılabilirliği mümkün olan bir örnek oldu. Nitekim, Sırp isyanından hemen sonra, ondan daha geniş kapsamlı olarak Yunan isyanı başladı²⁵.

1.1.4. Yunan İsyani

Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş toprakları üzerinde yaşayan çeşitli Hıristiyan toplumlardan biri de Rumlardı. İmparatorluğun hemen her tarafına yayılmışlardı. Ancak yoğun olarak Mora, Teselya ve Ege adalarında bulunuyorlardı. Bunlar, ortaçağlardan beri bir ulus niteliğinden yoksundular. Aralarında ortak bağ, sadece Ortodoks Kilisesi ve dilleriydi.

Rumların Fatih döneminden itibaren diğer Hıristiyan uyruklara göre özel bir durumları vardı. Devlet hizmetleri Hıristiyanlara kapalı olduğu halde, Rumlara divan tercümanlığı, Eflak-Boğdan Beylikleri gibi yüksek ve gizliliği fazla olan görevler

²⁴ Karal, a.g.e., C.V, s.106.

²⁵ Uçarol, a.g.e., s.135.

verilmişti. Rum patrikhanesine verilen ayrıcalık sonucunda ise, Rumlar zamanla bütün Ortodoks (yani Bulgar, Sırp, Arnavut) kiliselerinin yüksek mevkilerine yerleşmişlerdi. Öyle ki, Balkanlar'daki piskoposlukların hemen hepsi Rum papazların eline geçmişti. Rum kilisesinin ayini, Slav ayininin dahi yerini almıştı. Böylece Rumlar, Balkanlar'da diğer Hıristiyan toplumlara göre, önceliği olan bir durumdaydılar²⁶.

Rum köylüsüne ise, oldukça hoşgörülü, adaletli bir yönetim uygulanmıştı. Din ve dil özgürlüğüne sahiptiler. Toprak üstünde mülkiyet hakkı tanınmıştı. Refah ve güvenlik içinde yaşamaları için ortam sağlanmıştı. XIX.yy'ın başlarında Rum köylüsünün, Batı Avrupa köylüsünden çok daha refah içinde olduğu, yine Batılı tarihçiler tarafından belirtilmektedir. Osmanlı Devleti'nin Mora'da, Yanya'da, şurada veya burada daima birer valisi olmuştur. Fakat kırsal alana inildikte, Rumlar, köylerde ve kasabalarda daima, kendi usulleri ve kendi gelenekleri içinde kendi kendilerini yönetmişler ve yerel yönetim şeklinde de papazlar daima etkin bir rol oynamıştır. Osmanlı Devleti, ahali vergisini verdiği ve Devlete başkaldırmadığı sürece bu yönetim şekline fazla müdahale etmemiştir²⁷.

Yakınçağ başlarına gelindiğinde, şehirlerde, kıyılarda ve adalarda yaşayan Rum tüccar ve gemicilerinin durumu çok daha iyi halde bulunuyordu. Rumlar; nüfus, servet ve uygarlık bakımından gelişmişlerdi. Rum tüccarlar, Avrupalılar arasındaki İhtilal Savaşları (1792-1815)'nden yararlanarak, bu savaşlarda tarafsız kalan Osmanlı Devleti'nin bayrağı altında, deniz ticaretini güçlendirmişler ve adeta Akdeniz ticaretini ele geçirmişlerdi.

1779 yılında, Rum tüccarları, gemilerine Rus bayrağı çekme ve Rus konsoloslarının koruyuculuğundan faydalanma ayrıcalığını da sağlamışlardı. Böylece Rumlar, "Himayeli grup" olarak, bir çeşit "çifte vatandaşlık" statüsünden de yararlanarak, Güney Rusya'dan Batı Avrupa'ya kadar uzanan bölgede ticaret yapıyorlardı. Nitekim Marsilya, Tireyeste, Londra, Liverpool ve Odesa'da pek çok Rum tüccar bulunuyordu. 1816'da, Rumların bu ticareti yapmalarını sağlayan 600 civarında

²⁶ Uçarol, a.g.e., s.135.

²⁷ Arnaoğlu, a.g.e., s.167.

ticaret gemileri vardı. Bu gemiler, görünüşte, kendilerini Kuzey Afrika korsanlarına karşı korumak için, Osmanlı hükümetinin izniyle silahlandırılmıştı²⁸.

Rum isyanının hazırlanmasında, doğmasında ve gelişmesinde çeşitli iç ve dış etkenler vardı. Bunlar ana hatlarıyla şöyle açıklanabilir:

İsyanın başlamasının ve başarıya ulaşmasının en önemli nedeni, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi, askeri, mali ve ekonomik yönlerden olumsuz durumuydu. Fakat, ulusçuluk akımları ve gerek Rum gerek Avrupalı aydınların, bağımsız bir devlet kurmak yönündeki fikirleri de dikkate alınması gerekmektedir.

XVIII.yy'ın ikinci yarısından itibaren Rusya ve Avusturya bağımsız bir Rum Devleti'nin kurulması yönünde propaganda faaliyetlerinde bulunmuşlardır. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşında, Ruslar Mora ve adaları işgal edince, Rumları devlet aleyhinde kışkırtmışlardı. Buna 1787-1792 Osmanlı-Rus, Avusturya Savaşı öncesinde, eski Bizans İmparatorluğu'nun kurulması amacını taşıyan "Grek Projesi"ni eklediler²⁹.

Fransız İhtilali'nin bir düşünce sistemi olarak ortaya çıkardığı ulusçuluk ise, Avrupa ile ilişkileri olan Rum aydınları sayesinde yayılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu içindeki ayrıcalıklı durumları sayesinde varlıklı bir hale gelmiş bulunan Rum aydınları, Avrupa ile sürekli ilişkide olup, Avrupa'da ortaya çıkan; ulusçuluk, bağımsızlık gibi düşünce akımlarını öğrenmişlerdi. XVIII.yy'ın ikinci yarısından itibaren Rum şair, tarihçi ve yazarları, Yunanistan'ın bağımsızlığını, hatta eski Bizans İmparatorluğu'nun tekrar kurulmasını işlemeye başladılar³⁰.

Bu düşünceler, açılan okullarda kilisenin de işbirliğiyle, küçük yaşlardan itibaren Rumlar arasında yayılmaya başladı. Böylece halk arasında ulusçuluk ve bağımsızlık akımı güçlendi.

Hümanizm ve Rönesans hareketleri, Avrupa aydınlarını eski Yunan kültürü ile temasa geçirmişti. Bu da düşünce alanında bir yunan hayranlığı doğurmuştu. Yakın

²⁸ Uçarol, a.g.e., s.136.

²⁹ Grek Projesi ile ilgili olarak bkz.: Kurat, a.g.e., s.289-392; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C.V, s.14-15.

³⁰ Rumlar bu düşünceyi "Megola İdea" (Büyük fikir) olarak adlandırıyorlardı.

çağlardaki Yunanlıların M.Ö.'ki Yunanlılar ile kültür bakımından bir bağlılıkları kalmamasına rağmen (ki ırki bağlılıkları dahi şüphelidir), bunu görmezlikten gelen birçok Avrupalı aydın (Byron, Victor Hugo, Goethe gibi) bu hayranlığın etkisiyle Yunan bağımsızlık hareketine sempati duymuşlardır. Bu sebeple Yunanlılar lehinde ve Türkler aleyhinde yazılar kaleme alarak, Yunan davasını Avrupa uluslarına mal etmek ve onların her türlü yardımını sağlamak yolunu tutmuşlardı. Yunan davasını belirten özel gazeteler, dergiler yayınlandı. Avrupa'nın çeşitli merkezlerinde "Hellen Dostluk Cemiyetleri" kuruldu³¹.

Bu gelişmeler, Yunanlılara bağımsızlık yönünde cesaret verdiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda çıkarları olan devletlerin, kamuoylarının baskısıyla ve siyasi nedenlerle Rumların lehine harekete geçmelerine yol açmıştır.

Yunanlılar arasında çeşitli gizli örgütler kuruldu. Bu örgütlerden en çok tanınan ve de en etkili faaliyetleri gözlenen Filik-i Eteryay (Dostlar Cemiyeti), 1814 yılında Odessa'da kuruldu³². Cemiyetin başkanı Memleketeyn (Eflak-Boğdan)'in eski beylerinden "Fenerli" Konstantin İpsilanti'nin oğlu Aleksandr İpsilanti idi. Bunlar da Rusya'nın el altından cemiyeti desteklediğini ve koruduğunu göstermekteydi³³.

İhtilalci karakterdeki bu örgüt mali problemlerini çözmek amacıyla bünyesine -gerektiğinde zora baş vurarak- öncelikle büyük tüccar ve armatörleri kaydediyor, halk üzerinde de daha etkili olmak için, propaganda faaliyetlerinde papazları kullanıyordu. "Apostol" diye anılan bu görevli papazların Rum unsurunun bulunduğu bütün bölgelere, hatta Tuna boyuna, Sırbistan ve Bulgaristan'a kadar dağılarak üye kaydetmeye ve taraftar kazanmaya çalışıyor, böylece Rum olmayan diğer Hıristiyan Balkanlılarla birlikte Türk yönetimine karşı ortaklaşa ayaklanmak için onların nüfuz sahibi kişilerini de kışkırtıyorlardı³⁴.

³¹ Murat Hatipoğlu, *Türk Yunan İlişkilerinin 101 Yılı*, Ankara 1988, s.12.

³² Hatipoğlu, a.g.e., s.8.

³³ Uçarol, a.g.e., s.138.

³⁴ Hatipoğlu, a.g.e., s.8.

Görüldüğü gibi, Rumların isyan etmek için uzun zamandan beri hazırlıkları vardı. Fakat, Mora'da isyan çıkarmalarına engel olan güç Yanya'da 1788 yılından itibaren Valilik yapan Tepedelenli Ali Paşa idi. Fakat merkezi yönetime ters düşen Ali Paşa'nın, Hurşit Paşa tarafından ortadan kaldırılmasının ardından, Rumlar Mora'da isyan çıkardılar³⁵.

1821 Yunan ayaklanmasının kendine özgü niteliği, müslümanların etnik temizliğe tabi tutulması ve sürülmesiyle sonuçlanan, milli ayaklanmaların ilki olmasıdır. Böylece bu ayaklanma, Osmanlı Devletine karşı girişilen ulusal ayaklanmalarda uygulanan yöntemler hakkında, daha sonra da uygulanacak bir model ortaya koymuştur³⁶.

Tarihçi George Finlay'ın Yunan isyanına ilişkin değerlendirmesi şöyleydi:

“1821 Nisan'ında 20.000 kişi toplamına yakın bir müslüman nüfus Yunanistan'da dağılık olarak yaşıyor ve tarımda çalışıyordu. Daha iki ay geçmeden bunların çoğu kıyımdan geçirildiler; adamlar, kadınlar, çocuklar hiç acımadan ve sonra da pişmanlık duymadan öldürüldüler. Yaşlılar hala, taş yığınlarını gösterip, gezginlere, “işte şurada Ali Ağa'nın kulesi vardı, burada hem onu, hem eşlerini ve hizmetkarlarını öldürdük” diye anlatırlar. Bunu anlatan yaşlı adam, bir zamanlar Ali Ağa'nın olan tarlaları sürmek için yürür gider”.

Finlay bu eserini 1864 yılında kaleme almıştır³⁷.

Yunan ayaklanması, Osmanlı memurlarının, özellikle vergi toplayıcıların öldürülmesiyle başladı. Bunu, Nisan ayında, Güney Yunanistan'daki Mora'da bulunan Türkler üzerine bir genel saldırı izledi. Yunanlı çeteciler ve köylüler, düpedüz, buldukları her Türkü öldürdüler. Türk ya da Arnavut, Osmanlı askerleri üzerine saldırıldı ve bunlar öldürüldü. Müslümanlardan bazısı, örneğin Kalavryta ile Kalamata'dakiler, kendilerine öldürülmeyecekleri sözü verilince, Yunanlılara teslim oldular. Ancak bunlar da öldürüldü. Kaçanlardan birçoğu, örneğin Lakonra bölgesindeki Türkler, yollarda kıyımdan geçirildiler³⁸.

³⁵ Stanford Shaw – Ezel K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çev: Mehmet Harmancı), C.II, İstanbul 1983, s.45.

³⁶ McCarthy, a.g.e., s.7.

³⁷ McCarthy, a.g.e., s.8.

³⁸ McCarthy, a.g.e., s.8.

Bu arada Hıristiyan halk, yarımadaının her bölümünde, müslüman halka saldırdı ve hepsini öldürdü. Kalelere sığınanların (sığınabilenlerin) geriye dönüş umudunu yok etmek için, müslümanların kuleleri ve kırsal evleri yakıldı, mülkleri tahrip edildi. Mart'ın 26'sından, 1821 yılında Nisan'ın 22'sine düşen Paskalya Pazarı'na kadar, göz kırpmadan 15.000 (müslüman) kişinin can verdiği ve yaklaşık 3.000 çiftlik evinin ya da birçok Türk konutunun oturulmaz hale getirildiği sanılmaktadır.

Yunanlı Patras Başpiskoposu Germanos'un ağzından çıkan ayaklanmanın ulusçu sloganı "Hıristiyanlara huzur! Konsoloslara saygı! Türklere ölüm" idi. Türklerden sadece berkitilmiş yerlere sığınabilenler sağ kaldı. Böyleleri ya kuşatmaya alındı ve sonradan öldürüldü, ya da, pek az örnekte görüldüğü üzere, Osmanlı güçlerince kurtarıldı. Yunan ayaklanması süregittikçe yeni bölgeler de saldırıya uğradı. Türklerin kıyımdan geçirilmesi tekrarlandı. Müslümanların çoğu hemen öldürüldü, ama Türk kadınları zengin Yunanlı ailelerce köle olarak alındılar. Yunanlıların kafir saydıkları Yahudiler de müslümanlar gibi kıyımdan geçirildi³⁹.

1812 yılında Romanya'da, Ypsilantes önderliğinde Rum asilerin ayaklanma girişimi sırasında da benzer katliam görüntüleri ortaya çıkmıştı. Fakta, Rusya'dan gelecek yardıma bel bağlamış olan Ypsilantes'in ayaklanması, beklenen yardımın gelmemesi üzerine Osmanlı güçlerince çabucak bastırılmıştı⁴⁰.

İşlenen cinayetler, görülüyor ki, sırf bir nefret patlaması değil, hesaplı kitaplı siyasal eylemler niteliğinde idi. Yunanistan'daki Türkler, sadece Yunanlılara ait ve bağımsız bir Yunanistan yaratma amacına uzanan yolda bir engel olarak görüldüklerinden öldürüldüler.

"Üç gün boyunca zavallı (Türk) yerleşimciler, bir vahşiler gürhununun şehvetine ve zulmüne teslim edildiler. Ne cinsiyet ne de yaş yönünden bir esirgeme yapıldı. Kadınlarla çocuklar (dahi) öldürülmeden önce işkenceden geçirildiler. Kıyım öylesine büyük ölçekteydi ki, (çetelerin sergerdesi) Kolokotnones'in kendisi bile, kasabaya girdiğinde yukarı hisar kapısından başlayarak atımın ayağı hiç yere değmedi demektedir. İlerlediği zafer kutlamaları töreni yolu, cesetlerden bir örtüyle döşenmişti. İki gün geçince, müslümanlardan sağ kalabilmiş perişan durumdaki insanlar,

³⁹ McCarthy, a.g.e., s.9.

⁴⁰ Shaw, a.g.e., s.44.

her yaştan ve cinsiyetten aşığı yukarı 2.000 kişi, çoğunlukla da kadınlar ve çocuklar, gaddarca toparlanıp, bitişik dağlardaki bir dere yatağına g6t6r6ld6ler ve orada koyun gibi bođazlandılar⁴¹.”

Yunan ayaklanması, Balkanlarda daha sonraki ayaklanmalar için bir model ortaya koydu. Ulusal bağımsızlığı sağlamak uğruna, milli bir devlet kurmak için, b6lgelerini T6rk n6fusundan arındırma politikası; 1877-78, 1912-13 ve 1919-23 savaşlarında yeniden ortaya ıktı. Daha sonraki savaşlarda da amaç, 1821 Yunan isyanındakiyle aynı idi⁴².

Mora ayaklanması b6t6n Avrupa’da b6y6k bir heyecan ve aynı zamanda sempati doğurdu. İstanbul’da ise hem telaşa hem de gerginliğe yol açtı. İmparatorluk sınırları içindeki b6t6n Rumlara karşı sert tedbirler d6ř6n6ld6 ise de, İngiliz elçisinin teşebb6sleri ile, Padişah yumuşatıldı. Sadece soruşturma açılmasına ve suçlu g6r6lenlerin cezalandırılmasına karar verildi.

Osmanlı Devleti, yapılan incelemeler sonucunda Fener Patriği Gregoryus’un da, hem Filik-i Eteryia 6yesi ve hem de ayaklanmada parmağı olduğu 6đrenilince, resmi elbisesi ile Patrikhanenin 6n6nde asıldı. Aynı şekilde, suçlu g6r6len, diğer yerlerdeki metropolitler de cezalandırıldı⁴³.

Bu gelişmeler 6zerine, kendi himayesinde bir Yunanistan kurulmasını arzu eden Rusya harekete geçerek, K66k Kaynarca Antlaşması h6k6mlerini ileri s6rerek, Osmanlı Devleti’nden Ortodoks uyruklar hakkında g6vence istemiş, bu talebi Bâb-ı Âli tarafından reddedilmiřtir⁴⁴.

“M6sl6man-T6rk d6şmanı” olarak bilinen I. Nikola’nın (1825-1855) Rusya tahtına geçmesiyle durum ayrı bir vehamet kesbetti ve Rum isyancılar g6l6 bir destek elde etmiş oldu⁴⁵.

⁴¹ McCarthy, a.g.e., s.10-11.

⁴² McCarthy, a.g.e., s.12.

⁴³ Armaoğlu, a.g.e., s.171.

⁴⁴ “Arşiv Belgelerine G6re Balkanlar’da ve Anadolu’da Yunan Mezâlimi”, C.I, **Balkanlarda Yunan Mezalimi**, Ankara 1995, s.14.

⁴⁵ Ufuk G6lsoy, “1828 Yılında İstanbul’a Getirilen Varnalı Muhacirler”, **Ege 6niversitesi Edebiyat Fak6ltesi Dergisi Tarih İncelemeleri Dergisi**, VII, İzmir, 1992, s.243.

Avrupa'nın büyük devletleri, Kutsal ve Dörtlü İttifak prensipleri gereği, Yunan isyanının başından itibaren tarafsız kalarak, konuyu Osmanlı Devleti'nin bir iç sorunu olarak kabul etmişlerdi⁴⁶.

Yunan meselesini Rusya'nın menfaatleri doğrultusunda çözmek için harekete geçen Çar I. Nikola, Prut Nehri dolaylarına asker yığmaya başladı⁴⁷. Ardından 17 Mart 1826'da Bâb-ı Âli'ye verdiği ultiमतomla Bükreş Antlaşması'nın (1812) uygulama şeklini gözden geçirmek istediğini bildirdi. Osmanlı Devleti, Rum isyanının Rusya tarafından genişletilmesinden çekinerek görüşmeyi kabul etti. Ruslarla yapılan temaslar, 7 Aralık 1826'da Akkerman Mukavelesi ile sonuçlandı. Bu sözleşmede, Yunan meselesinden hiç söz edilmiyordu, fakat Rusya bu mukavele ile Balkanlar'da bazı avantajlar elde etmişti.

I. Nikola, Osmanlılar ile Akkerman Mukavelesi görüşmelerini yaparken bir yandan da İngilizler ile Yunan meselesi hakkında görüşmelere başlamıştı. Akkerman sözleşmesi yapılmadan, 4 Nisan 1826'da "Petersburg Protokolü" imzalandı. Protokole göre:

"Yunanlılar, Osmanlı Devleti'ne vergi ile bağlı özerk bir devlet haline getirilecek ve bütün Türkler Yunanistan'dan çıkartılacak, İngiltere ile Rusya her türlü çıkar hesaplarından uzak olarak, bu öneriyi Osmanlı Hükümetine kabul ettireceklerdi."⁴⁸

Petersburg Protokolü, Yunan Devleti kurulması yönünde, devletler arası diplomasi alanında atılan ilk adım oldu. Avusturya bu protokole katılmayı reddederken, Fransa kabul etti.

Bu şartlar içinde Osmanlı Devleti'ne yardım eden veya yardım etmeye çalışan tek devlet Avusturya ve bu devletin başbakanı Metternich idi. Metternich, Osmanlı Devleti'nin ayaklanmayı bastırmakta güçlük çektiğini görünce, ona Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemesini tavsiye etti. Padişah II. Mahmut, buna pek

⁴⁶ Hatipoğlu, a.g.e., s.20.

⁴⁷ Uçarol, a.g.e., s.143.

⁴⁸ Uçarol, a.g.e., s.144.

gönüllü olmadıysa da, istemeye istemeye Mehmet Ali Paşa'nın yardımına başvurmak zorunda kaldı⁴⁹.

Rusya ile İngiltere, Petersburg Protokolü esaslarını Osmanlı Devleti'ne bildirerek uygulamaya konulmasını istediler. Osmanlı Devleti gönderilen notaya kesin bir şekilde olumsuz yanıt verdi.

6 Temmuz 1827'de Londra'da imzalanan ve Petersburg Protokolü'nü teyit eden ayrı bir protokol, İngiltere, Rusya, Fransa tarafından imzalandı. Protokole göre; Osmanlı Devleti'nin Petersburg kararlarını kabul etmesi durumunda asilerle Türk yönetimi arasında bir mütareke yapılmasını, bunu takiben de Yunanistan Devleti'nin kurulacağını, eğer İstanbul bu protokole karşı çıkarsa imzası bulunan üç devletin Yunanlı muhariplere yardım etmesinin yanı sıra, Osmanlı Devleti'ne baskıda bulunmayı öngörüyordu⁵⁰.

Osmanlı Devleti'nin olumsuz cevap vermesi üzerine, bu üç devlet hemen harekete geçti. İngiliz, Rus ve Fransız donanmaları Mora'yı ve Çanakkale Boğazı'nı abluka altına aldılar. Navarin'de demirlemiş bulunan Osmanlı-Mısır birleşik donanması 20 Ekim 1827'de İngiliz-Rus-Fransız birleşik donanması tarafından yakıldı. Navarin olayından sonra, üç devlet büyükelçilerini İstanbul'dan çekerek Osmanlı Devleti'yle ilişkilerini kestiler.

Navarin olayı, Osmanlı Devleti'ni "donanmasız bir deniz imparatorluğu" durumuna düşürmüştü. Osmanlı donanmasının yediği bu büyük darbeden istifade etmek isteyen Rusya, 1828 Nisan'ında Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti⁵¹.

Batıdan ve Doğudan iki cephe açan Ruslar doğudan Erzurum'a batıdan ise Edirne'ye kadar ilerledi. Edirne'nin de düşmesi üzerine, Osmanlı Devleti barış istemek

⁴⁹ Armaoğlu, a.g.e., s.173.

⁵⁰ Uçarol, a.g.e., s.145.

⁵¹ Uçarol, a.g.e., s.147.

zorunda kaldı. 14 Eylül 1829'da Edirne Antlaşması imzalandı. Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti, Yunanistan Devleti'nin kurulmasını kabul ediyordu⁵².

Edirne Antlaşması'ndan beş ay sonra, 3 Şubat 1830 tarihinde İngiltere, Fransa, Rusya arasında imzalanan yeni bir "Londra Protokolü" ile bağımsız Yunanistan Devleti'nin kurulduğu ilan edildi. Osmanlı Devleti de 24 Nisan 1830'da Yunanistan'ın bağımsızlığını kabul etmek zorunda kaldı⁵³.

Yunan Devleti'nin kurdurulması, Osmanlı Devleti'nin toprak kaybını hızlandıran bir başlangıçtır. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nden ayrılıp, üzerinde milli bir devletin kurulduğu ilk toprak parçası Yunanistan olmuştur⁵⁴.

1.2. RUSLARIN KAFKASYA'YI İSTİLASI

1.2.1. Kafkasya'nın Coğrafi Konumu

Yunan mitolojisine göre ateşin ve madenin ilk kullanıldığı yer olan Kafkasya⁵⁵ uzunluğu 1.200 km'ye varan Kafkas Dağları ile son derece engebeli bir bölgedir. Kafkas Dağları Anadolu-İran ve Arap memleketleri ile Kıpçak bozkırları ve İskit memleketlerini birbirinden ayıran tabii bir duvar görünümündedir. Kafkasya'yı incelerken hemen farkedilir ki; siyasal sınırlara rağmen, Kafkasya'yı ve Doğu Anadolu'yu tek bir bölge olarak ele almak mümkündür ve aynı zamanda gereklidir⁵⁶.

Dağlık bir bölge olan Kafkasya'da yerleşim bölgeleri genellikle yüksek yaylalar ve derin vadilere yayılmıştır. Oldukça yüksek olan dağ silsilesi, bölgedeki insanların tarihlerini, kültür ve karakterlerini başkalarından farklı kılmıştır. Askeri açıdan büyük ölçüde savunma imkanı sağlayan dağlar, kültür ve etnik bakımdan bölünmüş bir coğrafyanın doğmasına sebep olmuştur. Kendilerini düşmanlarına karşı koruyan

⁵² Armaoğlu, a.g.e., s.185.

⁵³ Uçarol, a.g.e., s.152.

⁵⁴ Hatipoğlu, a.g.e., s.25.

⁵⁵ Saydam, a.g.e., s.15.

⁵⁶ McCarthy, a.g.e., s.23.

engebeli ve yüksek dağlar, dik ve derin vadiler ve ilk çağlardan kalan gür ormanlar, aynı zamanda Kafkaslıların birleşmelerini de önlemiştir⁵⁷.

Kafkasya'nın tabii coğrafyası, bölgedeki beşeri faaliyetleri oldukça hususileştirmiştir. Stratejik savunma kolaylığı buraya dış kuvvetlerin girmesini engelledi. Aynı zamanda bu durum, tarihte Kafkasya'nın bütününe yayılan tek bir milletin ve devletin oluşmasını da engelledi. Zira, vadi boylarında, yüksek yaylalarda yerleşenler hep "kapalı topluluk" halinde kaldılar. Her kültürün farklı mensupları, kendi kendilerine yeterli saydıkları dünyalarıyla iktifa edince, dünyanın diğer bölgelerinden farklı olarak, adeta bir "kültür mozaigi" meydana geldi. Böylece tarih boyunca burada karşılaşan muhtelif kültürler, coğrafyanın ve siyasal durumun sağladığı imkanla, uzun süre yaşama imkanına kavuşmuştu.

Kafkasya'da bu derece etnik ve kültürel çeşitliliğin bir sebebi de, ülkeleri işgal edilen mültecilere sığınak yeri olmasıdır. Ülkelerine saldıran işgalcilere karşı duramayan halklar, Kafkasya'ya sığınarak, kendilerini dağların koruyucu kanatlarına teslim etmişlerdir. Mısırlılar, Medler, Alanlar, İskitler; Grekler, Romalılar, İranlılar, Araplar, Moğollar, Türkler ve Slavlar, bütün bu ırklar birbirleri ardınca ve birçok defalar Kafkasya'ya hakim oldular. Zamanla bu medeniyetlerin her biri kalıntılarını bırakarak çekildiler. Enteresan olan, asıl Kafkas halkının bunlardan hiçbirine mensup olmayışıdır. Asıl Kafkaslıların Asya ile Avrupa arasındaki geniş düzlüklerde yaşayan, artık her tarafta kaybolmuş olan bir ırktan geldiği tahmin olunmaktadır⁵⁸.

Kafkasya'nın özel coğrafyası bu çeşitlilikten yeni bir sentez yapma imkanı vermemiştir. Kırım'ın etnik yapısı mühim değişmelere uğrayarak, zamanla, bu bölge bir "Türk Yurdu" haline geldi. Kırım'ın genelde homojenleşen etnik ve kültürel yapısına mukabil Kafkasya'da birbirinden farklı şu etnik topluluklar bugün de varlıklarını devam ettirmektedirler.

⁵⁷ Saydam, a.g.e., s.14-15.

⁵⁸ Mesut Erşan, "Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti (1914-1918)", **Basılmamış Doktora Tezi**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum 1995, s.4.

Kaslar yani asıl Kafkas Kavimleri:

Çerkesler (Abazalar, Aphazlar, Ubıhlar, Arguveyleyler, Nethaçlar, Çebimler, Hatkolar, Khagaklar, Baskhegler, Şapsıplar, Bjeduglar, Kemirguveyleyler, Hatıkoylar, Abhezler, Besleneyleyler, Kabartaylar), Nohçiler (Çeçenler, İnguşlar), Andelalllar (Avarlar), Laklar (Gazi-Kumuklar), Lezgiler, Agullar, Çakurlar⁵⁹.

Hıristiyanlar: Slavlar, Gürcüler, Ermeniler.

Türkler: Nogaylar, Kundurlar, Karaçaylılar, Balkarlar, Kumiklar, Azeri Türkleri⁶⁰.

Kafkaslar'ın asıl yerlileri daha çok dağlık kesimde, dış dünya ile irtibatın nispeten az olduğu bölgelerde yoğunlaşırken, dışarıdan gelen Türkler ve İranlılar gibi unsurlar, çoğunlukla güney ve kuzeydeki dış alanlarda yerleşmişlerdir. Nüfus bakımından kalabalık olmayan topluluklar ise ulaşılması güç, savunulması kolay bölgelerde, örneğin Orta Kafkasya'da yerleşmişlerdir. Bununla beraber Kuban Nehri ile Don arasında ve Azak denizi kıyılarında kalmış Kafkas kavimleri de vardı.

Kafkasya'da, en azından kırk kadar farklı dil ve lehçelerin konuşulduğu tahmin edilmektedir. Hatta eski metinlerde bu sayı 300'e çıkarılmaktaydı ki, Romalıların bu bölgedeki faaliyetlerini 130 tercüman eşliğinde sürdürmek zorunda kaldıkları ifade olunmaktadır. Ayrıca dağın bir yamacındaki kabilenin yaşantısı öbür yamaçtakinden az çok farklıydı. Dolayısıyla Kafkasya yalnız "Dillerin Dağı" olarak değil, aynı zamanda "Kültürlerin Dağı" olarak da anılmaya değer özellikler taşımaktadır.

Bu farklılıklara karşın, Kafkasya'da bölgesel kültürler arasında bazı temel konularda benzerlikler bulunmaktadır. Mesela yerli halk arasında sınıflı toplum yapısı göze çarpmaktadır. Bu durum hem Gürcüler, hem de Çerkesler ile Dağıstanlılar arasında mevcut idi. Çerkesler arasında Beyler (Pşi), Asiller (Özden, Verk), Halk (Tefkotl) ve Köleler (Psıtl) denilen dört sınıf vardı. Dağıstan'da da halk Beyler, Özdenler ve Köleler şeklinde sınıflandırılırdı.

⁵⁹ Erşan, a.g.t., s.3.

⁶⁰ Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, İstanbul 1988, s.45.

Köle ve cariyeler, ganimet olarak alınan, yahut da kendi aileleri tarafından satılan kimselerdi. Bölge halkının kendi çocuklarını sattıkları, özellikle sıkıntı zamanlarında, yani mecbur kaldıklarında erkek çocuklarını sattıkları, kızları ise hemen daima sattıklarına dair kaynaklarda birçok bilgiler yer almaktadır.

Çeçenler arasında ise, böyle bir sınıf sistemi bulunmamaktaydı. Her Çeçen, doğuştan sahip olduğu bir hakla kendisini herkese eşit sayardı. Hiçbir Çeçen, kendi halkı ve diğerleri üzerinde bir hakimiyet kurma yoluna gitmemişti⁶¹.

Kafkasya'daki sınıf yapısı İslamiyet'in yayılışı ile birlikte sarsılmış, Osmanlı yönetimi de bu sınıf yapısı ile mücadele etmiştir. Ancak bu konuda başarı "Müridizm Hareketi" sırasında sağlanacaktır.

Kölelik, Abazalar arasında da mevcut idi. Hatta Bizans kaynakları, Abazıc adını verdikleri bu millettten genellikle esaret münasebetiyle bahsederler. Genel olarak "kabilecilik" anlayışının yaygın olduğu Kafkasya'da, idari, ekonomik, hatta kültürel faaliyetler her kabile tarafından kendi özel şartlarına göre düzenlenmekteydi⁶².

XIX.yy'a gelindiğinde Kırım ile Kafkasya'da hakim din İslamiyet idi. Kafkasya'da yaşayan halkın yaklaşık üçte ikisi müslüman, üçte biri ise Hıristiyandı. Çerkesler, Çeçenler, Abazalar, Lezgiler, Gürcülerin bir kısmı, Lazlar ve Türklerin tümü müslüman idi. Gürcülerin bir kısmı ile Ermeniler, Ruslar, Osetler, Svanlar ve diğer bazı Orta Kafkasya halkları Hıristiyan idi. Bununla birlikte gerek İslamiyet, gerekse Hıristiyanlık bölgenin her kesimine aynı derecede yayılabilmiş değildi. Hatta XIX.yy'da dahi Müslüman ya da Hıristiyan topluluklar arasında putperestlerin varlığı dikkat çekmekteydi. Özellikle Hıristiyanlık ile Paganizmin bir arada yürüdüğü, o dönemde Kafkasya'da bulunan seyyahlar tarafından da müşahede edilmekteydi⁶³.

Karadeniz dolaylarındaki Kafkas kavimlerinin İslam'dan önceki dinlerinin, çeşitli tabiat varlıklarına, örneğin güneşe, aya, ateşe, ağaca, suya... inanmaktan ibaretti.

⁶¹ Saydam, a.g.e., s.20-21.

⁶² Saydam, a.g.e., s.22.

⁶³ Cevdet Paşa, a.g.e., s.95.

Hız. Ömer döneminden itibaren Güneydoğu Kafkasya'ya giren İslamiyet, Kafkasya'nın hususi coğrafyası nedeniyle bu geniş bölgede İslamiyet'in yayılmasını engellemiştir. Çerkeslerin İslamiyet'e girişleri daha yakın dönemde, yani XVIII.yy'ın sonları ile XIX.yy'ın başlarında mümkün olabildi⁶⁴. Gerçi bu vakte gelinceye kadar Kırım Hanlığı'nın etkisiyle bazı Çerkeslerin müslüman olduğunu görüyoruz, fakat büyük çoğunluk eski dinlerini sürdürmekte devam etti.

Zengin ekonomik kaynaklara sahip olan Kafkasya, daha ziyade madencilik, tarım ve hayvan ürünlerinden dışarıya satmaktaydı. Kafkas sıradağlarının kuzeyinden ve güneyinden geçen tarihi ticaret yolları bu ülke mallarının uluslararası ticarete değerlendirilmesinde önemli bir rol oynamaktaydı. Tüccarların güney-kuzey istikametinde, takip ettikleri yol Darbend üzerinden ve Hazar Denizi'nin batı kıyılarından geçiyordu⁶⁵.

1.2.2. Kafkasya'nın Tarihçesi

Tarih boyunca, Kafkasya üzerinde büyük devletler arasındaki hakimiyet mücadelesinin hiç eksilmediği görülür. İlkçağlarda Romalıların, Perslerin, İskitlerin, Ortaçağ'da Bizanslıların, Sasanilerin, Hazarlar'ın egemen olmaya çalıştıkları gözlenir. Sonuçları bakımından en fazla tesir yapan siyasi faaliyet ise Selçuklular ile Moğollar tarafından gerçekleştirilmiştir.

Rusya, IV. İvan döneminde bazı Çerkes, Nogay, Çeçen beylerine yüksek hakimiyetini kabul ettirmişti. Hatta bu halklardan bir kısmı atalarının dinini terk ederek Hıristiyanlığı kabul etmişti. İvan, Kafkasya politikalarını şu şekilde belirliyordu:

"Kafkas milletleri birleştikleri takdirde, Moskova aleyhine dönebilirler. Bu sebeple Kabartay prensleri arasında ayrılık yaratmak, onların aralarını bozmak lazımdır."

Terek boyunda inşa ettirdikleri kaleleri, sırf Çerkesleri Türk ve Tatar saldırılarından korumak amacıyla kullanacaklarını söyleyen Ruslar, gerçekte

⁶⁴ Cevdet Paşa, a.g.e., s.95.

⁶⁵ Saydam, a.g.e., s.24.

Kafkasya'ya yönelik hedeflerinin bir basamağını gerçekleştirmek üzere buraları elde ediyorlardı⁶⁶.

XVII.yy boyunca Rusya'nın Kafkasya politikasında önemli bir değişiklik olmadı. Bu yüzyıl, Rusya'nın ilerideki büyük hamlelerine zemin hazırlamakla geçti. Fakat, Kafkasyalılar da Rusların gerçek niyetlerini idrak etmeye başladıklarından, giderek şiddetli tepkiler göstermeye başladılar. Tarku (1595), Şetkale (1604), Terek (1604) muharebeleri bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Yaptığı reformlarla Rusya'yı dünya çapında bir devlet haline getiren I. Petro, İran ve Orta Asya'dan üzerinden Hindistan'a ulaşmak, ticari gelişmeyi sağlamak ve ipek, pamuk, bakır gibi hammadde kaynakları ile seyrek nüfuslu toprakları ele geçirmek arzusundaydı. Fakat Petro için hepsinden önemlisi Transkafkasya geçitlerinin stratejik konumuydu. Ancak buralar elde edildikten sonra diğer hedeflere ulaşılabilirdi. Bu amaçla 1722 yılında ordusunu karadan ve denizden harekete geçirdi⁶⁷.

Ruslar önemli bir direnişle karşılaşmadan Dağıstan'ı aşp Derbent önlerine vardılar. Burada Çar'ı karşılayan memleketin ileri gelenleri ile mollalar şehrin anahtarını takdim ettiler. Derbent gibi kilit bir noktayı elde eden Ruslar Bakü'yü kuşattılar. Davut Han, Osmanlı Devleti'nin de yardımıyla onları Bakü önlerinde durdurmayı başardıysa da, 12 Eylül 1723 tarihli antlaşma ile İran, 1724 tarihinde de İstanbul'da yapılan antlaşma ile Osmanlı Devleti, Derbent ve Bakü dahil olmak üzere Hazar Denizi'nin batı sahillerinin Rusya'ya terkedilmesini kabul ettiler.

XVIII.yy'ın ortasına doğru Kafkasya'daki geleneksel Osmanlı-İran mücadelesine Rusya da katılmaya başladı. Rusya'nın yarı Avrupalı emperyalizmi, Slav ırkından olan Don-Ukrayna Kazak cemaatinin anarşik tecavüzleri, Rus müjlik gruplarının faaliyetleri, hatta Almanları bölgeye yerleştirerek, hiyerarşik Çerkes kavimleri ile yağma ve baskınlarla geçinen Çeçenleri baskı altında tutmaya başlamıştı.

⁶⁶ Saydam, a.g.e., s.29.

⁶⁷ Kurat, a.g.e., s.262.

Üstelik güney Kafkasya'daki bazı Gürcü prensleri de Rusya'ya temayül etmekteydiler⁶⁸.

Ruslar II. Katerina zamanında Kafkasya'da ilerlemeyi milli bir politika haline getirmişlerdi. Kabartay bölgesi Rus emellerine hedef olmuş, buralarda çok sayıda kale inşa edilmişti. Rus kaleleri ile müstahkem Kazak köyleri hattı Mozdok-Stavropol üzerinden Azak Denizi'ne kadar uzanıyordu. Rus ilerleyişine paralel olarak bu "kaleler hattı" da güneye doğru kaydırılıyordu⁶⁹.

Görüldüğü gibi Ruslar, askeri hareketlerinin yanı sıra, Kolonileştirme eylemine de giriştiler. Rus kolonileştirme metodu, askeri hareket sonrası işgal edilen sahalara kaleler inşa ederek çevresine Kazakları ve Rus göçmenlerini iskan etmekten oluşuyordu. İlhak sonrası Kuban bölgesindeki Müslümanlar genel bir kıyıma maruz kalmışlardır. Rusya aynı bölgelere Rus göçmenlerinin yanı sıra Alman göçmenlerini de yerleştirdi. Bu faaliyetler sonunda, 1832 yılında Kuzey-Kafkasya'da tüm bölgeyi boydan boya kat eden ünlü "Kazak Hattı" tamamlanacaktır. Öte yandan, Ortodoks kilisesi vasıtasıyla bölge halkının bir kısmı Hıristiyanlaştırılacak ve özellikle Ossetlere karşı misyonerlik faaliyetleri yürütülecektir⁷⁰.

Rusya, diplomatik yollarla da bölgede yeni üstünlükler elde ediyordu "Küçük Kaynarca Antlaşması" ile, kendisine Kuzey Kafkasya'nın merkezi bölgelerini işgal etmek için hukuki bir temel oluşturma imkanını elde etti. Kırım'ın işgali ile Kafkasya'nın batı sahilleri daimi bir tehdit altına girmiş oluyordu. Gürcistan'ın ilhaki ve Daryal Geçidi'nin Rus kontrolüne girmesi ile tam ortadan ve güneyden Kafkas toprakları kuşatılmıştı.

Osmanlı Devleti de Kafkasya ile ilgili politikasını yetersiz ve hatalı bulduğundan bir takım yeni tedbirlere girişti. Çerkezistan sahillerini gezen Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa ile Canikli Ali Paşa, verdikleri raporda, Çerkeslerin medenileştirilerek

⁶⁸ Saydam, a.g.e., s.33.

⁶⁹ Madariaga, a.g.e., s.31.

⁷⁰ Nedim ipek, "Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri", *Türkiyat Mecmuası*, C.XX, İstanbul 1996, s.274-275.

devlete bağı hale getirilebilecekleri, bu suretle kuzeyden gelecek istilanın önüne geçilebileceği gibi elden çıkan Kırım limanları yerine bu sahillerin ikame edilebileceğini ileri sürdüler. Bâb-ı Âli bu rapor üzerine, Çerkeslerden icabında seksen bin kişilik bir kuvvet çıkarılabileceğini tahmin ederek, burada İslamiyet'in neşri, halkın putperest geleneklerden uzaklaştırılması için faaliyete geçti. Bu görev Ferah Ali Paşa'ya verildi. 1781'de Soğucak muhafızlığına tayin edilen Ferah Ali Paşa, Çerkesler üzerinde olumlu bir etki bıraktı. Onları Osmanlı kültürüne intibak noktasında kazanımlar elde ettiği gibi, buralarda imar faaliyetlerine de girişti. Soğucak başta olmak üzere Gelencik Limanı ile Anapa yeniden tesis edildi. Diğer taraftan Rus ilerleyişinin verdiği tedirginlik, bölgede Osmanlı nüfuzunun artmasını sağlıyordu⁷¹.

Osmanlı Devlet görevlilerinin yaptıkları çalışmalar neticesinde Çerkesler, Çeçenler, Lezgiler ve Gürcüler arasında İslamiyet yayıldı. Fakat Ferhat Ali Paşa'nın ölümünün ardından yerine geçenlerin meselenin önemini kavrayamamaları sebebiyle çalışmalar gevşetildi. Osmanlı Devleti'nin verdiği sözleri yerine getirememesi, hanların birbirleriyle mücadele etmesi ve Rusya'nın bölge halklarının bir araya gelmesini önlemeye dönük faaliyetleri sonucunda istenen hedefler gerçekleştirilemedi⁷².

1.2.3. Rusya'nın Kafkasya'ya İstilas ve Kafkas İstiklal Mücadelesi

Kafkas milletlerinin, kendilerinden çok güçlü de olsa, Rus ilerleyişi karşısında sessizce teslim olmaları beklenemezdi. Kendi aralarında dahi bağımsız yaşamaya düşkün olan Kafkaslıların Rusya'ya kolayca boyun eğmeleri elbette mümkün değildi. Kafkasya'daki İstiklal hareketlerinin ilk örneği 1783 yılında İmam Mansur Uşurma'nın lideri olduğu ve "Nakşibendi Tarikatı" tarafından organize edilen hareketle ortaya çıkmıştır⁷³. "Müridizm" olarak da anılan bu hareket, Rusya'ya karşı direnilebileceğini göstermesiyle, Çarlık yönetimini hem moral hem de ekonomik yönden çok ağır bir yükün altına sokmuştur⁷⁴.

⁷¹ Ferah Ali Paşa'nın bölgedeki faaliyetleri için bkz. Cemâl Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul 1979, s.51-64.

⁷² Saydam, a.g.e., s.37.

⁷³ Saydam, a.g.e., s.37.

⁷⁴ Erkan, a.g.e., s.8.

Rusya'ya karşı "Kafkas Gazâvât Tarihi"nin önderi olan İmam Mansur, Çeçenistan'ın Alda köyünde doğmuştu. Vaazlarıyla hızlı bir başarı elde etti. Bir Rus tugayını Sonja Irmağı savaşında tamamen imha ettikten sonra, Dağıstanlıları dinsizlere karşı cihada çağırmış, Kumuk steplerine kadar bütün Kuzey Kafkasya'yı birleştirmeyi başarmıştı. Osmanlı Devleti bu durumu tedirginlikle izliyor, gelişmelerin yeni bir Osmanlı-Rus savaşına yol açmasından endişe ediyordu⁷⁵.

Bu hareketle Kuzey Kafkasya halkı birleşmeye ve ortak bir mücadele vermeye çağrılmıştır. Başta Çeçenistan olmak üzere, halkın önemli kesimi harekete destek vermiştir. Direnişe katılmayanlar ise Mansur'a karşı çıkmamışlardır. Hareket milli ve dini nitelikte olup amacı Kafkasya'nın bağımsızlığını ve hürriyetini temin etmektir. Bu haliyle Mansur, Kafkasya'da siyasi ve bağımsız bir devlet olma yolunda mücadele veren ilk imamdır⁷⁶.

General Suvorov'un 1782'de Nogaylara Kuzey Kafkasya steplerinde yürüttüğü imha politikası, derin izler bırakmıştı. Dağınık ve düzensiz birlikleriyle Mansur'un kazandığı başarıların temelinde, Kafkas halklarının Rusya'ya karşı duydukları derin nefret ve düşmanlık yatıyordu. 1787'de Osmanlı-Rus Savaşı başlayınca Bâb-ı Âli, İmam Mansur'u ve bölgedeki diğer hanları, Ruslara karşı savaşa teşvik etti. Rusya, karşı diplomatik faaliyetlere girişerek bölgedeki hanların bazıları ile barış antlaşmaları yaptı ve bölgede kendisine karşı toptan bir hareketin ortaya çıkmasını engelledi. Osmanlı Devleti'nin isteği doğrultusunda savaşan Kafkas halklarına, Osmanlı Devleti'nin yeterli silah ve yiyecek desteği sağlayamamasından dolayı, istenen başarılar kazanılamadı. Anapa üzerine yüklenen Ruslar, 1791 Temmuz'unda burayı işgal ederek, kale savunmasında bulunan İmam Mansur'u esir etti. Osmanlı Devleti fevkalade elçi göndererek İmam Mansur'un teslimini talep etmişse de, Çariçe II. Katerina'nın emriyle Petersburg yakınındaki Şeloselburg'a hapsedilmiş ve 1794 yılında vefat etmiştir⁷⁷.

10 Ocak 1792'de imzalanan "Yaş Antlaşması"yla Rusya Kafkasya'da yeni toprak kazanmamakla birlikte, Kırım ve Taman'ın Rusya'ya ait olduğu Osmanlı Devleti

⁷⁵ Gökçe, a.g.e., s.117-121.

⁷⁶ Gökçe, a.g.e., s.122-123.

⁷⁷ Saydam, a.g.e., s.39.

tarafından resmen tasdik olunuyordu. Rusya, antlaşmadan sonra Kuban ve Terek boylarında kolenizasyon faaliyetlerini yoğunlaştırdı. Müstahkem mevkiilerin inşaa faaliyetleri Kuban'dan Hazar Denizi'ne kadar uzatarak, Kafkasya'nın kuzeyini tamamen kuşattı⁷⁸.

10 Mayıs 1795'te Derbend'i işgal eden Ruslar, hemen arkasından Bakü, Semahi, Şuse mıntıkalarını zaptederek Gürcistan'a girdiler. Gürcistan'daki taht mücadelelerinden istifade eden Ruslar, 1801'de bölgeyi kendine bağlı bir vilayet olarak ilan etti. Yer yer isyan eden Gürcülerin bağılılıkları sert tedbirlerle sağlandıktan sonra Rus komutanı General P. Tsitsionov, Gürcistan'ın stratejik olarak elde bulundurulmasını emniyete almak için doğuda Hazar Denizi, güneyde Aras yönünde ilerleyerek, Azerbaycan hanlıkları üzerindeki denetimi genişletmek gerektiğini düşünüyordu. Generalin amacı ilhaktan ziyade Rusya'ya tabi olmayı kabul ettirmektir. Karabağ, Şirvan, Şeki ile kolayca antlaşma imzalandı. 1810 yılında doğru Dağıstan ile Kuzeybatı Kafkasya dışında kalan yerler tamamen Rus hakimiyeti altına alındı.

Rusların Kafkaslılara yönelik ağır tazyikleri arttıkça, Kafkasyalıların mücadelecı karakteri de ortaya çıkıyordu. Osmanlı resmi belgeleri Ruslarla Kafkaslılar arasında pek çok irili ufaklı mücadeleden söz etmektedir.

1828-1829 yıllarında Ruslarla yaptığı savaşta, bölgedeki Lazların, Avarların, Batı Gürcistan halklarının, Abazalar ile Çerkeslerin Ruslara karşı Türklerin yanında yer almalarına rağmen, Osmanlı Devleti mağlup oldu. "Edirne Antlaşması" ile Bâb-ı Âli, Kafkasya'daki bütün haklarından vazgeçti. Hatta Ruslar, henüz antlaşma imzalanmadan Çerkezistan'ı işgale girişmişler, bu ise Çerkeslerin tepkisine sebep olmuştu. Çerkesler, antlaşmayı padişahın onayladığı hatırlatıldığında, "aynı zamanda Halife ve Osmanlı Padişahı'nı dünyadaki bütün müslümanlar gibi biz de ruhani reis olarak kabul ediyoruz. Ancak siyasi bakımdan Osmanlı'ya hiçbir zaman bağılı olmadık. Çünkü ne vergi verdik ne de bir neferimizi Osmanlı Bayrağı altında askere gönderdik" demek suretiyle "Edirne Antlaşması'nın Kafkasya ile ilgili hükümlerini tanımadıklarını belirtiyorlardı⁷⁹.

⁷⁸ Saydam, a.g.e., s.41.

⁷⁹ Saydam, a.g.e., s.44-45.

Batum ve Poti kentleri ve bunların art bölgeleri dışında, eski SSCB'nin Kafkasya'daki arazisinin tümü, 1829'a varıldığında, kağıt üzerinde Rus İmparatorluğu'nun eline geçmişti. Ama yörenin pek çok bölümü Ruslarca denetlenemiyordu. Kafkasya'nın pek geniş olan dağlık iç bölümlerinde asla mağlup edilmemiş aşiretler yaşamakta idi ve bunlar asla Rus egemenliğini kabul etmemişlerdi. Ruslar, 1830'lu yıllarda, aşiretlere ait arazilerin kuzey sınır bölümlerini zaptetmişlerdi, ama pek zorlu Çerkes direnişiyle baş edemiyor ve iç bölgeleri ele geçiremiyorlardı. 1836'dan itibaren ise Ruslar, Şamil ve adamlarıyla uzun ve zorlu bir mücadeleye girişmek zorunda kalacaktı⁸⁰.

“Edirne Antlaşması”nın getirdiği yeni statüko, Osmanlılardan çok İngilizleri tedirgin etmişti. Rus ilerleyişinin kendileri için taşıdığı anlamın farkındaydılar. I. Petro'nun belirlediği, Hindistan'a ve ötesine kadar uzanan ticaret yollarını ele geçirmek hedefi, önemli başarılar kazanarak Aras'a dayanmıştı. İngiltere'nin Rusya ile oynayacağı büyük oyun başlıyordu. XIX.yy'ın hemen başında Fransa'nın Mısır'a yerleşmesini engelleyebilen İngiltere, coğrafi bakımdan avantajlı olmadığı bir mücadeleye girmek durumundaydı⁸¹.

Rusya hukuken kendine ait kabul ettiği Kafkasya'yı fiilen de ele geçirebilmek için, her türlü insani duygulardan uzak olarak, hakimiyetini kan ve ateş ile gerçekleştirmeye teşebbüs etti. Kafkasyalılar ise hürriyet ve istiklal mücadelesine giriştiler. Bu bölge tarihi için yeni bir devrin başlamasıydı.

Rusya faaliyetine, Kafkas halkını bölmek amacıyla idari reformlar yaparak işe başladı. Önceleri mahalli yönetimlere dokunmayarak, zengin ve büyük toprak sahiplerini kendi tarafına çekmek suretiyle, bu yöneticilerin eliyle halka baskı yaptırıyordu. Bazı hanlıkların varlığını devam ettirmelerine izin verildi. Azerbaycan'daki sünni-şii çekişmesi istismar edildi.

⁸⁰ McCarthy, a.g.e., s.33.

⁸¹ Saydam, a.g.e., s.45.

Kafkasya'nın Rusya'ya terk edilmesi üzerine tekrar başlayan "Müridizm Hareketi"nin başında bu sefer İmam Gazi Muhammed bulunuyordu. Hareketin öncüleri yine Nakşibendi Tarikatı'na mensup müridler idi. Kafkasya'da sosyal ahlakı geliştiren, kabileler arasında ayrılıklara son veren, hırsızlık, kan davası, cinayet gibi suçların ortadan kalkmasını sağlayan Müridizm'in hedefi "din uğruna cihat yapıp hür ve müstakil yaşamak" olarak belirtilebilir⁸².

"Müridizm"ın Dağıstan'da doğup bütün Kuzey Kafkasya'ya yayılması, bir tesadüf değildi. "Dağıstan, yüzyıllar boyu Arap kültürünün en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Her köyde karşılaşılan şeyhler, imamlar, âlimler ve talebeler İslam dinini çok iyi bilen, eski Arap kültürünü, ilim ve felsefesini derinlemesine tedkik etmiş olan ve İslam dininin bütün inceliklerini kavramış bulunan kimselerdir. Onlardan birçoğu, bütün İslam dünyasında tanınmış meşhur Arapça bilginleridir. Rusya'nın bütün müslüman bölgelerinden, Türkiye'den ve İran'dan gelen binlerce talebenin onları ziyaret etmek adetleri idi. Büyük âlimlere gösterilen saygı bunlara da gösteriliyor ve onların sözlerine inanılıyordu." İslam dünyasının başka yerlerinde "tarikat" kavramı, daha ziyade uhrevi bir anlam taşıdığı halde Kafkasya'da tam tersine dünyevi uhrevi bir nitelik kazanmıştır⁸³.

Dağıstan halkı tarafından imam olarak kabul edilen Gazi Muhammed ilk siyasi konuşmasını yaptığı Gimri Köyü'nde, herkesi mücadeleye katılmaya çağırdı. Mücadeleye katılmak istemeyenler şiddetle cezalandırıldıktan sonra, Çeçenistan'daki Rus kuvvetlerine saldırılar düzenlemeye başladılar (1829). Ertesi yıl Derbend ve Kızılyar kuşatıldı. Bu arada Gürcistan'da da asiler ayaklandı. Çok zor durumda kalan Ruslar, müridlerden daha kuvvetli bir ordu ile birkaç koldan harekete geçtiler. General Velyaminof, Çeçen ülkesinde çok sayıda insan katletti, birçok köyü yaktı. Böylece halkın isyan hareketine katılmaktan vazgeçmelerini temin edeceğini düşünüyordu. Rus başkomutanı Baron Rossen bizzat Gimri'de bulunan Gazi Muhammed şehit düştü, yakın adamı Şamil yaralı olduğu halde güçlükle kurtulmayı başardı (1832).

⁸² Saydam, a.g.e., s.46.

⁸³ Alexandre Grigoriantz, *Kafkasya Halkları*, İstanbul 1999, s.82-84.

Dağıstan ileri gelenleri tarafından imamlığa Hamzat Bey getirildi. Şâmil de yeni imamın emrinde savaştı. Ruslar ve Rus taraftarı olanlarla savaşarak Hunzak alındı ve burası karargâh haline getirildi. İmam Hamzat, 1834'te camide namaz kıldırırken maruz kaldığı suikast sonucunda şehit oldu⁸⁴.

1.2.4. İmam Şâmil'in Hareketin Başına Geçmesi

Şâmil'in imam olarak tanınması Kafkasya tarihinde yeni bir devri başlatmıştı. Yapılan ısrarlar üzerine imamlığı kabul eden Şâmil, bu sırada 37 yaşında olup kendisini savaşlarda yetiştirmiş, irade, ikna gücü, ilham verme ve örnek olma gibi niteliklere sahip cesur bir şahsiyet idi.

Şâmil'in imamlığa geçişi ile birlikte Kafkasya'daki mücadele hız kazandı. Rusların ilk zamanlardaki çaresizliğini, Jandarma Komutanı Viktorov'un, Azerbaycanlıların da "Müridizm"e katılmaları dolayısıyla gönderdiği raporda şöyle ifade edilmektedir:

"Bazı yerlerde binlerce insandan oluşan büyük gruplar iki üç gün içinde Şâmil'in emri altında toplanabiliyordu. Gerçekler ve vicdanım beni bildirmeye mecbur ediyor, altı yedi yıl süren başarısızlıklar muzaffer ordularımızın toplumdaki yıldırıcı etkisini yok etmiş bulunmaktadır⁸⁵."

Çerkesler, İngiltere'den ve Osmanlı Devleti'nden bekledikleri yardımı göremeyince saldırılarını yavaşlatmaya başladılar. 1840 yılında Avar hanları soyundan olan Hacı Murat'ın Şâmil'e iltihakı hareketi oldukça güçlendirdi. Şâmil'in baskınlarını Çeçenistan'dan Dağıstan'a çevirdiği 1843 yılında kendisine çok sayıda asker katıldı. Ele geçen 20 kadar Rus topu ile Rus kalelerinde eğitim görmüş askerlerin ilhakı müridleri güçlendirmiş, Ruslar Dağıstan'daki birçok yeri boşaltmak zorunda kalmışlardı⁸⁶.

Kafkasya'da yaşayan insanların, sosyolojik olarak, liderlerine son derece bağlı oldukları görülmektedir. Ayrıca, savaşlarda sürekli askere çağrıldıklarından, subaylara

⁸⁴ Saydam, a.g.e., s.48.

⁸⁵ Saydam, a.g.e., s.49.

⁸⁶ Saydam, a.g.e., s.50.

bağlılık duyguları da gelişmiştir. Böylece Şâmil'in yönetimi altında topluca hareket etmeleri kolaylaşmıştır⁸⁷.

I. Nikola, Şâmil'i kesin olarak bozguna uğratmak için gönderdiği komutanlar başarısız oldukça yenisini tayin ediyordu. 1845 yılına gelindiğinde, kendini Napolyon savaşlarında ispatlamış Prens Voronts'u Başkomutan ve Çar Naibi olarak Kafkasya'ya gönderdi. Vorontsov, uzun vadeli ve geniş kapsamlı operasyonlarla direniş hareketini boğmak istiyordu. Diğer yandan askeri mücadele de tüm hızıyla devam etmekteydi. 1845 ilkbaharında Vorontsov'un kuvvetleri Tarku ve çevresini aldılar. Ancak Gronzy'e yapılan saldırı Ruslar için bir felaket oldu. Üç general, iki yüz kadar subay, dört bin asker kaybedilmişti⁸⁸.

Kafkaslıların giriştikleri bağımsızlık mücadelesi hem Türk-İslam Dünyasında, hem de Avrupa'da heyecanla karşılanıyordu. Fakat bu takdir duygularının müridlere fazla faydası olmadı. Zira dışarıdan hiçbir yardım gelmiyordu. Osmanlı Devleti, Mısır meselesi sebebiyle Rusya ile müttefik olmak zorunda kaldığından Kafkasya ile ilgisini hemen hemen kesmiş gibiydi. Gerek Şâmil'in bizzat kendisi, gerekse Dağıstan ileri gelenleri, Osmanlı Devleti'nin yardımını temin etmek için Osmanlı Devlet adamlarına ve devlet adamları nezdinde sözü kabul gören şahsiyetlere mektuplar yazmışlardır. Osmanlı Devleti bu talepleri karşılamakta yetersiz kalmıştır⁸⁹.

Osmanlı Devleti'nin ilgisizliğinin yanı sıra İngiltere de, müridlerin beklediği yardımı yapmaya pek yanaşmadı. Şâmil, dört tarafı kuşatılmış olduğu halde Ruslarla mücadele ederken, gayet düzenli bir idari, askeri ve adli yapı teşkil ederek Devleti de düzgün bir şekilde örgütledi. Ruslar tarafından Kuban dolaylarına yerleştirilen Rus, Ukraynalı, Leh mülteciler dahi bu sistemde kendilerine bir yer bulabilmişlerdir. Rus ordusundan kaçan bazı asker ve subaylar için de özel arazi tahsis edilmiş, topluca oturmalarına ve kilise inşa etmelerine ve bu mabetleri inşa için gerekli malzemeleri kullanmalarına izin verilmiştir⁹⁰.

⁸⁷ Erkan, a.g.e., s.17.

⁸⁸ Saydam, a.g.e., s.51.

⁸⁹ Erşan, a.g.t., s.12.

⁹⁰ Grigorianz, a.g.e., s.80-81.

Kırım Savaşı'na kadar Rusya, ordusunu istediği gibi kullanmasına karşın, İmam Şamil'in devletini ortadan kaldıramadı. Kırım Savaşı ile birlikte Çar'ın ordusu daha zor duruma düştü. Doğu Anadolu'da Osmanlı ordusu ile savaşıyan Rus ordusu cephe gerisini koruyabilmek, Şamil'in hücumlarını durdurabilmek için önemli ölçüde askeri kuvveti de iç bölgelerde istihdam etmek zorunda kaldı⁹¹.

Kırım Savaşı'nda başta İmam Şamil olmak üzere, Kafkasya halkının ileri gelenlerine Bâb-ı Âli "evamir-i aliyye" göndererek onları cihada çağırıştı. İmam Şamil ile bazı adamlarına rütbelere ve nişanlar verildi.

Kafkas halkının, Kırım savaşından çok şeyler beklediğini görüyoruz. Bir bakıma bu savaş, bölgenin Rus baskısından kurtarılabilmesinin son şansı idi. Fakat Kırım Savaşı, müttefiklerin başarılarıyla devam etmesine rağmen Kafkaslılar bundan bir fayda sağlayamadılar. Kafkasya'yı gezen müttefik ülkelerin casusları, bu bölgeye tesirli bir hareket yapılabileceğine inanmıyorlardı. Ayrıca, Kafkasya fethedilse bile, Rus kuvvetlerinin müteakip saldırılarına karşı koyacak daimi bir askeri güç bulundurulmadığı takdirde, bu fütihat sağlam esaslara dayanmayacaktı. Osmanlı Devleti, mevcut kuvvetiyle böyle bir görevi yerine getirmekten uzaktı. Bu durumda müttefikler Kafkasya'da ilerlemeyi arzu etmiyorlardı⁹².

Müttefiklerin bu şekilde Kafkasya'yı pek önemsememesi, buradaki kabileleri şaşkınlığa ve hayal kırıklığına uğrattığı gibi, kabileler arasındaki Rus taraftarlarının etkisini de artırmıştır⁹³.

Çerkez temsilcilerinin Kırım Savaşı'na ilişkin aşağıda yer alan değerlendirmeleri, haleti ruhiyelerini göstermesi açısından ilginçtir:

"Rusya, Karadeniz'den Hazar Denizi'ne dek uzanan bütün dağlarımıza sahip olsa, kırk yıldır buraları ele geçirebilmek için her yıl harcadığı paraya değmez bu dağlar. Biliyoruz ki, Rusya, ordusuyla hazinesini Çerkezistan'ı istediği için değil, Hindistan'ı ve Osmanlı İmparatorluğu'nu istediği için harcamaktadır; dolayısıyla diyoruz kendimize, İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu

⁹¹ Saydam, a.g.e., s.53-54.

⁹² Saydam, a.g.e., s.58.

⁹³ Saydam, a.g.e., s.59.

yüzünden gece-gündüz savaşmak zorunda kalıyoruz, sığırlarımız çalınıyor, evlerimiz yakılıyor, genç erkeklerimiz ölüyor, yaşlılarımız, çocuklarımız ve kadınlarımız ölüyor⁹⁴.”

“Şimdi, Kırım’daki savaştan nasıl bir avantaj sağlamışızdır? Biz hala savaşmaktayız! Ordularınız Kırım’da bulundular, bunun Kırım Tatarları’na ne faydası dokunmuştur? Onları vatanlarına kavuşturduunuz mu? Hayır, vatanlarını Rusya’ya verdiniz. Savaşınızdan Türkler ne fayda sağlamıştır? Düşmanınızın hiçbir bedel ödememesini sağladınız, Türkleri kazandıkları zaferden mahrum bıraktınız sadece⁹⁵.”

Müttefik Devletlerin politikalarını belirleyen en önemli güç olan İngiltere, Kırım Savaşı’yla Rus Devleti’ni bir daha toparlanamayacak düzeyde tahrip etmeyi düşünmüyordu. Bu yüzden, Rusya’nın belli sınırlar içinde varlığını devam ettirmesi kendi hedefleri açısından yeterli görülüyordu. Osmanlı Devleti ise tek başına Rusya ile mücadeleyi göze alamadığından ister istemez Müttefik Devletlerle birlikte hareket etmek zorunda kaldı.

Kafkasya’nın tamamı olmasa bile yalnız Çerkezistan’ın Rusya’dan koparılması halinde dahi Rusya’nın Karadeniz’deki hakimiyeti sona erecekti. Ancak kazanılan zafere karşın bu sonuç alınamadı. Kafkasya’nın Rusya’dan alınamamasının sonuçları ise çok yönlü oldu. Gerçekten de, Rusya bir süre sonra Orta-Asya’da yayılmaya başlayacaktı.

Kırım Savaşı sırasında ölen I. Nikola’nın yerine geçen II. Alexander, Kırım yenilgisinin açtığı yarayı Kafkasya’da kazanacağı bir büyük zaferle kapatmak istiyordu. Bu amaç doğrultusunda Kafkas orduları baş komutanı Baryatinsky ilk iş olarak Dağıstan ve Çeçenistan’ı geniş çaplı bir kuşatma altına aldı. Baryatinsky’e göre müridleri bertaraf etmek ancak bütün bölgeyi abluka altına alarak, Türkiye ve İran’dan gelen silah ve mühimmat ile gönüllülerin girişine engel olmakla mümkün olabilirdi⁹⁶.

Üç ordudan müteşekkil kuvvetle Çeçenistan ve Dağıstan’ı ele geçirmeye çalışan Ruslar, uzun süren mücadelenin halk üzerinde bıraktığı yılgınlıktan da faydalanıyorlardı. Külliyyetli miktarda paralar harcanarak Rus taraftarlarının sayısı

⁹⁴ Fred Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, (Çev: Fatma Taşkent), İstanbul 1999, s.398.

⁹⁵ Burnaby, a.g.e., s.401.

⁹⁶ Saydam, a.g.e., s.60.

artırılmaya çalışılıyordu. Baryatinsky tarafından Çeçen halkına hitaben neşredilen bir beyanname de, dinde serbestlik, zorunlu askerlikten muafiyet, üç sene vergi vermeme imtiyazı, can ve mal güvenliği ile şeriat ve adalete uygun idare vaat edilmekteydi.

Bütün bu tedbirlere rağmen Şâmil ile kesin sonuçlu bir savaşa girmek kolay değildi. General Evdokimov, iki sene uğraştıktan sonra, ancak 1859 ilkbaharı'nda Çeçenistan'dan Andi-Koysu vadisine geçit sağlayan Veden Kalesi'ni ele geçirebildi.

Öte yandan Dağıstan Kalelerini teker teker ele geçiren Baryatinsky bizzat, İmam Şâmil'in bulunduğu Gunib Kalesi'ne kırk bin kişilik bir kuvvetle saldırdı. Dört yüz kadar askeriyle Şâmil, kaleyi bir müddet savunabildiyse de, müridlerinin sayısının 100'e inmesi üzerine kale Ruslara 6 Eylül 1859'da teslim oldu⁹⁷.

Böylece Kırım Savaşı ile Kafkasyalıların istiklâl mücadelesi, büyük kitle göçlerinin “tarihi arka planı”nı teşkil etti. Çar Hükümeti'nin çeyrek asırlık bir mücadele neticesinde elde edebildiği Kafkasya'nın hazmedilmesine yönelik politikası, beraberinde buradaki kabilelerin Rus hakimiyetini kabul etmek ya da dışarıya göç etmek zorunda kalmasına yol açtı⁹⁸.

1.2.5. Kafkasyalıların Göçe Zorlanması

1838 tarihinde Petersburg'da kurulan Kafkasya Komitesi'nin planına göre Kuzey Kafkasya yerli halkının bir çoğu anayurtlarından sürülecek, yerlerine Rus-Kazak köylüleri yerleştirilecek, bu topraklar imparatorluğun asker ve memur tabakasına verilecekti. Bilahare bu plan doğrultusunda 1858'de faaliyete geçildi⁹⁹. Ruslar, Çerkesler için kendi köylerinde yaşam sürdürmeyi olanaksız kılacak bir saldırı ve zulüm dizisine başvurdular. Köyler önce talan ediliyor, ardından yakılıp yıkılıyordu. Sürü hayvanları ve yaşam sürdürebilmek için gerekli olan her şeye el konuyordu. Bu yöntem, daha sonra Kafkasya'da ve Balkanlar'da tekrar tekrar uygulanacak olan, göçe

⁹⁷ Saydam, a.g.e., s.61.

⁹⁸ Saydam, a.g.e., s.62.

⁹⁹ Adnan Sofuoğlu, “Osmanlı Devletinde Ortaya Çıkan Güç Problemleri ve Türk Göçlerinin Bir Safhası; 1903-1904 (Rumi: 1319) Yılında Meydana Gelen Göçler”, *Türk Kültürü*, Sayı 383, Ankara 1995, s.382.

zorlamanın klasik yöntemi idi. Bu yöntem kısaca; “evleri, tarlaları yak, yık; kaçıktan ya da aç kalıp ölmekten başka seçenek bırakma¹⁰⁰.”

Lev Tolstoy; Kafkasya’daki kıyıma tanık olmuş ve müslüman köylülerinin başına gelenleri şu şekilde tasvir etmiştir:

“Avul’lara (köylere) gece karanlığında dalıvermek adet edinilmişti; böylece, tam baskına uğramış olan kadınlar ve çocuklar kaçacak zaman bulamıyordu ve gece karanlığının örtüsü altında Rus askerlerin, ikişer, üçer evlere girmesini izleyen dehşet sahneleri öylesineydi ki bunları hiçbir resmi rapor görevlisi (raporunda) aktarmaya cesaret edemezdi¹⁰¹.”

Kimi zamanlarda, Kafkasyalı müslümanlara, ya Rus egemenliğinde kalarak başka bir bölgeye sürgün edilmek veya Osmanlı İmparatorluğu’na göç etmek seçeneğinin verildiği oluyordu. Rus birlikleri kıyıda arazi işgal ettikçe, yerli halkın orada kalmasına hiçbir biçimde izin verilmiyor ve hepsi ya Kuban ovalarına göç etmek ya da Türkiye’ye gitmek zorunda bırakılıyordu¹⁰².

1856 Paris Antlaşması’ndan hemen sonra Kırım’dan da yoğun bir göç dalgası başlamıştı. Hakikaten, Kırım ve Kafkasya’da meydana gelen en büyük göç Kırım Savaşı’nın son aylarında başladı. Kırım Savaşı’nın son dönemlerinde başlayan, aralıklarla hızlanıp yavaşlayan, 1859’da Şeyh Şâmil’in esir düşmesiyle Kafkasya’ya da sirayet eden ve 1864’te Çerkes direnişinin kırılmasıyla doruk noktasına ulaşan kitlesel göç hareketi felaket halini aldı. Osmanlı Devleti’nin Kırım’ı dahi elinde tutamayacağını ve savaş sonunda burayı terk edeceğini anlaşılması öncelikle Kırım müslümanlarında panik meydana getirdi.

Kırımlılar savaş sırasında müttefik kuvvetlere iase ve rehberlik gibi hizmetlerde bulunmuşlardı. Bu yüzden savaştan sonra kendilerinin Rus devletince cezalandırılacakları endişesini taşımaktaydılar. Hatta savaş sırasında Ruslar, işbirliği

¹⁰⁰ McCarthy, a.g.e., s.35.

¹⁰¹ McCarthy, a.g.e., s.34.

¹⁰² McCarthy, a.g.e., s.35.

yapacakları düşüncesiyle, Türklerin bir kısmını Kerson, Poltava, Orlov, Kursk gibi uzak yerlere sürgün etmişlerdi¹⁰³.

Rusya, Kırım Savaşı'nda mağlubiyeti Tatarların ihanetiyle tevil etme çabası içinde gözüküyordu. Bu yüzden Tatarların bölgeden uzaklaştırılacağı söylentileri yayılıyordu. Aslında bu gerçeklere aykırı bir tutumdur. Gerek Kırım gerek Kafkasya'daki Osmanlı taraftarı kışkırtmanın boyutu ne olursa olsun Rusların savaşı kaybetmelerinde asıl etken olmaktan uzaktı. Hatta Rus ordusunda görev alarak hizmette bulunan Tatarlar da vardı. Buna rağmen Çar, Tatarları Kırım'da tutmayı potansiyel bir tehlike olarak gördüğünden, gönüllü olarak yapılan bu göç hareketinin Kırım'ı istenmeyen unsurlardan temizleyeceğini düşündüğünden, göç hareketine mani olunmamasını yerel yetkililere gönderdiği emirlerle tenbih etmiştir¹⁰⁴.

Bu sırada henüz Çar'ın emrinden haberdar olmayan bazı Rus ve Tatar yetkililerin, Rusların verdikleri nimetleri sayarak göç hareketini engellemeye çalıştıkları gözlenmiştir. Bu durum Tatarların göç ettirilmelerine ilişkin Rus yetkilileri arasında tam bir fikir birliğinin bulunmadığını göstermektedir. Zira Rusya'daki "toprak köleliği" rejimi yüzünden buraların kolonizasyonu istenen ölçüde başarılı olmuş değildir. Dolayısıyla Türklerin buraları boşaltmaları halinde bütün tarım alanlarının mahvolacağını savunan Rus yetkililerin sayısı bir hayli fazlaydı¹⁰⁵.

Kırımlıların göç etmesi hakkında, Çarlığın ileri gelen devlet adamlarının genelde fikri şu yöndeydi:

"Tatarların göç ettirilmesi son dönemin en mutlu olaylarından biridir. Az önceki savaş Rusya'ya kendi müslüman tebasının sadakatine ne derece bel bağlayabileceğini gösterdi. Bu bakımdan devlet için en iyisi ırklardan kurtulmaktır¹⁰⁶."

¹⁰³ Abdullah Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856-1876)", **Osmanlı**, C.IV, Ankara 1999, s.678.

¹⁰⁴ Halbuki Rusya imparatoru maiyyetinde bulunan asâkir-i hassayı müslüman halklar arasından seçiyordu. İmparatorun ifadesiyle bunlara diğer halkların askerlerinden daha fazla itimat edilebiliyordu. Bkz. Erkan, a.g.e., s.30-31.

¹⁰⁵ Saydam, a.g.m., s.678.

¹⁰⁶ Dr. Safarov Rafik Firuzoğlu, "Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Göçler", **Osmanlı**, C.IV, Ankara 1999, s.689.

Ahmet Paşa tarafından 14 Nisan 1856 tarihli yazıda, buradaki Türk ve Fransız kuvvetlerinin çekileceğini öğrenen müftü ile eşraftan bazı kimselerin, “Rusların kendilerini Kazan’a süreceklərini” ifade ederek göç etmelerine izin verilmesini istediklerini belirtmiştir¹⁰⁷.

1859 yılı başlarında Türkiye, Kafkasya’dan çıkarılanların iskan edilmesine dair kurallarını resmen ilan ederek, Rus hükümetine göçün bir defada ve kitlesel olarak değil de, küçük gruplar halinde gerçekleştirilmesini rica etti. 1860 yılında, Kırım müslümanlarının kitlesel göçü karşısında Kafkasya Dağlılarının göçünü geçici bir süre durdurdu¹⁰⁸.

Kırım Tatarlarının göçürülmesine ilişkin, Rus hükümeti sonraki yıllarda çelişkili tavırlar sergiledi. Önce göç edilmesi için baskı yapıldı, sonra engellendi, daha sonra tekrar zorlamalara başvuruldu. Kırım ve Kafkasya’dan yapılan göçlerin 1856-1857, 1860-1862, 1864-1865 yıllarında olmak üzere üç önemli dalga halinde meydana geldiğini görmekteyiz. Diğer yıllarda ise münferit, daha küçük topluluklar göç etmiştir¹⁰⁹.

1861 yılında Ahıskalı 2500 aile, Osmanlı Devleti’ne göç etme talebinde bulundu¹¹⁰. Bu arada göç talebinde bulunan bazı gayr-i müslimlerin de göç talebi kabul olunmuştur. Devlet bu insanları “Rusya’nın kahredici pençesine bırakmamak” için ilticalarını kabul etti¹¹¹.

Ruslar Kafkasyalılara karşı son derece acımasız davranıyorlardı. Bir Rus yazarı bu konuda şunları yazmaktadır:

“Savaş son derece acımasızca cereyan ediyordu. Biz geri dönülmesi imkansız bir tarzda ve askerın bastığı her toprak parçasını Dağlılardan temizleyerek adım adım ilerliyorduk. Kar erir erimez ve ağaçlar yeşermeyen önce (Şubat-Mart) yüzlerce dağ köyleri ateşe veriliyordu. Ekinler atlara yediriliyor veya çiğnetiliyordu. Köy nüfusu gafil avlandığı takdirde, derhal askeri muhafazasında

¹⁰⁷ Saydam, a.g.m., s.678.

¹⁰⁸ Firuzoğlu, a.g.m., s.681.

¹⁰⁹ Saydam, a.g.m., s.679.

¹¹⁰ BOA., A.MKT.UM 490/46 4.5.1278.

¹¹¹ Saydam, a.g.m., s.681.

en yakın Kazak köyüne götürülüyor ve oradan Karadeniz sahillerine ve daha sonra Türkiye'ye sevk ediliyordu. Bizim yaklaşmamız sırasında boşalan kulübelerde çoğu zaman masanın üzerinde, içinde kaşığı ile beraber henüz soğumamış lapaya, üstünde iğne takılı tamiri yarıda kalmış elbiselere, döşemeye yayılmış bir şekilde bırakılan çeşitli çocuk oyuncaklarına rastlanıyordu. Bazen, fakat askerlerimizin şerefiyle mütenasip olmayan çok nadir, canavarlığa varan hunharca hareketler de yapıyordu¹¹².”

Ruslar, Osmanlı Devleti'ne göç etmek isteyenlerin hareketini hızlandırmak için evleri yakıyordu. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Osmanlı hükümetinden, göç etmek isteyenlerin kabul edilmesini, aksi takdirde kan döküleceğinin bilinmesini istemiştir. Osmanlı Devleti'nin nüfusunu artırmak amacıyla göçleri teşvik ettiği tarzındaki iddialar doğru değildir. 1863 yılına ait bir sadrazamlık yazısında “hazinenin müsait olmaması sebebiyle bu gelenlerin kabul olunmaması taraftarı iken, bu nüfusu reddederek onları Rusya'nın kahr ve şiddet eline bırakıp telef etmeye razı olmadığından çaresiz ülkeye giriş yapanlara ruhsat verilmiştir” kaydı bulunmaktadır. İngiltere'nin Trabzon konsolosu Palgrave, “Rusların yalnızca Müslümanların elindeki değerli arazileri almakla kalmayıp, Osmanlı topraklarına açlıktan kıvranan, perişan durumdaki insanları yığarak devleti güç durumda bırakmak istediği” kanaatinde olduğunu belirtiyordu¹¹³.

Şeyh Şâmil'in teslim olması üzerine 16 bin kadar Nogay Kera ve Kefe üzerinden Osmanlı Devleti'ne geçmek üzere Kırım'a girdi. 1859-1860 yıllarında Nogayların da yoğun şekilde göçleri gerçekleşti. 20.01.1860 tarihli bir belgede, “Nogay Tatarlarından birçok familya Dersaadete vürüd ile münasip mahallere yerleştirilmekte olduğu işitildiğinden, hududa yakın yerlere ailelerin iskanının herhangi bir mahzur taşımadığı gibi, Nogay muhacirlerinden bir kısmının Yunan sınırındaki boş arazilere yerleştirilmesinin siyasi bakımdan faydalı olacağından” Nogay Tatarlarının bir kısmının Ermiye Kazası'ndaki devlete ait boş arazilere yerleştirilmesi kararı alınıyordu¹¹⁴.

1859'dan sonra meydana gelen iki büyük göç dalgası devleti her bakımdan zor duruma düşürdü. Bu gelenlerin kabul edilip edilmemesi tartışılırken şu karar alındı:

¹¹² Saydam, a.g.e., s.75.

¹¹³ Saydam, a.g.m., s.679.

¹¹⁴ BOA., A.MKT.UM. 39/49 25.C.1276

“Şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra geleceklerin de ilticalarının kabul edilmesi” uygun görülmüştür.

Bâb-1 Âli, Rusya ile ileride herhangi bir sorun yaşamamak için, göçmenlerin tabiiyeti meselesini sağlam esaslara bağlamak istiyordu¹¹⁵. XVI.yy’ın başlarından 1830 yılına kadar Osmanlı yönetiminde kalan Cezayir’in, 1830-1847 yılları arasında işgale direnen grupların 1847 tarihinden itibaren Cezayir’i terk etmeye başlamasıyla bu kabilelerin büyük kısmı Osmanlı Devleti tarafından Suriye bölgesindeki köy, kasaba ve şehirlere yerleştirildiler. İngiliz konsolosu raporunda, ileride ya Fransa’nın bunların kendi tebasından olduğunu iddia edebileceği ya da Cezayirlilerin kendilerinin vergi vermektten ve diğer sorumluluklardan kurtarmak için Fransa’nın himayesini kabul edebilecekleri uyarısında bulunuyordu. Osmanlı yetkilileri ileride her iki taraftan meydana gelebilecek itirazları önlemek için muhacirlerin ileri gelenlerini Vilayet Meclisi’ne davet ederek “muhacirlerin eskiden olduğu gibi bundan böyle de Osmanlı tabiliğini devam ettireceklerine, kendilerinin ve sonraki nesillerinin başka bir devletin himayesini kabul etmeyeceklerine, böyle bir iddia vaki olsa dahi kabul etmeyerek Osmanlı Devleti’ne tabiiyetlerini sürdüreceklerine ve sair tebaa gibi şahsi ve mali sorumluluklarını yerine getireceklerine dair bir senet düzenlediler. Buna rağmen Cezayirliler ile tabiiyet konusunda bir takım ufak tefek sorunlar yaşanmıştır¹¹⁶.

Osmanlı Devleti Rusya’yla muhacirler sebebiyle yeni yeni sorunlar yaşamamak için tabiiyet meselesini bir an evvel çözüme kavuşturmak istiyordu. 8 Eylül 1859 tarihli bir yazıda, “Dobruca Ovası’nda iskan edilmiş olunan Kırım Muhacirleri, “her ne kadar bunlar kendiliğinden terk-i tabiiyet eyleyerek, Osmanlı tabiiyetine geçmişlerse de ileride Rusya Devleti’nin herhangi bir hak iddia etmemesi için Rusya Sefaretine gereken tebligat” yapılmıştır. Fakat müzakerelerin devam etmesi ve henüz bir cevap gelmemesi üzerine devlet bu göçmenleri iade etmek veya kabul ederek iskan etmek hususlarında mütereddid kaldıysa da, muhacirlerin vatanlarını terk ile fedayı emlak ve emvâl eyledikleri dikkate alınarak, Osmanlı Hilafetine sığınmış bu insanların geri

¹¹⁵ Saydam, a.g.m., s.681.

¹¹⁶ Ş. Tufan Buzpınar, “Suriye’ye Yerleşen Cezayirli Muhacirlerin Tabiiyeti Meselesi (1847-1900)”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, İstanbul 1997, s.91-97. Cezayirli Muhacirlerin tabiiyeti meselesine ilişkin bkz. a.g.m., s.91-106.

gönderilmesinin Müslümanların Halifesi konumunda bulunan Osmanlı Padişahı'nın şanına layık olmayacağı düşünülerek, kabul edilmeleri yönünde karar alınmıştır. Bu göçmenler Rumeli taraflarına iskan edilerek, sonradan Osmanlı tabiyetinden çıkmak isteyenler olur ise arazi ve sairesi zabt olunacağına dair ellerinden senet alınmıştı¹¹⁷. Ardından 13.01.1860 tarihinde Rusya sefaretinden gelen cevaba ilişkin tanzim edilen yazıda “muhacirlerin kendi rızalarıyla terk-i tabiiyet eylediklerinden, Rusya Devleti tarafından herhangi bir hak talebinde bulunulacağına zannedilmediği” adı geçen ülkenin seferince ifade ediliyordu. Ancak Rusya'nın İstanbul Sefiri Rusya'dan bu konu hakkında kesin bir yanıt olmadığını da vurguluyordu. Bu durumda Osmanlı Hükümeti bir müddet daha ihtiyatlı hareket etmeyi uygun görmüştü¹¹⁸.

Öyle görünüyor ki, Şâmil henüz Ruslara karşı mağlup olmadan önce de, Dağıstan'daki durumu umutsuz gören halk zaten göçe başlamıştı. Şâmil'in Ruslara tesliminden birkaç ay önce 4 Mart 1859'da Osmanlı Devleti'ne ulaşan bir dilekçede, “Dağıstan ahalisinden olup aileleriyle birlikte Osmanlı Devleti'ndeki akrabalarının yanına yerleşmek istediklerini” belirtiyorlardı¹¹⁹. Şâmil'in teslim olmasının ardından tüm Kafkasya'da yaşanacak büyük göç hareketinde son kurbanlar Abazalar olacaktır.

Rusların kendi kazanımlarını idrak edip, Kafkas Yaylası'ndaki askeri kuvvetlerinin hakimiyetini sağlamlaştırılmalarının ardından, Kafkaslıların bölgeden sürülmeleri yavaşladı. Çerkeslerin ana göçünden 3 yıl sonra, 1867 yılında sıra Abazaların göçe zorlanmasına gelmişti. Abazaları göçe zorlamak için uygulanan yöntemler, daha önce diğer müslümanlara karşı kullanılan yöntemlerin aynısıydı. Rus askerleri Abaza köylerine geliyor, evleri yakıyor, sürü hayvanları ve öteki malları gasp ediyorlardı. Abazalar etkili bir direniş gösterebilecek durumda değillerdi. Ayrıca bu konuda yapılan tüm girişimler çabucak başarısızlıkla neticelendi. Ruslar, sadece değerli arazilerdeki müslüman halkı topraklarından söküp atmak amacını taşıyordu. Karadeniz kıyılarına, açlıktan kıvranan ve tek meteliği olmayan bir dindaşlar yığını bu şekilde fırlatılıp atıldığı gibi Türk devleti de bu sayede zor duruma sokulmuş olacaktı¹²⁰.

¹¹⁷ BOA, İrade Meclis-i Mahsus, Nr. 961.

¹¹⁸ BOA, İrade Hariciye, Nr. 9453, 1276.

¹¹⁹ BOA, A.DVN.DVE 24-A/39, 1275, B.28.

¹²⁰ McCarthy, a.g.e., s.36-37.

Ruslar Abazaların binlercesini göçe zorlarken, bir kısmının da göç etmesine engel oldular. Kırım Tatarları ve Çerkes göçleri sırasındaki deneyimlerinden, toptan göçe sürmelerin bölge ekonomisi üzerindeki olumsuz etkisini öğrenmiş görünüyordu. Bu sebeple yaşlı erkekler, kadınlar, çocuklar göçe zorlanırken, ekonominin ihtiyaç duyduğu genç ve kuvvetli erkekler alıkonuyordu. Abazaların önderlerinin belirttiğine göre aileleri göçe zorlanmış binlerce erkek geride kalmıştı¹²¹.

Kafkasya'daki yurtlarından sökülüp atılan Çerkeslerin ve diğerlerinin sayısı hakkında çok tartışma yürütülmüştür. Göç etmek zorunda kalan müslümanların herhangi bir sayımı yapılmış değildir, bu nedenle, kaç kişinin göç ettiği söylenemez. Çeşitli tahminler dikkate alındığında bu sayının 800.000-1.200.000 kişi dolaylarında olduğu söylenebilir¹²².

1.3. OSMANLI DEVLETİ'NDE BULGAR SORUNU VE 1877-1878 OSMANLI-RUS HARBİ

1.3.1. Osmanlı Devleti'nde Bulgar Sorunu

Hunlardan sonra, Türklüğün Batı kolunu teşkil eden Ogurlar, kalan Hunlarla karışarak Bulgar adı altında Karadeniz'in kuzeyindeki memleketleri ve Balkanları kendilerine bir yerleşme ve devlet kurma sahası yapmışlardı. Buradan zaman zaman İstanbul önlerine kadar ilerlediler. 558-559 kışında Kutrigurlar hanı Zebergan'ın İstanbul üzerine yürüyüşü, Bulgarların, daha sonra onlarla beraber Avarların, Bizans'la bu mücadeleleri, idareleri altındaki dağınık Slav kabilelerinin yavaş yavaş Balkanlar'a sokulup yerleşmesini sağladı. Böylece Balkan Yarımadası, bilhassa V.yy sonlarından itibaren kuvvetle Slavlaşmaya başladı. 680-681 tarihlerinde Balkanlar'a, gelip yerleşmiş Slav kabileleri, bölge üzerinde yepyeni bir devlet kurdular. Günümüzdeki Bulgarlar, tarihlerini bu devletle başlatmaktadırlar¹²³.

¹²¹ McCarthy, a.g.e., s.37.

¹²² McCarthy, a.g.e., s.37-38.

¹²³ Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Doktora Tezi'nin 50. yılı (1942-1992), İstanbul 1992, s.5.

Osmanlı fütühat hareketi, daha ilk yıllarında etkisini Bulgar memleketi üzerinde hissettirir. Türkler Yarımada'ya sağlam bir şekilde ayak bastılar. 1389 yılındaki I. Kosova Savaşı'ndan sonra başta Sırp'ların temsil ettiği Balkan Devletleri'nin mukavemeti tamamen kırıldı. Tuna ve Vidin'e kadar bütün Bulgaristan Osmanlı idaresi altına girdi¹²⁴.

Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük parçalanma safhalarından birini teşkil eden 1875-1878 buhranı esnasında Bulgar meselesi, Bulgaristan'ın ayrılma davası bütün şiddetiyle patlak vermiş ve İmparatorluğun çöküşünde en önemli etkenlerden birini oluşturmuştur.

Bulgar meselesi, ansızın meydana çıkmış bir mesele olarak görülür. Hakikatte bu meselenin, bütün İmparatorluğun hayatına ve tarihine bağlanan kökleri vardır.

Tanzimat, yeni bir nizama kavuşturulmak istenen İmparatorluğun, yepyeni bir medeniyetle yükselen ve taarruza geçen Avrupa'nın ezici üstünlüğü karşısında yeniden teşkil etme çabasının kat'i bir safhasıdır¹²⁵. Bu yeni dönemde en önemli bir noktada "bilâ tefrik-i cins ü mezhep" eşitlik meselesidir. Hukuki eşitlik prensibi ile Hıristiyan teb'ayı devlete bağlamak, İmparatorluk vahdetini koruyup sağlamlaştırmak hedeflenmiştir.

Zira imparatorlukta yaşayan Hıristiyan halkın taleplerini tatmin etmek çok kolay değildi.

Fransız İhtilâli'nden itibaren Avrupa'nın dört bir yanına yayılan fikirler, 1830 İhtilâlleri, ardından Meternich'in sistemini de tasfiye eden 1848 İhtilâlleri, Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde de yankı buldu. 1849 ve 1850 Vidin isyanlarında bu etki açıkça hissedildi¹²⁶.

¹²⁴ Uzunçarşılı, a.g.e., C.I, s.251-254.

¹²⁵ İlber Ortaylı, İmparatorluğu'n En Uzun Yüzyılı, İstanbul 1995, s.24-25.

¹²⁶ Uçarol, a.g.e., s.127-128.

Avrupalı büyük güçlerin, kendi iç sorunlarıyla meşgul olmasından istifade etmek isteyen Rusya, Osmanlı Devleti'nin bu bölgedeki topraklarına ilişkin emellerini gerçekleştirebilmek için müsait bir fırsatı elde etmişti. Ruslardan başka, aşırı Panslavist düşüncelerle hareket eden Sırp Milliyetçileri de Bulgar halkını da kendilerinden ayrı tutmuyorlar ve Osmanlıları bölgeden tamamen çıkartıp bağımsızlığı elde ettikten sonra, Bulgarları da hudutları içine dahil etmiş olan büyük bir Cenup Slav devleti (Yugoslavya) kurmayı planlıyorlardı¹²⁷.

1.3.2. İmparatorluk İdaresi Altında Bulgarların Genel Durumu

XVIII.yy'ın sonlarında dünya, Bulgar varlığından yeterince haberdar değildi. Bu tarihlerde Balkanları dolaşan tüccar, alim ve seyyahlar, Tuna Nehri ile Ege Denizi arasında yalnız Türklerden ve Rumlardan söz etmekteydiler. 1816 ile 1822 yılları arasında, Rusya hariciyesini idare etmiş olan Kapodistirya, 1828'de Çar'a gönderdiği bir projede, Balkanlarda beş Hıristiyan Devleti tasavvur etmekte ve Bulgar halkıyla meskun sahayı ise Sırbistan'a ilhak etmekteydi. Fakat asrın ikinci yarısında bütün Avrupa, Bulgarları Balkanların en kalabalık milletlerinden biri olarak tanıyacak, siyaset aleminde yükselen dozda Bulgar halkının haklarından bahsedecek ve nihayetinde 1878 Berlin Antlaşması'yla Bulgar milletine müstakil siyasi bir varlık kazandırılacaktır¹²⁸.

Bulgarlar dini bakımdan Rum kilisesinin, siyasi bakımdan Türklerin egemenliği altındaydı. Bulgarlar, milli varlıklarını kabul ettirebilmek için her sahada çetin mücadelelere girişmek zorundaydılar.

Bulgar halkı, bilhassa XVIII.yy sonlarında büyük bir tehdit ve tehlikeye muhatap durumdaydı. Rumlar arasında eski Bizans İmparatorluğu'nu ihya emelleri çerçevesinde Rumlar, Balkanlar'daki diğer kavimleri Rumlaştırmak için her türlü vasıtaya müracaat ediyorlardı. Osmanlı Devleti'nin Rum Patriki'ne tanıdığı geniş dini ve idari selahiyetler, bazı devlet vazifelerini ifa eden Rumların imparatorluk içindeki imtiyazlı konumları, kültür seviyesi itibariyle yüksek olmaları, Bulgaristan'daki

¹²⁷ İnalçık, a.g.e., s.12.

¹²⁸ İnalçık, a.g.e., s.17.

ticaretin neredeyse tümünü ele geçirmiş bulunmaları, Rumlaştırma faaliyetlerinde kendilerine çok büyük imkanlar vermekteydi. Bulgarlar, bu temsil hareketine karşı mukavemet edecek milli bir kültürden, faal merkezlerden tamamıyla mahrum idiler. Büyükşehirlere Türkler ve Rumlar hakimdiler. Bulgarlar, herhangi bir burjuvaziden mahrum, köylere yahut ücra dağ kasabalarına sığınmış bulunuyorlardı¹²⁹.

Varlıklı ve nispeten kültürlü Bulgarlar, kendilerini Rum saymanın ötesinde, Rum olmakla da iftihar ediyorlardı. İşlenmiş bir Bulgar dili yoktu. “Filoloji ile uğraşan bilginler, bir Bulgar dilinin varlığından dahi haberdar değillerdi. Bulgarlar, Kilise’de, Rumca dua ediyor, günlük hayatlarında ise genellikle Türkçe konuşuyorlardı. “Türk dili, Bulgarlar arasında kadimden beri yaygındı. Bulgarların kendi aralarında ve evlerinde konuştukları dil ise, çok sonraları bile, “sayısız Slav lehçelerinin karışımı’ndan oluşuyordu. İşlenmiş bir Bulgar dili olmadığı gibi, bir Bulgar edebiyatı da yoktu¹³⁰.

Bulgarları Rumlaştırma faaliyetinde, Fener Rum Patriğine tabi olan dini teşkilat, Rumlaştırma işinde esas rolü oynamaktaydı. Bulgaristan’da bütün mühim dini makamlar, gerçekte Rumların elindeydi. Rüşvetle bu makamlara gelmiş olan Ruhban, ahaliden her vasıta ile para sızdırmaktan başka bir şey düşünmezdi. Patriklik daha 1767’de, Bulgar mazisi ve milletin son timsali olan Ohrida Başpiskoposluğu’nu da kaldırmıştı. İstanbul Patriği, 1800 tarihlerinde metropolitlere gönderdiği başka bir tamimle de Bulgar kilise ve mekteplerinin kapatılmasını, kiliselerde yalnızca Yunanca yazılmış din kitaplarının okunmasını, ayrıca okullarda yalnızca Yunanca kitapların kullanılmasını emretmekte idi. Eski Bulgar edebiyatının kalıntıları her yerde dini bir gayretle yok edilmekteydi. Rum papazı Hilaryon, Tırnova Katedrali’nin mihrabı arkasında bulunduğu eski Bulgar patriklerine ait kütüphaneyi merasimle yaktırmıştı. Bulgarca ayin yapmak, vaazda bulunmak artık yasaktı. Yunan klasiklerinin ders programlarına alınmasıyla düzenlenen Yunan okullarında yetişmiş Bulgarlar, artık kendilerini Bulgar saymaktan haya ediyorlardı. Bulgar talihsiz, kaba köylü anlamına geliyordu. Artık Bulgarlık, Rila Hliandar manastırları gibi dağlara sığınmış ve özel

¹²⁹ Ortaylı, a.g.e., s.66.

¹³⁰ Bilal N. Şimşir, *Rumeli’den Türk Göçleri*, C.II, Ankara 1970, s.33.

imtiyazlara sahip manastırlardan başka her tarafta tamamen Rumların manevi boyunduruğu altına girmiş bulunuyordu¹³¹.

Bulgar milleti tekrar milli benliğini bulabilmek için Yunanlıların manevi ve iktisadi tahakkümüne karşı uzun ve çetin mücadelelere girişmek zorunda kalmışlardır. Bu mücadelede önce, yeni bir Bulgar Burjuvazisiyle milli bir Bulgar eğitimi vücuda gelmiş, sonra Rum kilisesine karşı Bulgar Eksarhlığı'nın kurulmasıyla sonuçlanan kilise mücadelesi açılmıştır.

Bulgar milletinin ruhuna ilk milli benlik kıvılcımını Paisiy isminde bir Bulgar keşişi atmıştır. Atos Dağı üzerinde Hiliandra Manastırı'nda münzevi bir ömür sürerken, Rumların ve Sırların milletine karşı gösterdikleri tutumdan benliği sarsılan bu papaz, milletinin asaletini ispat etmek için Bulgarların tarihini yazmaya karar verdi. Kitabının önsözünde Paisiy Bulgar milletine şöyle sesleniyordu:

“Bulgar kendi soyunu ve dilini öğren. Vatanını sev, milletinin geçmişini öğrenmeye çalış. Bir zamanlar senin de Çarların, patriklerin ve azizlerin vardı. Diğer milletler, kendi tarihlerini biliyor ve öğreniyorlar. Onlar, kendi tarihlerini pek sevdikleri kendi ana dillerinde yazıp okuyorlar. Yunanlılar, Sırlar bizi hakir görüp bizimle eğleniyorlar; bizi hükümdarsız, patriksiz, azizsiz, tarihsiz sayıyorlar. İşte ben bunun için bu tarihi yazmaya uğraştım. Ta ki her bir Bulgar, bizim milletimizin de şanlı, hatta hepsinden daha şanlı geçmişi olduğunu, büyük hükümdarlarımızın, patriklerimiz var olduğunu öğrensin. Bizim hükümdarlarımız, vaktiyle Bizans Hükümdarlarından vergi almışlar, bizim patriklerimiz ise başka milletlere yazı ve kitap vermişler. Ben öyle şaşkın Bulgarlar tanırım ki, kendi soylarını bilmezler ve tanımazlar. Ancak Rumca okuyup yazarlar ve kendilerine Bulgar denmesinden utanırlar. Acaba niçin? Ey akılsız, sana Bulgar denmesinden niçin utanıyorsun? Niçin Bulgar gibi düşünüp Bulgar gibi yaşamıyorsun? Diyorsun ki Rumlar daha okumuş, daha nazik, Bulgarlar ise kaba ve cahil; güzel söz söylemiyorlar. Bunun için Rum olmak daha iyi. Pekala; fakat iyi bil ki, Rumlardan daha nazik, daha malumatlı milletler de vardır. Rumlar milliyetlerini, dillerini bırakıyorlar mı? Allah fakirleri, mazlum çobanları, sabancı Bulgarları daha çok sever. İşte ben, böyle Bulgarlığı, Bulgar dilini hakir gören, yabancı dillere, yabancı adetlere meyleden Bulgarları gördüm de bu kitabı yazdım ve herkesi bu kitabı okumağa, Bulgar milletinin geçmişini öğrenmeğe davet ediyorum.”

¹³¹ İnalçık, a.g.e., s.19.

Paisiy, kitabı yazmakla kalmayıp, kasaba kasaba, köy köy, dolaşarak kitabını okutmuş ve kopya ettirmiştir. Kitap halk arasında yayılarak derin bir heyecan uyandırmıştır¹³².

Paisiy'den sonra milli şuurun oluşmasında Sofroni adında diğer bir rahibin büyük rolü olmuştur. Sofroni büyük tesir uyandıran eserinde, bilhassa Rum ruhbanın açgözlülüklerini, Pazvantoğlu zamanında Bulgar halkın maruz kaldığı felaketleri tasvir etmekte idi. Şöyle de ifade edilebilir ki; Paisiy Bulgarlara şanlı mazilerini anlatmışsa, Sofroni de onlara, hali hazırdaki sefaletlerini göstermişti¹³³.

Bu ilk Bulgar uyanışı ve kıpırdanışı sınırlı olmuş ve bir hareket haline gelememiştir. Bulgar milliyetçiliğinin geniş bir hareket halini alması, batıdan ve kuzeyden gelen Slavlık ve Panslavizm akımları sayesinde olmuştur. Bulgar milliyetçiliği, Panslavizmin çekim gücüne kapılmış ve onun dümen suyunda hareket etmiştir¹³⁴.

1.3.3. Panslavizmin Bulgarlar Arasında Yayılması

Slavlık fikri, XIX.yy'ın ilk yarısında, Rusya dışında, Alman ülkelerinde yaşayan Slav topluluklar arasında doğdu. İlk zamanlarda Panslavizmin merkezi Prag idi. Çok geçmeden Panslavizm Rusya'da da gelişmeğe başladı. Böylece ideolojinin ağırlık merkezi aşamalı olarak Prag'dan Moskova'ya kaydı. Panslavizm ideolojisi, Avusturya Slavları arasında kaldığı müddette başka milletler için büyük bir tehlike olmamıştı. Zira Avusturya İmparatorluğu esas itibariyle Almandı ve Panslavizm burada devlet desteğinden mahrum bir vaziyetteydi. Üstelik Batılı Panslavistler ülkücü ve nispeten insancıl idiler. Rus Panslavizmi ise arkasında güçlü devlet desteğini bulacak ve bir süre sonra Çarlık emperyalizmi ile birleşerek ciddi bir tehlike haline gelecektir. Ayrıca Rus Panslavizmi, Avrupa'ya ve öteki milletlere düşmanlık şeklinde gelişmiş ve giderek

¹³² Şimşir, a.g.e., s.32-33.

¹³³ İnalçık, a.g.e., s.21.

¹³⁴ Şimşir, a.g.e., s.34.

Slav'dan başka milletlere hayat hakkı tanımak istemeyen aşırı ırkçı akım halini almıştır¹³⁵.

1848 yılının Mayıs'ında Prag'da bir "Slav Kongresi" toplandı. Çek, Slovak, Lehli, Ukraynalı, Hırvat, Sırp, Sloven ve Rus 340 murahhas iştirak etmişti. Kongre delegelerin geneli hürriyet taraftarı ve demokrat prensiplere sadık kaldıklarından, istibdadın gerçek bir timsali olan I. Nikola'nın Rusya'sına herhangi bir şekilde bağlanmak istememişlerdir. Ancak Rus murahhası sıfatını taşıyan anarşist Bakunnin'in kaleminden çıkan bir broşürde, Rusya'da monarşik rejimi tasfiye şartıyla, federatif esaslar üzerinde bütün Slav Kavimlerinin bir cumhuriyet meydana getirmelerinin mümkün olacağı belirtilmişti.

1848 İhtilallerinde ayaklanmaların Habsburg hanedanı tarafından şiddetle bastırılması üzerine, Çekler, Slovaklar ve diğer Slav menşeli kavimler, siyasi haklarının Habsburglarca tanınmayacağına kanaat getirerek kendilerine yardımın ancak Rusya tarafından sağlanabileceğine inanmaya başlamışlardı. Bu şartlarda "Slav Birliği" fikrinin Rusya'nın himaye ve önderliği altında gelişmeye mahkum bir hareket haline gelmesi mukadderdi.

Rusya dışındaki Slavlarla Ruslar arasında Panslavist anlayışta bir benzerlik olmakla beraber, Rus Panslavizmi'nin bütün Slavları Rusya'nın hegemonyası altına koymak ve Slavları "Ruslaştırmak" amacını göz önünde tuttuğu görülecektir, yani Panslavizm Panrussizm yoluna sapmış olacaktır¹³⁶.

Rusya'nın dışındaki Slavlar Rusya sayesinde Avusturya ve Osmanlı hakimiyetinden kurtulmayı tasarlarken, kendi benlik ve varlıklarını muhafaza etmeyi bir ülkü biliyorlardı. Panslavist birliğin ancak ayrı ayrı unsurlar arasında tam bir eşitlik içinde gerçekleşebileceğini zannediyorlardı. Rus Panslavistleri ise daha ziyade

¹³⁵ Şimşir, a.g.e., s.35.

¹³⁶ Akdes Nimet Kurat, "Panislavizm", A.Ü.D.T.L.F.D., C.II, Ankara 1953, s.248-249.

Panrusluk görüşü ile hareket ederek “Rusluğu” üstün tutmayı, diğer Slavlar arasına Rus dili, Rus kültürü ve geleneklerini sokmayı gaye edinmiş bulunuyorlardı¹³⁷.

19.yy’da Rus aydınları arasında iki zıt fikir akımı mücadele etmekteydi: Batıcılık ve Slavcılık. 1831’de Rusya’ya karşı bağımsızlık için savaşan Polonyalıların Batı Avrupa’da genel bir sempatiyle karşılanması¹³⁸ Kırım Harbi’nde hemen hemen bütün Avrupa’nın Rusya’ya karşı düşmanca tavır takınması Panslavizmin güçlenmesini sağladı.

1832 yılında Rus aristokrat Uvarov Moskova Üniversitesi’ne sunduğu raporda eğitim öğretimin Ortodoksluk, otokratlık ve milliyet prensipleri üzerine dayandırılmasını istiyordu. Bu tarihe kadar Rus eğitimine din esaslı hakim olmuş, Rusya Çarlığı yalnız, dindaş olarak Türkiye’deki Hıristiyanlarla ilgilenmişti. Büyük bir yenilik olan, eğitimde milliyet ilkesinin temel alınmasıyla Panslavizmin gelişmesine uygun ortam sağlanmış oluyordu.

1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Ruslar, kendilerine yakın bir dil konuşan bir Bulgar topluluğunun varlığından haberdar oldu. Bu savaş sırasında ve sonrasında Rus Panslavistleri ile Bulgarlar arasında ilişkiler gelişti¹³⁹.

1.3.4. Bulgarlar Arasında Eğitim Faaliyetleri

1835 yılında, Panslavistlerin tesiriyle Bulgar Eğitimi’nde 180°’lik bir değişim gerçekleşti. Böylece modern Bulgar eğitiminin temelleri atıldı.

Resmi Bulgar istatistiklerine göre 1800 yılında Bulgar okullarının sayısı, 42’si köy, 6’sı kasaba olmak üzere 48 tane idi. Rum Patriklerinin faaliyetlerine rağmen bu okullar kapatılmamış, aksine 1835 yılında 168’i köy ve 37’si kasabalarda olmak üzere 205’e yükselmişti. Fakat bu okullar eski usul okullardı ve milliyet fikrine göre değil, din temeline göre eğitim veriliyordu.

¹³⁷ Kurat, a.g.m., s.262.

¹³⁸ Şimşir, a.g.e., s.37.

¹³⁹ Şimşir, a.g.e., s.36.

Modern Bulgar milli eğitiminin kurulduğu 1835 yılında, dünyada Bulgarca yazılmış kitapların sayısı 38'i geçmiyordu. Kırk yıl sonra 1876'da Bulgar kitaplarının sayısı 1743'e yükselecektir¹⁴⁰. Bulgar milleti 40 yıl gibi kısa bir süre içinde su yüzüne çıktı. Özellikle 1856-76 yılları arasında bir Bulgar milli eğitimi, işlenmemiş bir Bulgar dili, bir Bulgar milli kitaplığı, basını ve bilinçli aydın Bulgar kitlesi doğmuştur¹⁴¹.

Bu faaliyetlerin gerçekleşmesinde Bulgar tacirlerinin mühim rolü olmuştur. Ayrıca, Avrupa üniversitelerinde ve bilhassa Rus okullarında okuyarak ileri bir kültürle gelip Bulgarlık davasına karışan gençlerin büyük rolleri de unutulmamalıdır¹⁴².

Bu tarihi uyanışta, Bulgarların kendi çabalarının yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin toleransı, Batı Avrupa'nın desteği ve özellikle Rusya'nın ve Panslavistlerin yardımları da önemli rol oynamıştır.

Moskovityanın Dergisi etrafında toplanan Rus Panslavistlerine göre, korkunç bir bulaşıcı hastalığa tutulmuş Batı Avrupa'nın ölümü ve Büyük Slav İmparatorluğu'nun doğuşu yakındı. Rus Panslavist diplomat ve şair İvanoviç, başkenti İstanbul olacak muazzam bir Slav İmparatorluğu hayal ediyor ve bunun doğuşunun yakın olduğunu da ileri sürüyordu. Bu büyük Slav İmparatorluğu Avusturya'yı yıkacak, Almanya'yı ve İtalya'yı dize getirecek ve Türkiye'nin üzerine oturacaktı.

Rus Panslavistleri, Kırım Savaşı ile bekledikleri günün geldiğini sandılar. İngiltere, Fransa ve Sardunya'nın Müslüman Türklerle bir olup Hıristiyan Rusya'ya karşı savaşa girişmiş olmaları Avrupa düşmanı Panslavistlere uygun bir ortam sağlamıştı. 5 Mayıs 1855 tarihli yazısında Marx, Panslavizmin "Latin ve Germen ırklarına amansız bir savaş açacağını" söylemişti. Ama, Panslavizm ilk büyük savaşını Türklere açacaktı¹⁴³.

¹⁴⁰ Şimşir, a.g.e., s.41.

¹⁴¹ Şimşir, a.g.e., s.43; Pars Tuğlacı, **Bulgaristan ve Türk Bulgar İlişkileri**, İstanbul 1984, s.82. 1856 ile 1876 yılları arasında, aşırı radikalden ılımlı reformiste ve konformiste kadar, ideolojik, politik ve eğitimsel içerikleri değişik 66 Bulgar gazetesi yayınlanmıştır. Bkz. Tuğlacı, a.g.e., s.83.

¹⁴² İnalçık, a.g.e., s.21-23.

¹⁴³ Şimşir, a.g.e., s.44-45.

Panslavistlerin Türk ülkelerine taarruzu üç kol üzerinden gerçekleşecektir. Birinci kol Karadeniz'in batısından uzanıp Balkanları geçerek İstanbul üzerine, ikinci kol Hazar ve Karadeniz arasındaki Kafkasya'dan Erzurum'a ve üçüncü kol Orta-Asya'ya yayılarak yürütülecektir¹⁴⁴.

Panslavistlerin Kırım Savaşı'nın ardından yaptığı ilk önemli iş, Balkanlarda yeni Rus konsoloslukları açtırıp, buralara inanmış Panslavistlerin yerleştirilmesini, geçmişte açılmış konsoloslukların da Panslavist elemanlarla kuvvetlendirilmesini sağlamak oldu. Kelimenin tam anlamıyla, Kırım Savaşı'ndan hemen sonraki yıllarda Rumeli'de Panslavizmin resmi kadrosu tamamlanmıştı.

Yine Kırım Savaşı'ndan sonraki yıllarda, Bulgar millî eğitiminde büyük bir yayılma görülmüştür. 1855 ile 1875 yılları arasında 1000 kadar Bulgar okulu açılmış, böylece Bulgar okullarının sayısı 588'den 1505'e yükselmişti. Bu sıçrayışta Bulgarların kendi çabalarının yanı sıra özellikle Panslavizmin büyük rolü vardır. Panslavistler, doğrudan doğruya Bulgar okulları açmak ve açtırmak tarzındaki yardım ve desteklerinden başka, Bulgar okullarını yaşatmak, geliştirmek için de para ve araç yardımları yapmışlardır¹⁴⁵. Rusların, Bulgar eğitim hareketine yardımlarının bir diğer şekli de Bulgar okullarına öğretmen yetiştirmek için Rus okullarına bursla Bulgar öğrencileri almaktır. Yalnız erkek çocuklar değil, kız çocuklar da burslu olarak Rusya'da eğitilmiş ve Bulgar okullarına öğretmen olarak gönderilmişlerdir. Panslavizm davasının Bulgar köylüler arasında az taraftar bulması, gelecek kuşağın hararetli sempatisinin kazanılmasına ve şimdiden çocukların elde edilmesine engel olmadığı düşünülmüştür. Rusya genel eğitimi yönlendirerek duruma hakim olmayı ummaktadır. Okulları ele geçirerek bütün bir kuşağın fikrini istenilen yönde değiştirmek için öğretmenleri yetiştirmek ve onlara maaş vermek yeterlidir. Rusya da bunu yapmıştır¹⁴⁶.

¹⁴⁴ Yusuf Akçoraoğlu, "Türk, Cermen ve Slavların Münasebet-i Tarihiyeleri", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, (Sad.: Faris Şaşan), S.87, İstanbul 1993, s.95.

¹⁴⁵ Şimşir, a.g.e., s.50.

¹⁴⁶ Şimşir, a.g.e., s.53.

Rusya'nın yanı sıra ve ona rekabet etmek üzere, Batı Avrupa ülkeleri de Bulgar uyanışında ve eğitim hareketinde rol oynamışlardır. Gönderildikleri ülkelerden bolca yardım alan, kapitülasyonların himayesinden ve Türk hükümetinin hoşgörüsünden yararlanan misyonerler, Balkanlar'da Bulgar okulları açmışlardır. Okuldaki bazı öğrenciler seçilerek Avrupa'ya öğrenime gönderilmişlerdir. Misyonerlerin bu faaliyetleri Avrupa'nın milliyetçi-hürriyetçi çevrelerince ve ilgili ülkelerin Balkanlar'daki konsolosluklarınca desteklenmiştir.

Fransa hükümetinin ve Papalığın desteği ile misyonerler 1863-64 ders yılında Filibe'de ilk Katolik Bulgar okulunu açmışlardır. Ardından hemen bir Bulgar kız okulu açılması için harekete geçmişler ve 1865-66 ders yılında söz konusu okulu faaliyete geçirmişlerdir. Bu okullarda eğitim Bulgarca yapılıyordu. Okulların amacı, Katolik Bulgarlar yetiştirmek, Ortodoks Bulgarları Katolikleştirmektir. Fransız misyonerler 1870 yılında Edirne'de de bir Bulgar okulu açmışlardır.

Misyonerlerin Bulgar eğitimine en büyük katkısı Bulgarca kitaplar yazmak ve sayısız Slav lehçelerinin karman-çorman karışımı olan Bulgar dilini temizleyip geliştirerek Bulgar ırkına hediye etmeleri olmuştur¹⁴⁷.

İstanbul'daki Robert Koleji'nde çok sayıda Bulgar genci eğitimden geçirilmiş, milliyetçi olarak yetiştirilmiş. Avusturya İmparatorluğu ise, yönetimi altındaki Slavlardan yararlanarak Bulgarlar arasında nüfuz kazanmaya gayret etmiştir. Çocuklarını Batı Avrupa'ya öğrenime gönderen varlıklı Bulgar ailelerinin önemli bir kısmı, Viyana'yı seçmişlerdir. Bulgar gençleri orada özellikle Çek ve Slovak Panslavistleri tarafından yetiştirilmişlerdir. Bulgarca neşredilen kitapların önemli bir kısmı Avusturya'da basıldığı gibi Bulgar öğretmenlerin dörtte biri kadarı da Avusturya'da yetiştirilmiştir.

Bütün bu faaliyetlere rağmen Batı Avrupa devletlerinin Bulgarlar üzerinde fazla bir etkisi olmamıştır. Buna karşın Çarlık Rusya'sının ve Panslavistlerin etkisi çok daha yaygın ve köklü olmuş, en ıssız Bulgar köylerine kadar uzanmış ve hemen hemen bütün

¹⁴⁷ Tuğlacı, a.g.e., s.82.

Bulgar toplumunu kavramıştı¹⁴⁸. Az sayıdaki Katolik ve Protestan misyonerlerin kurdukları Bulgar okulları hesaba katılmazsa, Bulgar eğitiminin dizginleri Rusya'nın elinde idi. Bulgar öğretmenlerinin çok büyük bir kısmı Rusya'da, Panslavistlerce yetiştirilmişti. Bulgar çocukları Panslavistlerin ideolojilerine ve emellerine göre eğitilmekteydi. Bulgar eğitimini ele geçiren Rusya, bütün bir kuşağı, hatta iki kuşağa istediği emelleri aşılatabilmişti¹⁴⁹.

Osmanlı İmparatorluğu'nun başında artık ciddi bir Bulgar meselesi vardı ve için için kayınıyordu. Bir süre sonra da patlamaya başlayacaktı.

1.3.5. Komitacılık Faaliyetleri ve Silahlı Mücadeleler

1858 yılında ünlü "Moskova Panslavist Komitesi" kuruldu. 1866 Petersburg, 1870'de de Odessa'da bu komitenin şubeleri açıldı. Statüleri gereği Rusya Dışişleri Bakanlığı'nın yönetimi altında idiler. Nisan 1877'de Rusya İçişleri Bakanlığı'na bağlandılar. Bu komite, Panslavistlerin gizli ve ihtilal hazırlıklarını planlayıp yöneten ve yönlendiren teşkilatlarıydı.

Bâb-ı Âli, şüphesiz bu durumu bilmiyor değildi. Fakat fetih devrinden itibaren gösterdiği müsamaha zihniyetine bağlı kalarak Bulgar cemaatinin içişlerine karışmak istememekteydi. Nitekim, ciddi önlemler ve büyük hoşnutsuzluklar çıkartmadan bu propagandaya doğrudan doğruya karşı gelmesi güç olacaktır. Tanzimat ve Islahat Fermanları'yla Hıristiyan teb'ayı hoşnut etmeye dönük çarelerin arandığı bir dönemde, eğitim ışığının yayılmasına engel olunduğu ve daha kolay baskı altında tutabilmek için Hıristiyanları cahil bıraktığı şeklinde iddialar kolayca ileri sürülebilirdi. Bu noktada Osmanlı Devlet adamlarının hakikaten Islahat fikirlerine sadık kaldığı zikredilebilir.

Bulgarların faaliyet gösterdikleri diğer bir alan da çetecilik hareketidir. Bulgar tarihçileri, milli kurtuluş amacı güden silahlı hareketleri 1862 yılından itibaren başlatırlar. 1862 yılından önceki çeteler "eşkıya çeteleri", bu tarihten sonraki çeteler ise

¹⁴⁸ Şimşir, a.g.e., s.56.

¹⁴⁹ Şimşir, a.g.e., s.61.

“ihtilâlcî çeteler” olarak nitelenir. Bu ihtilâlciler bir çırpıda ihtilâlcî oluvermiş değildir. Bu ihtilâlcilerin bir eşkiyalık tarafı vardır, hatta kimi durumlarda eşkiyalıkları ihtilâlcilikten ağır bile basmaktadır. Ama, bu ihtilâlcileri hazırlayanlar, Tuna ve Edirne vilayetlerine gönderenler siyasi amaç gütmüş olan milliyetçi ihtilâlcilerdi. Bu amaçla Sırbistan’da ve Eflâk’ta çeteler hazırlanıp Osmanlı Devleti’ne gönderiliyordu¹⁵⁰.

1864, 1865 yıllarında gerçekleştirilen başarısız çete hareketlerinin ardından 1867 yılında çete hareketinin hiçbir başarı sağlayamaması ve çetelerin dağıtılmaları veya yok edilmeleri üzerine, Rus diplomasisi taktik değiştirmeye başlamıştı.

Bulgar ihtilâlciler, dışarıdan silahlı çeteler göndererek halkı ayaklandıramayacaklarını anladılar. Bunun için ülke içinde uzun hazırlıklara girişilmesi gerektiği görülmüştü. Bulgar Burjuvazisi de ayaklanmadan yana değil, yabancı devletlerin müdahalesinden ve yardımından yana bir tutum içindeydi.

Gizli İhtilâl hareketine yeni bir soluk getireceği düşünülen Vasil Levski örgütün başına getirildiyse de 1873 yılında yakalanıp idam edildi. Gevşeklik, dağınıklık, lidersizlik sürdüğünden 1873 ve 74 yıllarında bir ayaklanmaya teşebbüs edilememiştir. Bulgarlar, Bosna-Hersek ayaklanmasının çıkması üzerine 1875 yılında Osmanlı Devleti’ne karşı isyan edebilmişlerdir.

Hersek ayaklanması da Rusya’nın Panslavist siyasetinin sonucunda patlak vermişti¹⁵¹. Bosna ve Hersek’teki ayaklanmalar üzerine ihtilâl liderlerinden Botjev “Bu kıvılcım bütün Balkanları ateşe verecek, artık Osmanlı İmparatorluğu’nu yıkmak zamanı geldi” demiştir¹⁵².

1870 yılında Fransa’nın Prusya’ya yenilmesi üzerine Rusya, 1856 Paris Antlaşması’nı imzalayan devletlere 1870 Ekim’inde gönderdiği notayla Karadeniz’in tarafsızlığıyla ilgili Paris Antlaşması hükümlerini tek tarafı olarak kaldırdığını ilan etti.

¹⁵⁰ Şimşir, a.g.e., s.61-63.

¹⁵¹ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Anılar-2, Sergüzeşt-i Hayatım’ın Cild-i Sanisi*, İstanbul 1996, s.114.

¹⁵² Yuluğ Tekin Kurat, “1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri”, *Bellekten*, C.XXVI, S.103, Ankara 1962, s.573.

Ardından Londra’da toplanan konferansta, 1856 Paris Antlaşması, Rusya’nın istediği yönde düzenlenerek, 13 Mart 1871’de Londra’da yeni bir protokol imzalandı. Böylece Rusya, Avrupa devletleri arasındaki dengeyi kendi lehine kullanmıştı. Bu gelişmeler üzerine Slav tahrikçileri Balkanlar’daki çalışmalarını hızlandırmışlardı. Bu tahrikler ve Hersek’in sosyo-ekonomik vaziyeti sebebiyle 24 Temmuz 1875’te Hersek ayaklanması zuhur etti¹⁵³.

Bosna-Hersek ayaklanmasının uzayıp gitmesi ve uluslararası diplomatik sorun haline gelmesi üzerine, Bulgaristan’da da ayaklanma çıkarmanın zamanı geldiği düşünülmüştü. Ağustos 1875’te İstanbul’daki Rus Büyükelçisi İgnatief, Bulgar ihtilalcilerinden Stoyan Stambolov ile görüşmüş ve ayaklanmayı başlatmayı uygun bulmuştu.

Eskizağra bölgesinde çıkarılmaya çalışılan ayaklanma girişimi tam bir fiyaskoyla neticelendi. İkinci ayaklanma bölgesi olarak Rusçuk seçilmişti. Fakat burada da ayaklanma çıkarmak çok güç bir işti. Rusçuk’ta Türk nüfus diğer etnik nüfusa göre daha yoğun olduğu gibi, burada bir de askeri garnizon vardı. Rusçuk’ta ayaklanma girişimi böylece boşa çıktı. Üçüncü ayaklanma bölgesi olarak seçilen Şumnu’da isyana 12 kişi katılmış ve bunlardan 8 kişi tutuklanmıştı. Milletçe ayaklanma denemesi tam bir fiyaskoyla sonuçlanmıştı. Hatta 1862-68 çete hareketlerinden daha büyük bir başarısızlığa uğramıştı¹⁵⁴.

Bu durum, İgnatief’in umudunu kırmamıştı. Çar’a yazdığı mektupta, “Hersek hareketi Sırbistan ve Karadağ’ı savaşa sürükler sürüklemes Bulgaristan’da yeni karışıklıkların patlak vermesini beklemek gerekir. Yeni bir ayaklanmanın hazırlanabilmesi için, her şeyden önce, komitenin korunması ve gizli ihtilal cemiyetinin Türk makamlarınca ortaya çıkarılmasının önlenmesi gerekli” demekteydi¹⁵⁵.

¹⁵³ Karal, a.g.e., C.VII, s.74.

¹⁵⁴ Şimşir, a.g.e., s.80-83.

¹⁵⁵ Şimşir, a.g.e., s.84.

1.3.6. 1876 Bulgar Ayaklanması

Bulgaristan'da tutuklamalar çok geniş çapta devam etti. Fakat, Rus Büyükelçisi İgnatief, iğfal etmekte olduğu Mahmut Nedim Paşa vasıtasıyla komitelerin korunması ve gizli ihtilâl şebekesinin Türk makamlarınca ortaya çıkarılmasını önlemeyi başarmıştı. İgnatief'in müdahaleleri sonunda komiteciler serbest bırakılırken, komitecileri tutuklayan memurlar yerlerinden alınmıştı¹⁵⁶.

1875 ayaklanma denemesinin bastırılması üzerine Bükreş İhtilal Komitesi çözüldü. Bulgar ihtilalcilerin çoğu silahlı ayaklanma fikrinden uzaklaştılar. Ancak Yergöğü İhtilal Komitesi Bükreş İhtilal Komitesi'nin yerini alarak yeniden silahlı ayaklanmaya gitmek niyetindeydi. Ayaklanma için milletlerarası durum elverişliydi. Bosna-Hersek ayaklanması aylardan beri sürüp gidiyordu ve milletlerarası bir sorun haline gelmişti. Bu konuda uluslararası bir konferans toplanması ve Bosna-Hersek için otonomi istenmesi ihtimali vardı. Böyle bir konferansta Bulgaristan için muhtariyet istenebilmesi için Bulgarları ayaklandırmak gerekli görülüyordu.

İgnatief'in ve Mahmut Nedim Paşa'nın etkisiyle Türk makamları bu Bulgar ihtilal teşkilatını ortaya çıkarmak için fazla çaba harcamamış, Bulgar İhtilal ağı fazla zarar görmemişti. Ayaklanma tarihi 1 Mayıs 1876 günü olarak tespit edilmişti. Yergöğü komitesi ayaklanma bölgelerini seçip, bu bölgelere gidip ayaklanmayı yerinde hazırlamak için de profesyonel ihtilalciler ayırdı. Bu arada Bulgarların süratle silahlandırılmasına başlandı. Yerli pazarlardan, panayırlardan bol miktarda silah, barut ve kurşun satın alındı. Bulgarların silahlanmaları başlangıçta yavaş ve gizli yürütülüyordu. Baharın gelişiyile silahlanma hızlandı ve açıkça yapılmaya başlandı. Öyle ki, köylülerin yalnız silah, barut ve kurşun satın aldıkları Türklerce de fark edildi. Ayaklanma hazırlıkları en fazla dördüncü ayaklanma bölgesi olarak planlanan Filibe bölgesinde gelişti¹⁵⁷.

¹⁵⁶ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Ankara 1994, s.8.

¹⁵⁷ Şimşir, a.g.e., s.87.

Bulgar ayaklanması, 2 Mayıs 1876'da ortaya çıktı. Paragyurişte'de, heyecanlı halk kalabalığı kasabanın alanında toplandı. Benkovski'nin ateşli konuşmalarını dinledi, sonra kendi halindeki Türklerden her eline geçirdiklerini yakaladıkları yerde öldürmek için ortalığa dağılıp, 1000 dolayında müslüman köylüyü öldürdüler¹⁵⁸.

Bulgar ayaklanması ortaya çıktığında, onu bastırmakla görevlendirilecek pek az askeri birlik vardı. Osmanlı Devleti ise, ayaklanmanın bastırılmasının uzaması durumunda ayaklanmanın yayılmasından ve büyük devletlerin işe karışmasından endişe ediyordu¹⁵⁹. Bu nedenle, asilere karşı yerli müslüman halktan ve Çerkeslerden oluşan düzensiz birlikler kullandı. Çerkesler, kendi aşiret beylerinden başkasının herhangi bir buyruğuna kolay kolay uymazlardı. Üstelik, Kafkasya'daki savaşlarda edindikleri deneyimler ve öz yurtlarından zorla sürülmüş bulunmaları dolayısıyla Hıristiyanlara karşı içlerinde güvensizlik ve belki de hınç doluydular. Ayrıca, Sırbistan'da, Bosna'da Bulgarlar'dan, Çerkesler de işkence ve başka türlü zulümler görmüşlerdi. Çerkesler için, karşılarındaki düşmanın kim olduğu pek açık seçik belli idi. Çok eskiden beri tanıdıkları ve nefret ettikleri Ruslar ile Bulgarlar, onların gözüne, birbirinden pek az farklı görünmüş olmalıdır. Üstüne üstlük, Osmanlıların Bulgar asilerine karşı savaşımında Çerkesleri silah altına almaları, Çerkeslerce, Ruslarla yaptıkları savaşlarda yerleşmiş geleneklere göre hareket etmelerine onay verilmiş gibi algılandı¹⁶⁰.

Bulgar asiler, Bulgaristan'da, ayaklanmanın yayıldığı bölgelerde, besbelli olarak öç alma eylemlerine girişilmesini tahrik etmek ve dünya kamuoyuna müslümanları barbar göstermek amacına dönük deliller elde edebilecekleri faaliyetler içine çekebilmek için, özellikle müslüman kadınları hedef alarak, pek zalimce eylemler yapmışlardır.

Düzensiz birlikler içinde yer alan Çerkesler dışındaki müslüman ahali ise, Bulgar ayaklanmasında kendilerine yönelmiş ve var olan ve varlıklarını tehdit eden bir tehlike görmekte idiler. Asi Bulgarların kıyımdan geçirdikleri, tıpkı kendileri gibi müslüman Türklerdi. İçlerinde duydukları intikam alma isteği yanında, Bulgar

¹⁵⁸ Şimşir, a.g.e., s.90-91.

¹⁵⁹ McCarthy, a.g.e., s.60.

¹⁶⁰ McCarthy, a.g.e., s.61.

ayaklanmasının başarıya ulaşması durumunda kendilerinin ve ailelerinin akibeti konusunda duydukları korku ile karışmış olmalıdır. Onların soğukkanlılıkla hesap kitap yapmaya dayanan eylemlerde bulunmalarını beklemek, güçlü olasılıkla yanlış olurdu. Başlı bozukların eylemleri, herhangi bir savaşta görülen talancılığın olağan sürecini izlerdi. Önce baskın saldırısına geçilir, sonra düşmanın malı talan edilirdi¹⁶¹.

Mahalli makamlar ayaklanma haberini alır almaz telgrafla İstanbul'dan asker istediler. Ignatief, bunun bir ayaklanma olmadığını, Tatarpazarcık tarafında memnun olmayan demiryolu işçilerinin bir hareketi olduğu yolunda Mahmut Nedim Paşa'yı ikna etmişti¹⁶². Mahalli makamlar ehveni şer olarak, ayaklanmayı halk gönüllüleriyle bastırma yolunu tuttular. Bulgarlar, isyan ettikleri bütün bölgelerde ellerine geçirdikleri bütün müslümanları ayırım yapmaksızın katlettiler. Ardından mahalli güçler, isyan eden merkezleri teker teker ele geçirip bu asileri ve beraberinde bulunanları öldürdüler. Rodoplar bölgesinde sonuncu ayaklanma noktası Batak köyü idi. İsyancıların burada 1.100 dolayında silahlı adamı bulunuyordu. Bu köy, Pomak başıbozukları tarafından 15 Mayıs'ta yoğun çatışmaların sonunda elde edildi. Ardından tıpkı Bulgarların yaptığı şekilde köy yakılıp yıkıldı. Asilerin elebaşları öldürüldü¹⁶³.

İbret alınsın diye yapılan bu gibi sert eylemlere rağmen, Osmanlı hükümeti ve onun düzenli ordu birlikleri, sivil halka gelecek zararı sınırlı tutmak için ellerinden gelen gayreti sarfetmişlerdir. Aksi taktirde Avrupa devletleri duruma müdahale etmek bahanesiyle devreye girip, Osmanlı Devleti'nin arzu etmediği düzenlemelere girişebilirlerdi¹⁶⁴.

Bulgar ayaklanması çok çabuk bastırılmıştı. Türk halk gönüllüleri veya Türk askerlerinin yaklaştığına ilişkin haberler sonunda, isyancılar arasında çabucak dağılma ve panik başgöstermişti. Bu açıdan bakılınca, 1876 Bulgar ayaklanması küçük bir olaydı. Hele bir yıla yakın zamandan beri bastırılmayan Bosna-Hersek ayaklanmasıyla

¹⁶¹ McCarthy, a.g.e., s.61.

¹⁶² McCarthy, a.g.e., s.62.

¹⁶³ Şimşir, a.g.e., s.101.

¹⁶⁴ Şimşir, a.g.e., s.107.

karşılaştırılınca, bir haftada bastırılmış Bulgar ayaklanmasının önemsiz olduğu dahi söylenebilir¹⁶⁵.

1876 Bulgar ayaklanması sonrasında Filibe Mutasarrıfı Aziz Paşa görevden alındı. İstanbul'da medrese talebeleri yürüyüşe geçtiler. Bunun üzerine Mahmut Nedim Paşa Sadrazamlıktan azledildi. Hükümet yayınladığı bildirgeyle, Türk ve Bulgar halkı arasında nefret ve kini terk etmeye davet etti. Bulgar ayaklanmasının bastırılması üzerine Bulgarlar arasında Rusya'ya güven duyguları zayıflamaya, kamuoyu Rusya aleyhine dönmeğe yüz tutmuştu¹⁶⁶.

Fakat çok geçmeden durum tersine döndü. Bulgar ayaklanmasından sonra Bulgar meselesi artık resmen Rusya tarafından ele alınmıştı. Rusya ve büyük devletler ayaklanan eyaletler listesine Bulgaristan'ı da katmışlardı. Ayaklanma bastırılmasına karşın, Bulgaristan'da Bosna-Hersek gibi ayaklanan halklar arasında sayılıyordu. Arkasından 1 Temmuz 1876'da Sırbistan ve bir gün sonra Karadağ Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. Bu halklar da ayaklananlar listesine geçirildiler. Yangın sönmüyor gibi görünürken yeniden alevlendirildi. "Gönüllü" adı altında binlerce Rus askeri ve yığınla cephane Sırbistan'a ve Karadağ'a sevk edildi. Bununla da yetinilmedi, Rus Generali Çernyaev Sırp ordularının başına geçerek Türklere karşı savaşmaya başladı.

8 Temmuz'da Rusya ile Avusturya Balkanları bölüşmek konusunda anlaştilar. Osmanlı Devleti savaşı kaybederse, Sırbistan, Karadağ ve Avusturya; Bosna-Hersek topraklarını paylaşacaklardı. Rusya Baserabya ve Batum'u alacaktı. Osmanlı Devleti yıkılırsa Yunanistan'a toprak verilecek, bir de bağımsız Bulgaristan devleti kurulacaktı.

Panslavistler, özellikle Bulgar meselesinin üzerinde duruyorlardı. Çünkü, tasarladıkları "Büyük Bulgaristan'ın" kurulması durumunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli kanadı neredeyse tamamen koparılacak bu ise İmparatorluğun yıkılması demek olacaktı¹⁶⁷. Rumeli bölgesinin Osmanlı Devleti bakımından hayati hassasiyeti ve önemi, Osmanlı Devleti adamları tarafından da

¹⁶⁵ McCarthy, a.g.e., s.63.

¹⁶⁶ Şimşir, a.g.e., s.117-119.

¹⁶⁷ Şimşir, a.g.e., s.121.

vurgulanıyordu. Mehmet Esad Safvet Paşa (1814-1883) 9 Nisan 1880'de Abdülhamit'e sunduğu arızasında "Rumeli bölgesi devletin hayati bir uzvudur. Devletin devamı ve bekasının Rumeli kıt'asının idare altında bulunduğu süreye münhasır olabileceğini" açıkça vurguluyorlardı¹⁶⁸.

Bu amaçla Panslavistler Türklere karşı korkunç bir kampanyaya giriştiler. Bu kampanya, yalnız Rusya sınırları içinde kalmadı. Avrupa'daki kampanya "Müslümanlık-Hıristiyanlık", "Asyalılık-Avrupalılık" şeklinde yürütüldü ve panslavizmin ırkçı ve Batı Avrupa düşmanlığı fikirleri kamufle edildi.

Öncelikle, Türklerin "suçlu" oldukları Avrupa'ya kabul ettirilmeye çalışılıyordu. Türkler, suçlu oldukları kabul ettirildikten sonra sanık sandalyesine oturtulup mahkum edilecekti. "Suçlu"yu cezalandırmak için önce Avrupa'nın müştereken harekete geçmesi istenecek, bu olmadığı takdirde Rusya tek başına "cezalandırma işini" üzerine alacaktı¹⁶⁹.

İngiltere'de, Bulgar ayaklanması üzerine birkaç haberden sonra asıl sistematik kampanya Daily News Gazetesi tarafından başlatıldı¹⁷⁰. 32 yaşındaki Mac Gahan adlı gazeteci, 1872-73 yıllarında Rusya'da bulundu. 1876 Haziran'ında özel bir görevle Osmanlı topraklarına gönderildi. Çok büyük ihtimalle Rus altınıyla beslenen bu gazeteci, Daily News ve Spectator isimli İngiliz gazetelerine imzasız yazı yazıyordu. 23 Haziran 1876 tarihli Daily News Gazetesi'nde "Bulgaristan'da müslüman vahşeti" başlıklı uzun yazısıyla kampanya başladı. Yazıda Bulgarların "sırf Hıristiyan olmak suçundan dolayı" toptan katliam edildikleri, 18.000 ile 30.000 arasında Bulgarın öldürüldüğünü ve 100'den fazla köyün yakılıp yıkıldığını iddia etmiştir.

Aynı gazetede 8 Temmuz'daki yazısında, "Bulgar çocuklarının Çerkezler tarafından esir pazarlarında satılmış ve satılmakta olduğunu, Filibe'de 3-4 liraya genç Bulgar kızlarının satın alınabildiğini" de yazacak kadar ileri gidebilmiştir. Böylece

¹⁶⁸ Atilla Çetin, "Rumeli Vilayetlerinin Durumu Hakkında Safvet Paşa'nın II. Abdülhamid'e Sunduğu 1880 Tarihli İki Önemli Arızası", İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi, İstanbul 1997, s.565.

¹⁶⁹ Şimşir, a.g.e., s.125.

¹⁷⁰ Y.T. Kurat, a.g.m., s.574.

İngiltere kamuoyu sözde “Bulgaristan Vahşeti” hakkında şiddetle etkilenmeye başladı¹⁷¹.

Osmanlı İmparatorluğu, Bulgaristan’daki olaylar küçük ve önemsiz hareketler olduğundan, ölen Bulgarların az sayıda bulunmasından, bu bölgeye gazetecilerin girişini yasaklamamıştı. Fakat, daha sonra Bulgaristan Türklerine yapılan zulümleri yerinde incelemek için Osmanlı Devleti, buralara yabancı konsolosların gönderilmesini istediği vakit, bu istek, şiddetle reddölunacak ve Türklere yapılan zulümler ve katliamlar dünya kamuoyundan gizlenmeye çalışılacaktı.

Türkiye aleyhindeki kampanya, İngiltere’de meyvesini vermekte gecikmedi. İngiltere Dışişleri Bakanı Derby, 29 Ağustos 1876’da İstanbul Büyükelçisi Eliot’a, “Bulgaristan olaylarının Türkiye’ye karşı sempatiyi tamamen yaktığını ve Rusya’nın Türkiye’ye savaş ilan etmesi durumunda İngiltere Hükümeti’nin fiilen müdahale edemeyeceğini” bildirdi.

1.3.7. İstanbul Konferansı

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’na yol açan olaylar zincirinin en önemli halkalarından birini 23 Aralık 1876 günü toplanan İstanbul Konferansı oluşturur. Avrupa Büyük Devletleri’nin fikirleri yoğun propagandalar sonucunda Türkiye ve Türkler aleyhine çevrilmişti. Hariciye Nazırı Safvet Paşa’nın belirttiği gibi, “Hiçbir zaman devletlerin Türkiye’ye karşı tutumlarının bu kadar elverişsiz olduğu bir devirde böyle bir konferans toplanmamıştı...” ve bu konferans, bir çeşit “Avrupa Mahkemesi” niteliğinde idi¹⁷².

Konferans toplanması fikri 1876 Ağustos sonlarında ve Eylül başında Rusya’dan geldi. Fakat Rusya, konferans fikrinin İngiltere tarafından ortaya atılmasını ve teşebbüsün İngiliz Hükümeti’nden gelmesini istiyordu. Bunun üzerine harekete geçen İngiltere 11 Eylül’de, konferansın görüşeceği konuların esaslarını tespit ederek

¹⁷¹ Şimşir, a.g.e., s.125-128.

¹⁷² Şimşir, a.g.e., s.122-123.

Rusya'ya bildirdi. Buna göre Sırbistan ve Karadağ için statüs quo'nun korunması Bosna-Hersek'e ve Bulgaristan'a ise muhtariyet verilmesi isteniyordu. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Elliot, 25 Eylül günü hükümetinin konferans teklifini ve şartlarını bildirerek bunların reddedilmesi halinde Rusya ile Türkiye arasında muhtemelen bir savaş çıkacağını, o taktirde İngiltere'nin Türkiye'yi kendi kaderine terk etmek zorunda kalacağını da sözlerine ekledi¹⁷³.

1876 Ekim ayında daha etraflı şekilde Osmanlılara ve diğer büyük devletlere Konferans'ta görüşülecek hususları bildirdi. Konferans şu esaslardan hareket edecekti:

- 1) Osmanlı'nın toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı,
- 2) Hiçbir arabulucu devletin Türkiye'de tek taraflı imtiyazlar elde etmemesi,
- 3) Sırbistan ve Karadağ için statükonun muhafazası,
- 4) Bosna-Hersek ve Bulgaristan'a idari muhtariyet verilmesi.

Osmanlı Devleti, son İngiliz teklifine itiraz etti. Ayaklanmış bölgelere muhtariyet verilmesi, ayaklanmaların teşvik edilmesi demek olurdu. Türkiye, bazı bölgelere muhtariyet vermek değil, bütün İmparatorluk'ta yeni reformlar yapmak istiyordu. Bu görüşler, etraflı bir şekilde 8 Kasım 1876 tarihli telgrafla İngiltere'ye bildirdi.

İngiltere Dışişleri Bakanı Derby, Londra Büyükelçisi Musurus Paşa'ya gönderdiği 11 Kasım 1876 tarihli "nota"yla Türkiye'nin itirazlarını cevaplandırdı. Konferans şartlarını kabuldten başka çare olmadığını belirtmesi üzerine, 18 Kasım 1876 tarihinde Osmanlı Devleti İngiltere'nin Konferans teklifini ve şartlarını kabul etmek zorunda kaldı¹⁷⁴.

Konferans fikrinin ortaya atıldığı günlerde, Rusya saldırmaya karar vermişti. 17 Ekim'de Gorçakof "kesin kararımız verilmiştir" diyordu. Bu karar, Türkiye'ye saldırma kararıydı. Konferansta Osmanlı Devleti teklifleri kabul etmezse Rusya harekete geçecekti. Büyük devletlerce ortaklaşa kabul edilen bir karar, Avrupa'nın iradesi

¹⁷³ Armaoğlu, a.g.e., s.501-502.

¹⁷⁴ Şimşir, a.g.e., s.141.

anlamına gelecek ve Türkiye bunu kabul etmediği takdirde bütün Avrupa büyük devletlerine karşı geliyormuş gibi yorumlanacak, yani Rusya'nın saldırısına bir meşrutiyet kazandırmış olacaktı. Rusya 12 Kasım günü kısmi seferberlik ilan etti. Aynı gün Çar'ın Moskova Nutku yayınlandı. Çar, Balkan Slavları için Rusya'nın talep ettiği garantiler İstanbul Konferansı'nda kabul edilmezse, Rusya'nın tek başına harekete geçeceğini açıkladı. Panslavistlerin kışkırtıcılığı sayesinde Rusya'da "kutsal savaş" havası kuvvetle estirilirdi. Bu hava içinde Rusya, konferans konusunda 11 maddelik bir liste dağıttı. Bu maddeler arasında Çerkeslerin Rumeli'den kovulmaları da yer almaktaydı¹⁷⁵.

Çerkeslerin Rumeli'den çıkarılması, çok milletli imparatorluk topraklarını tek milletli devletler haline getirmek için girişilen köklü operasyon hareketinin ilk adımı olacaktı. Çerkeslerin ardından diğer müslümanlar ve Slav olmayan diğer halkların kovulmasına sıra gelecekti Rusya'nın bu talebine diğer Avrupa devletleri ciddi olarak itiraz etmediler. İstanbul Konferansı'nda, bütün Avrupa devletlerinin fikri olarak, Çerkeslerin Avrupa'dan Asya'ya sürülmesi resmen istenecekti.

Yine İgnatief'in isteği üzerine, büyük devletler temsilcileri, Osmanlı temsilcileri ile masaya oturtmadan önce kendi aralarında dokuz gizli toplantı yaptılar. Bu şekilde varılan kararlar, altı büyük devletin ortak kararları ve istekleri şekline sokulmuştu. Fakat, bunlar büyük oranda Rus isteklerinden oluşuyordu¹⁷⁶.

İstanbul Konferansı, bu hava içinde, 23 Aralık 1876 günü Kasımpaşa'da Bahriye Nezareti binasında toplandı. Konferansın toplandığı saatlerde Meşrutiyet ilan edildi¹⁷⁷. Avrupalı devletler, Osmanlı tebasından bazı halkların durumunu iyileştirmek üzere toplanmıştı. Bâb-ı Âli böylece idare sistemini yeniden organize etmeğe cins ve mezhep ayrımı yapmaksızın tüm uyruklarının isteklerini tatmin etmeğe dönük reformları bütün memleket de uygulamaya karar vererek, büyük devletlerin bu yöndeki taleplerini daha önceden yerine getirmiş olacağını düşünmekteydi¹⁷⁸.

¹⁷⁵ Şimşir, a.g.e., s.143-146.

¹⁷⁶ Şimşir, a.g.e., s.147-151. On bir madde için bkz. Şimşir, a.g.e., s.151.

¹⁷⁷ Y.T. Kurat, a.g.m., s.588-589.

¹⁷⁸ Y. T. Kurat, a.g.m., s.589.

Böyle çok nazik bir anda Bâb-ı Âli'nin bu nümayişli hareketi, hariçte ve toplantı halinde bulunan konferansta Osmanlı Devlet adamlarının ümit ettikleri tesiri icra edemedi. İstanbul'un muhtelif yerlerinden atılan 101 pare top seslerini işittikleri zaman bir müddet hayret içinde kaldılar. Osmanlı Başmurahtası ve Hariciye Nazırı Safvet Paşa, aynı zamanda konferans reisi sıfatıyla, kısa bir konuşmayla, işitilmekte olan top seslerinin memlekette meşrutiyeti ilan etmekte olduğunu ve bu yeni idarenin "tekmil-i akvam-ı muhtelif-i Osmaniye'nin hürriyet-i şahsiyelerini mütekâfil bulunduğundan bu inkılâb-ı mühim karşısında" konferansın toplanmasına lüzum kalmadığını açıklaması üzerine, elçilerin hayretleri büsbütün artarak salonda uzunca bir sükut başladı. Herkes birbirinin yüzüne bakıyordu. Nihayet Rus elçisi İgnatief, bu türlü gösterilerle Konferansın çalışmasına engel olunamayacağını belirterek ruznâmedeki maddelerin müzakerelerini teklif etti ve diğer elçiler de bu teklifi kabul etti. Bunun üzerine Türk elçileri salonu terk ettilerse de Konferans, evvelce kararlaştırıldığı şekilde çalışmalarına devam etti¹⁷⁹.

15 Ocak'ta yapılan sekizinci oturum son derece sert oldu. İngiltere ve Rusya delegeleri Türkiye'ye karşı tehditkâr nutuklar söyleyerek, "Avrupa'nın teklifleri" kabul edilmediği takdirde tarihi sorumluluğun Türkiye'ye yükleneceğini belirttiler. İgnatief, büyük devletlerin projesi tümüyle kabul edilmezse artık müzakerelere devam edemeyeceğini ve hemen İstanbul'u terk edeceğini açıkladı¹⁸⁰.

Bâb-ı Âli, büyük devletlerin teklifini kesin olarak reddetme veya kabul etme hususunda karar veremedi. 18 Ocak 1877 günü, 200 kadar temsilciden oluşan bir Büyük Meclis toplandı. Meclis oybirliğiyle büyük devletlerin isteklerini reddetme kararını aldı.

İgnatief, yerine bir maslahatgüzâr bırakarak İstanbul'u terk edeceğini bildirdi. Türkiye'yi Avrupa Devletleri topluluğu ile ilişkilerini kesmek, konferansı çıkmaza sürüklemekle suçlayıp, doğacak tüm sorumluluğun Osmanlı Devleti'ne ait olacağını ileri sürdü. İngiliz temsilcisi Salisbury'de "Konferansın görevi, ayaklanan eyaletlere

¹⁷⁹ Bekir S. Baykal, "93 Meşrutiyeti", *Belleten*, C.VI, S.21-21, Ankara 1942, s.59.

¹⁸⁰ Şimşir, a.g.e., s.157.

idari muhtariyet ve kötü idareye karşı garantiler sağlamaktı. Böyle garantiler reddedildiğine göre, konferansın görevi artık sona ermiştir” dedi. Diğer delegeler de bu görüşlere katılarak konferansın sona erdiğini ilân ettiler. Altı büyük devletin İstanbul’daki Büyükelçiler yerlerine bir maslahatgüzâr bırakarak Dersaadet’i terk ettiler.

1.3.8. 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi

İgnatief 31 Mart 1877’de Avrupa Devletleri’ne Londra’da bir protokol imzalattı ve bunu Osmanlı Devleti’ne yolladı. Londra Protokolü’nün şartlarını görüşen Meclis-i Vükelâ, Londra Protokolü’nün reddine karar verdi. Karar Osmanlı Mebusan Meclisi’nde de görüşülüp 12 Nisan 1877 Meclis-i Vükelâ’nın kararı onaylandı. Bu hareket çoktan beri işaretlerini vermiş olan Türk-Rus Savaşı’nın yakın sebebinin oluşturdu¹⁸¹.

Rusya 19 Nisan 1877’de Osmanlı Devleti’ne savaş ilan etti. Rusya’nın hedefleri; boğazlara hakim olmak şeklinde özetlenebilecek kadim Rus emelinin yanı sıra politikaları doğrultusunda Osmanlı Türk toprakları üzerinde yeni bir Slav devleti kurmak, Sırbistan’ın yanı sıra Ege Denizi’ne kadar uzanan büyük bir Bulgaristan, ve bir serbest şehir olarak İstanbul’u meydana getirmektir¹⁸².

Osmanlı Devleti’nin hedefi Tuna Nehri’nin güneyini savunmaktı. Savunma hattı buna göre oluşturulacaktı. Varna, Şumnu ve Sofya’da büyük sayıda kuvvet bulundurulmasına karar verildi¹⁸³.

Ruslar, Osmanlı Devleti ile savaşa girmeden Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Budapeşte Antlaşması’nı yaptı. Avusturyalılar, Türk-Rus Savaşı’nda tarafsız kalacak, karşılığında Bosna-Hersek’in Avusturya’ya dahil edilmesini Rusya tanıyacaktı¹⁸⁴.

¹⁸¹ Şimşir, a.g.e., s.158-161.

¹⁸² Sofuoğlu, a.g.e., s.67; Baykal, “Tavassut ve Sulh Şayiaları ...”, s.353.

¹⁸³ Halime Doğru, XII.-XIX. Yüzyıllar Arasında Rumeli’de Sağ Kolun Siyasi, Sosyal, Ekonomik Görüntüsü ve Kozluca Kazası, Eskişehir, 2000, s.143.

¹⁸⁴ Mc Carthy, a.g.e., s.67.

Romanya, 1856 Paris Antlaşması'yla Baserabya'yı kaybeden Rusya'nın bu arazide gözü olduğunu bildiğinden, Rusya'ya karşı soğuk davranıyordu. Ancak 1876 yılında ilan edilen Meşrutiyet beyannâmesinde Romanya'nın muhtar eyaletler arasında gösterilmesi, kendilerini bağımsız sayan Romenleri gücendirmiş, Ruslara yaklaştırmıştı. 16 Nisan 1876'da yapılan askeri antlaşmada, Romanya demiryollarını savaş süresince geçit ücreti altın para ile ödemek şartıyla Rus ordularına açılıyor, siyasi olan ikinci bir antlaşmayla da Rusya Romen topraklarının bütünlüğünü kabul ediyordu. Fakat Rusya savaştan sonra antlaşmaya sadık kalmayarak Baserabya'yı kendi topraklarına dahil etmiştir¹⁸⁵.

Savaşın başlamasının ardından 7 Temmuz'da Tırnova düştü. Balkan dağları üzerindeki Şıpka geçidi 19 Temmuz'da Rusların eline geçti. Kuzeyde Niğbolu Hisarı 16 Temmuz günü teslim oldu. Buradaki erkekler daha önce Plevne'ye kaçmıştı. Plevne hisarı 20 Temmuz'daki ilk Rus saldırısından 10 Aralık 1877'ye değin Rus kuşatmasına ve taarruzlarına direnmiştir. Rus ordusu Plevne önünde o kadar aciz bir duruma düştü ki, kalenin zaptı için Rumen ordusunun yardımına müracaat edilmek zorunda kaldı. Rus-Rumen ordularının kumandanlığına Romanya Prensi Şarl getirildi. Rusya'da kolay ve çabuk zafer bekleyenler, sükut-u hayale uğrayarak, İgnatief'i Türk kuvvetleri hakkında yanlış bilgi vermekle ve ülkeyi büyük bir maceraya sürüklemekle suçlamaya başladılar¹⁸⁶.

Fakat Kuzey-İç Bulgaristan'ın tüm kırsal yöreleri Temmuz ortalarından itibaren Rusların eline geçmişti. Aralık ayına kadar Bulgaristan'ın işgali tamamlandı. Plevne'nin düşmesinin ardından 4 Ocak'ta Sofya, 14 Ocak'ta Tatarpazarcık, 17 Ocak'ta Filibe ve 20 Ocak'ta da Edirne düştü. Şumnu, Varna, Burgaz kaleleri savaş sonuna kadar Türk kuvvetlerinin idaresinde kalmasına rağmen savaşın sonucuna etki edecek herhangi bir tesirleri olmamıştır¹⁸⁷.

¹⁸⁵ Y. Tekin, Kurat, a.g.m., s.592.

¹⁸⁶ Bekir Sıtkı Baykal, "93 Harbi'nde Tavassut ve Sulh Şayia ve Teşebbüsleri", *Bellekten*, C.V, S.19, Ankara 1941, s.359-360.

¹⁸⁷ McCarthy, a.g.e., s.69.

Rusların Edirne'yi işgal edip İstanbul'a doğru ilerlemeleri ihtimaline karşı İngiltere'nin böyle bir durumda ne yapmak niyetinde olduğunu soran Londra Elçimiz Musurus Paşa'ya Lord Derby; bu taktirde hükümetinin mutlaka müdahale edeceğini, fakat Rusların daha ileri gitmeksizin Edirne'de kalacaklarını zannettiğini belirtiyordu. Öyle anlaşılıyor ki Londra'da, Rusların İngiltere ve Avusturya-Macaristan'ın müdahalesine yol açmadan belli bir hedefe ulaştıkları vakit duracaklarına inanılmaktadır¹⁸⁸.

Rus istilasının ilk günlerinden başlayarak Rus kuvvetleri savunmasız Türk ahaliyi öldürmeye girişmişlerdir. Saldırlara uğramış olup da sağ kalabilenleri, savaşı gözlemleyen Avrupa basınının muhabirleri bizzat görmüş, Rus askerlerinin müslüman köylülere ve yola düşmüş muhacirlere karşı eylemlerini bildirmişlerdir. "Razgart'ta, Şumnu'da çocukların, kadınların ve yaşlıların mızraklarla ve kılıçlarla yaralandığını kendi gözleriyle görmüşlerdir. Eylemlerin kurbanı olmuş kişiler kendilerine Ruslar tarafından yapılan feci davranışları anlatmışlardır. Bu kişiler birçok köyün müslüman ahalisinin tümünün, ya kaçmaya koyulmuşken, ya da istilaya uğramalarının ardından bu talan sırasında kıyımdan geçirildiğini açıklamışlardır. Her gün yeni yaralanmış birçok kişi Şumnu'ya gelmiştir."

Müslüman halkın katilleri genellikle Rus askerleriydi. Süvari mızraklarından başka bir nesne ile açılmış olamayacak yaralar, göçmenlerin anlattıklarının gerçekliğine tanıklık ediyordu. Bu eylemlerden sorumlu kişiler, tüm bir birlik halinde köylere saldırıp kıyıma girişen Kazaklardı. Görünen o ki, Rus birliklerinin yaptığı insan öldürmeler, ırza geçmeler ve yıkım, tümüyle, Rus komutanlığının verdiği emir üzerine olmuştur. Böyle emirler verildiğine ilişkin belgesel kanıt yoktur, fakat Rusların bu gibi eylemlerinin, sadece, bütün savaşlarda görülen, bireysel girişimle yapılmış zulümler türünden olamayacak kadar düzenli yürütülmesi, bizi böyle bir mantıksal sonuca ulaştırmaktadır. Bunlar, yeterli sayıda subayın denetimi altında bulunmayıp da kendi başına öteye beriye saldıran azgın askerlerin işi değildi. Türklerle ilişki kurarak onları yakından tanıyanların çoğu, "Türklerin, çektikleri çileleri abartarak anlatmış olmasının pek az olası bulunduğunu tasdik etmişlerdir". Hatta bunun tam tersi doğru idi: Türkler,

¹⁸⁸ Baykal, Tavassut ve Sulh Şayiaları, s.366.

uğradıkları yenilgilerden söz etmeyi hiç sevmezlerdi ve Balkan Türklerinin kıyımdan geçirilmesi(ni engelleyememiş olmak) feci bir yenilgi idi. Edirne'deki İngiliz Konsolosu Blunt, Türkleri başlarına gelenler hakkında konuşurmanın ne kadar zor olduğuna işaret etmiştir: “İçlerinden birinin yaşadığı, onur kırıcı bir durumdan söz etmek konusunda Türkler, geleneksel bir çekingenliğe sahiptiler¹⁸⁹.”

Rusların sivil halka giriştikleri kıyım hareketlerinin sebeplerinden biri de, Türk köylüler arasında dehşet salarak, ilerleyen Rus ordularının önüne katarak kaçmalarını sağlamaktı. Böylece muhacirler, Osmanlı ordusunun ayağına dolanacaktı. Ruslar bunda da oldukça başarılı oldular. Sürüler halindeki Türk sığınmacılar, yolları kapladılar ve birliklerin hareketi sırasında, onların arasına karıştılar¹⁹⁰. Rus ilerleyişi karşısında dehşete kapılan halk, tıklım tıklım dolu trenlerle İstanbul'a doğru kaçtı¹⁹¹. Cepheye asker ve malzeme taşınmasında kullanılacak tren vagonlarını müslüman mülteciler doldurdu. Asker taşımak için gönderilen 40 vagona Sekbanlı Tırnova istasyonunda göçmenler doluşarak el koydu¹⁹².

1.3.9. Bulgar Devleti'nin Kurulması Yönünde Yürütülen Faaliyetler

Müslümanların yerinden yurdundan edilmesi, Rusların cephe gerisini ve ikmal yollarını, çete savaşı verebilecek unsurlardan da temizlenmesini sağladı. Hepsinden önemlisi ülkenin Türklerden temizlenmesi, savaş sonrasında ezici çoğunluğu Slav halktan oluşan bir Bulgaristan'ın ortaya çıkmasına zemin sağladı. Türklere saldırmak, Rus askeri politikasının pratik, bilinçli ve acımasız bir aracı idi¹⁹³.

1876-1885 yıllarında Bulgaristan'da yaşayan Türk nüfusu ile Bulgar nüfusu arasında fazla bir fark yoktu. Hatta Rus araştırmacısı Tepolaow'a göre, Bulgaristan'daki

¹⁸⁹ McCarthy, a.g.e., s.71.

¹⁹⁰ McCarthy, a.g.e., s.71.

¹⁹¹ Şimşir, a.g.e., s.274.

¹⁹² Şimşir, a.g.e., s.268.

¹⁹³ McCarthy, a.g.e., s.72.

Türk nüfusu 1.800.954 iken Bulgarların sayısı 1.407.500 idi. 1877-78 savaşları bu durumu Türklerin aleyhine bozdu¹⁹⁴.

Bulgaristan'da müslümanların varlığını yok etmek için kullanılan yöntem cinayetlerin ve dehşet saçmanın bileşiminden faydalanmaktan ibaretti. Bu şekilde Türkler-müslümanlar ya hemen öldürülecek, ya da öldürülme korkusu ile yurdundan kaçırılacaktı. Bunu becermek için Rus ordusundaki en uygun güç Kazaklar idi. Köyleri yakıp yıkmalarının, mültecileri kesmeye başlamalarının ardından "Kazak" adını ve onların yaklaştığını duyan Türk sığınmacıları derhal yollara dökülüyorlardı¹⁹⁵.

Büklümlük'te Kazaklar, her zaman yaptıkları şekilde, Türklerin silahlarını toplayıp Bulgarlara verdiler. Türklerin kaçmalarını önlemek için kasabayı kordon altına aldılar. Bulgarlar, bütün erkekleri saman ambarına, kadınlarla çocukları da evlere yerleştirdiler. Sonra samanlıklar ve evler ateşe verildi. Binalardan kaçmaya çalışanlar silahlı Bulgarlarca öldürüldü. Saldırılardan pek az kişi kurtuldu, ama az sayıdaki bu kişiler haberleri Türk soydaşlarına ulaştırmaya yeterli oldu.

Eskizağra kentinden de Rus ordusu kasabaya girer girmez Türklerin elindeki silahları topladılar. Bunlar kentin Bulgarlarına dağıtıldı. Bunu Derbent ve Yeni Mahalle köylerinden 400 silahlı Bulgarın gelişi ve Yahudilerle Türklerin evlerine ve dükkanlarına genel bir saldırı yapılması izledi¹⁹⁶.

Kazakların eylemleri düzenli ordu birliklerinin yapmadığı çeşitten olduğu yargısına varılabilir. Bulgarlarla ortak şekilde girişilen harekâta, Türklerden gasbedilen her şey Bulgarlara bırakılıyordu. Bu tür eylemler, yüksek kademenin komutası gereğince yapılmasaydı, Kazakların, Türkleri sindirmek ve Bulgarları korumak için boy gösterip de talan malından kendilerini mahrum bırakmak gibi bir tutum içine girmeleri düşünülemezdi. Dolayısıyla Kazaklar kendi hesaplarına hareketle talan malı peşinde koşmuş olamazlar. Kendi hesaplarına hareket etmiş olsalardı, onların tekrar tekrar,

¹⁹⁴ Mustafa Gül, "Bulgaristan'da Türk Nüfusu ve Uygulanan Baskılar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.62, İstanbul 1982, s.187-188.

¹⁹⁵ McCarthy, a.g.e., s.72; İpek, a.g.e., s.16.

¹⁹⁶ McCarthy, a.g.e., s.73-74.

“köyleri askeri disiplin içinde kuşatıp sakin sakin Bulgarları bekliyor olmaları ve kendilerinin ırza geçme, talan etme, adam öldürme eylemlerine bulaşmaması düşünülebilir miydi? Bu tutum, askeri disiplinle zorlanmış bulunmadıkça, Kazaklardan beklenecek tutum değildir¹⁹⁷.

Kazaklar sıklıkla Bulgar halkıyla işbirliği yaptılar. Kuşkusuz bu Kazakların hiçbir zaman kendi hesaplarına eylem yapmadığı anlamına gelmez. Kazaklar köylerdeki Türk halkını ve yöllara düşmüş Türk sığınmacıları öldürdüler. Edirne İngiliz Konsolosu Blunt, Çerkeslerle Türk askerinin Kazaklardan kurtardığı, canlı kalabilmiş sığınmacıları gördü. Bunların birçoğu süvari kılıçlarıyla ve mızraklarıyla yaralanmış kadınlarla çocuklardı ve hatta aralarında 1, 2, 3 yaşında çocuklar dahi vardı¹⁹⁸.

Düzenli ordu birliklerinin müslümanlara yapılan saldırıların birçoğundan sorumlu olup olmadığı, bu işlere karışan askerlerin istisna teşkil edip etmediği tartışma götürür bir durumdur. Ancak kimi olaylarda, düzenli ordu birliklerinin eylemleri ile karşı karşıya olduğumuz ortadadır. Örneğin, İngiliz yönetiminde bulunan ve müslümanlara da tedavi hizmeti veren Rusçuk'taki Stafford House Hastanesi kesinlikle kasden, Rus topçu ateşiyle, tahrip edildi. Osmanlı yöneticileri ayrıca, Rus topçusunun Tırnova yakınlarındaki Türk köylerini top atışlarıyla ateşe tuttuğunu, kaçmakta olan muhacir kabilelerine yetişip kıyımdan geçirdiğini, kadınların ırzına geçtiğini bildirmişlerdir. Rus düzenli ordusu yolu üzerinde yer alan müslüman köylerini yakıp yıktığı kesindir. Rus topçusu da, askeri açıdan hiç önem arzetmeyen Türk köylerini bombalamıştır. Bazı olaylarda düzenli ordu birlikleri, tıpkı Kazakların yaptığı gibi, Türk köylerini kuşattılar, ardından Bulgarlar talana ve kıyıma girişti¹⁹⁹.

Savaşın son bulmasından bir hayli sonra, 1878 Aralık'ında Rus piyadesi Türk köyü Buruncuk'u talan etti. Rus askerleri aynı yörede köylerden Türkleri zorla çalıştırmak için topladılar ve bu kişilerden bir daha haber alınamadı. Savaşın sona

¹⁹⁷ McCarthy, a.g.e., s.74.

¹⁹⁸ McCarthy, a.g.e., s.75.

¹⁹⁹ McCarthy, a.g.e., s.76.

ermesinden uzun süre geçmesine rağmen, Rus askerleri, Türkleri göçe zorlamak için saldırılarını durmaksızın sürdürdüler²⁰⁰.

Rus askerlerinin eylemleri, Bulgaristan'dan Türk ve Müslüman varlığını yok etmek amacını güden Rus politikasının birer parçası idi. Askerler ve Bulgar bağlaşıkları, Türklerin bütün menkul mallarını aldılar, alamadıklarını yaktılar. Kalabalık Türk nüfusuna sahip Filibe gibi kentler, talan edildi. Ruslar Filibe'yi aldıktan sonra, "Kentteki bütün Türk evleri tümüyle talan edildi. Camiler genel tuvalete dönüştürüldü. Ruslar, Edirne kentini düşürmelerinin ardından haftalar boyunca talan etmeyi sürdürdüler. Talan edilen mahaller özellikle Türk mahalleleriydi²⁰¹.

Asi Bulgarlarda, Osmanlı cephesinin gerisinde bir beşinci kol oluşturdular. Osmanlıların ikmâl yollarına saldırdılar ve geri çekilen Osmanlı askerlerini öldürdüler. Bulgarlar da müslüman nüfusun kökünden sökölüp atılmasını benimsemişlerdir. Dolayısıyla bu konuda özel emir verilmesine gerek yoktu. Rusların yapması gereken, sadece, Bulgarlara silah dağıtıp, bölgeden çekilip gitmekti. Bütün müslümanlar köylerini bırakıp giderse, müslümanların yetiştirdiği ürünün hasadını yapacalar ve bütün müslüman tarlalarının üstüne oturacaklardı.

Bulgarların Türklere karşı giriştiği vahşet, eylemlerinin örnekleri, ayrıntılarıyla diplomatik belgeler yayınlarını doldurmaktadır. Bir İngiliz diplomat bir köyde tanık olduğu talanı ve gece vakti ev basmaları anlattıktan sonra, şu yoruma yapmaktadır: "Bu anlattığım türden olaylar, istisna değildir, olağandır." Avrupalı gözlemciler Oklanlı ya da Lagahanlı denen Türk köyünde orta yerde yatan 120 Türk cenazesini gördüler. Bu köyde kadınlar evlere kapatılmış, on gün boyunca ırzlarına geçilmiş ve sonra diri diri yakılmışlardı. Bazı durumlarda Bulgarlar gerçekten Rus ordusuna alınmış, kendilerine üniforma ve silah verilerek Türklere zulmetmek üzere kullanılmışlardı²⁰².

Türkler yalnız Rus askerleri ve asker kıyafeti giymiş Bulgarların zulmüne maruz kalmıyorlardı. Bulgar kadınları da bu konuda yarış içindeydi. Rus askerlerinin bile

²⁰⁰ İpek, a.g.e., s.18.

²⁰¹ McCarthy, a.g.e., s.82-83.

²⁰² McCarthy, a.g.e., s.77-78.

yapılan işkenceleri seyretmeğe tahammül edemediği ve hatta işkence gören Türk kadınlarını kurtarma girişiminde buldukları görülüyordu²⁰³.

Olayların çoğunda, müslümanlara zulmeden Bulgarlar sıradan köylülerdi. Hatta, halkı karma olan köylerde, yüzyıllardan beri babaları dedeleri müslümanlarla yan yana yaşamış olan köylüler, müslümanlara karşı nefret duyuyor olmaktan ya da milliyetçilikten çok, mal kapma hevesiyle, önce müslümanların sürü hayvanlarını ve sığırlarını çalmaya başladılar. Bu eylemlerin ceza görmemesi üzerine cesaretleri artmış, kişisel malları ve parayı gasbetmeğe başlamışlardı. Son perde dövme, ırza geçme, öldürme eylemlerine bir arada girişilmesi şeklinde sahnelendi. Bunun sonucunda hemen hemen her yerde müslümanlar kaçmak zorunda kalmışlardı²⁰⁴.

1.3.10. Mülki İdare Teşkilatı

Balkanlar'da Ruslar tarafından işgal edilen Türk topraklarında bir Bulgar milli devleti kurmak amacıyla, Prens Çerkasky'nin liderliğinde Bulgaristan Mülki İdare Teşkilatı kuruldu²⁰⁵. Prens Vladimir Aleksandroviç Çerkosky Tırnova'ya yerleşti²⁰⁶.

“Mülki İdare Teşkilatı” orijinal bir yapıdır. Önceki Türk-Rus savaşlarında benzeri bir kuruma rastlanmaz. Bu durum, 1877-78 savaşının özelliklerindedir. Böyle bir teşkilatın kurulmasının ardında yatan amaç, şudur: “Hazırlanmakta olan 1877-78 Türk-Rus Savaşı bambaşka bir savaş olacak, daha önceki Türk-Rus savaşlarına benzemeyecektir. Zira bu savaşın ana hedefi, yeni bir Slav Bulgar Devleti kurmaktır. Rusya, yeni bir Slav Devleti kurmak fikri ile Türkiye'ye savaş açacaktır. Öyleyse daha savaş içinde yeni devletin sağlam temellerini atmak, mülki idaresini kurmak ve işler hale getirmek gerekir. Bu işi, harekât halinde bulunacak ordu yapamaz, Başkumandanlık buna yeteri kadar zaman ayıramaz. Ayrıca, böyle bir teşkilâtı kurmak için sivil idarede tecrübesi olan teşkilâtçılar lâzımdır. Bu işi süratle yapmak elzemdir, çünkü Rus kuvvetleri, çeşitli sebeplerle, işgal ettikleri topraklarda uzun zaman

²⁰³ Doğru, a.g.e., s.136.

²⁰⁴ McCarthy, a.g.e., s.79.

²⁰⁵ Nedim İpek, “93 Muhacereti”, Osmanlı, C.4, Ankara 1999, s.663.

²⁰⁶ İpek, a.g.e., s.11.

kalamazlar. Çekilmeden önce sağlam temellere oturtulmuş bir Bulgar devleti bırakmak lâzımdır²⁰⁷.”

Bu teşkilât, ihtilâlcî Panslavist fikirleri kuvveden fiile geçiren bir teşkilâttir. Panslavistlerden kurulu geniş yetkilere sahip, disiplinli ve otoriter bir teşkilât olan “Mülki İdare Teşkilâtı” Rus ordusu tarafından işgal edilen Türk topraklarında sağlam bir “Bulgar Devleti” kurmak için özellikle bölgenin nüfus ve emlak yapısıyla ilgilenmiştir²⁰⁸.

“Bulgaristan” adı altında propagandası yapılan topraklar, öyle iddia edildiği kadar Bulgar değildi. Bulgar nüfus kadar Türk-Müslüman nüfusun da bulunduğu, Rum, Ermeni ve Yahudi azınlıkları da katılınca Bulgarların azınlıkta kaldığı bir bölgede üniter ve tek milletli bir Bulgar milli devleti kurmak hiç kolay değildir²⁰⁹.

Müslüman unsurun eriyip kaynaşması mümkün değildi. Rusya böyle bir siyasetle hedefe ulaşamayacağını, çeşitli bölgelerdeki deneyimlerinin neticesinde görmüştü ve bu yüzden işgal ettiği bölgelerde yaşayan Müslümanları göçe zorlamıştı²¹⁰.

Bulgar Milli Devleti kurabilmek için akla nüfus mübadelesi gelebilirdi. Fakat Mülki İdare Teşkilâtı böyle bir yöntemi asla düşünmemiştir. Ayastefanos Antlaşması sırasında Osmanlı delegeleri tarafından bir nüfus mübadelesi teklif edildiği zaman da Ruslar bu öneriyi kabul etmemiştir²¹¹.

Türk-Bulgar nüfus değişimini reddeden Rusya, kurulması planlanan yeni “Bulgar Devleti”nin milli vasıfta olabilmesi için Bulgar olmayan nüfusu ve özellikle Türk unsuru “def etmesi”, “yok etmesi”, bölgede “arazi temizliği” yapması, dolayısıyla

²⁰⁷ Şimşir, a.g.e., s.163.

²⁰⁸ Şimşir, a.g.e., s.166. Mülki idare bürosu Bükreş’te bulunduğu sırada, Türkiye üzerine yürüyecek Rus orduları için bir kılavuz kitap çıkarmıştı.

²⁰⁹ Şimşir, a.g.e., s.169.

²¹⁰ İpek, a.g.e., s.12.

²¹¹ Şimşir, a.g.e., s.169. Osmanlı Delegatesi Saffet Paşa, Balkan Sıradağları’nın kuzeyinde kalan Türklerin güneye, sıradağların güneyinde kalan Bulgarların kuzeye gönderilmesini ve bu takas edilecek nüfusun mal ve mülklerinin karşılıklı olarak tasfiyesini teklif etmişti. Bkz: Selahaddin Önder, “Balkan Devletleriyle Türkiye Arasındaki Nüfus Mübadeleleri (1912-1930)”, **Basılmamış Doktora Tezi**, T.C. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Eskişehir 1990, s.202-260.

Bulgarları mutlak çoğunluk haline getirmesi için Türkleri kırması gerekir ki bunun da adı “Soykırım”dan başka bir şey değildir²¹².

Bulgaristan’ın kurulacağı bölgenin etnik yapısında homojen bir nüfus elde edebilmek için ne türlü baskı ve zulümlere giriştiğini önceki bölümlerde belirtmiş idik.

Mülki İdare Teşkilatı’nın ikinci önemli hareketi “toprak ihtilâli” hareketiydi. Bütün Sovyet ve Bulgar yayınları 1877-79 yıllarında bir toprak ihtilâli yapıldığını, bunun oldukça geniş bir bölgeyi kapsadığını ve çok kanlı gerçekleştiğini belirtirler. Fakat, konuya tabiatıyla, Marxist açıdan yaklaşarak bu hareketin bir “sınıf mücadelesi” olduğunu ileri sürmektedirler. İddialarına göre, topraksız halk, toprak ağalarının çiftliklerini kanlı bir şekilde yağma etmiştir. Hareketin, topraksız halkın kendisinden geldiğini, Mülki İdare’nin, daha sonra kararnameler, nizamnameler çıkartarak bunu meşrulaştırdığını ileri sürmektedirler²¹³.

Hemen belirtmek gerekir ki, toprak ihtilâli bir sınıf hareketi değildir. Bulgarların Türklere karşı bir milli hareketiydi. Toprakları yağma edilen bir tek Bulgar çorbacısının adına rastlanmamıştır. Tersine Bulgar Çorbacıları da Türk topraklarının yağma edilmesine köylüler gibi onlar da bulaşmışlardır. Aynı şekilde “ağalık” ile alakası dahi bulunmayan Türk köylülerinin toprakları da yağma edilmekten kurtulamamıştı. Özetle, Bulgarların zengini fakiri toptan yağma hareketine girişmiş, Türklerin zengini fakiri toptan yağma hareketine maruz kalmıştır²¹⁴.

1.3.11. Ayastefanos Antlaşması

Süleyman Paşa, 20 Aralık 1877’de Sadrazam Edhem Paşa’ya telgraf çekerek, mütareke yapılmasını talep etmiştir. 500.000 civarında muhacirin sefil ve perişan bir halde olması, Yunanistan’ın sınıra asker yığması ve savaş hazırlıklarına girişmesi üzerine Meclis-i Vükelâ’da yapılan müzâkerelerin ardından mütareke yapılmasına karar verilmiştir.

²¹² İpek, a.g.e., s.14.

²¹³ Şimşir, a.g.e., s.173.

²¹⁴ Şimşir, a.g.e., s.174.

Bâb-ı Âli, Rusların Rumeli ve Anadolu orduları başkumandanları Grandük Nikola ile Grandük Michel'e mütareke yapmayı teklif etti. Bunun yanı sıra, Türk asker birliklerine mütareke teşebbüsü sebebiyle oldukları yerde kalmaları emri verildi. Buna karşın, Rus askeri birlikleri ilerlemeyi sürdürdü.

II. Abdülhamit de bizzat Çar'a telgraf çekerek mütareke talebinde bulundu. Çar, başkumandan Grandük Nikola'ya başvurulmasını tavsiye etti. Grandük, Osmanlı temsilcilerine barış esaslarını içeren bir tezkire gönderdi²¹⁵.

31 Ocak 1878'de imzalanan Edirne mütarekesinden sonra Rusya, büyük devletleri işe karıştırmadan Osmanlı Devleti'ne barış şartlarını dikte ettirmek istiyordu. 3 Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşması imzalandı. 29 maddelik bu antlaşmanın en önemli hükümleri Bulgaristan'a ait olanlarıdır. Osmanlı Devleti'ne vergi bağı ile bağlı büyük bir Bulgaristan Karadeniz'e, güneyde Ege Denizi'ne ve batıda Arnavutluk'a dayanmaktaydı²¹⁶.

93 Harbi sonunda, Tuna ve Edirne vilayetlerinin iki bölgesinde Türk nüfusu toplu olarak kalabildi. Diğeri de Rodoplar'dır. Bu bölgelerin dışında kalan yerlerde Türk unsur neredeyse tümüyle yok olmuştur²¹⁷.

Rus ve Bulgar saldırıları sonunda Rodoplar'da Hacı İsmail ve Yusuf Çavuş gibi kişiler tarafından örgütlenen yerli ve muhacir Türk halkı, Hasköy-Köstendil arasında silahlı mücadeleye başladı.

1878 Mart'ında mukavemet Rodoplar'ın güneyine yayıldı. Rodop Türk halkı adına, Paris Antlaşması'nı imzalayan devletlerin İstanbul'daki elçilerine verilen 16 Mayıs 1878 tarihli ve "Hükümet-i Muvakkate" mühürlü muhtıradaki, "kendi mal, can ve ırzlarını korumak için silaha sarıldıklarını, hiçbir meşru hükümete karşı ayaklanmadıklarını" belirtiyorlardı²¹⁸. Rodop Dağları'na sığınmış müslümanlara Ruslar,

²¹⁵ Karal, a.g.e., C.VIII, s.59.

²¹⁶ Armaoğlu, a.g.e., s.522.

²¹⁷ İpek, a.g.e., s.32.

²¹⁸ İpek, a.g.e., s.51.

güvenlik içinde evlerine dönmelerini sağlamak hususunda teminat verdi. Fakat, yola koyulduklarında hem Rus hem de Bulgarların saldırısına maruz kaldılar. Kimi öldürüldü, kiminin üzerinden giysileri alındı ve kar altında ölmeye bırakıldılar. Bulgarlar ve Rus askerleri genç kadınların tümünün ırzına geçti. Bu ve benzeri vahşet olayları yüzünden, “diğer sığınmacılar dağdan ayrılmayı reddettiler ve Rodoplar’da gerilla ayaklanmasını örgütlediler²¹⁹.”

1.3.12. Berlin Kongresi

Ayastefanos Antlaşması, Osmanlı Devleti’nin Avrupa’da yer alan topraklarının yaklaşık %70’inin Bulgarlara verilmesini öngörüyordu. Avrupa devletleri başta İngiltere ve Avusturya-Macaristan olmak üzere, kuvvetler dengesinde meydana gelen yeni durumu kabul etmediler. Doğu’da yeni bir toprak dağıtımı ve diğer düzenlemelerle yeni bir güçler dengesi oluşturmak amacıyla Berlin Kongresini düzenlediler²²⁰.

Berlin Kongresi 13 Haziran 1878’de toplandı ve bir aylık çalışmadan sonra 13 Temmuz 1878’de Antlaşma metninin imzalanmasıyla sonuçlandı. Berlin Antlaşması’nın Bulgaristan ile ilgili hükümleri şöyledir: Bulgaristan Osmanlı Devleti’ne bağlı özerk bir prenslik oluyordu. Bir Hıristiyan hükümeti ve milis askeri olacaktı. Bulgaristan’da Osmanlı askeri bulunmayacaktı. Bulgar Prensi’ni halk seçecek, fakat büyük devletlerin hükümdar ailelerinden hiç kimse Bulgaristan Prenslığı’ne getirilmeyecekti.

Bulgaristan’ın sınırları da epey daraltılıyordu. Doğu Rumeli’ye özerklik getiriliyor, Batı Trakya ve Makedonya’da ıshalat yapılmak şartıyla Osmanlı Devleti’ne bırakılıyordu. Böylece Bulgar Devleti, Tuna Nehri ile Balkan Dağları arasında sıkışmış oluyordu.

²¹⁹ McCarthy, a.g.e., s.99.

²²⁰ Uçarol, a.g.e., s.354-355.

Bulgaristan'ın bu şekilde küçülerek, Makedonya ve Ege Denizi'nden uzaklaştırılması özellikle İngiltere ve Avusturya-Macaristan devletlerinin istekleri doğrultusunda gerçekleşmiştir²²¹.

Yine Berlin Antlaşması'na göre Bosna-Hersek, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yönetimine bırakılıyordu. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da, tıpkı diğer devletlerin Müslümanlara yaptığı şekilde, Müslümanlara ait arazilere Katolik Hırvat ve Leh göçmenlerini yerleştirmek ve Katolik kuruluşlar aracılığıyla Müslümanları Hıristiyanlaştırmaya çalışmak gibi Bosna-Hersek'in nüfus yapısını değiştirmeye dönük uygulamalara girişti. Ancak, bu politika ile bölgenin din ve etnik yapısı istenen ölçüde değiştirilemeyince müslümanlar, taşınmaz mallarına el koyma, hak-hukuk tanımama, can ve namus güvenliğinin sağlanmaması gibi çeşitli baskılarla yurtlarını terk etmeye zorlandılar²²².

1.3.13. Bulgaristan Emaretinin Türklere Karşı Tutumu

Berlin Antlaşması'na göre, Osmanlı hakimiyetini tanımak şartıyla kurulan Bulgaristan Emareti'nin idaresini, bir prens seçilinceye kadar, Rus komiseri Dundukof üstlenmişti. 23 Nisan 1879'da Bulgar Meclisi Bulgar Anayasası'nı onayladı. 29 Nisan'da Alman Prensi Aleksander Battenberg Bulgar Prensi seçildi. Bulgaristan'da idarenin kurulmasının ardından Rus kuvvetleri ülkeyi terk etti.

Emâret idaresinin kurulmasının ardından Osmanlı Hükümeti, Bulgaristan ahalisinden olan muhacirlerin sefaletten kurtulması ve mallarına sahip çıkmasını sağlamak amacıyla Bulgaristan'a göndermeyi kararlaştırdı. 1879 Kasım'ında 18.000 göçmenin memleketlerine gönderilecekleri Bulgar Hükümeti'ne resmen bildirildi. Bulgar hükümeti, kış mevsimi olması sebebiyle, göçmenlerin yokluk ve hastalıktan kırılacaklarını ve ülkenin asayişinin bozulacağını belirterek sınırlarını kapattı. Bunun sonucunda sınırda bekleyenlerin yarısı açlık ve soğuktan hayatını kaybetti²²³.

²²¹ Armaoğlu, a.g.e., s.526.

²²² İpek, "93 Muhacereti ...", s.664.

²²³ İpek, a.g.e., s.122.

Bulgaristan, Berlin Antlaşması'nın hükümlerine aykırı olarak, muhacirlerin geri dönüşünü engellemekte ve sınırları dahilindeki müslümanları zulme uğratmaktaydı. Bâb-ı Âli 13 Kasım 1979 tarihli notasıyla sınırda bekletilen muhacirlerin Bulgaristan'a kabul edilmesini istedi. Bulgar Hariciye Nazırı bu isteği reddettiği gibi İstanbul Bulgar Ajanslığı'ndan belge almayan Müslümanların Bulgaristan'a dönemeyeceklerini ilan etti²²⁴.

Bunun üzerine Bâb-ı Âli, sınırların açılması için Berlin Antlaşması'na katılan Avrupa devletlerine defalarca müracaat etti. Avusturya ve İngiltere başta olmak üzere Avrupa devletleri bu konuda gereken ölçüde teşebbüse geçmediler²²⁵.

Bunun üzerine Bâb-ı Âli, Nihad Paşa'yı muhacirlerin geri dönüşü mes'alesini Prens Aleksander ile görüşmek üzere Bulgaristan'a gönderdi. Bu görüşmede Prens, Makedonya'dan gelen Bulgar muhacirlerinin ihtiyaçlarını karşılamak zorunda olduğunu, bunların Bulgaristan'da Müslüman Türk göçmenlerinin gayr-ı menkullerini işgal ettiğini ve geçen yılın ürün hasatı düşük olduğu için ülkeye gelecek müslüman muhacirleri ve Makedonyalı göçmenleri beslemenin zor olacağını belirtti. Nihad Paşa'nın Prens'e belirttiği gibi Emâret, Makedonya'dan gelen Emâret teb'ası olmayan Bulgarları ülkeye kabul etmek zorunda değildi. Fakat Emâret teb'ası olan Türkleri kabul etmek zorundaydı ve bu Türkleri yerleştirmek son derece kolaydı. Yapılacak şey, mallarına kavuşmalarına izin vermektir ibaretti.

Fakat Emâret'in aldığı tedbirler sonucunda Bulgarlar, Türk gayr-i menkullerini işgâl etmişlerdi. Halbuki Osmanlı sınırları içinde kalan ve Bulgarların terk ettiği gayr-i menkullere Bulgaristan Emâret teb'ası Türk göçmenleri yerleştirilmemişti²²⁶.

Nihad Paşa'nın fikirlerinin Avrupalı devletler tarafından da kabul edilmesi üzerine Bulgaristan, sınırlarını açması için muhacir listelerinin verilmesini, Nihad Paşa'nın Bulgar makamları ile müzakere yapmaya mezun olduğunun Bulgaristan'a

²²⁴ İpek, a.g.e., s.123.

²²⁵ Şimşir, a.g.e., C.II, s.744-746.

²²⁶ İpek, a.g.e., s.124.

resmen bildirilmesini istedi²²⁷. Talep olunan listenin verilmesi halinde, mülk sahibi kişiler, Bulgaristanlı olmadıkları, suçlu oldukları gibi iddialarla Bulgaristan'a girmelerine engel çıkarılabildi. Bunun üzerine Bâb-ı Âli Nihad Paşa'nın Bulgaristan Hükümeti ile göçmenlerin geri dönmeleri hususunda görüşme yapmaya yetkili olduğunu resmen bildirdi²²⁸. Diplomatik baskılar sonucu da Emâret yönetimini liste istediğinden vazgeçirtmeyi başardı.

Baskıların artması karşısında görünüşü kurtarmak için Bulgaristan Emâreti yaklaşık 5.000 muhacirin dönüşünü kabul etti. 1880 Mayıs'ında sınırlar Türk muhacirlerine açıldı. Bu karara göre, Türk göçmenleri 12 Ağustos'a kadar dönebilecekler ve bu tarihten sonra sınır tekrar kapatılacaktı. Ancak, bu durumu kabul etmeyen Osmanlı Hükümeti, Bulgaristan'a yaptığı baskılar sonunda muhacirlerin belirli bir süreyle sınırlandırılmaksızın geri dönebilmelerini kabul ettirdi. Fakat bu tarihlerde bir taraftan da Tuna boylarında kalmış olan Müslüman ahali Bulgar mezalimine daha fazla dayanamayarak göç etmekteydi²²⁹.

1.3.14. Şarki Rumeli Vilayetinin Tutumu

Türk muhacirleri, Berlin Antlaşması'yla da kabul edilen, mallarının mülkiyet haklarını korumak, sahip çıkmak ve işletebilmek üzere Şarki Rumeli'ye geri dönmek istiyorlardı. Ancak geri dönenler, istasyonlarda yığılmakta, gayr-i menkulleri kendilerine iade edilmemekte ve hatta eşyaları gasbedilmekteydi.

Geçici Rus idaresi sırasında vilayet dahilinde Türklere karşı Bulgar zulmü oldukça artmıştı. General Stoplin, zulümleri önlemeye çalışmadığı gibi Türklere, memleketi terk etmeyi tavsiye ediyordu. Amacı, Türklerin yerini Bulgarlarla doldurarak vilayeti Bulgarlaştırmaktı²³⁰.

²²⁷ Şimşir, a.g.e., s.203.

²²⁸ Şimşir, a.g.e., s.216.

²²⁹ İpek, a.g.e., s.124.

²³⁰ İpek, a.g.e., s.125.

Nihayet Şarki Rumeli Nizamnâmesi hazırlanmış ve vali tayin edilen Aleko Paşa, 27 Mayıs 1879 günü, Filibe’de vazifesine başlamıştı. Bunun üzerine Trakya ve Makedonya’daki muhacirler arasında geri dönüş istekleri arttı. Ancak vilayet idaresi ortaya çıkan zorlukları gidermek için çaba sarf etmiyordu. Fakat, siyasi baskılar sonucunda ve özellikle genel seçimlerden önce milletler arası tepkiye yol açmamak ve vazifesini yapıyor izlenimi vermek için bir grup Müslüman seçmenini vilayete getirme gereği duydu.

1879 Haziran’ında geri dönecek 40.000 Türk muhacirini vilayet dahilinde iskân işini gerçekleştirmek üzere “Geri Dönüş Komisyonu” adı altında bir komisyon teşkil edildi. Bu komisyon, vilayet merkezinin çevresinde muhacirleri yerleştirdiyse de, Bulgar nüfusunun yoğun olduğu Slivno, Aydos ve Burgaz gibi bölgelerde etkili olamamıştır. Neticede köyelerine dönüp yerleştirelemeyen göçmenler tekrar göç etmek zorunda kalmışlardır. Komisyonun güvencesiyle geri dönen muhacirlerin bir kısmı da katledilmiştir. Milis askeri bu vahşetlere seyirci kaldığı gibi Aleko Paşa da Bulgarlar nazarında elde ettiği teveccühü kaybetmemek için bu cinayetleri önleyecek ciddi bir teşebbüste bulunmadı. Aleko Paşa’nın asıl niyeti, ileride kurulacak Büyük Bulgaristan Krallığı’nın başına geçmektir²³¹.

Gerek Bulgar Devleti’nde gerek Doğu Rumeli Eyaleti yönetiminde, idarenin Türkler aleyhine faaliyetleri kimi zaman aleni kimi zaman da gizli bir şekilde kurnazca yürütülüyordu. Örneğin, Doğu Rumeli’nin müslümanları, milis gücü içinde askerlik hizmeti yapmak, göğüs bölümündeki bayraksal simge yerinde de Hıristiyan haçının yer aldığı üniformalarını giymek zorunda kalıyorlardı. Türk kadınları, Bulgar kadınları gibi giyinmeye zorlanıyorlardı. Ayrıca Bulgarlara tüfek dağıtılırken, Türklerin tabanca taşımalarına dahi izin verilmiyordu. Konsolos Borphy’nin belirttiğine göre “Balkanlar’da Türklerin hala yoğun olduğu yörelerde Bulgarların yaptıkları tüfek atışları, gerçek anlamda, karanlığın basmasından tanyeri ağarmasına kadar sürüyordu.” Hatta Ruslar Brophy’e, bu atışların amacının Türkleri korkutup göçe zorlamak olduğunu itiraf etmişlerdir²³².

²³¹ İpek, a.g.e., s.126.

²³² McCarthy, a.g.e., s.102.

Rus ve Bulgarların çıkardıkları engellere rağmen 1879-1880 kışına kadar Şarkî Rumeli'ye dönenlerin sayısı takriben 100.000 civarındadır. Bu insanların bir an önce terk ettikleri evlerine yerleştirilmeleri ve hasat mevsimine kadar yardım edilmesi gerekli idi. Ancak, Türklerin geri dönüşü esnasında henüz boş olan ve vilayet idaresince tahliye edilen evler ile muhacirler tarafından yapılan barakalar Bulgarlar tarafından yıkılmıştır. Böylece açıkta kalan muhacirler tarlalarını ve mahsullerini de Bulgarların elinden kurtaramamışlardır. Muhacirlerin bu konularda vilayet mahkemelerine yaptıkları başvurulardan da bir sonuç elde edememişlerdir²³³.

Osmanlı Devleti girişimlerini Doğu Rumeli Türkleri'nin göç etmelerinin önlenmesi yönünde yoğunlaştırmıştı. Berlin Antlaşması'yla kurulan dengenin ayakta kalabilmesi için Doğu Rumeli Türk göçmenlerinin yerlerine dönmeleri ve bu bölgede tutunabilmeleri gerekmektedir²³⁴.

Türklerin vilayette tutunabilmeleri ve açlık tehdidinden halas olabilmeleri için Bâb-ı Âli ayni ve nakdi yardımlarda bulunmuştur. Nitekim Ahyolu, Aydos ve Karinabad çevresindeki muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamak için İstanbul'dan 15.000 kıyye un gönderilmiştir.

Bir yandan açlık öte yandan silahlı Bulgarların sistematik baskılarına maruz kalan Türkler, İngiliz Konsolosluğuna müracaat ederek muhacirlerin menfaatine yardım kampanyası açılmasını istediler²³⁵. 15 Aralık 1879'da Filibe'deki konsoloslar, muhacirlere yardım için bir komite kurmaya karar verdiler. Bulgarların tepkisine rağmen fakir muhacirler için yardım toplayıp ırk ve din ayrımı yapmaksızın toplanan yardımları dağıtmak amacıyla "Şarkî Rumeli Muhacirlerine Yardım Komitesi" adıyla bir yardım komisyonu teşkil edilmişti.

Komite, Filibe'de açtığı aş evinde muhacirlere tayin ve çorba dağıtmış, hasta muhacirlerin tedavisi için bir de hastane açmıştır. Ancak, kazalarda mevcut olan muhacirlere yardım yapamamıştır. Komisyona sunulan dilekçelerde de açıkça

²³³ İpek, a.g.e., s.126.

²³⁴ Sofuoğlu, a.g.e., s.176.

²³⁵ İpek, a.g.e., s.127.

gözleendiği gibi Türk göçmenleri arasında açlık ve yoksulluk hüküm sürmekteydi. Öyle ki, açlık karşısında çok zor durumda kalan toprak sahipleri, 5 okka una bir dönüm tarla satmak mecburiyetinde kalmışlardır²³⁶.

Osmanlı Devleti, Şarki Rumeli’de devletin ve muhacirlerin haklarını gerektiği şekilde muhafaza edememiştir. 18 Eylül 1885 tarihinde de Şarki Rumeli Bulgaristan tarafından ilhak edilmiştir²³⁷.

Göçmenlerin Sayısı:

Göçler esnasında yapılmış olan, muhacirlerin sayısına ilişkin tahminler çoğu kez gerçeğe uymaz. Hiç kimsenin, kaçmakta oldukları sırada, yoldaki sığınmacıları doğru olarak sayma olanağı yoktur. Bu nedenle “falan yer ile filan yer arasındaki yol üzerindeki muhacirlerin sayısı” hakkında verilmiş tahminleri kuşkucu bir dikkatle değerlendirilmelidir.

Göçmenlerin bir yere ulaşıp orada konaklamaya başladıklarında, sayıları gerek Avrupalılarca gerek Osmanlılarca doğruya yakın olarak belirlenebiliyordu. Osmanlı Devleti bazı yerlerde, göç etmiş sığınmacıların kaydedildiği defterler tutulmasını sağlayabilmiştir. Ancak, sığınmacılar bir yerden ötekine geçtiği için, bu durumda aynı kişinin hem bir yerde hem diğesinde tekrar sayılıp hesaba katılması sık sık gerçekleşmiş olabilir.

Ayrıca muhacir olarak yollara dökülen pek çok göçmen ise, muhacirlerin toplandığı belirli merkezlere ulaşmadan, yollarda kendilerine yapılan saldırılar sonucunda hayatlarını kaybetmiştir. Türk nüfus açlık ve soğuk nedeniyle de çok sayıda kayıp da vermiştir. Muhacirlerle ilgili yapılacak hesaplamalara, göç trajedisinin kurbanları olarak onları da bu hesaplara dahil etmek gerekir, ancak bilindiği gibi doğal olarak, böyle verilere ulaşmak imkansızdır²³⁸.

²³⁶ Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri*, Ankara 1995, s.10.

²³⁷ İpek, a.g.e., s.128.

²³⁸ McCarthy, a.g.e., s.104-105.

Kesin olan bir şey varsa, Bulgaristan başta olmak üzere, Balkanlar'daki Türk unsur çok büyük bir kıyım ve yıkım maruz kalmıştır. Yaklaşık beş asırdan beri, Balkanlar'da hakim olan Türk medeniyetine ait eserler tahrip edilmiş, Türklerin burada yaşadıklarına işaret eden kalıntılar yok edilmiştir. Etnik yapıda anormal değişiklikler meydana gelmiştir. Örneğin Kozluca'daki Kara Hüseyin Köyü, 1839 sayımında 380 haneden müteşekkil olduğu kayıtlıdır. 91 hane gayr-i müslimlere ait iken 289 hane Türklere aittir. 1873 yılında ise köyde hiçbir Türk'e rastlanmamaktadır. Bu durum Bulgaristan'daki birçok köy için de geçerli olabilecek bir örnektir²³⁹. Bulgaristan'daki Türklerin nüfusu dikkate alındığında bir milyondan fazla insan, 1877-79 yılları arasında yeniden yurdundan edilmiştir. Yaklaşık 250.000-300.000 arasındaki nüfus ise bu göçler sırasında katliam, hastalık, açlık vs. gibi sebepler yüzünden hayatını kaybetmiştir²⁴⁰.

1.4. GİRİT'İN OSMANLI YÖNETİMİNDEN ÇIKIŞI VE ANADOLU'YA YAPILAN GÖÇLER

1.4.1. Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne Karşı Tutumu

Yeni kurulan Yunanistan Krallığı dışında Yunanlılar, Osmanlı Devleti'nin pek çok yerinde toplu cemaatler halinde bulunuyorlardı. Bu yüzden Yunan aydınları arasında daha geniş topraklara sahip bir Yunanistan'ın hayalleri kuruluyordu. Yunanistan iki yönde yayılma gösterebilirdi. Biri güneye olmak üzere Adalar yönünden diğeri de Teselya, Epir ve Makedonya. Makedonya haricindeki yerler Rumlarla meskun bulunduğundan, bu yerlerin er geç Yunanistan sınırlarına dahil olacağına kesin gözüyle bakılıyordu. Makedonya'da ise durum Yunanlılar açısından biraz karışıktı zira; bu bölgede Rumlar, azınlık olarak bulunuyorlardı. Üstelik Makedonya üzerine emeller besleyen başka devletler de mevcuttu²⁴¹.

Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra Osmanlı Devleti'nin komşu devletle siyasi münasebetler kurması son derece doğaldı. Osmanlı Devleti 1834 yılından

²³⁹ Halime Doğru, "Osmanlı Devleti'nde Toprak Yazımından Nüfus Sayımına Geçiş ve Bir Nüfus Yoklama Defteri Örneği", E.A.Ü.F.E.F.D., Eskişehir 1989, s.261.

²⁴⁰ McCarthy, a.g.e., s.109.

²⁴¹ Cengiz Orhonlu, "Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne Karşı Takip Ettiği Siyaset (1866-1885), Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, C.I, S.6, s.5.

itibaren Avrupa'nın başlıca merkezlerinde daimi elçi bulunduruyordu. Bu çerçevede 1840 yılında Atina'ya elçi yollanması kararlaştırıldı. Fenerli Rumlardan Kostaki Musurus Bey elçilik görevine tayin edildi. Ancak Türk Yunan ilişkilerinde çoğu zaman gerginlik yaşandı²⁴².

Kırım Savaşı'nın çıkmasını fırsat bilen Yanya'daki Rumlar 1853 son baharında isyan ettiler. Ruslardan teşvik gören Rumları Yunan subayları idare ediyordu. Osmanlı Devleti'nin Atina maslahatgüzârı Neşet Bey, Yunanistan hükümetine asilere askeri yardımda bulunulmamasına ilişkin sert bir nota verdi. Rusya'ya karşı yapılan savaşta Osmanlı Devleti'nin müttefikleri durumundaki İngiltere ve Fransa, Yunanlıları tarafsız kalmaya zorlamak için Pire Limanı'nı işgal ettiler.

Yunan hükümeti, İngiltere ve Fransa'nın desteğini yitirmişti. Rusya yardım edebilecek durumda değildi. Bu durumda Osmanlı Devleti'yle iyi geçinmenin kendisi için en doğru strateji olduğu sonucuna vararak 27 Mayıs 1855 yılında Osmanlı Devleti ile Ticaret Antlaşması imzaladı²⁴³.

Fakat Türk Yunan yakınlaşması kısa ömürlü oldu. Kırım Savaşı'nın 1856'da sona ermesiyle, Yunanistan Avrupa devletlerinin desteğini tekrar elde etti. Ayrıca, 1862 Ekim ayında Yunanistan'da hükümet darbesi yaşandı ve Danimarka Prensi Wilhelm, I. Yorgi adıyla kral oldu. Yeni hükümdar İngiltere Kraliçesi'nin akrabasıydı. İngiltere, 1815 yılından beri kendi yönetimindeki İyon Adalarını 1864'te Yunanistan'a devretti.

1866 yılı Mayıs ayında, Girit'te Rumlar ayaklandı. Sadrazam Ali Paşa 1867 sonlarında Girit'e giderek Rumların yönetime katılımını sağlayan bir nizamnâme çıkartarak Ada halkının memnuniyetsizliğini yatıştırdı. 1869 yılında isyan bastırıldı²⁴⁴.

Yunanlılar, Girit meselesine Pan-Helenik sloganlarla girişmişlerdi. Fakat Girit isyanının bastırılması Yunan halk efkârını acı gerçekle yüzyüze getirdi. Büyük

²⁴² Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, (Der.: Mümtaz'er Türköne, Ankara 1994, s.219.

²⁴³ Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiye*, (Haz.: Bekir Sıtkı Baykal), C.III, Ankara 1987, s.7.

²⁴⁴ Kuran, a.g.e., s.221.

devletlerin desteği olmadan “Megola İdea”nın gerçekleşmesi ihtimalinin bulunmadığı görüldü. Bunun üzerine İstanbul Rumları yeni bir strateji geliştirdiler.

İstanbul Rumları, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Yunan unsurları kuvvetlendirecek yoğun bir eğitim ve kültür faaliyetine giriştiler. Böylece az sayıdaki Rum olmayan toplulukları hellenize etmek imkânı da hasıl olacaktı. Rumların gemicilik, ticaret ve bankacılık vasıtasıyla iktisadi gelişimleri sağlanacaktı. Böylece Batı Devletlerinin desteğini de arkasına alan Rumlar, gerilemekte olan Osmanlı Devleti’nin mülkiyetini adım adım ele geçireceklerdi. Hatta, Osmanlı Devleti ve Cemiyeti’nde yer alan bazı Rumlara göre Osmanlı İmparatorluğu’nun tedricen bir Grek-Türk devletine dönüşmesi ihtimali üzerinde duruluyordu. Bu devletle Rumlar, üstün eğitimleri ve ekonomik durumları ile aşamalı olarak üstün rol elde edeceklerdi²⁴⁵.

Ancak 1875 yılında yapılan seçim sonucunda, Yunan meclisinde yepyeni bir hava esmeye başladı. Yunan meclisinin yeni üyeleri, Hersek isyanında Yunan Hükümeti’nin tarafsız tavrını benimsemekle beraber bu durumdan istifade yollarının kullanılmasını arzu ediyordu. Bunun sonucunda Yunanistan, Osmanlı İmparatorluğu’nda Rum nüfusun yoğun olarak bulunduğu bölgelerde ayaklanma hareketini yönetecek kışkırtıcı ajan ve provokatörleri gönderdi²⁴⁶.

1876 yılında Giritli Rumlar arasında isyan patlak verdi. Osmanlı Devleti Rusya ile Nisan 1877’den itibaren savaşa girdiğinden, Girit’te Müslüman ile Hıristiyan arasında çatışmalar devam etti. Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması’nın 23. maddesinde, Ada’ya imtiyazlı yönetim tanıyan nizamnamenin mahalli ihtiyaçlara göre değiştirilmesi şart koşuldu. Halepa Sözleşmesi’yle 12 Ekim 1878’de Girit Umum Meclisi’nde Hıristiyan üye sayısının müslüman üyelerden fazla olması benimsendi. Böylece Girit Rumlarının özerkliğine doğru bir adım atılmış oldu. Yine Berlin Kongresi’nde Teselya ve Yanya bölgelerinde Yunanistan lehine sınırda bir

²⁴⁵ Orhonlu, a.g.m., s.7.

²⁴⁶ Orhonlu, a.g.m., s.8-9.

takım düzenlemelere gidildi. Yunanlılar, Avrupa devletlerinin desteğini sağlayarak, savaşa girmeden diploması yoluyla toprak elde etmişlerdi²⁴⁷.

Yunanlılar, Girit meselesiyle bundan sonra da ilgilerini sürdürmüşlerdir. 1896 yılında Hanya'da Müslümanlar ile Hıristiyan toplumları arasında başlayan kanlı hadiseler, Yunan tahrikleri sonucunda tüm adaya yayıldı. Avrupa'nın büyük devletleri 25 Haziran 1896'da Osmanlı Devleti'ne ortak bir nota vererek, Girit'e Hıristiyan vali atanmasını ve Halepe sözleşmesinin titizlikle uygulanmasını bildirdiler. Abdülhamit, Sisam Beyi Beroviç Paşa'yı Girit Valiliği'ne atadıysa da, asiler özerklikle tatmin olmayacaklarını bildirerek, 1897 Şubat ayında enosis ilan ettiler.

Yunan çetelerinin Makedonya'ya 1897 Nisan'ında saldırması üzerine, Osmanlı Devleti Yunanistan'a savaş ilan etti. Türk ordusu düşman topraklarında süratle ilerleyerek 18 Mayıs 1897'de Dömeke zaferini kazandı. Böylece Atina savunmasız kaldı. Ancak, Rus Çarı'nın araya girmesiyle Yunanistan felaketten kurtuldu, ertesi gün mütareke yapıldı. 4 Aralık 1897 İstanbul Andlaşması iki devlet arasında eski sınırı esas alıyor, Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne tazminat ödemesini hükme bağlıyordu. Konuyla ilgili, Amerikalı tarihçi Langer'in yorumu şöyledir:

“Bir galip devletin zaferin meyvelerinden bu kadar mahrum bırakılmasına pek nadir rastlanır. Yunanistan gibi tamamıyla bozguna uğratılmış bir devletin giriştiği savaştan bu kadar hafif cezalandırılmış olarak çıkması daha da az görülmüştür. Dinsiz Türklerden kurtarılmış ve bir Hıristiyan devlete geçmiş bir toprağın hiçbir vakit İslâm yönetimine geri verilmeyeceği prensibi büyük devletlerin 1897'deki eylemleriyle kutsallık kazandı.”

Büyük devletlerin Türkler aleyhine aldıkları kararlar bu kadarla da kalmadı. 18 Aralık 1897'de Girit'i Osmanlı hakimiyeti altında özerk ve tarafsız bir statüye getirdiklerini bildirdiler²⁴⁸. Yönetim, Fevkalade Komiser sıfatıyla, Yunan Kralı'nın ikinci oğlu Prens Yorgi'ye verildi. Girit 1908 Ekim'inde Yunanistan ile birleştiğini ilân etti. Bu oldu bittiyi Osmanlı Devleti 30 Mayıs 1913 tarihinde imzaladığı Londra Antlaşmasıyla tanıdı²⁴⁹.

²⁴⁷ Kuran, a.g.e., s.221-222.

²⁴⁸ Sawsan Agha Kassab, “II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı Vilâyetlerine İskân Edilen Giritli Göçmenler”, Osmanlı, C.IV, Ankara 1999, s.697.

²⁴⁹ Kuran, a.g.e., s.223.

Londra Antlaşması'na göre Yunanlılar Yanya ve Selânik bölgelerini almalarının yanında, Rodos ve Oniki Ada dışındaki Ege Adalarını'da ele geçirdiler²⁵⁰.

1.4.2. Girit'te Yaşanan Göç

Girit, Yunanistan'ın güney-doğusunda yer alan; Akdeniz'in en önemli adalarından birisidir. 6 Eylül 1898'de Kandiye'deki olaylar sırasında İngiliz Başkonsolosu'nun öldürülmesi üzerine İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya Osmanlı Devleti'nin adadaki askerlerini çekmesi yönünde nota verdiler. Osmanlı Devleti bu notayı reddettiyse de, 5 Kasım 1898'de belirtmiş olduğumuz dört devlet, Osmanlı asker ve memurlarını adadan zorla çıkardı. Girit'in fiilen bağımsız bir Devlet haline gelmesiyle birlikte adadaki müslümanların çoğu Anadolu'ya göç etmeye başladı²⁵¹.

Osmanlı Dahiliye Nezâreti, adadaki Türk hukukunu muhafaza edebilmek için, başlangıçta Giritli müslümanların göçünü önlemeye çalıştı. Bu amaçla diğer vilayetlere Giritlilerin girmesini yasakladı. Osmanlı hükümeti, 1898 Ekim'ine kadar adadaki müslüman nüfustan ayrılan olmadığını ifade etmesine rağmen, Giritli göçmenlere gelir getirici bir takım faaliyetler içine girişmesi, göçlerin 1897'den önce başlamış olduğunu göstermektedir²⁵². Nitekim, 1864'te Girit'te Rumların ayaklanma faaliyetleri hızlandığı sıralarda, köy ve kasabalarda yaşayan Giritli Müslümanların şiddetli saldırılara maruz kalmaları sonucu, Girit'ten Anadolu'ya ve İstanbul'a çok sayıda insan göç etti²⁵³.

1897 Eylül'ünden itibaren üç aylık dönem içinde 8.000 kadar göçmenin Anadolu'ya göç ettiği, Standard Gazetesi tarafından iddia edilmiştir. Büyük devletler müslümanların göçmelerini kolaylaştırmak için onları vapurlarla Osmanlı vilayetlerinin iskelelerine taşıyorlardı.

²⁵⁰ Kuran, a.g.e., s.224

²⁵¹ Kassab, a.g.m., s.697-698.

²⁵² Kassab, a.g.m., s.698. Söz konusu hazırlıklar şunlardı: Giritli göçmenler için encümen kurmak, camilerde Giritli göçmenlere özel yardım sandıkları açmak, gazeteler aracılığıyla kampanyalar başlatmak ve vilayet matbaasının telgraf gelirlerini Giritli göçmenlere ayırmak gibi bir takım faaliyetlerdir.

²⁵³ Ahmet C. Eren, Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri, İstanbul 1966, s.76.

Evlerinin inşası tamamlanmadan önce, Giritli göçmenler tekkeler, camiler ve mekteplerde barındırılıyordu. Giritli müslümanların Ankara, Konya, Adana, Suriye, Halep vilayetlerine ve Karacahisar sancağına yerleştirilmesine karar verildi²⁵⁴.

1.5. DOĞU ANADOLU VE KAFKASYA (1878-1914)

1.5.1. Ermeniler

Ermeniler, Anadolu'nun doğusunda Anı ve Van Gölü civarında olan yerleşimleri, X.yy sonlarında Bizans baskısı ile meydana gelen göç sonrasında Kilikya bölgesine de uzanmıştır. Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfusta önemli bir azalmaya neden olan bu hareket yine de Çukurova bölgesi, Van ve Muş etrafında da kitle halinde bir topluluğu bulunmasına engel olmamıştır. Ermeni nüfusta ortaya çıkan bu dağılmadan öte, zaten nüfus yoğunluğu az olan Doğu Anadolu'ya sürekli şekilde yeni yeni Türk nüfusun yerleşmesi, Ermenilerin sosyo-ekonomik hayattaki etkinliklerini sınırlandırmıştır. XIII.yy'da Moğol istilası sonrasında Kilikya bölgesinde de yayılmaya başlayan Türkmen aşiretleri, Maraş, Halep, Şam çevresinde yayılarak yeni bir egemenlik sahası oluşturmuşlardır²⁵⁵.

19.yy'da Sırp, Rumlar ve Bulgarların bağımsızlık yönünde elde ettiği kazanımlar, Ermeniler için de özendirici oldu. Ancak Ermeniler, yukarıda da işaret edildiği gibi daha yoğun oldukları Doğu Anadolu'da bile, müslümanlara nispetle azınlık halinde bulunmaktaydı. Üstelik Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde dağınık bulunuyorlardı. İstanbul ve diğer önemli ticari kentlere yerleşen Ermenilerin çoğu ticaretle uğraşırlar ve zengin bir zümre teşkil ederlerdi. Ermeniler, XIX.yy'ın ikinci yarısına kadar, "millet-i sadıka" olarak tanınmışlardır²⁵⁶.

Ermenilerin Ruslar lehine ilk faaliyetleri ise casusluk alanında olmuştur. Doğu Anadolu'da yapılan tüm savaşlarda Ermeniler, sınırı geçerek Osmanlı ordularının harekâtları hakkındaki bilgileri Ruslara iletiler. 1828-29 Osmanlı Rus Harbi'nde,

²⁵⁴ Kassab, a.g.m., s.698-700.

²⁵⁵ Çelik, a.g.m., s.72.

²⁵⁶ Kuran, a.g.e., 1994, s.227-228.

istilacı Ruslara hizmet eden Ermenilerin binlercesi, çekilen Rus birliklerinin peşi sıra Kafkasya'ya göç etti²⁵⁷.

19.yy'ın ikinci yarısından itibaren "milliyetçi" ideoloji ve ayrılıkçı hareketlerin Ermenilerin arasında yayılmaya başladığı gözlenir. Tıpkı Balkanlar'da olduğu şekilde, başta Çarlık Rusya'sı olmak üzere, İngiltere, Fransa ve ABD bu hareketi dış politikalarının bir aracı olarak kullanmak için, ayrılıkçı Ermenileri sürekli tahrik etmişlerdir²⁵⁸.

1820'li yıllarda başlayıp, yaklaşık bir asır sürece Ermeniler ile Türkler arasındaki mücadelenin ilk örneği aslında, 1829 yılı içinde görülmüştür. Rusların Osmanlı ülkesini istila etmesi, Ermenilerin Ruslar yanında yer alması, müslümanların yüksek sayılara ulaşan ölümleri, müslümanların göçe zorlanıp sürülmeleri, Türklerle Ermeniler arasında nüfus mübadeleleri, sonraki yıllarda görüleceği şekilde, 1829 yılındaki savaşta aynen yaşanmıştır²⁵⁹.

Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'daki yönetim düzeninin zaafı, özellikle savaş zamanlarında ortaya çıkıyordu. Olağanüstü koşulların yaşanmadığı dönemlerde, Osmanlı yerleşik askeri birliği ve jandarması, ülke içi dirlik ve düzenin sağlanmasını güvence altına almayı büyük ölçüde başarıyordu. Savaş döneminde ise durum, neredeyse kökten değişiyordu. Osmanlı Devleti'nin doğu illerinde kolluk görevi yapan jandarmalar, Ruslarla savaşan Osmanlı ordusunun ana yapısında çok önemli bir öge oluşturduklarından, buldukları bölgelerden çekiliyorlardı. Bunun sonucunda bölgenin güvenliği tehlikeye düşüyordu. Üstelik, bu durum da, gerektiğinde devreye girecek bir ordunun varlığından doğan caydırıcılık da söz konusu olmuyordu. Zira gelen Kürt Aşiretleri, Beyleri ve gerekse Ermeniler, ordunun cephede olduğunu ve müdahale edemeyeceğini biliyorlardı.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Ermenilerin kendi anayurtları olarak kabul ettikleri Kars-Ardahan bölgesi Rusların eline geçmişti. Roma Devleti döneminde

²⁵⁷ McCarthy, a.g.e., s.26.

²⁵⁸ Gülten Kazgan, "Milli Türk Devleti'nin Kuruluşu ve Göçler", İ.Ü.İ.F.M., C.XXX, İstanbul.

²⁵⁹ McCarthy, a.g.e., s.30.

Armenia diye adlandırılan bölgenin geri kalan bölümlerinin de Rusların eline geçeceğini ummak için yeterli nedenleri vardı²⁶⁰. Ermenilerin Osmanlı Devleti'nden ayrılma isteğinin ilk açık işareti, 93 Harbi'nde Yeşilköy'e kadar ilerleyen Rus ordusunun başkumandanlık karargâhına giden Ermeni Patriği Nerses Varjabedian'ın, Doğu Anadolu'da Rus Çarı'nın himayesinde bir Ermeni Devleti'nin kurulmasını teklif etmesiyle ortaya çıkmıştır. Nitekim gerek Ayastefanos ve gerekse Berlin Andlaşmaları'nda Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine bir takım düzenlemelere gidilmesi yönünde hükümler içeren andlaşma maddeleri bulunuyordu²⁶¹.

93 Harbi'nde, Doğu Anadolu'yu Rusların işgal etmesinin ardından, Ermeni eylemciler Türklere karşı katliam eylemlerine giriştiler. Bu tablonun aynı sıralarda Bulgaristan'da olan bitenle pek benzer olması, sırf rastlantıyla açıklanabilecek bir durum değildir. Erzurum'daki kent içi kolluk gücünün başına Rusların getirdiği kişinin bir Ermeni olması, Türklerin kendi başlarına gelebilecek şeyleri az çok tahmin etmelerine yol açtı ve yaz sonuna kadar 6.000 aile Erzurum'dan kaçtı. Savaş sonrası Erzurum tekrar Osmanlı Devleti'ne iade edilince, Türklerin misilleme eylemlerine girişecekleri endişesi yaşandı. Ancak, Osmanlı Devleti duruma hakim olarak böyle eylemlerin gerçekleştirilmesine izin vermedi. Fakat yerli müslümanlar, olası bir Rus ya da Ermeni yönetimi altında başlarına neler gelebileceğini, olan bitenden çok net bir biçimde öğrendiler²⁶².

1829 Edirne Antlaşması ile üstünlüğünü Osmanlı Devleti'ne kabul ettiren Rusya, Gürcistan'dan itibaren Hazar Denizi'ne kadar uzanan Azeri toprakları üzerinde tampon bir Ermeni bölgesi oluşturmuş ve işgal ettiği İran ile Osmanlı topraklarından getirdiği Ermenileri bu bölgeye zorla yerleştirmişti. Buraya yerleştirilen Ermenilerden bazıları Osmanlı Devleti'ne geri dönme arzusunu gösterdiyse de, Rus hükümeti buna müsaade etmemişti²⁶³. Rusya, Ermeni bölgesini, özellikle Türkiye'ye karşı faaliyetlerini merkezi olarak kullanmaya başladı. Ruslar, 1877/78 Savaşı'ndan sonra Ermeni bölgesinden yürüttüğü faaliyetlerine hız verdi.

²⁶⁰ McCarthy, a.g.e., s.48.

²⁶¹ Kuran, a.g.e., s.228-229.

²⁶² McCarthy, a.g.e., s.119-120.

²⁶³ Mehmet Saray, "Azerbeycan ve Azerbeycan Türkleri", Kafkas Araştırmaları, S.IV, İstanbul 1998, s.7.

1877 yılından sonra özellikle İngiltere’de Osmanlı Devleti üzerindeki politikalarını gerçekleştirmede, Ermeni vatandaşları piyon olarak kullanmaya başladı²⁶⁴.

Ermeniler, Doğu Anadolu’da bağımsız bir devlet kurmak hayaliyle, Avrupa ve Amerika’da teşkilatlanarak, yoğun propaganda faaliyetlerine giriştiler. Kimi genç Ermeniler ise, yalnızca propaganda ile sonuç alınamayacağını düşünerek, Daşnaksutyun adı altında, 1890 senesinde Tiflis’te örgütlendiler. 1890 yılında Erzurum’da Ermenilerin çıkardığı isyanı, Daşnak Derneği Avrupa’da bir koz olarak kullandı. Yine bu yıl içinde birçok yerde küçük çaplı Ermeni ayaklanmaları görüldü. Bunun üzerine harekete geçen İngiltere, Fransa, Rusya, İstanbul’daki büyükelçilerine, Berlin Antlaşması’nın 61. maddesi gereğince Doğu Anadolu’nun altı vilayetinde²⁶⁵ yapılacak ıslahatın çalışmalarına başlamalarını bildirdi. Üç devletin büyükelçileri, düzenledikleri metni Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya elçilerine bildirip onaylarını aldıktan sonra 11 Mayıs 1895’te Bâb-ı Âli’ye sundular²⁶⁶.

1895’te Zeytun’a Hınçak Partisi’nin güdümünde bir ayaklanma çıktı. Ayaklanmanın Ermeni önderinin iddiasına göre, 125 Ermeni ve 20.000 müslüman bu ayaklanmada canından olmuştu. Adana yöresinde müslümanlara karşı Ermeni saldırıları 14 Nisan 1909’da, Kilikia’da bir Ermeni ulusunun oluşturulması yolunda vaazlar veren ayaklanmacı Mersin Piskoposu Musckh’in etkisiyle başladı²⁶⁷.

Ermenilerin müslümanlara yönelik imha ve göçe zorlama politikalarının dolaylı ve doğrudan neticelerinden daima müslümanlar zarar görmüşlerdir. Nitekim Gümrü ve Nahçıvanda Ermeniler, bazı müslüman köyleri basmışlardır. Ermenilerin, Erzurum, Van ve Sivas’a saldıracakları söylentileri ortaya çıkmıştı. Halen Türk askerince korunan Erzurum ve Van’a Ermenilerin saldıracaklarının söylentisi ise, bu hareketin insanlarını en üst düzeyde motive etmeye yönelik bir propagandasından ibaretti.

²⁶⁴ Cezmi Eraslan, “Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Mondros Mütarekesi Sonrasında Güney Kafkasya Müslümanları”, *Kafkas Araştırmaları*, S.IV, İstanbul 1998, s.114.

²⁶⁵ Vilayet-i Sitte olarak da anılan altı il şunlardır: Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Harput, Diyarbakır.

²⁶⁶ Kuran, a.g.e., s.235.

²⁶⁷ Kuran, a.g.e., s.236-238.

Ermeni katliamı endişesiyle yerini, yurdunu, malını ve mülkünü bırakıp Osmanlı topraklarına sığınan Müslümanlar, yerleştikleri beldelerin sosyo-ekonomik durumunu derinden etkilemiştir. Nitekim, Beyazid nüfusu devam eden göçlerle 100.000'e ulaşmış ve mahalli yöneticiler merkezden acil yardım istemişlerdir. Ancak onlar da bu insanların gelmesine izin verirken Ermeniler tarafından katledilmelerinin önüne geçmeyi hedeflemişlerdi²⁶⁸.

İngiltere'de yapılan seçimler sonunda Rosebry iktidardan düşmüş, yerine Salisbury gelmişti. Salisbury 1876'da toplanan Tersane Konferansı'na İngiltere temsilcisi olarak katılmış ve Rusya'yı, Osmanlı Devleti'ne karşı desteklemişti. Salisbury, Osmanlının parçalanacağına inanıyor, İngiltere'nin de bundan pay almasını tasarlıyordu. 1878'de Kıbrıs'ı, 1882'de Mısır'ı işgal eden İngiltere, Fırat Nehri Vadisini ele geçirdiği takdirde Hindistan yolunu emniyet altına almış olacağını hesaplıyordu. Bu durumda Rusya'nın İstanbul Boğazı'na yerleşmesi, İngiltere bakımından mahzurlu değildi. Doğu Anadolu'da İngiltere himayesinde Ermenistan devletinin kurulması ve Çanakkale Boğazının İngiltere hakimiyetine girmesi Rusya'nın güneye yayılmasını önleyebilirdi. Bölüşmede Fransa Suriye'yi, İtalya Arnavutluk'u alabilirdi²⁶⁹.

1896 yılında Taşnak-Sutyun'un Van'da çıkardıkları ayaklanmadan iki ay sonra, İstanbul'da Ağustos ayında Ermeni çetecilerin düzenlediği, Osmanlı Bankası'na yapılan baskın, Avrupa'da ve en çok İngiltere'de akis uyandırdı. Bunun üzerine büyük devletlerin 1897 Şubat'ı başında İstanbul'daki büyük elçilerinin toplanmasıyla, Doğu Anadolu'nun ıslahatına ilişkin 64 sayfalık bir metin hazırlandı. Ancak Girit'te yeni bir isyanın patlak vermesi, Ermeni meselesinin tekrar rafa kalkmasına yol açtı²⁷⁰.

1905 senesi Ermeni olaylarının hız kazandığı bir yıldır. Bu yıl içinde Sultan'a düzenlenen başarısız suikast girişiminden birkaç ay önce, Erzurum Valisi Ermeni çetecilerce katledilmişti²⁷¹. Ermeni çeteciler aynı yıl içinde faaliyetlerini yalnızca, Osmanlı Devleti'ne ait topraklarda gerçekleştirmemişlerdi. 1905 yılında, Kafkasya'daki

²⁶⁸ Eraslan, a.g.m., s.118-119.

²⁶⁹ Kuran, a.g.e., s.234-235.

²⁷⁰ Kuran, a.g.e., s.236-238.

²⁷¹ McCarthy, a.g.e., s.132.

Müslümanlar'dan, İttihat ve Terakki Partisi'ne gelen mektuplarda sık sık, Ermeni kıyımından doğan rahatsızlıkları dile getiren ve yardım isteyen satırlara tesadüf ediliyordu²⁷².

Balkan Harbi'nde, Osmanlı Devleti'nin beklenmedik şekilde mağlup olması, Ermenilerin Osmanlı Devleti'nden ayrılmaya dönük faaliyetlerinin artmasına yol açtı. Meseleyi kendi çıkarları açısından ele alan batılı devletler, 21 Nisan 1913'te Ermeni İslahatı meselesinin ciddiyet kazandığını Osmanlı Devleti'ne bildirdiler. Elçiler Konferansı, 30 Haziran 1913'te İstanbul'da toplandı. Rus Büyükelçisi de Giers, 22 maddelik "Ermenistan'da Uygulanacak İslahatın Ön Tasarısı'nı" sundu. Ancak, hazırlanan bu tasarıya Almanya karşı çıkınca, komisyon 24 Temmuz'da bir sonuca varamadan dağıldı²⁷³.

Rusya, Almanya'nın Orta Doğu'da güttüğü siyasete uygun bir takım düzenlemeler yapılmasını teklif etti. Yapılan gizli görüşmeler sonucunda 23 Eylül 1913'te altı maddelik bir tasarı üzerinde anlaşıldı ve tasarı Osmanlı Devleti'ne tebliğ edildi.

Bâb-ı Âli, bu tasarıya 19 Ekim 1913'te itiraz ettiyse de, 8 Şubat 1914'te Doğu Anadolu İslahatı konusunda 23 maddelik andlaşma metnini imzaladı. İslahat işleriyle ilgilenecek müfettişler Mayıs ayında atandıysa da, Haziran ayında I. Dünya Savaşı'nın çıkması ile bu ıslahat maddeleri yürürlüğe konamadı²⁷⁴.

1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ile Ermeniler arasındaki mücadele doruk noktasına ulaştı. Savaşan Rus ve Osmanlı kuvvetleri yanı sıra toplumlar arası savaşta Türkler çok büyük kayıp verdiler. Ermeni ayaklanmacılar Van'ı 14 Nisan'da ele geçirdiler ve Osmanlı birliklerini 4 Ağustos'a kadar kente sokmadılar. Urfa'da da ayaklanan Ermeniler ile Türkler arasında son derece kanlı hadiseler cereyan etti.

²⁷² Erşan, a.g.t., s.18-19.

²⁷³ Ercüment Kuran, *Türk Çağdaşlaşması*, Ankara 1997, s.117-123. Almanya, Osmanlı Devleti'nin paylaşılması projesinde, kendine düşen parçayı sağlama almak istiyordu. Yapımını üstlendiği Anadolu-Bağdat Demiryolu hattından Rusya'yı uzak tutmak istiyordu.

²⁷⁴ Kuran, *Türk Çağdaşlaşması*, s.121-124.

Kentlerdeki ayaklanmalar kırsal alana da yayıldı. Ermeniler, müslüman köylerine saldırdılar²⁷⁵.

Van, Bitlis, Erzincan, Bayburt, Tercan, Erzurum, Çukurova'da, Güney Kafkasya'da Erivan, Kars, Azerbaycan, Bakü, Gence, Nahcivan'da Türkler ve Müslümanlar Ermeniler tarafından büyük kıyımlara uğratıldılar. Osmanlı yöneticeleri, Ermeni çetelerinin önderlerinin yerli halk tarafından desteklendiğini bildiklerinden, bu çetelerin ikmalinin önlenmesi için Ermeni vatandaşlarını, çatışmaların yaşadığı bölgeden sürme kararı aldılar. Göç esnasında Ermenilerden birçok kişi yolda hayatını kaybetti²⁷⁶.

Ermeni saldırıları sonunda Doğu Anadolu'da bir milyondan fazla sığınmacı Doğu illerinde toplandı. Sığınmacılar için, ne barınabilecekleri bir kamp ne de yeterli yiyecek vardı. Bu yüzden Osmanlı'nın güney ve batı illerine doğru büyük bir göç akını başladı²⁷⁷.

1.5.2. Kafkasya'da Gelişmeler

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, Osmanlı Devleti'ni desteklemek amacıyla Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinde ayaklanmalar çıkmıştır. Ayaklanan halklar arasında Abhazlar, Çerkezler, Acarlar, Çeçenler ve Dağıstanlılar görülmektedir²⁷⁸. II. Abdülhamit'te, "ezeli din ve devlet düşmanı Rusya'ya karşı Kafkasya'daki müslümanları göreve çağırmıştır. Şeyh Şamil'in oğlu Mehmet Şamil'e Paşalık ünvanı verilerek Erzurum'a yollanmış, onun vasıtasıyla Abaza beyleri de Ruslara karşı kullanılmaya çalışılmıştır²⁷⁹.

Savaş boyunca Ruslar için en büyük tehdit, deniz yoluyla Abhazistan'a bir şaşırtma taarruzu yapılması idi. 12 Mayıs 1877'de Osmanlılar, Sohumkale kuzeyine

²⁷⁵ McCarthy, a.g.e., s.193-197.

²⁷⁶ McCarthy, a.g.e., s.217.

²⁷⁷ McCarthy, a.g.e., s.264.

²⁷⁸ Erkan, a.g.e., s.17.

²⁷⁹ Erşan, a.g.t., s.16. Ayrıca kaleme alınan Cihad Beyannâmesi için bkz. Erşan, a.g.t., s.17.

asker çıkardılar. Osmanlıların çıkarma yaptığı haberi üzerine, Çeçenistan ve Dağıstan müslümanları da ayaklandılar²⁸⁰.

Ancak, Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybetmesi ve Yeşilköy Antlaşmasını imzalamasının ardından Kafkasya'dan kitle halinde göçler başladı. Rusya'nın egemenliği altına giren Batum, Ardahan yöresinden başlayan göçlere, 1880 yılından itibaren Çerkeslerin göçü eklendi. 1881 yılında Kafkaslardan göç edenlerin sayısında bir azalma görüldüyse de, 1883, 1884 yıllarında Çerkeslerin kalabalık gruplar halinde Osmanlı Devleti'ne göçleri sürmüştür. 1888 yılına kadar da ufak topluluklar halinde Kafkas halklarının Osmanlı topraklarına girişleri devam etmiştir. 1889 yılı sonlarında Kafkasya'dan göç edenlerin sayısında büyük bir artış yaşandı. Göç patlamasının nedeni, III. Alexandr'ın, Müslüman kitlelere karşı yürüttüğü şiddet ve baskı politikasından kaynaklanmaktaydı²⁸¹.

Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne gerçekleşen bu son göçlerle birlikte, Kafkasya'daki savaşçı unsur neredeyse tamamen bölgeyi terk etmiştir. Nitekim 1890'lı yıllardan itibaren, Kafkasya'da Rusları meşgul edecek kayda değer bir hadise cereyan etmemiştir.

Kafkasya'dan ve Kırım'dan Osmanlı Devleti'ne kitlesel şekilde gerçekleşen son göçler, 1905 ve I. Dünya Savaşı'ndan sonraki anarşik dönemde meydana geldi. 1905 göçleri, Rus-Japon harbinde, Kırım ve Kafkasya halklarının çocuklarının Rus ordusu tarafından Uzakdoğu'ya gönderilerek, ön saflarda savaşmak mecburiyetinde bırakılmasına bir tepki olarak gelişti²⁸².

²⁸⁰ McCarthy, a.g.e., s.115-116.

²⁸¹ Erkan, a.g.e., s.59-62.

²⁸² Mehmet Yılmaz, "XIX.yy'da Osmanlı Devleti'nin Muhacirleri İskân Politikası", *Osmanlı*, C.IV, Ankara 1999, s.592.

1.6. BALKAN SAVAŞLARI

1.6.1. Balkan Savaşlarını Hazırlayan Sebepler

Balkan Savaşları'nın sebepleri, Ayestefanos Antlaşması'na kadar geriye götürülebilir²⁸³. Müslüman halk kitleleri üzerindeki etkisi bakımından da, Balkan Savaşları 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nde görülenlere pek benzer etkiler yaratmıştır. Her iki savaşta, öldürme, ırza geçme ve soygunlar Türklerle diğer müslümanları, evlerinden basklarından söküp atmış, Osmanlı Devleti'nin elinde kalabilen topraklara sürmüştü. Her iki savaşta, işin neticesinde ortaya çıkan sonuç, müslüman nüfusun azalması -katliamlar, açlık, hastalık ve göçe zorlamalar nüfus kaybına yol açan temel sebeplerdi- ve nüfus yoğunluğu Hıristiyanlardan oluşan devletlerin meydana gelmesi idi²⁸⁴.

93 Harbi'nde Rusya, Balkanlarda bağımsızlığını kazanmış küçük devletçiklerin hamisi rolünü daha kuvvetli bir biçimde sürdürmüştür. 19.yy sonlarında ve 20.yy'ın başlarında Rusya ve Avrupa devletleri Balkanlara sahip olmanın planlarını yapmaktaydılar. Rusya, Uzakdoğu'da Japonlara karşı yaptığı savaşı 1905 yılında kaybedince, dikkatini klasik emelleri olan Balkanlara ve Boğazlara çevirdi. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bosna-Hersek'i ilhak etmesine Rusya'nın ses çıkarmaması koşuluyla, Rusya'nın Boğazlardaki taleplerine sıcak bakabileceğini iletmişti. 5 Ekim 1908'de Avusturya Bosna-Hersek'i ilhak edince Rusya bunu kerhen kabul etti²⁸⁵. Bu durumda Rusya, Jöntürk ihtilâlinde yararlanıp Osmanlı'ya savaş açarak Boğazları ele geçirmek istedi. Ancak, 1908 Reval buluşmasından sonra müttefiki olan İngiltere ve Fransa, Rusya'nın Boğazlarda üstünlüğü ele geçirmesini istemiyorlardı. Bunun üzerine Rusya, Osmanlıya karşı Balkan Devletçiklerinin birliğini destekleyerek, Balkan Harbi'ni hazırlayan zemine en büyük katkıyı yaptı. Rus hükümetince Balkan devletlerine her türlü yardım sağlandı. Binlerce Rus gönüllü Sırp ve Bulgarların yanında savaşmaya gitti²⁸⁶.

²⁸³ Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri*, Ankara 1995, s.10.

²⁸⁴ McCarthy, a.g.e., s.148.

²⁸⁵ Aynı gün Girit Adası da Yunanistan ile birleştiğini ilan etti.

²⁸⁶ Kurat, a.g.e., s.408.

Balkan Savaşları'nın önemli sebeplerinden biri de Makedonya meselesidir. Makedonya, yaklaşık üç Osmanlı Vilayetini (Kosova, Selânik, Manastır) kapsayan ve birçok uluslardan mürekkep bir bölgedir. Bu bölgenin büyük bir parçası Ayastefanos Antlaşması'yla Bulgaristan'a verilmiş, ardından Berlin Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'ne iade edilmişti. Bulgarlar, Makedonya'nın bir ara kendilerine verilmiş olduğunu unutmayarak, 1897 yılından itibaren, bölgeye yoğun şekilde tedhiş hareketine giriştiler. Makedonya'da, çoğunluğu Türkler ve müslümanlar teşkil ediyordu²⁸⁷. Fakat, diğer devletlerin bu bölgeye ilişkin planları başka idi.

Avusturya ve Bulgarların tercihi, kendi kontrollerinde bağımsız ya da özerk bir Makedonya'ydı. Fransa, İngiltere ve Rusya için önemli olan nokta, Avusturya'nın piyonu olabilecek bir Makedonya'nın kurulmasını engellemektir. Bu yüzden, başlangıçta, Makedonya'nın Osmanlı vesayetinde kalmasının uygun olacağı düşünülüyordu. Ama bunun imkansız olduğu anlaşılınca Makedonya'nın paylaşılması tercih edildi. Böylece müttefiklerin onayıyla Balkan Savaşları'nın çıkışı da teşvik edilmiş olmaktadır²⁸⁸.

Harbi hazırlayan ana sebeplerden birisi de Balkan milletleri arasındaki anlaşmazlıkları sona erdiren Kiliseler ve Okullar Kanunu'dur²⁸⁹. 1870 yılında Bulgar ve daha sonra Sırp Kiliselerinin bağımsızlıklarına kavuşmalarından ve Fener Rum Patrikhanesi'nin yönetiminden çıkmasından itibaren, Balkan milletleri arasında Makedonya'da kıyasıya bir kilise kavgası sürmekteydi. Hangi okulun hangi kilise ve kiliselere bağlı olduğu belli değildi. Bu yüzden özellikle Bulgarlar ile Rumlar arasında çekişme ve mücadele hiç eksik olmuyordu. II. Abdülhamit iktidarının ilk günlerinden itibaren Balkan halklarının aralarındaki mücadeleleri körüklemek politikasını uyguluyordu. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra İttihat ve Terakki önderliğinde bu mesele çözüme kavuşturuldu. 3 Temmuz 1910'da Osmanlı hükümetinden çıkarılan Kiliseler ve Okullar Kanunu bu kargaşalığı gidermiş ve hangi kilise ve okulların kime ait olduğu belirlenmişti. İttihat ve Terakki önderleri, 1908 ihtilâlinde kendileri tarafında olan azınlıklar arasındaki en büyük anlaşmazlık sebebinin

²⁸⁷ Sina Akşin, *Jön Türkler İttihat ve Terakki*, İstanbul 1998, s.65-66.

²⁸⁸ Stefanos Yerasmos, *Milliyetler ve Sınırlar*, İstanbul 1995, s.100.

²⁸⁹ Kiliseler kanunu ile ilgili olarak bkz. Karal, C.IX, s.132-133.

ortadan kaldırarak böylece bir jest yapmışlardı. Fakat yaptıkları bu siyasi hata Balkanların kaybındaki en önemli sebeplerden biri olmuştur²⁹⁰.

Balkan devletlerinin büyüme isteğinin ardında yatan sebep ideolojik olduğu gibi ekonomiktir. 1880-1910 yılları arasında Romenler 4,6 milyondan 7 milyona, Bulgarlar 2,8 milyondan 4,3 milyona, Sırlar ise 1,7 milyondan 2,9 milyon nüfusa yükselmişlerdir. Bu nüfusa yeni topraklar gerekiyordu ve bu da ancak işgallerle gerçekleşebilirdi. 1911'de kırsal kesimin toplam nüfusa oranı Bulgaristan ve Sırbistan'da %80, Romanya'da %75, Yunanistan'da %60 düzeyindeydi. Tefecilere borçlanan fakir köylüler kentlere göç ederek işçi sınıfını oluşturmaktaydı. Bu sıkıntılı durumdan Balkan ülkelerindeki politik partiler istifade edip, savaşı teşvik ettiler. Devletler arasındaki politik çekişmeler milliyetçilerin yararına grupların dayanışmasını sağladı²⁹¹.

Balkan devletçiklerinin birleşmesine pek ihtimal vermeyen ve Bulgar ordusunu önemsemeyen Osmanlı Devleti, Rumeli'nin savunması için gereken tedbirleri almamıştı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ordunun asli görevinden uzaklaştırılarak, politik bir araç olarak kullanılması Osmanlı Ordusu'nun savaş gücünü zayıflatmıştı²⁹².

Rus Çarı'nın aracılığı sayesinde 13 Mart 1912'de bir Sırp-Bulgar İttifak Antlaşması gerçekleşti. Bunu iki ay sonra Bulgar-Yunan İttifakı izledi. 1912 Ağustos'unda da Bulgaristan Karadağ'la sözlü bir ittifak yaptı. Bu sözlü akti, 6 Ekim 1912'de Karadağ-Sırbistan ittifak antlaşması perçinledi.

Sırbistan'ın Makedonya'daki ihtiraslarına rağmen, Bulgaristan'la bir ittifak yapması, Balkan topraklarını Slav devletleri arasında paylaştırmak isteyen Rusya'nın etkisi sonucunda gerçekleşmişti²⁹³. Makedonya meselesinde Bulgar ve Sırların nüfusa dayanan hak iddialarına karşın, Yunanlılar bu bölgede diğerlerine kıyasla daha az Rum halkın yaşadığının bilincindeydiler. Yunanlılar, Makedonya meselesinde, bölgenin bir

²⁹⁰ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.12.

²⁹¹ George Castellan, **Balkanların Tarihi**, İstanbul 1995, s.355-358.

²⁹² A. Halaçoğlu, a.g.e., s.11.

²⁹³ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.12-13.

zamanlar Büyük İskender ve Bizans İmparatorluklarının idaresi altında bulunması sebebiyle hak iddia ediyorlardı. Bağımsız Yunan devletinin kurulmasının ardından, eski Bizans İmparatorluğunu ihya etmek gayesiyle harekete geçerek, Makedonya'ya da el atmışlardı²⁹⁴. Yunanistan'ın başbakanı konumunda bulunan Venizelos, Girit meselesini Makedonya'dan daha fazla önemsiyordu.

Balkan devletleri arasında bu ittifak antlaşmalarının imzalanmasının ardından, Makedonya'da komitecilik faaliyetleri hızlandı, anarşi hortladı. Trablusgarp'taki Osmanlı mukavemetini kırmak isteyen İtalya, 1912 Mayıs'ında Arnavutluk'ta bir isyan çıkarttirdılar. Avusturya, bölgedeki nüfuzunu kaybetmemek için Arnavut isyanını destekledi. Osmanlı ordusundaki kaynaşma yüzünden ortaya çıkan "Halaskar Zabitan Grubu"nun arka çıkmasıyla isyan daha da alevlendi. İttihat ve Terakki'nin kötü yönetimine karşı yapıldığı belirtilen ayaklanma, bu yönetimin iktidardan uzaklaştırılmasıyla sonuçlandı²⁹⁵.

1.6.2. I. Balkan Savaşı

İttihat ve Terakki döneminde yapılan Balkan Harbi'ni teşvik edici hatalar, İttihat ve Terakki'nin iktidardan ayrılmasından sonra Ahmet Muhtar Paşa kabinesi döneminde de devam etmiş, Rusya'nın Osmanlı Hariciye Nazırına, Balkanlar'da savaş olmayacağı yolunda verdiği sahte teminata dayanılarak, Rumeli'deki yüz yirmi tabur (75.000) talimli asker terhis edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin 75.000 talimli askerinin ordudan terhis edildiği sıralarda Balkan Devletleri seferberlik ilan ettiler. 13 Ekim 1912'de, Rumeli'de yapılacak olan ıslahatın, büyük devletlerle birlikte kendi kontrolleri altında yapılmasını Osmanlı Devleti'nden ağır bir nota ile istediler. Osmanlı Devleti'nin bu notaya cevabı Balkan devletleriyle ilişkilerini kesmek oldu. Bunun üzerine 8 Ekim 1912'de önce Karadağ Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Zaten Karadağlıların hudutlardaki tecavüzleri uzun müddettir sürüp gitmekteydi. Savaşı ilk önce en küçük Balkan Devleti'nin ilan etmesi, Avrupa diplomasisinin stratejisini ortaya koyması bakımından ilginçtir. Karadağ'ın ardında 17 Ekim'de Bulgaristan ve Sırbistan, 19

²⁹⁴ Yusuf Halaçoğlu, "Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne Karşı Takip Ettiği Siyaset", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, C.I, S.6, İstanbul 1980, s.16-17.

²⁹⁵ A. Halaçoğlu, **a.g.e.**, s.14-15.

Ekim’de de Yunanistan Osmanlı Devleti’ne savaş ilan etti. Osmanlı Devleti de, adı geçen devletlere ayrı ayrı savaş ilan etti. Osmanlı Devleti’nin savaş kararı almasında, İttihat ve Terakki mensupları tarafından İstanbul’da ve taşrada halk kitleleriyle birlikte düzenlenen “Harp mitingleri”nin de etkili olduğu belirtilmektedir²⁹⁶.

Avrupalı devletler bir ortak görüş belirterek “savaş sonunda hiçbir toprak değişikliğini kabul etmeyeceklerini ve statükoyu koruyacaklarını Balkan Devletleri’ne bildirdiler. Çünkü bu savaşta Osmanlı Devleti’nin Balkan Devletleri’ni yenilgiye uğratacağından endişe ediliyordu²⁹⁷.

Ordunun askeri açıdan içinde bulunduğu kötü durum hükümete rapor edilmesine rağmen savaşa girilmesi noktasında kamuoyu baskısının etkisinde kalmıştı. İstanbul’da İttihat ve Terakki’nin kışkırttığı üniversite talebeleri ve bunların yönlendirdiği halk hükümetin savaşa girmemek için yaptığı teşebbüslerin aksine savaşa girmek için mitingler düzenliyordu.

Osmanlı Devleti savaşa çok büyük imkânsızlıklar içinde girdi. Özellikle ordunun ulaşımı ve ikmali çok kötüydü. Balkanlar’da ancak 450.000 kişilik Türk ordusu bulunmasına karşılık, 510.000 askere sahip Balkan Devletleri ordusu vardı²⁹⁸.

Osmanlı kuvvetleri savaşın ilk aşamasında Bulgarlara karşı savaşan Doğu Ordusu ve Sırlara karşı savaşan Batı Ordusu olmak üzere iki orduya ayrılmıştı. Doğu Ordusu, Başkomutanlık yapan ve Padişah’a vekalet eden Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa yönetimindeydi. Nazım Paşa, orduyu iyi bir şekilde hazırlamadan taarruz emrini verince, 22 Ekim 1912’de saldırıya geçen kuvvetler bozguna uğrayarak, Vize-Burgaz hattına çekildi²⁹⁹. Osmanlı kuvvetleri burada kendisini biraz toparlayabildiyse de, gece eğitimine alışık olmayan askerlerin gerekli önlemleri almadan uyuması sonucu, durumdan faydalanan General Dimitriyef komutasındaki Bulgar birlikleri Osmanlı kuvvetlerine çok yaklaşmışlardı. Sabah uyandıklarında karşılarındaki birliklerin dost mu

²⁹⁶ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.14.

²⁹⁷ Karal, a.g.e., s.296.

²⁹⁸ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.15.

²⁹⁹ Armaoğlu, a.g.e., s.669.

düşman birlikler mi olduğuna karar veremeyen Türk kuvvetleri, Bulgar birliklerinin “Padişahım Çok Yaşa” şeklindeki tezahürâtlarına aldanarak, düşmanın şaşkırtma baskınıyla çözüldüler. Akabinde, Mahmut Muhtar Paşa komutasındaki 3. kolordumuz bozguna uğradı ve çekildi. Bozgun büyüyerek bu ilk savaşın kaybedilmesiyle sonuçlandı. Kolorduya Lüleburgaz’a çekilme emri verildi. Ancak soğuk, yağmur ve de en önemlisi panik yüzünden düzenli bir çekilme gerçekleştirilemedi ve birçok cephane, erzak, silâh vs. düşmana terk edildi³⁰⁰.

Batı Ordusu 23 ve 24 Ekim’de Kumanova’da Sırlara yenilerek Manastır’a çekildi ve Sırlar, eski Sırbistan’ın başkenti Üsküp’e girdiler.

Yunanistan, Yunan Makedonya’sında saldırıya geçti. 8 Kasım 1912’de Selânik’i ele geçirdi. Önemli bir limana sahip olan Selânik’i Bulgarlar da ele geçirmeyi planlamaktaydılar. Fakat Yunanistan daha önce bu kente sahip oldu. Yunan donanması da Bozcaada, Limni, Samotraki ve Taşoz adalarını ele geçirdi. Böylece Osmanlı Devleti’nin Rumeli ve Anadolu deniz bağlantısı kesintiye uğradı. Dolayısıyla Makedonya’daki kuvvetlerin de başkomutanlık karargâhı ile bağlantısı kopmuş oluyordu. Çünkü, Bulgar kuvvetlerinin Çatalca’ya kadar gelmesiyle, Makedonya’daki kuvvetlerle kara bağlantısı kesilmiş durumdaydı³⁰¹.

Birkaç hafta içinde hemen hemen tüm Rumeli Bulgaristan Devleti’ne terk edilmişti. Türkler, tarihlerinin hiçbir döneminde böyle ağır bir mağlubiyete maruz kalmamışlardı. Rumeli’de sadece düşman hatları gerisinde kalmış ve Osmanlı Devleti’yle her türlü bağlantısı kesilmiş Edirne, Yanya ve İşkodra kaleleri, enerjik kumandanlar yönetiminde düşmana karşı direnmeye devam ediyorlardı. Geçmişte Osmanlı Devleti’nin başkenti olan Edirne, birçok kez Bulgarlar tarafından bombalandı. Hatta Edirne’deki halkı etkilemek ve mukavemeti kırmak için havadan uçakla bildiriler atıldılar.

³⁰⁰ Mahmut Muhtar, *Balkan Harbi, Üçüncü Kolordunun ve İkinci Doğu Ordusu’nun Muharebeleri*, Yay. Haz. M. Ziyaeddin Engin, İstanbul 1979, s.29-39.

³⁰¹ Armaoğlu, a.g.e., s.669.

Balkan devletlerinin elde ettiği kolay zafer, Osmanlı Devleti'nin beklenmedik şekilde Balkanlar'da bıraktığı boşluk, tekrar milletler arası bir krizin doğmasına yol açtı. Sırbistan'ın aniden genişleyerek Adriyatik'e inmesi Avusturya ve İtalya'yı korkuttu. Avusturya, Sırbistan üzerinde baskı vasıtası olarak kullanmak üzere Arnavutluk Devleti'nin kurulmasını sağladı. İtalya'nın da bu politikayı benimseyip desteklemesi sonucu 28 Kasım 1912'de Arnavutlar bağımsızlıklarını ilan ettiler³⁰².

Bulgaristan'ın İstanbul kapılarına dayanması, Rusya'nın Bulgar politikasını değiştirmesine yol açtı. Üstelik Yunanistan'ın Çanakkale Boğazı'nın Ege çıkışına egemen duruma geçmesi, Rusya'nın Boğazlar konusundaki emellerini ve endişelerini harekete geçirdi³⁰³. Rusya, Bulgarların İstanbul'a girmesi halinde, donanmasını İstanbul'a göndereceğini, Meriç'in doğusunda kalan toprakların Bulgaristan'ca ilhakını tanımayacağını bildirdi.

Tüm bu gelişmeler karşısında Ahmet Muhtar Paşa Sadarettin çekildi ve 29 Ekim 1912'de Kâmil Paşa bu göreve geldi. 12 Kasım'da Bulgarlar Çatalca hattındaki Osmanlı birliklerine karşı son bir taarruza girişmişlerdi. Taarruzlardan istediği neticeyi elde edemeyen Bulgaristan, Osmanlı Devleti'nin daha önce teklif ettiği mütarekeyi kabul etti. 3 Aralık 1912'de imzalanan ateşkes antlaşmasına göre, Bulgarlar Edirne-İstanbul demiryolu vasıtasıyla Çatalca'daki ordularına her türlü ihtiyaç maddesini götürebilecek, fakat aynı hakkı Türkler Edirne'deki orduları için kullanamayacaktı. Bulgaristan bu mütarekeyi kendi adına imzaladığı gibi, aynı zamanda Sırbistan ve Karadağ adına da imzalamıştı. Yunanistan'ın çok aşırı istekleri Osmanlı Hükümeti tarafından kabul görmediğinden, mütarekeyi imzalayıp, yalnızca barış görüşmelerine katıldı.

Osmanlı Devleti ile Balkan Devletleri arasında barış şartları, Arnavutluk sorununun da ele alınacağı "Büyükelçiler Konferansı" olarak da adlandırılan 17 Aralık 1912'de toplanan Londra Konferansı'nda görüşüldü. Barış konferansı uzun süre devam etmesine rağmen, Arnavutluk, Ege Adaları ve Edirne'nin terk edilmek istenmemesi sebebiyle dağıldı. Bu arada Rusya, çıkacak yeni bir savaşta kayıtsız kalamayacağını ve

³⁰² A. Halaçoğlu, a.g.e., s.18.

³⁰³ Armaoğlu, a.g.e., s.669.

Türkiye'ye Kafkaslardan ilerleyeceğini belirttiyse de, Almanya'nın böyle bir hareketi benimseyemeyeceğini açıklaması üzerine geri adım atmak zorunda kaldı.

Savaşan devletlerin elçilerinin yapılacak barışın esaslarını tespit etmeye çalıştıkları sırada, İstanbul'da bir hükümet darbesi meydana geldi. Balkanlar'da alınan yenilgiler ve mütârekede aleyhimize verilen kararlar, özellikle ordunun genç subayları arasında, Kâmil Paşa hükümetine karşı bir hoşnutsuzluk doğurmuştu. İşte bu esnada Trablusgarp Savaşı'ndan İstanbul'a dönen Enver Bey ve bazı ittihatçı subaylar 23 Ocak 1913'te "Bâb-ı Âli Baskını"nı gerçekleştirdiler. Harbiye Nazırı Nâzım Paşa vebazı subaylar öldürüldü. Kâmil Paşa istifa etmek zorunda bırakıldı. Mahmut Şevket Paşa sadarete getirildi. Çoğunluğu ittihatçılardan oluşan bir hükümet kuruldu³⁰⁴. Bu baskınla Osmanlı çoğulculuğu noktalanmış ve bu tarihten itibaren 1. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar İttihat ve Terakki mutlak güç olarak ülkeyi yönetmiştir. Osmanlılık akımı Balkan Harbi'yle son buldu. Her türlü ayrılıkçı akım bastırıldı. Türk Milliyetçiliği vurgulamaları zirveye çıktı³⁰⁵.

Yeni kurulan hükümetin başkumandan vekili Ahmed İzzet Paşa, Edirne'yi kurtarmak amacıyla Osmanlı-Bulgar mütarekesine son vererek 1913 Şubat ayı başında Çatalca hattından yeniden taarruza girişti. Enver Bey'in ısrarı sebebiyle yapılan bu teşebbüsün başarısızlıkla sonuçlanmasının hemen ardından 26 Mart'ta Bulgarların ani saldırısıyla Edirne teslim oldu. Bunu Yanya'nın Yunanlılar, İşkodra'nın Karadağlılar tarafından elde edilmesi izledi. Üsküp, zaten 1912 Kasım ayının ortalarında Sırların eline geçmişti. Nisan'da Osmanlı Devleti savaşı bırakıp tekrar barış masasına oturmak zorunda kaldı. Beklenen antlaşma 30 Mayıs 1913'te Londra'da imzalandı.

Barış Antlaşması ile Osmanlı Devleti; Arnavutluk'un bağımsızlığını tanıyor, Selânik, Makedonya ve Girid'i Yunanistan'a, orta ve kuzey Makedonya'yı Sırbistan'a, Kavala, Dedeağaç, Edirne ve Rumeli'ndeki diğer topraklarını Bulgaristan'a bırakıyordu.

³⁰⁴ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.18-19.

³⁰⁵ Zafer Toprak, Milli İktisat Milli Burjuvazi, Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950), İstanbul 1995, s.108.

Böylece Bulgaristan Ege Denizi'ne ulaşırken, Osmanlı Devleti Midye-Enez çizgisinin batısında kalan tüm topraklarını yitirmiş oluyordu³⁰⁶.

Birinci Balkan Savaşı bu şekilde sonuçlanmasına karşın, büyük ganimet olan Makedonya için, bu defa Balkan Devletleri birbirleriyle savaşa giriştiler. Bulgaristan'ın savaştan önce Balkan Devletleri arasında yapılan paylaşma esaslarına riayet etmemesi, bu savaşın Bulgaristan aleyhine gelişmesine sebep oldu³⁰⁷.

Bulgaristan en fazla kayıp veren taraf olduğunu ileri sürerek, Makedonya'dan yeteri kadar pay alamamaktan şikayet ediyordu. Sırpların ve Yunanlıların da şikayetleri aynıydı. Sırplar ve Yunanlılar, Bulgarlara karşı ittifak andlaşması yaptılar. Yunanistan, ittifaka Osmanlı Devleti'ni de dahil etmek için çaba gösterdi. Osmanlı Devleti ise bu karışık ilişkiler yumağına girişmekten kaçındı. Romanya ise I. Balkan Savaşı'nda hiçbir kazanım elde etmemişti.

Rusya, hakemlik hakkını kullanmak isteyerek, Balkan devletleri arasındaki ilişkileri yumuşatmak istediye de, Rus Çarı'nın uyarılarına kulak asmayan Bulgar Çarı Ferdinand, Sırbistan ve Yunanistan'ın yeni bir savaşa daha fazla hazırlanmalarına fırsat vermeden, son darbeyi indirmek düşüncesiyle 29-30 Haziran gecesi bu iki devlete aniden saldırdı. Fakat Bulgaristan hesaplarında yanıldı. Orduları Sırp ve Yunanlılar karşısında mağlup oldu. Bu sırada Romanya'da fırsattan istifade ederek, 300.000 kişilik bir ordu ile, kuzeyden Tuna ve Dobruca üzerinden harekete geçti ve Tutrakan Balçık hattına kadar olan bölgeyi ve Bulgar Dobruca'sını ele geçirdi³⁰⁸.

Bu fırsattan istifade etmek isteyen Türk ordusu 19 Temmuz'da harekete geçti ve Midye-Enez hattına kadar ilerledi. Avrupa devletleri ve de özellikle İngiltere Osmanlıların bu hattı kesinlikle geçmemesi hususunda tehditler savurmaktaydı. Bu hatta 4 gün bekleyen ordu 21 Temmuz'da Kırklareli'ni, 23 Temmuz 1913'te de Edirne'yi geri aldı. Bulgaristan zaten, buradaki ordusunun büyük bir kısmını eski müttefiklere karşı kullanmak üzere geri çekmişti. Böylece Meriç Nehri'ne kadar uzanan

³⁰⁶ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.19.

³⁰⁷ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.20.

³⁰⁸ Armaoğlu, a.g.e., s.686-687.

bütün Doğu Trakya ele geçirildi. Ancak Avrupalı devletler buradan daha ileriye geçilmemesini tekraren ihtar etmişlerdir³⁰⁹.

Bir ay süren II. Balkan Savaşı'nın sona ermesinin ardında ve 10 Ağustos 1913'te Bükreş'te barış andlaşması imzalandı. Buna göre Vardar Vadisi'nin orta kısmı Sırbistan'a Kavala ve Serez Yunanistan'a, Güney Dobruca ve Silistre ise Romanya'ya bırakılmıştı. 29 Eylül 1913'te de Bulgarlar ile Osmanlı Devleti arasında İstanbul muahedesi imzalandı. Buna göre şimdiki Trakya hududumuza yakın bir sınır kabul edildi. İstanbul Andlaşması, sınır tespitinden başka, Bulgaristan'da kalan Türkler hakkında da hükümler ihtiva etmekteydi. Bu hükümlere göre: Bulgaristan'a terk edilecek arazide yaşayan Türkler dört yıl içinde Osmanlı sınırlarına göç edip etmeme hakkına sahip olacaklardı. Eğer göçmeye karar verilirse mallarını satabilecekler, kalanlar ise, Hıristiyan komşuları gibi, sivil ve siyasi haklara sahip olacaklardı. Bulgaristan'da kalan Türkler her türlü din ve mezhep hürriyetine sahip olacaklar, okullarda devlet dili dışında eğitim öğretim Türkçe olacaktı. Bunlar müftü ve başmüftülerini kendileri seçecekler ve bunların maaşları Bulgar hükümetince ödenecekti. Müftüler evlenme, boşanma, vasiyet, miras ve nafaka konularında mutlaka karar yetkisine haiz olacaklar ve Bulgar makamları bu kararları aynen uygulayacaklardı. Bunlardan başka Bulgarlar, Bulgaristan'daki Türklerin mülkiyet haklarına saygı gösterecek, zorunlu olmadıkça mülkleri kamulaştıramayacak, kamulaştırma halinde değerini peşin olarak ödeyecekti³¹⁰.

Osmanlı Devleti savaşan taraflarla ayrı ayrı barış andlaşmaları imzalamıştır. Yunanistan ile 14 Kasım 1913 Atina Andlaşması imzalanmış, iki devlet arasındaki Ege Adaları anlaşmazlığı Büyük Devletlerin kararına bırakılmıştı. Yine bu andlaşma ile Yunanistan'da kalan Türklerin dini hak ve serbestiyetleri tespit ediliyordu. Karadağ ile 14 Mart 1914'te barış andlaşması imzalanmıştır. Sırbistan ile zaten sınırimız kalmamasına rağmen 26 Mart 1914 tarihinde imzalan barış andlaşması ile savaş durumu sona erdirilmiştir³¹¹.

³⁰⁹ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.23-24.

³¹⁰ Uçarol, a.g.e., s.443.

³¹¹ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.24.

Balkan Savaşları sonunda, bu devletlerin siyasi haritası önemli ölçüde değişti. Yeni sınırlara göre Balkanlar'daki Türk-İslâm unsurunun büyük çoğunluğu Osmanlı Hakimiyetinden çıkıp, diğer Balkan Devletleri'nin idaresine geçti. Osmanlı Devleti, Avrupa'daki topraklarının %83'ünü, nüfusunun %69'unu ve ayrıca devlet gelirlerinden kıymetli bir kısmı ile önemli bir ölçüde ziraat potansiyelini kaybetmiştir³¹².

Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları'nda yitirdikleri bunlarla sınırlı kalmadı. Başta Bulgaristan ve Yunanistan'a bırakılan topraklarda yaşayan Türkler, yapılan andlaşma hükümlerine aykırı olarak, yönetimi altına girdikleri devletlerin hükümetleri veya ahalisi tarafından baskılara uğradılar. Gördükleri zulüm nedeniyle, bütün maddi varlıklarını bırakıp, Osmanlı ülkesine sığınmak zorunda kaldılar. Adeta kaçmak şeklinde cereyan eden bu göçler, en kötü şartlar altında Osmanlı Devleti'nin kontrol ve irâdesi dışında gerçekleştiğinden büyük sıkıntılar doğurmuştur³¹³.

1.6.3. Balkan Ülkelerinden Türklerin Sürülmesi

Balkan Savaşları esnasında ve sonrasında, Rumeli'den Türk göçlerinin en önemli nedenini müttefik Balkan Devletlerinin askerleri ve komitalarınca yapılan akıl almaz, insanlık dışı baskı ve zulümler sebebiyle gerçekleşmiştir.

Bulgarlar, Türklere karşı uyguladıkları zulümlerde yerli Bulgarların yardım ve rehberliğinden önemli ölçüde faydalanmışlardır. Hatta kendilerine yardım etmeyenleri feci şekilde öldürmüşlerdir. Hadiseler bu şekilde cereyan etmesine rağmen Balkan Devletleri tam tersine, Türklerin Bulgar ve Rumlara zulüm yaptığını ve evlerine Türk göçmenlerinin yerleştirildiğini iddia etmişlerdir³¹⁴.

³¹² Shaw, a.g.e., s.359.

³¹³ Ahmet Halaçoğlu, "Balkan Savaşları'nda Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Sonuçları", *Osmanlı*, C.4, Ankara 1999, s.670-671.

³¹⁴ A. Halaçoğlu, a.g.m., s.671. Avrupa basınında da, Osmanlı Devleti'nde yaşanan göçlerin Türk Hükümeti tarafından teşvik edildiği yolunda öteden beri çeşitli yazılar yayınlanmıştır. Gerçeklerle taban tabana zıt olan bu görüşlerin değerlendirildiği ve cevabi bir metnin kaleme alındığı yazı için bkz. Sırat-ı Müstakim, 102, 5 Ağustos 1326 (18 Ağustos 1910), s.407.

Balkan Savaşları'nın başlamasıyla birlikte patlak veren göç hareketi, I. Dünya Savaşı'nın arifesine kadar devleti en çok meşgul eden problemlerin başında gelir³¹⁵. Dönemin önde gelen isimlerinden Enver Paşa, Balkan Harbi sırasındaki bu göç olayını şu şekilde anlatmaktadır:

“Başiboş sürünen bozguna uğramış ordusuna, Rumeli'nin bağrından kopup gelen, daha perişan yüzbinlerce muhacirin, yüzbinlerce göçmenin sürüne sürüne, eriye eriye akan kabilelerini de eklemeliyiz. Evet Rumeli göçüyordu. Rumeli boşalıyordu. Rumeli Türkleri akıp geliyorlardı. Rumeli'yi asırlarca evvel alan, Rumeli'de asırlardır yaşayan son Türkler, XX.yy'ın başlarında alevlenen bu yangının alevleri içinde sonu bilinmez geleceklere doğru akıyorlardı³¹⁶.”

Birkaç gün içerisinde İstanbul pek acıklı bir manzara göstermiş, bütün camiler, mescidler, köşkler, konaklar göçmenlerle dolmuştu. İstanbul'daki bu gibi dini ve hayır yapıları bu kadar göçmeni barındıramayacağından, binlerce göçmen de arabaları, hayvanları ile günlerce meydanlarda, sokaklarda kalmıştır. Bu durum Ahmed Rasim'in köşe yazısında 93 Harbi'nin bir devamı gibi gösterilmektedir. Özetle Rasim'in yazısı şöyledir:

“Dikkatimi bir şey çekti. O gördüğüm göçmen kabileleri bundan 35 sene önceki göçmenlerin aynısı. Arabaları, hasır örtüleri, kıyafetleri, yürüyüşleri, mandaları ve öküzleri yine o... Hiç değişmemişler. Öyle ki, 35 seneden beri devam eden bir uykudan uyanan biri kalksa, hala Rus muharebesinin devam ettiğine kani olur. Yoksa yine öyle de ben mi uyanıyorum? İhtimal. Fakat mutlaka acı bir ihtimal. Çünkü Ruslar değişti bunlar değişmedi. İşte muhaceretin sebebi, felsefesi, maddiyeti şeklidir³¹⁷.”

Öte yandan, 93 Harbi ile Balkan Savaşları arasında farklar da vardır. 93 Harbi'nde köylüleri kıyımdan geçiren “Kazaklar”dı. Balkan Savaşları'nda bu görevi “Komitacılar” üstlenmişti. Bunlar çoğu kez, davasına hizmet ettikleri devletten etkin destek gördüler. Komitacılar içinde en kalabalık ve tehlikeli olanları Bulgarlarınkilerdi, bunları Sırplarınkiler izliyordu³¹⁸.

İki savaş arasında gözlemlenen farklılıklara rağmen; konsolosluk raporlarındaki kayıtlar, 93 Harbi'nde tutulmuş raporlarla benzerlikler taşımaktadır. Hıristiyan

³¹⁵ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.29.

³¹⁶ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.671.

³¹⁷ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.69.

³¹⁸ McCarthy, a.g.e., s.149.

bağlaşıkların tümü, köylerde yaşayan müslümanları geniş kapsamlı kısımlardan geçirdiler. Korkut Köyü'nde, kadınlarla çocuklardan birçoğunun yanı sıra köy erkeklerinin tümü camide ve saman ambarlarında toplanıp diri diri yakıldılar. Demir Hisar'da da 64 Türk kahvehaneye toplanıp, diri diri yakıldılar. Drenova'da Sırp komitacılar müslüman köylüleri döverek öldürdüler. Yalnız Ljouma ve Dibia ilçelerinde, Sırp birlikleri 2.000'den fazla Türkü katlettiler. Batılı gözlemcilerin yaptığı hesaplamalara göre, Kumanova ve Üsküp arası yörede 5.000, Priştina bölgesinde de yine 5.000 müslüman Arnavut öldürüldü. Toplu halde yakma, Bulgarların Rainovo, Kilkis ve Plantza'da müslümanlar için tercih ettiği bir infaz yöntemi idi. Yine batılı gözlemcilere göre Trakya'da öldürülen köylülerin sayısı 200.000'in üzerinde tahmin ediliyordu³¹⁹.

Müslümanların verdiği telefata yol açan nedenler arasında açlık ve hastalıktan ölme de vardı. Tarlaların ve tahılın talan edilmesi, çalınması ve sığınmacı durumunda olan insanların çektiği sefalet, kitlesel kırılmalara yol açtı.

Köylerde girişilen kısımların ayrıntılı anlatımı nadirdir. Olaylar, çok hızlı gelişmiştir. Batılı gözlemciler, Türk köyleri yakılıp yıkıldıktan, bomboş kaldıktan sonra, sadece katliamların gerçekleştiği yerlerin isimlerini zikretmişlerdir³²⁰.

Edirne kenti kuşatma sırasında, Bulgar topçusunun yoğun ateşi altında kaldı. Topçu ateşi, özellikle konut bölgelerini hedef almaktaydı. Fakat kentlilerin karşılaştığı en önemli tehdit, açlıktan ölmek idi. Edirne, 26 Mart 1913'te düştü. Bulgarlar kenti üç gün boyunca yağma ettiler. Askerlerin ve yerli Hıristiyan ahalinin yürüttüğü talanda öncelikli hedef, Türklerin evleri ve dükkanları idi. Bulgar düzenli ordusundaki bazı subayların, yağmayı engellemek için başarısız girişimleri olmuştur. Fakat daha sıklıkla gözlenen, Bulgar askeri devriyelerinin, talan malını bölüşmek için hırsızlarla işbirliği içine girişmesidir³²¹.

³¹⁹ McCarthy, a.g.e., s.150-151.

³²⁰ McCarthy, a.g.e., s.154-155.

³²¹ McCarthy, a.g.e., s.156-157.

Yine Balkan Savaşları'nda Kavala, Strumnitsa, Serez, Dedeğaç kentleri, savaş sırasında ve sonrasında yağma edilmiş ve Müslüman-Türk halkı kıyımdan geçirilmiş, sağ kalanları göç etmeye zorlanmıştır³²².

Arnavutluğu istila eden Karadağlı askerler, yolları üzerindeki her şeyi yakıp yıktılar. Geçtikleri yollar boyunca o kadar kerestelik ağaç devirdiler ki, ülkeden çekip gittikleri vakit, geri dönen sığınmacılar, yakılıp yıkılmadan kalabilmiş az sayıdaki evlerini onarmak için kerestelik ağaç bulamadılar. Kıyımdan sağ kurtulabilenler, aç kalarak yavaş yavaş daha korkunç bir ölümle hayatlarını kaybettiler. Arnavut müslümanlar evlerine geri dönmeyi başarsalar dahi, orada kendilerini soğuktan koruyacak çatı, duvar bulamayacakları gibi, yiyecek bir şeyler ve gelecekte ürün elde edip hasat yapabilmek için az da olsa tohumluk dahi bulamayacaklardı³²³.

1.6.4. Balkanlarda Nüfus Değişimi

Gerek Yunanistan gerekse Bulgaristan, göçe mecbur ettikleri Türklerin topraklarına, külliyetli kısmı Osmanlı Devleti'nden gelen Rum ve Bulgarı yerleştirmeye başlamışlardı.

İşgal edilen topraklarda Türklere karşı sürdürülen baskılar üzerine Osmanlı Hükümeti, Balkanlar'daki mezalimi dünya kamuoyuna duyurmak için "Tetkik-i Mezâlim Cemiyeti" kurarak, bu insanlık dışı davranışlara ait eserler, belgeler neşretmiştir³²⁴.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce de, Yunanistan'ın idaresine giren Trakya, Makedonya ve Epir'den Osmanlı topraklarını 200.000'i aşkın Türk göçmeni geldi. Türklerin Makedonya'dan kovulmaları ve zulüm görmeleri, Osmanlı ülkesinde tepkilere yol açtı. Bunun üzerine Talat Bey de, Balkan Harbi'nde hıyânetleri görülen unsurlardan memleketi temizlemeyi ön plana aldı. İlk olarak İstanbul muahedesiyle Edirne,

³²² McCarthy, a.g.e., s.158-163.

³²³ McCarthy, a.g.e., s.163.

³²⁴ A. Halaçoğlu, a.g.m., s.672.

Kırklareli ve civarındaki Bulgarlar, Bulgaristan'a sevk edildi. Ardından Rumların gönderilmesi için hazırlıklara başlandı.

Tehcir hareketi Yunanistan tarafından başlatılmakla birlikte, Osmanlı Devleti sürülen 240.000 Türk'e karşılık, Yunanistan'ın beklemediği bir şekilde Doğu Trakya ve Batı Anadolu'dan aşağı yukarı aynı sayıda Rum nüfusu Yunanistan'a gönderdi. Yunan Hükümeti, bu işi durdurmak için savaşı da göze alamayınca bir anlaşma yapmak mecburiyetinde kaldı³²⁵.

1913 yılı sonuna gelindiğinde, müslümanlar Balkanlar'ın tümünde azınlık durumuna düşmüşlerdi. 1911 yılında, daha sonra Bulgaristan'ın idaresine geçecek bölgelerde halkın %56'sı müslümandı. Sırbistan'ın ele geçirdiği bölgelerde ise müslümanlar %53 oranında idiler. Osmanlı Balkanları'nda müslümanların nüfus yönünden baskın olma özelliği, bu savaşlar ile sona erdi. Sonuç olarak müslümanların %62'si bölgeyi terk etti. Osmanlı Avrupa'sı müslümanlarından sığınmacı olup göçe çıkanların yalnız 812.771'i canlı kalabilmişti. Geri kalan 632.408'i ise ölmüştür. Zaptedilen Osmanlı topraklarının müslüman nüfusunun %27'si can vermişti³²⁶.

³²⁵ A. Halaçoğlu, **a.g.m.**, s.673. Balkan Harbi sonrasında mübadele ilk kez, Osmanlı Devleti'yle Bulgaristan arasında, 29 Eylül 1913'te imzalanan barış anlaşmasında resmen yer almıştır. Mübadeleler ile, devleti milli azınlıklardan kurtarmak ve homojen bir toplum oluşturmak gayesi güdülmüyordu. Bkz: Selahaddin Önder, "Meclis-i Vükela Mazbatalarında Türk-Bulgar Mübadelesi", **E.A.Ü.F.E.F.D.**, C.3, S.1, s.212.

³²⁶ McCarthy, **a.g.e.**, s.186-192.

BÖLÜM II

KIRIM, KAFKASYA VE RUMELİ'DEN ANADOLU'YA GÖÇLER

2.1. GÖÇLERİN SEBEPLERİ

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde gerçekleşen göçler, kitle halinde meydana gelen göçlerdir. Doğup büyüdüğüleri, hayatta sahip oldukları her şeylerini terk ederek, atalarının ömür sürdüğü topraklardan kopmak suretiyle bilinmez bir geleceğe doğru son derece elverişsiz koşullar altında sürüklenen insanları, böyle bir maceraya atılmaya zorlayan sebepler, çok çeşitlidir.

Ferdi veya küçük gruplar halinde gerçekleşen göçlerle, kitle halinde meydana gelen göçmeler tamamen farklı koşullar çerçevesinde meydana gelir. Kitle halinde meydana gelen göçlerde, bazı anormal sebepler veya uzun fasılalarla tekerrür eden etmenler tesiriyle bir bölgede bulunan nüfusun tümünün veya büyük bir kısmının yeni bölgelere yönelmeleriyle gerçekleşir¹.

Göç hareketlerinin ortaya çıkışında göçmenlerle, göçmen gönderen devlet arasındaki ilişkiler hakim rol oynamıştır. Yani, memleketlerinin yeni sahibi olan devletler ve bu devletlerin göç etmek zorunda kalanlara karşı güttüğü politikalar göçlerin temel sebebidir².

Göç hareketlerini çeşitli etmenler doğurmaktadır. Kimi durumlarda can emniyetinin bulunmaması insanları göçe zorlarken, kimi durumlarda dini-millî, iktisadi sebepler yüzünden insanlar göç etmektedir. Bazı durumlarda bu etmenlerin birden fazlası bir araya gelerek ve hatta zaman zaman tüm etmenlerin birlikte zorlaması sonucunda insanlar hicret etmek zorunda kalmaktadırlar.

Osmanlı Devleti'nde göçlerin sebeplerini ayrı ayrı başlıklar halinde incelemeye çalıştık. Bu yöntemi izlememizin sebebi, göç hadisesinin hangi şartlar altında

¹ M. DE VERGOTTİNİ, *Göçmen Hareketleri*, (Çev.: Nüzhet Yalkut), Ankara 1949, s.7.

² Saydam, a.g.e., s.63.

gerçekleştirdiğini daha iyi gösterebilmek düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Fakat gerçekte bu etmenleri birbirinden bağımsız incelemek son derece güç bir meseledir. Zira hangi meselenin siyasi, hangisinin milli, ya da hangisinin ekonomik hangisinin dini etmenlerden kaynaklandığı, bu etmenlerin nerede başlayıp bittiği ve ne gibi belirgin çizgilerle birbirinden ayrıldığını tayin etmek son derece müşkil bir iştir. Bu yüzden göç sebeplerini değerlendirirken okuyucunun, yukarıda belirttiğimiz hususları göz önünde bulundurmasının faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Göçlerin ana nedeni, müslüman topraklarına egemen olan yeni sahiplerinin genişleme amacına uygun olarak takip ettikleri baskı politikasıdır.

2.1.1. Baskı Ve Zulümler

Türkleri ve Müslümanları göç etmeye zorlayan en önemli sebeplerin başında, maruz kaldıkları baskı ve zulümler yer alır.

Rusya'nın geleneksel politikalarının yanı sıra, Balkan Milletlerinin muhtariyet veya bağımsızlığa kavuştuktan sonra bu devletlerin hedefleri doğrultusunda karışık bir bünyeden kurtulup katıksız saf milli bünyeye erişebilme şeklinde özetlenebilecek milli politikaları gereği, Türk-müslüman topluluklarını atmak veya eritebilmek isteği doğrultusunda katliam, zulüm, mallara el koyma vb. her türlü baskıyı uygulamaları sonucu göç hadiseleri meydana gelmiştir³.

Gerek Rusya, gerekse de Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsızlıklarını kazanan diğer Hıristiyan halkların yönetimleri, Türk-İslam unsura hep olumsuz bir tavırla yaklaşmışlardır. Bu halkların fırsatını buldukları anda Osmanlı Devleti'ne yardım edeceği ve kendilerini arkadan vuracağı endişesini taşımışlardır. Kısa süre öncesine kadar, gizliden gizliye bu tür bölücü ve yıkıcı faaliyetleri yürütmüş kişilerin, her şeyden şüphe etmeleri belki de insan psikolojisi açısından doğal bir durumdur. Ayrıca, bu Türk-İslam unsurların kendi yönetimleri altındaki bölgelerde hayatlarını

³ Sofuoğlu, a.g.m., s.173.

sürdüremeleri durumunda, Osmanlı Devleti'nin müslüman azınlıkların haklarını koruma adına içişlerine müdahale edeceğinden kaygı duyuyorlardı.

Bütün bu ihtimaller ve endişeler sonrasında en etkili çözüm yolunun, istenmeyen unsurlardan ne pahasına olursa olsun kurtulması gerektiği fikri genel kabul görerek, bu yöndeki tedbirler uygulamaya konuldu. Bunun sonucunda kimi zaman gizli kimi zaman da açıktan açığa, yeni yapıyla uyum sağlamayan unsurun yok edilmesi faaliyetine girişildi. Böylece Türk-İslam unsurun sayısı azaltılacağı gibi, can emniyetinin olmadığını gören insanların göç ederek ülkeyi terk edecekleri hesaplanıyordu.

Rusya, Kırım ve Kafkasya'ya egemen olmasının hemen ardından baskı politikasını uygulamaya koydu. Bunun sonucunda Kırım ve Kafkasya'dan pek çok insan göç etmek mecburiyetinde kaldı. Rusların politikalarının sonucunu gören, Osmanlı yönetimi altındaki Balkan Devletleri, bağımsızlıklarını kazanmalarının hemen ardından kendileri de benzer tutumlar içine girdiler. Üstelik bu yönetimi, yalnızca kendi yönetimlerindeki bölgelerde uygulamakla kalmayıp, istikbalde ele geçirmeyi düşledikleri bölgelerde yaşayan Türk-İslam unsurları üzerinde de tatbik ettiler. Balkanlar'da Türklere karşı kurulan komitacılık, Balkan harbinden çok daha önce başlamış, bu yüzden Türklere huzur ve sükun kalmamış, önce Edirne ve oradan da İstanbul'a doğru göçler hızlanmıştı.

Rumeli'de Müslüman-Türklere yapılan zulümler, Balkan Savaşı sırasında daha şiddetli bir şekilde devam etmiş, Bulgarlar işgal ettikleri yerlerdeki müslümanları vahşiyane ve sistemli bir tarzda yok etmeyi sürdürmüşlerdir.

Bulgarlar, Davud, Topuklu ve maden köylerini tahripleri esnasında, kadın ve ihtiyarların yanı sıra, beşikteki çocukları bile parçalamışlar, Radovişte'de ise, bütün erkekleri katletmişlerdi.

Bulgar komitacıları göç eden kabilelere sürekli saldırarak binlerce masum insanın kanına girmişlerdir. Bulgar askerleri de çoğu zaman bu katliamlara ortak

olmuşlardır. Savaş sırasında esir olarak ele geçirilen Bulgar askerlerinin çoğunun ceplerinde küpe ve yüzüklerle süslü kadın, kulak ve parmakları ele geçirilmiştir⁴.

Türlere ve müslümanlara yönelik katliam hareketlerinde başı Rusya çekmiştir. Sırasıyla onları Bulgarlar, Yunanlılar, Karadağlılar ve Sırlar takip etmiştir⁵.

Bulgarların Edirne'ye girmesiyle, mezalimden kaçmak için, şehirdeki gayr-ı müslimler de dahil olmak üzere, genel bir hicret başlamıştı. Osmanlı ordusunun çekilmeye başlamasıyla, Bulgarların mezalimine ma'ruz kalan ahali, kasabalarını köylerini terk ederek, büyük bir kısmı her türlü şeye gereksinim duyar bir halde göçe başlamışlardı. Ancak hicret esnasında ahali gayet gizli ve ihtiyatlı davranmak zorunda kaldı, çünkü Bulgarlar, mezalimden kaçan bir kişi veya aileden haberdar olursa, onların kurtulmasını önlemek için, yapmadıkları zulüm ve işkenceyi bırakmamışlardır. Hatta Bulgar ordusu Edirne'yi boşaltmadan bir gece evvel, zorla evlere girip, cins ve millet ayrımı yapmaksızın, birçok kişiye tecavüzlerde bulunmuşlardı.

Şarköy, Malkara ve Keşan bölgelerinde ise, Bulgar askerlerinin müslüman Türkleri "koyun boğazlar gibi" boğazladıkları bildirilmiştir⁶.

Balkan Savaşı'nda Hıristiyan bağlaşıkların tümü, köylerde yaşayan müslümanları geniş kapsamlı kıyımlara tabi tuttular. Avrat Hisar ve Doyran yöresinde Bulgarlar, geniş ölçüde kıyıma giriştiler. Rayanova'da "neredeyse tek bir müslüman erkek bile canlı bırakılmamıştı. Korkut köyünde, kadınlarla çocuklardan da birçoğunun yanı sıra, köy erkeklerinin tümü camide ve saman ambarlarında toplanıp diri diri yakıldılar. Demir Hisar'da 64 Türk bir kahvehaneye tıklıp yakılarak öldürüldüler⁷. Toplu halde yakma, Bulgarların Rainova, Kilkis ve Plantza'da da müslümanları infaz işinde yeğlediği bir yöntemdi. Trakya'daki müslüman köylüler pek büyük sayıda

⁴ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.31.

⁵ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.32-33.

⁶ Değişik devletlerin Müslüman-Türkleri göç ettirebilmek için uyguladıkları farklı metotlar için bkz. Faruk Kocacık, "Rumeli'den Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Sonuçları", *Osmanlı, C.IV*, Ankara 1999, s.657.

⁷ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.34.

katledildiler. Batılı gözlemciler bu sayının 200.000'den fazla olduğunu belirtmektedirler⁸.

Sırlar da kuvvet ve nüfuzlarını yüceltmek adına Türklere ve Arnavutlara karşı her türlü mezalimi yapmaktaydılar. Sırlar özellikle Arnavut ahaliye karşı Makedonya'da birçok kanlı harekate girişmişlerdir. Sırların 5 Aralık 1912 tarihine kadar yalnız Kosova Vilayeti'nde 20.000 dolayında insanı katlettiği Avrupa basın yayın organlarında yer almıştır. Priştine civarında da çoğunluğu Arnavutlardan oluştuğu halde 5.000 kişi Sırlarca katledilmiştir⁹. Drenova'da Sırp komitacılar müslüman köylüleri döverek öldürdüler. Yalnız Ljouma ve Dobra ilçelerinde, Sırp birlikleri 2000'den fazla müslümanı kıyıma uğrattılar. Yine Batılı gözlemcilerin hesaplarına göre Kumanova Üsküp arasında 5.000 Arnavut, Sırlar tarafından katledilmişlerdir¹⁰.

Arnavutluğu istila eden Karadağlı askerler yolları üzerindeki herşeyi yakıp yıktılar. Geçtikleri yollar boyunca o kadar çok kerestelik ağaç devirdiler ki, çekip gittikleri zaman, geri dönen sığınmacılar, yakılıp yıkılmadan kalabilmiş az sayıdaki evlerin çatısına koyabilecek kerestelik ağaç dahi bulamadılar. Arnavutluk toprakları, Sırlarla Karadağlılar tarafından aşağı yukarı aynı tarihlerde istila ve tahrip edildi. Orduların geçişi sonunda, canlı kalabilen insanlar için gerekli olan her şey, gerçek anlamda imha edildi. On binlerce kişi, İşkodra'da ve diğer kentlerde sığınmacı oldu. Kıyımdan geçirilerek öldürülmekten kurtulabilenler, aç kalarak yavaş yavaş daha korkunç bir sonla öldüler. Arnavut müslümanlar güvenlik içinde evlerine geri dönmeyi başarsalar dahi, orada kendilerini soğuktan koruyacak çatı, duvar kalmadığı gibi, yiyecek bir şey veya gelecekte ürün elde edip hasat yapabilmek için az da olsa tohumluk dahi bulamadılar¹¹.

⁸ McCarthy, a.g.e., s.150.

⁹ McCarthy, a.g.e., s.151. İkinci Balkan Savaşı boyunca ve sonrasında, Yunanistan ve Bulgaristan, kendi durumlarını kuvvetlendirebilmek için "Yapılan Vahşetler" adlı kitapları yayınladılar. Bu devletler birbirlerini, sivil halkın katili, savaş hukuku kurallarını hiçe sayan vb. şeylerle suçladılar. Enteresan bir durum, Yunan yayınları Bulgarların Rumlara ve Müslüman ahaliye karşı mezalimlerinden bahsederken, Bulgar yayınlarında ise yalnızca Yunanlıların Bulgar halka karşı yaptıkları kıyımlardan söz etmektedir. Yunanlıların yayınladığı "Vahşet Olayları" kitapları, Bulgarların Müslümanlara yönelik ne türlü davranışlarda bulunduğu konusunda bilgi edinmek açısından son derece değerli kaynaklardır.

McCarthy, a.g.e., s.152.

¹⁰ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.37.

¹¹ McCarthy, a.g.e., s.150.

Bu arada, Balkan müttefik kuvvetlerinin yanında, Osmanlı sınırlarında kalan gayr-ı müslimler de bu hareketlerden cesaretlenerek, buldukları yerlerdeki Türklere karşı tavır takınmışlardır. Örneğin, işgale uğrayan Osmanlı sınırındaki Bulgar köyleri, müslüman köylülere hakaretin bin türlüünü yapıp, “burası artık Bulgaristan oldu, def olup gidiniz” diyerek, Türkleri tahkir ve eşyalarını gasp etmeye başlamışlardır.

Gelibolu civarındaki Şarköy kasabası Rumları da, adı geçen köyün İslam ahalisinin bir bölümünü öldürerek, ev ve dükkanlarını yağmaladılar. Gelibolu havalisindeki göçmenlerden Sarı Çakan isimli bir göçmen kadının anlattıklarına göre, buldukları köyde Rumlar ve Türkler birbirlerini himaye edeceklerine dair bir anlaşma yapmışlardı. Anlaşmaya göre, köye ilk defa Osmanlı askeri gelirse müslümanlar Hıristiyanları, komiteler girerse Hıristiyanlar müslümanları koruyacaklardı. Köye ilk defa komiteler girmiş ve yerli Hıristiyanların yardımıyla 67 müslüman süngülerle öldürülmüşlerdir.

Olaylar bu şekilde geliştiği halde, Şarköy’e tabi bazı Rum köyleriyle, Çatalca’nın Arnavutköy’ün de Osmanlı asker ve jandarmalarının tecavüzde bulunduğu Rum Patrikhanesinden gelen şikayet üzerine yapılan tahkikat sonucunda bulunulduğu ihbarın asılsız olduğu, aksine Hıristiyanlarca Osmanlı askeri ve ahalisine tecavüzatta bulunulduğu ortaya çıkmıştır¹².

Devederesi-Kurtköy havalisinde görevli mülâzim-i evvel Rauf Efendi’den 30 Ağustos 1912 tarihli telgrafta, müslüman köylerinde erkeklerin çoğunun Bulgarlarca öldürüldüğü, halkın ırz, can ve mallarına saldırıldığı ve tahrip edildiği, köylerde bakire İslam kızı kalmadığı bildirilmektedir.

Hadiselerin bu şekilde cereyan etmesine rağmen, Balkan Devletleri tam tersine Türklerin Bulgar ve Rumlara zulüm yaptığını ve evlerine Türk göçmenlerinin yerleştirildiğini iddia etmişlerdir.

¹² McCarthy, a.g.e., s.163.

Osmanlı Hükümeti, kendi askerlerinin ve memurlarının hareketlerine karşı çok hassas davranmıştır. Çeşme Rumlarının göçleri esnasında ahaliyi yağmaya teşvik eden ve Rumlardan para alan Çeşme jandarma zabiti Nasib Efendi'nin görevine son verilmesi, İskeçe'de bir Bulgar'ın evine girip zorla parasını alan bir askerin hemen divan-ı harbe verilerek ibret için çınara asılması, hükümetin bu tür hareketlere karşı tutumunu göstermektedir¹³.

2.1.2. Asimile Faaliyetleri

Rusya, ülkesinde yaşayan insanların tek bir millet, tek bir devlet ve tek bir görüş çatısı altında toplamayı amaçladığından bu hedefine ulaşmak için takip ettiği politikada, öteden beri eğitim konusu öncelik taşıyordu. Ruslaştırma faaliyetleriyle ilgili, Çarlık yönetimine sunulan raporlarda bu durum açıkça görülmektedir. Çar II. Alexander'ın döneminde Eğitim Bakanı Tolstov'un "Rus olmayan milletleri eğitip aydınlatmanın ve onlara Rusluk ruhunu aşılamanın, devletimizin takip ettiği siyaset bakımından son derece ehemmiyetli olduğu kanaatindeyim" sözleri Çarlığın meseleye verdiği önemi yansıtmaktadır¹⁴.

Müslüman nüfusu Ruslaştırmak için, dillerini ve dinlerini değiştirme mecburiyeti, Türk-İslam Kültürü'ne karşı iki cepheden faaliyet yürütmeyi gerektiriyordu; Biri mektepler diğeri de camilerdir. "Çar hükümeti, çağdaş okullarda Tatar dili ile tahsil yapma imkanını kökünden çıkarıp atmıştı. Bu hal din adamlarının, halk kitlesi üzerinde nüfuzunu artırmış, okul çağındakilerin talim ve terbiyesini onlara münhasır kılmıştı ki, öğrettikleri, taassuptan, avamlıktan başka bir şey değildi. Nezaret programı ile hedeflenen ise, yurdun hudutları içindeki Rus olmayanların hepsini Ruslaştırmak, birleştirmektir."

Rusya'nın müslüman toplumla ilgili eğitim politikası, sınırlı da olsa bir kısım müslüman gençlerini Rus okullarında eğiterek Ruslaştırdıktan sonra, bunları kullanarak toplumun geri kalan kesimini de kazanmak yöntemini de içeriyordu. Böylece Türklere

¹³ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.39.

¹⁴ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.40-41.

ve Müslümanlara iki seçenek sunuluyordu. Birincisi Rus okullarına gidip Ruslaşmak, ikincisi de cahil kalmaktı¹⁵.

Müslüman veliler, Rusça bilmeyi hayati bir menfaat olarak gördükleri durumlarda bile çocuklarını Rus okullarına göndermediler. Zira, Rus okullarında din derslerini Rus papazları vermekteydi. Kralez, Duvanköy, Sarabuz gibi, kilisesi ve papazı olmayan yerlerde ise birçok müslüman çocuğu okullara gidiyorlardı.

Müslümanların Ruslaştırılmasının kolay olmadığını Rus yetkililer de biliyorlardı¹⁶. Bunda en önemli faktörün İslam dini olduğunun da idrakindeydiler. Çar Naibi Baryatinsky, müridizm hareketiyle ilgili olarak şu görüşlerini belirtmiştir: “Aristokrasinin düşmesiyle o zamana kadar kabilelere ayrılmış şekilde yaşayan ve bu haliyle tarafımızdan kolayca yönetilmesi mümkün olan halk, tek bir ülkü ile birleşti. Bu da bir kişiyi dini ve idari lider olarak ortaya çıkarttı. Müridlik, sadece dini bir akide değildir. Kafkasya’da elde ettiğimiz askeri başarılarla beraber, müridliği zayıflatıp ona karşı sıkı önlemler almazsak, er geç ortaya çıkacak bir imamın etkisiyle ülkede yaptığımız yatıştırma uğraşları boşa gidecektir. Soyluluğu yeniden diriltirken hükümet en kestirme yoldan İslamiyet’i zayıflatmış olacaktır.”

Rusya, müslümanları asimile edebilmek için birleştirici rolünden dolayı en çok camilere karşı mücadele bayrağı açmıştı. Nitekim, Kırım’daki camilerin sayısı 1805 yılında 1556 iken 1914 yılında 729’a gerilemişti¹⁷.

Kazan Üniversitesi’nde Türk Lehçeleri ve İlahiyat üzerinde çalışmış Profesör İlminsky, Rus idaresinde yaşayan ve Rus olmayan milletlerin Ruslaştırılmasının tek yolunun, “Rus dilinin ve Hıristiyanlığın (Ortodoks) öğretilmesi olduğuna inanıyordu. Çar hükümeti, 1870 yılında neşrettiği raporuyla bu politikayı uygulamaya koymayı kararlaştırdı. Eğitim Bakanı Tolstov görüşlerini şu şekilde anlatıyordu: “Anavatanımızın sınırları içinde yaşamakta olan bütün yabancı milletlerin eğitimi, onları kayıtsız şartsız Ruslaştırma ve Rus halkı ile kaynaştırma hedefini gütmelidir.”

¹⁵ Erkan, a.g.e., s.25-26.

¹⁶ Erkan, a.g.e., s.26.

¹⁷ Erkan, a.g.e., s.27.

1882 yılında hükümetin aldığı kararla, okullarda müslüman idarecilerin bulunmaması sağlanmış ve bu karar Çarlık rejiminin yıkılışına dek uygulanmıştır. Aydın müslümanların, başta müftülük olmak üzere, önemli görevlere getirilmesi önlenmiş, bunların yerine daima cahiller tercih edilmiştir. Cahil insanların zaaflarından yararlanılarak müslümanlar istenilen tarzda kontrol altında tutulmuştur¹⁸.

Ancak, Ruslaştırma faaliyetleri etkili olmakla beraber Rusların arzuladıkları düzeyde gerçekleşmedi. Üstelik XIX.asrın son çeyreğinde müslümanlar Ruslara karşı tekrar dirildi. “Kırım Türkleri’nin Uyanışı” olarak değerlendirilen bu hareket, Ruslaştırma politikasına karşı bir tepkiden ibaretti. Bu uyanışın Ruslaştırma faaliyetlerini sekteye uğrattığı da kesindir. Böylece Rusya, topraklarında yaşayan müslümanlarla ilgili politikasını tekrar gözden geçirerek müslümanlara karşı kısmi bir yumuşama gösterdi. Aslında bu Ruslaştırmadaki bir metot değişikliğinden ibaret uygulamaydı¹⁹.

Rusların ülkelerindeki müslümanlarla ilgili politikalarındaki bu yenilik, Kırım Türkleri’nin uyanışı karşısında bir yumuşama olarak kabul edilebilir. Fakat, Türklerin beklenildiği gibi Ruslara yaklaşmayarak Türkiye’ye göçe devam ettikleri dikkate alınacak olursa, Rusların bu vadedilen yumuşamaya riayet etmedikleri ve onlara medeni bir hayat hakkını hiçbir zaman tanımadıkları anlaşılır²⁰.

2.1.3. Ekonomik Sebepler

Türkleri ve müslümanları göçe zorlayan başlıca etmenlerden biri de ekonomik sebeplerden kaynaklanmaktadır. Müslümanları iktisadi bakımdan bunaltacak önlemleri uygulamaya koyarak onları göçe zorlamaya dönük yöntemlerde, farklı devletlerin benzer tutumları sergiledikleri hemen göze çarpmaktadır.

Rusya, ele geçirdiği müslüman ülkelerdeki vakıflara el koymuş, müslümanlara ait yüzbinlerce müşterek veya hususi araziye müsadere etmiş ya da Çarlık

¹⁸ Erkan, a.g.e., s.28.

¹⁹ Erkan, a.g.e., s.29.

²⁰ Erkan, a.g.e., s.33.

aristokrasinin mülkiyetine vermiştir. Kırım'da aristokrasinin şahsi mülkiyetine devredilen toprakların külliyetli miktarı müslümanlardan müsadere edilmiş olanlardı. Kırım'da vakıflara ait toprakların miktarında da büyük azalmalar olmuş, 1783'te 457.800 hektar arazi, 1918'de 95.499 hektara gerilemiştir²¹.

1891 yılına kadar Kırım'daki toprakların üçte ikisi hazineye veya Rusların istedikleri kişilere verilmişti. Topraklara el koymada takip edilen yöntem genelde şöyleydi: "Hanedan mensuplarına ait topraklar ile miri araziler hazine malı sayıldı. Dini, sosyal, hayır amaçlı kurumlara gelir getiren bütün topraklar, sahipsiz kaldıkları gerekçesiyle devletleştirildi. Bir kısım özel mülklere tapusuz olmaları ya da senetlerinin yetersizliği ileri sürülerek el konuldu." Müslümanlar, ellerindeki arazilerin alınmasıyla verimsiz topraklara ve genellikle dağlık, kırsal kesimlere yerleşmeye mahkum edildiler. Buralarda dahi rahat bırakılmayarak, Rus göçmenler veya aristokratlarla arazi anlaşmazlığına itildiler²².

Böyle durumlarda bile Türklere Rus kanunlarının tanıdığı hakların verilmediği ve göçe zorlandıkları bütün delilleriyle ortadadır. Toprak davalarının uzaması, haksız vergilerin alınması, boşalan köylere Rusların yerleştirilmesi, Rus memurlarının baskısının ve zulmünün artması, soygun ve gasp olaylarının sıklaşması, Kırımlıların fakirlik ve sefaletini artırıyor ve göç akını şiddetleniyordu.

Kırım'da Rus hükümeti, mühendislerden kurulu bir heyetle toprakların durumunu yeniden inceledi. Rusça bilmeyen ve anlamayan Tatarlar, incelemenin sebep ve mahiyetini kavrayamıyorlardı. Bu yüzden birçok toprak ve özel mülk de Rus hazinesine geçirildi²³.

Rus memurları ve idarecileri, Kırımlılara hem haksızlık yapıyorlar bir yandan da gerekli işlemleri yapmak için rüşvet talep ediyorlardı. Hükümete karşı hizmet borçlarını (angaryaları) hem at ve arabaları ile yapıyorlar, hem de para ile ödemeye zorlanıyorlardı. Büyük çiftlik sahipleri ile aralarındaki durum ve ilişkinin sınırları tespit

²¹ Erkan, a.g.e., s.33.

²² Erkan, a.g.e., s.34.

²³ Ülküsal, a.g.e., s.135.

edilip, karara bağlanmamıştı. Orman memurları ve çiftlik sahipleri, Tatarların serbestçe otlayan hayvanlarına el koymaktaydı²⁴.

1873 yılında Kırım'da büyük kıtlık oldu ve açlık ve hastalıktan çok sayıda insan hayatını kaybetti. Bazı köylerin nüfusu yarıya indi. Rus hükümeti, ölen Tatarların mülklerini ve tarlalarını "mirasçıları kalmadı" bahanesiyle hazineye kaydetti²⁵.

Rusların, müslüman vatandaşları göçe zorlayarak, onların topraklarına Rus göçmenlerini iskan etme politikası Kafkasya'da da yaygın bir şekilde uygulanmıştır. Kafkasya savaşları sırasında gösterdikleri başarılar nedeniyle Rus Kazaklarının subay ve memurlarına verilmek üzere, Kuzey Kafkasya toprakları geniş ölçüde müsadere edilmişti. İşlemeye elverişli toprağın dağıtımı öyle yapılıyordu ki, müsadere edilen topraklarda yerleştirilen yeni Rus göçmenlerine kişi başına, yerli nüfusa kıyasla on misli ve zaman zaman bu orandan da fazla toprak düşüyordu. Üstelik yerli halka her zaman düşük verimli daha kötü toprak parçaları verilmekteydi. Fakat Rus göçmenlerinin işlettiği topraklarda verim düşüklüğü gözlenmiş, topraklardan elde edilen ürünlerde önemli miktarda azalmalar meydana gelmiştir²⁶.

Rusya'nın yerli halk üzerindeki baskılarının en şiddetli biçimde yaşandığı yerlerden biri de Kuzey Batı Kafkasya ve özellikle Abhazya olmuştur. Bölge topraklarının verimli ve denize açık olması Rusya'nın iştahını kabartmıştır. Abhaz yerleşim birimleri Rus göçmen gruplarıyla kuşatılarak, yöre halkı dağlara çıkmaya veya Türkiye'ye göçe zorlanmıştır²⁷.

Merkeziyetçilik ve Ruslaştırma faaliyetlerinin bir arada yürütüldüğü bölgelerden biri de Transkafkasya olmuştur. Yerleşim yerleri ilçelere bölünmüştür. Bunun sonucunda yerel personel bürokrasinin en alt kademelerine itilmiş, önemli mevkiler Rusların eline geçmiştir. Yerel yönetim sisteminde yapılan bu değişikliklerle amaçlanan

²⁴ Ülküsal, a.g.e., s.137.

²⁵ Ülküsal, a.g.e., s.139.

²⁶ Erkan, a.g.e., s.35.

²⁷ Erkan, a.g.e., s.34. Gerek Kırım ve gerek Abhazya bölgesinde sahildeki mülklerin verimli kullanılabilmesi için işadamlarına kontratlarla veriliyordu. Saydam, a.g.e., s.66.

Ruslaştırma uygulamaları, Transkafkasya'ya 1880'li yıllardan itibaren yoğun şekilde Rus göçmenlerinin akın etmesine yol açtı²⁸.

Rusya ele geçirdiği her karış toprakta bu politikayı uygulamakta en ufak bir tereddüt göstermemiştir. Bunun en çarpıcı örneği 93 Harbi sırasında ele geçirdiği Kars yöresindeki uygulamalarıyla sergilemiştir. Savaş sonrası Rus asıllı bir topluluk olan Molakanlardan bir grup, Kars'ın Yalınçayır, Atçılar ve Çalkavur köylerine yerleştirilmiştir. Kırım ve Kafkasya'nın tüm bölgelerindeki uygulamalara paralel olarak burada da halk bölünüp, parçalanmıştır. Rus devlet ve toplum hayatının temeli olan, ahaliyi toplumsal sınıflara ayırma ve imtiyazlarını belirleme, Kars vilayetinde aynen uygulanmıştır.

Rusya'nın göçmen iskan ettiği bölgeler, sadece Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu'dan ibaret değildir. Aynı dönemde başlayan ve büyük dalgalar halinde gelişen göçler, Orta Asya'yı da aşarak Türkistan ve Çin'e kadar ulaşmıştır²⁹.

93 Harbi sırasında Bulgaristan bölgesinde Türklerin terk ettiği evler, Rus askerleri tarafından işgal edilmişti. Askerlerden arta kalan meskenler ise dağlardan, Makedonya'dan ve Doğu Trakya'dan gelen Bulgarlar tarafından gasp edildi. Böylece başta Sofya ve Tırnova olmak üzere Rumeli Türk evleri yok edildi. Göç hareketi bazı bölgelerde Türk askeri birlikleri çekildikten sonra meydana geldiğinden aynı tahribat görülmedi. Bu durumdan faydalanan Yahudi ve Ermeniler, sahte tapu ve vekaletnamelerle Türklerin mülkiyetlerini sattılar. Geri dönen göçmenlerin talepleri karşısında Rus idaresi bu satışı geçerli saydı³⁰.

Berlin Antlaşması'nın 12. maddesi, yerlerini terk eden veya göç eden ahalinin geride bıraktığı mal ve mülkünü koruyabileceği ve üçüncü kişiler vasıtasıyla da işletebileceğini hükme bağlamıştır. Bu durumda Bulgar idaresi, sahipleri ayrıldığında bile bu mülklere el koyamayacak, Bulgar Emâreti'nin sınırları içinde kalan emlaktan

²⁸ Erkan, a.g.e., s.37-38.

²⁹ Erkan, a.g.e., s.38-39.

³⁰ İpek, a.g.e., s.144.

dolayı ortaya çıkacak sorunları halletmek üzere Türk-Bulgar karma komisyonu oluşturulacak ve komisyon bu tür işleri iki yıl içinde çözüme kavuşturacaktı³¹.

Mülkiyet meselesi 13 Şubat 1879'da Çarlık Komiserliği'nin tanzimine kadar askıda kaldı. Bu düzenlemeye göre Müslümanların döndüklerinde göçmenlere ödenecek, üç yıl içinde dönmeyenler bu haktan istifade edemeyecek ve bunların malları veya tazminatları belediyeye devir edilecektir. Aynı yılın Mayıs ayında yapılan düzeltme ile de muhacirler bu tazminatın %20'sini şehir güzelleştirme parası olarak terk etmek zorunda kalmışlardır³².

Bulgaristan Emâreti, Berlin Antlaşması'nın 12. maddesi gereğince, her kazada kaymakamın başkanlığında iki müslüman ve iki Bulgar azadan müteşekkil komisyonlar kurulması hususunda bir kararname çıkardı. Adı geçen komisyonlar, tapu ve şhadetnâme gösteren müslümanlara başvuruda bulunmaları durumunda mülklerini teslim edecekti. Ancak, uygulamada durum böyle olmamıştır. Bulgarların ortaya koyduğu tüm engelleri aşarak geri dönen göçmenlere, mülkiyetlerini iade etmek amacıyla Türk tapuları Bulgar belediye başkanlarına veya çorbacılarına onaylatılmadıkça reddedilmiş, Bulgaristan'a göndermek istedikleri vekillerin vekâletnâmeleri İstanbul'da Bulgaristan Kançılıyası'nda 8 aya kadar bekletilmiş veya vekâletnâmeler kabul edilmemiş, gayr-ı menkulleri vergileri ödenmediği gerekçesiyle müsadere edilmiştir. Öte yandan, Bulgarların itirazı halinde müslümanlara şhadetnâme verilmemiştir. Ayrıca, Türkler mal varlıklarını kullanabilmek için Bulgar muhtarlarından sertifika almaya zorlanıyorlardı. Muhtarlar pek çok engellemeden ve 1000 kuruş değerindeki bir gayr-ı menkul için yalnız okul namına 500 kuruş aldıktan sonra ilgili sertifikayı veriyorlardı. Sertifika alamayanlar gayr-ı menkullerinin varlığını dahi kabul ettiremezken mahkeme kararına rağmen emlaklarının satışına da izin verilmiyordu. Bulgarların haksızlıkları bunlarla da son bulmuyordu. Osmanlı Devleti'nin idaresi döneminde çiftçilere kredi veren sandığın evraklarına el koyan Bulgar hükümeti, birçok müslüman tarafından akd edilmiş ve kapatılmış hesapların tekrar ödenmesini istemiştir. Bu hususta yapılan itirazları göz ardı eden Bulgar

³¹ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, C.I, Ankara 1953, s.409.

³² İpek, a.g.e., s.144.

Hükümeti, borçlu ilan ettiği kişileri hapse attırarak mülkiyetlerini ucuza Bulgarlara satmıştır. Ayrıca Türklere ait taşınmaz mallara ait senet ve sicillerin zayii haklarını ispat için Bulgarların şahit olması şartı getirilmiştir³³.

Bulgar makamları, bürokratik yollardan pek çok engeller çıkarttıkları halde, üç yıllık mühletin sonunda emlak ile ilgili taleplerin artık tanınmayacağını resmen ilan etti. Bulgaristan Emâreti terk edilmiş mülkiyetlerin ülke ekonomisinde zarara yol açtığını, üretim ve vergi tahsilinin azaldığını belirterek Osmanlı Arazi Kanunu'nun 57, 58, 72 ve 130. maddelerine istinaden 1 Kasım 1882 tarihine kadar, gayr-ı menkulunu almayan göçmenlerin emlakına el konulacağını ilan etti.

Bâb-ı Âli'nin itirazı üzerine Bulgaristan sürenin uzatılacağını bildirdi. Nihad Paşa, Prens ile yaptığı görüşmede sürenin bir yıl daha uzatılacağı sözünü almasına rağmen bu süre, 15 Ocak 1883'e kadar uzatılmıştır. Ardından süre 1885 yılı Ocak ayına kadar uzatıldıysa da, Osmanlı Hükümeti Berlin Antlaşması'nın Bulgaristan'a herhangi bir mühlet belirleme hakkını tanımaması sebebiyle Bulgaristan'ın zamanı sınırlama hareketini kabul etmemiştir³⁴.

Şarki Rumeli Vilayeti'nde müslümanların tapulu arazi ve korularına köy merası veya baltalık olduğu iddiasıyla el konulmuş. Elde edilen bu araziler daha sonra Bulgarlara devredilmiştir. Ayrıca köylerine henüz dönmemiş Türklerin gayr-ı menkullerine el konulmuş, Bulgarların dahili nizâmnâmeğe aykırı olarak yaptıkları müdahaleler vilayet idaresince engellenmemiştir.

Savaş sırasında işgal edilen Türk evleri, sahiplerine iade edilmesi lazımken, geri dönen muhacirler evlerine sokulmayarak, sokakta ve açıkta kalmışlardır. Bulgarlar evlerine dönmek isteyen bütün müslümanlardan 150'şer kuruş talep ederlerken, mağaza ve butiklerin boşaltılması için de uzun süreler istemişlerdir. Karlova'da muhacirlerin

³³ İpek, a.g.e., s.145-146.

³⁴ Şimşir, a.g.e., C.III, s.465-466.

evlerinin 1/3'ü yıkılmış 1/3'ü Bulgarlara verilmiş, ancak geriye kalan evleri sahiplerine iade etmişlerdir³⁵.

Türk tarlalarını ekip biçen Bulgarların bir kısmı, göç sırasında Bulgarlara ait hayvanları, arabaları ve diğer eşyaları gasp ettiklerini iddia ederek Türk topraklarından elde ettikleri gelirden mülk sahiplerine pay vermemişler, Türklere bir takım borçlar çıkartıp bunları mahkemece talep etmişler veya mal sahibinden borçlu olduklarına dair senet almışlardır. Hatta içlerinden daha da ileri gidenler, malların kendilerine ait olduğunu iddia etmişlerdir.

Bulgarların bir kısmı da aile başına birer kile buğday vermekle yetinerek “artık burada malınız mülkünüz kalmadı” demekteydiler. Bir taraftan da Şarki Rumeli muhacirlerinin emlak ve arazisinin satışından ve gelirlerinden elde edilen meblağların kendilerine teslimi için “hukuki eşitlik” prensibine aykırı olarak Bulgarların şahitliği ile mülk sahibi olduğunu ispatlama şartı aranmıştır.

Bu vaziyet karşısında Şarki Rumeli Türkleri'nin bir kısmı, asırlardır vatan olarak bildikleri toprakları terk ederek, ilk fırsatta Anadolu'ya geçmeye çalışmışlar ve geride kalan gayr-i menkullerine ilişkin muameleleri, vekil tayin ettikleri kişiler aracılığıyla yürütmüşlerdir. Ancak, vilayet idaresi göç sebeplerinin ortadan kalktığını iddia ederek Mart 1882'den itibaren bu emlaklara bakılmayacağını ilan etmiştir.

Bu uygulamalar neticesinde, savaş sırasında Bulgarların yerleştiği müslümanlara ait arazi ve emlak geri verilmemiş, müslümanların tarla icarından ve sair hukuk-u adiyeden dolayı Bulgarlar aleyhine mahkemelerden aldıkları ilamlar uygulanmamış, ufak bir borç için ödeme gücüne bakılmaksızın mal ve mülklerini çok ucuza satmaya zorlanmış, yol düzenlemesi ve şehir görünümünü güzelleştirme bahaneleriyle çok az miktarda tazminat verilmek suretiyle müslümanların malları kamulaştırılmıştır³⁶.

³⁵ İpek, a.g.e., s.147.

³⁶ İpek, a.g.e., s.148.

Bu yüzden Türkler, gayr-ı menkullerini bir an evvel elden çıkartıp ülkeyi terk etmeye çalışmışlardır. Bu ise Türk gayr-i menkullerinin değerinin düşmesine sebep olmuştur. Sonuçta Bulgaristan'daki Türk ahalinin büyük bir kısmı topraksız, meskensiz aç ve açıkta kalmıştır. Bu uygulamalara rağmen hala Türklerin elinde kalmış mülkleri müsadere edebilmek için müslümanların veraset ve miras taksimi işlerini takip yetkisi 1890'da kaza ve liva müftülüklerinden alınarak sulh mahkemelerine verilmiştir.

Bulgaristan'dan göç eden ahalinin ¼'i mallarını satmayı başarırken geri kalanlar mallarını olduğu gibi Bulgarlara terk etmişlerdir³⁷.

Balkan müttefiklerinin Türkleri göçe zorlamalarından elde edecekleri ekonomik çıkarlarına da değinmek gerekir.

Yunanistan hükümeti, ele geçirdiği arazideki müslümanların emval ve emlakını hıristiyan halka mal etmeyi ve yarıcılıkla geçinen Rum çiftçilere, Türklerin terk edeceği araziye vermeyi planlıyordu³⁸. Sonraki yıllarda da Yunanlılar, yeni işgal ettikleri bölgelerde Türklere ait gayri menkullere çeşitli sebepler ileri sürerek el koymuştur. Nitekim, Eskişehir muhacirlerinden Nuri isimli bir şahıs, 1916 yılında Eskişehir Mutasarrıflığına arz ettiği dilekçesinde; "Siroz'daki çiftlik ve emlak ve arazi-yi sairesi Yunan hükümeti tarafından zabt ve müsadere edilerek elyevm pek mağdur bir halde bulunduğundan" bahsetmiştir. Hariciye Nezareti tarafından yapılan tedkikat sonucunda Siroz'daki çiftliğinin hakikaten Yunanlılar tarafından zapt edildiği tespit edilerek kendisine gereken yardımın yapılması istenmiştir³⁹.

Romanya, Sırbistan ve Bulgaristan'daki müslüman halk yine aynı sebepler yüzünden göçe mecbur edilmiş, bunun sonucunda da bu bölgelerde Türk nüfusun sayısı ve genel nüfus içindeki oranı azalmıştır. Dimetoka-Kulaklı-Kamarlı güzergahıyla, Kızıldeli vadisi arasındaki bölgede sınıra yakın yolları keşfe memur edilen Yüzbaşı Cemil Efendi'den alınan 2 Ağustos 1913 tarihli raporda "Bulgarların bu civarı istilasından 15-20 gün kadar sonra Türk köylerinde mezalimin başladığını ve Bulgar

³⁷ İpek, a.g.e., s.149.

³⁸ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.42.

³⁹ B.C.A.272-11/8-7-7 22 Mart 1332 (04.04.1916).

hükümetinin hıristiyanlara, müslümanları katletmek, kalanları hicrete mecbur etmek suretiyle, arazi ve mallarının kendilerine kalacağını bildirmesi, pek çok masum insanın öldürülmesine sebep olmuştur” denilmektedir⁴⁰.

Makedonya’daki Strumnitsa’da, başka yerlerde olduğu üzere, yeni yöneticiler, müslümanların talan edilmesine iyice bulaşmışlardı. Kentin Sırp kaymakamı, şahsına ait olmak üzere 80 araba yükü talan malını Belgrad’a göndermişti⁴¹.

Göçmenlerden elde edilen bilgilere göre Bulgar ordusu, Keşan, İpsala, Babaeski, Selânik, Malkara ve Sofulu’da yalnız 13 kişinin 395.060 kuruş değerindeki mal ve gayri menkulünü, Sırp ordusu ise Priştine Sancağı’nda toplam dört kişinin 16.000 kuruşluk mal ve hayvanını gasbetmiştir.

Gerek Yunanistan ve gerek Bulgaristan, göç etmek zorunda kalan Türklerin topraklarına, büyük ölçüde Osmanlı Devleti’nden gelen Rum ve Bulgarları yerleştirmeye çalışmışlardır. Bulgaristan, Batı Trakya’daki Rum ve Türk nüfusun arasında 120.000 Bulgar göçmeni yerleştirmiştir. Adı geçen iki devlet ayrıca işgal ettikleri yerlerdeki hıristiyanların başka bölgelere göç etmesini de yasaklamıştır. Böylece barış için masaya oturduğunda, Avrupa kamuoyuna Türklerin azınlıkta kaldığını ispatlamayı ve işgal ettikleri toprakların kendilerine bırakılmasını hedeflemişlerdir. Bunda da bir ölçüde başarıya ulaşmışlardır. I. Dünya savaşından sonra, buna benzer bir durum da doğuda Ermeniler, batıda Rumlar tarafından tatbik edilmeye çalışılmıştır⁴².

2.1.4. Dini Sebepler

Türk-müslüman ahaliyi göçe zorlayan en önemli sebeplerden birini de dini baskılar oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti tarafından gayr-ı müslim topluluklara tanınan din hürriyeti, gerek Rusya ve gerek Balkanlarda ve gerek Kafkasya’da egemen yeni devletler tarafından müslümanlara tanınmamıştır. Aksine müslümanlara uygulanan

⁴⁰ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.43.

⁴¹ McCarthy, a.g.e., s.161.

⁴² A. Halaçoğlu, a.g.e., s.43.

çeşitli baskılarla ya dinlerini değiştirmeye zorlanmışlar ya da göç etmek zorunda bırakılmışlardır⁴³. Bu sayede ülkelerini müslümanlardan arındırmaya çalışmışlardır⁴⁴.

Osmanlı İmparatorluğu, ahali arasında ırki bölünmeleri resmi olarak tanımıyordu ve Osmanlı vatandaşları, mensup oldukları dinsel topluluğa göre nüfus sayımında kaydediliyorlardı. Halk nazarında kişinin mensup olduğu toplum dahi, kişinin dinine göre belirleniyordu. Çok yakın zamanlara kadar Türkler, Arnavutlar, Boşnaklar ve diğer müslüman topluluklar kendilerini sadece müslüman olarak tanımıyorlardı⁴⁵.

Balkanlar'da kurulan devletlerin özlüklerinin biçimlendiricileri, kendi milletlerini aynı din, mezhep, ırk ve dil özelliklerine sahip kişilerden oluşturma esasını benimsediler. Bununla birlikte, bu görüş yeni ortaya atılmış bir anlayış değildi. Zira Osmanlıların millet sisteminden ilham almakta ve Osmanlı'daki millet kavramına paralel bir şekilde oluşturulmaktaydı. Bu bağlar, topluluğu birlikte tutacak kadar güçlüydü ve onun üzerinde bir kültür ve kimlik veriyordu. Yeni liderler, -Hırsiyitan kimliği ve dinine- kültürel özelliklerine önem verdiler. Böylece başka farklı etmenlerin varlığına karşın, Hıristiyanlık Balkanlar'daki temel ulus bağı olmaya başladı. Bu yaklaşım aynı zamanda tutuculuğa da yol açtı⁴⁶.

Hıristiyan milletlerinin mensupları, Osmanlı düşmanı bir ulusçuluk oluşturabilmek için bu ayrı dinden olmak anlayışından faydalandılar. 19. asırda meydana gelen ekonomik ve toplumsal değişimler, hıristiyanlara üstünlük duygusu kazandırdı. Bu, müslüman idarecilere karşı kinlerini daha da derinleştirdi. Avrupa'daki Hıristiyan devletlerle iletişim sağlayabilmekten ve üstün bir eğitim düzeyinden faydalanmaktan güç alarak müslümanları küçümsüyorlardı.

⁴³ Türkler, devlet prensiplerinde kendi ırk, din ve mezheplerinden olmayan insanların farklılığını kabul etmişler ve toplumlari ırk, din, mezhep ayrılıklari sebebiyle mecburi göçe tabi tutmamışlardır. Eren, a.g.e., s.25.

⁴⁴ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.41.

⁴⁵ McCarthy, a.g.e., s.3. Baskın Oran, "Balkan Müslümanlarında Dinsel ve Ulusal Kimlik", A.Ü.S.B.F.D., C.III, S.1-4, Ankara 1993, s.109. Oran, adı geçen makalesinde, Türk tabirinin bir ırkı tanımlamaktan öte, aynı zamanda müslümanla Türk tabirinin Balkan halkları arasında zaman zaman birbirinin yerine kullanıldığına dahi dikkat çekmektedir. Örneğin bir Arnavut yemininde söylendiği şekilde: "Türklük dinimin hakkı için". Bkz. Oran, a.g.m., s.109. Türk kelimesi bazen müslüman bazen de İslam kelimelerinin karşılığında kullanılır.

⁴⁶ Kemal Karpat, Ottoman Population 1830-1914, Wisconsin 1985, s.60.

Azınlıkların ulusçuluğundaki dinsel öge iki açıdan önemliydi. Birincisi, ulusçuların amacının ödün ermez coşkuluğuna ve açık seçik olmasına katkıda bulunuyordu. Düşmanlar yalnız ulusal beklentilerin önünde bir engel olmakla kalmıyorlar, bir yandan da Tanrıya karşı çıkmış oluyorlardı. Bu, bireylerin kendi halkına düşman olarak gördüklerine saldırmasını ve asıp kesmesini kolaylaştırdı. İkinci olarak, dinsel ulusçuluk, düşmanın kolayca belirlenmesini de mümkün kılıyordu. Müslümanlara bu yüzden, Balkanlar'daki tüm ulusçu topluluklarca, ulusal göçmen nazarıyla bakılıyordu. Onlara, aynı ulusun bireyleri olarak hoşgörü gösterilemezdi, zira onlar aynı ulustan kardeşler değillerdi, dahası onlar “kafir” idiler. Bu, her ulusal ayaklanmanın sonucunda gerçekleşen müslüman ahalinin toptan göçe zorlanmasının temel nedenlerinden biridir⁴⁷.

1821 Yunan ayaklanmasının ardındaki itici güç, dinseldi. Piskoposlar ve papazlar, ayaklananların ön saflarında yer almışlardı. Halk Tanrı adına eylem yaptığı inancı taşımasaydı acaba ayaklanma ne derece başarılı olurdu? Her şeye rağmen, ayaklanmada dökülen kan ve sonuçta elde edilen başarı bir Yunan ulusçuluğunun doğumunu sağladı⁴⁸.

Ruslar, Kırım ve Kafkasya'da fethettikleri topraklarda, camileri kamulaştırdılar. Müslümanların dini hizmetlerine hayır hasenat işlerine, okullarına parasal kaynak sağlayan vakıfları da müslümanların ellerinden aldılar⁴⁹.

93 Muharebesi sırasında Rusların ve Bulgarların, müslümanların dini inançlarına hoşgörüyle bakmadıkları ve açıkça saldırdıkları görülür. Müslüman halkın camileri ve türbeleri talan edilmiş, kutsal kitapları parçalanmış, ezanları taklit ile alaya alınmış ve ibadet etmeleri de yasaklanmıştır. Ayrıca, müslümanlara ait mezarlıklar üzerinde gazinolar inşa edilmiş, bazı camiler kiliseye çevrilirken bazıları da ahır olarak kullanılmıştır. Müslümanlar, Bulgarlar gibi giyinmeye zorlanmış ve daha o tarihlerde Türklerin isimleri değiştirilmiştir. Hatta zorla kiliselere götürülen müslümanlar din değiştirmeye zorlanmışlardır. Türk genç kız ve kadınları zorla Hıristiyan kıyafetleri

⁴⁷ McCarthy, a.g.e., s.6-7.

⁴⁸ McCarthy, a.g.e., s.12.

⁴⁹ McCarthy, a.g.e., s.29.

giydirilerek dağlara kaldırılmışlardır. Rus askerleri veya Bulgarlar tarafından kirletilen müslüman kadın ve genç kızların bir kısmı öldürülürken, diğer bir kısmı Rusya'ya götürülmüştür. Bu kadın ve kızların bazıları da genelevlerde çalışmaya zorlanmışlardır⁵⁰.

Berlin Antlaşması'nın 12. maddesi gereğince, Osmanlı ve Bulgar memurları bir araya gelerek, iki sene zarfında miri ve vakıf arazilerinin işletilmesinin ve kullanılmasının esaslarını belirleyeceklerdi. Ancak Bulgaristan, devlet mülkiyetini düzenleme hakkını Osmanlı'ya vermeyi reddetti. Bulgarların, Osmanlı'nın miri emlak hakkını tanımaması, vakıf müessesesinin prensibini münakaşa etmesi, Bulgaristan'daki vakıfların bakım, onarım ve yaşatılmasına tahsis edilmiş gelirlere Bulgar Belediyeleri'nin el koymasıyla devlet ve vakıf emlakı kademe kademe yok edilmek istenmiştir⁵¹.

Bazı metruk camilerin alâmet-i farikaları kaldırıldıktan sonra enkaz ve arsalarının satılmasını, Türklere ait gayr-ı menkullerin sorunlarını çözümlmek üzere Bulgaristan'a gönderilen Türk heyetinin kabul etmesi, Türk vakıflarının haksız tecavüzlere uğramasına yol açmıştır.

Sofya Belediyesi, Bulgar vâdli makamlarının da katkısıyla, sokakların genişletilmesi veya eserlerin harap olduğu bahanesiyle, Sofya'da 44 camiden bir tanesi haricindeki tüm camilere el koymuştur. Aynı şekilde, Tırnova'da bir adet cami dışındaki tüm camiler yakılıp yıkılmıştır. Dini binalara tahsis edilmiş olan yüzlerce han, hamam, dükkan, ev ve saireden pek azı müslümanların elinde bırakılmış, pek çok mektep, kaplıca ve tekke Bulgarların eline geçmiştir.

Yanbolu'daki Mustafa Ağa ve İsmail Ağa camilerinden ilki kiliseye dönüştürülmüştür. Tatarpazarcığı ve çevresindeki 182 civarında cami ve medrese tahrip edilmiştir⁵².

⁵⁰ İpek, a.g.e., s.21.

⁵¹ İpek, a.g.e., s.141.

⁵² İpek, a.g.e., s.142.

Çırpan kasabasında Belediye “Millet-Bahçesi” yapmak bahanesiyle müslüman mezarlığındaki kitabeleri sökmüştür. Kasabadaki vakıf çeşmeleri de harap edilerek, çeşmelere gelen suyun yönü Bulgar mahallelerine çevrilmiştir. 1890 yılında Ahyolu’ndaki müslüman mezarlığı üzerinde Bulgarlar bir kilise yapımına teşebbüs etmişlerdir.

Yenizağra Belediyesi, kasabanın savaş esnasında tahrip olduğunu belirterek yeni bir şehir planı yaptırmıştı. Yeni şehir planına göre müslüman mezarlığının bir kısmı yola giderken bir kısmı da inşaat alanı olmuştur. Halbuki aynı planda tekrar inşa edilecek Bulgar kiliselerinin alanları ve mezarlıkları muhafaza edilmiştir. Öte yandan cami ve mezarlıklar arsa niyetine satılmıştır.

Cami, tekke, çeşme gibi vakıf eserleri ortadan kaldırılarak Bulgaristan’daki Türk-müslüman uygarlığının izleri silinmeye çalışılmıştır. Bulgaristan müslümanları, dini vecibelerini yerine getiremez, kültürel ve dini varlıklarını koruyamaz bir hale gelmişlerdir. Bu durum göç hareketini artıran, hızlandıran bir faktördür⁵³.

Balkan savaşlarında, Bulgarların Drama’ya girer girmez yaptıkları ilk şey, iki büyük camiyi kiliseye çevirmek olmuş, bunun yanı sıra Drama’da müslümanlara türlü zulümlerde bulunmuşlardır. Bu durumda Drama, Nevrekop, ve Ropçoz’dan pek çok ahali Bulgar istila ve vahşetinden kurtulabilmek için Kavala’ya göç etmişlerdir. Bulgarlar burada cami ve mescitleri kapatmış veya kiliseye dönüştürmüşlerdir. Ayrıca ahaliye baskı yaparak zorla dinlerini değiştirmişlerdir. Selanik’te de Bulgarlar, şehre girdikten sonra hemen Ayasofya Camii’ni kiliseye çevirmişlerdir. Daha sonra ahalinin kendilerine karşı geldikleri gerekçesiyle katliama giriştiler. Bulgar subaylarının ateş emri vermesi sonucu 500 kişi öldürülmüştür⁵⁴.

Nevrekop kazasına bağlı 25 köyde toplam 2840 kişi ile Razlık kazasına bağlı 2, Cumabâlâ kazasında 2, İstanımaka kazasına bağlı bir ve Peştire kazasına bağlı 7 köyde ahaliye zorla din değiştirilmiştir. Osmanlı Devleti’nin Sol Cenah ordusu

⁵³ İpek, a.g.e., s.143.

⁵⁴ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.41.

komutanlığından gelen raporda “Gümölcine ve Kırcaali cihetlerinde Bulgarlar müslüman ahaliyi tenassura (Hıristiyanlaşma) mecbur edip, camileri kiliseye çevirdikten sonra her pazar günü hıristiyan ayinine katılmamaları halinde, her defa için 15 lira ceza alındığı, bu hususta ısrar ederler ise gizlice idam edilmekte” olduğu belirtilmektedir. Bulgarlar özellikle Pomakları⁵⁵ baskı altına alarak Bulgarlaştırmaya çabalamışlardır. Bu yüzden Pomaklardan pek çok kişi göç etmek zorunda kalmıştır⁵⁶.

Zorla din değiştirme olayı şöyle gerçekleşiyordu. Bulgar komitacıları ve papazlardan oluşan ekipler müslüman köylerine giderek, insanları sıraya soktukten sonra onlara Bulgar isimleri veriyor ve her birinin alnına kutsal suyu sürüp vaftiz ettikten sonra elindeki domuz etinden yapılmış sucuktan bir parça yemeye zorluyordu. Ardından, “bu kişi hıristiyan olmuştur” diye verilen bir vaftiz belgesiyle merasim sona eriyordu. Bundan sonra erkeklerin fes giymesi, kadınların da çarşafı dolaşmaları yasaklanıyordu⁵⁷.

Bulgarlarca yapılan dini baskılar arasında isim değişikliği faaliyetleri de zikredilmelidir⁵⁸. Kendilerine konulan Hıristiyan isimlerini söyleyerek, eski adlarını kullanan şahıslara para ve hatta idam cezası uygulanmıştır. Kadın ve erkeklerin giyeceklerine de müdahale edilmiştir. Varna’dan gelen göçmenler, fesle gezmenin mümkün olmadığını ve yasaklandığını bildirmişlerdir. Selânik’te de Türkler farkedilmemek için feslerini çıkararak, şapka giymek zorunda kalmışlardır⁵⁹.

Saymış olduğumuz bu etmenlerin ötesinde, Hıristiyanların egemen olduğu bir devlette yaşamayı uygun görmeyerek, vatanlarını terk etme arzusunda olan göçmenlere de rastlanıyordu. Nitekim 24 Temmuz 1861 tarihli bir dilekçe de, Ahıskalı 2.500 aile

⁵⁵ Oran, a.g.m., s.112. Pomaklar, yüzyıllar önce İslam dinine geçmiş, Slav dili konuşan müslümanlardır. Bulgaristan’ın Bulgar, Yunanistan’ın Yunanlı, Türkiye’nin de Türk saydığı Pomaklar, Hollandalı bilim adamı Fred de Jong’un tanımıyla, “Kökünü kesin belli olmayan ve genellikle bir Bulgar diyalekti konuşarak Türkçe’yi ikinci dil olarak kullanan “Türkleşmiş bir müslüman halk”tır. Pomakların Bulgar ulusu içinde özümlemesini engelleyen tek özellik, İslâm dininde olmalarıdır. Bkz. Oran, İbid.

⁵⁶ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.42.

⁵⁷ McCarthy, a.g.e., s.170-172.

⁵⁸ İsimleri zorla değiştirmeye çalışan ilk devlet Rusya’dır. Kafkasya’da görev yapan Rus memurları hiçbir açıklama yapmadan Mehmet yerine İvan ya da başka bir Ortodoks ismi yazıyorlardı. Bkz. İpek, “Kafkaslar ...”, s.281.

⁵⁹ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.42.

Osmanlı Devleti'ne göç etmek istediklerini bildirmişlerdir. Dilekçede “Ehl-i İslam'dan bulunduğumuz cihetle Rusyalu içinde kalmağa hiçbir vecihle razı olmayup vâlada muharrer hane ile Mahrusa-ya azimet” etmek arzusunda olduklarını belirtmektedirler⁶⁰.

2.1.5. Vergi Ve Angarya

Kafkasya'da Rus istilasına maruz kalan kavimler, “Yasak” diye adlandırılan vergiyi ödemekle mükelleftiler. Verginin miktarı Ruslara boyun eğme derecesine göre değişirdi. “Yasaklı” olarak isimlendirilen vergi mükellefi, şahsı adına vergi ödediği gibi ailesinin yetişkin erkek üyelerinin tümü için de vergi ödemeye mecbur tutulmuştur. Çocukluk, hastalık, ihtiyarlık gibi çalışmaya engel haller dikkate alınmamaktadır. Askerlik yapan kişilerin vergileri babalarından tahsil edilmiştir. Ayrıca, vergi memurları ölmüş olan şahısların vergilerini uzun yıllar tahsil etmişlerdir. Halk, payına düşen vergiyi ödeyememesi durumunda her şeyi satılmıştır. Vergi mükellefi herhangi bir şeye sahip değilse veya ölmüş ise vergisi komşusundan tahsil edilmiştir⁶¹.

Vergi mükellefleri aynı zamanda “devletlik hizmetler” adı altında çeşitli angaryaları yapmakla mükelleftiler. Hükümet istihkamlar, tabyalar, kaleler inşa ettiriyor, yollar yaptırıyor ve kimi zaman bu hizmetlerine karşılık vergiden muaf tutuluyorlardı. Dağıstan'da askeri yolların yapımı, taş kırmak ve benzeri işlerde Müslüman ahali ücretsiz çalıştırılmıştır. Dağıstan'ın Kemra bölgesinde, bu işlere iştirak etmekte geciken 40 hane halkı Sibirya'ya sürgün edilmiş ve tüm malları müsadere edilmiştir. Ayrıca, askeri angaryalar için Müslümanların arabaları, sürüleri gasp edilmiştir. Bunun yanı sıra, askeri birliklerin masrafları konakladıkları yerlerdeki müslüman halka yüklenmiştir. Hıristiyanlar ise, bu gibi angaryalardan muaf tutulmuşlardır⁶².

⁶⁰ BOA A.MKT.UM, 490/46, 4.5.1278. Osmanlı topraklarına göç etmeyi gönüllü olarak isteyenler bir hayli fazlaydı. Onlar kâfir bir memlekette yaşamanın uygun olmadığını, bu yüzden halifenin memleketine göç etmenin uygun olacağını düşünmekteydiler.

⁶¹ İpek, “Kafkaslar ...”, s.282.

⁶² İpek, “Kafkaslar ...”, s.283.

Müslümanlıkta ısrar edenler ağır vergiler ve angaryalar altında bunaltılmışlardır. Bununla amaçlanan ise Hıristiyanlığı kabul etmeyenleri ekonomik açıdan yaşayamaz hale getirmektedir⁶³.

Şarki Rumeli’de de Türk halkı, kadastro vergi sistemi sebebiyle haksızlığa uğramışlardır. Arazinin ancak %20’sini işleyebildikleri halde, tapulu arazinin tümü oranında vergi talep edilmiştir. Ellerindeki arazinin tümünü işleyebilen halktan ise ayrıca %20 oranında Sancak ve Belediye resmi alınmıştır.

Yine aynı vilayette, müslüman ahalinin resmi işlerine “harç” ücreti peşin olarak tahsil edilmeden bakılmamıştır. Müslümanların büyük çoğunluğu, savaş döneminde varını yoğunu kaybettiğinden söz konusu harcı ödeyemeyerek işini gördürememiş ve hakkını kaybetmiştir.

Şarki Rumeli’de halktan tahsil edilen vergilerin oranı, Osmanlı idaresine nazaran 7-8 kat artmış ve kazançları ile vergiyi dahi ödeyemez duruma düşen Türk ahali çareyi göç etmekte bulmuştur⁶⁴.

2.1.6. Türklerin-Müslümanların Askere Alınması

Türklerin-Müslümanların topraklarını terk etmeye zorlayan sebeplerden biri de askerlik sorunudur. 13.1.1874 tarihli bir emirname ile Kırımlı Türk-Tatarlarından asker alınacağı ilan edildi. Bu haber, Kırımlıları adeta şoka uğrattı ve hemen ardından büyük bir heyecan ve kaynaşma doğurdu. Hemen her yerde “Rus gâvuruna asker olmam, Osmanlı askerine kurşun atmam, kılıç çekmem” sözleri konuşuldu. Bunun üzerine askerlik çağındaki pek çok Türk-Tatar genci Kırım’ı bırakıp Osmanlı topraklarına gitti. Ardından bu gençlerin ailelerinin Osmanlı topraklarına göçü gerçekleşti⁶⁵.

⁶³ İpek, “Kafkaslar ...”, s.284.

⁶⁴ İpek, a.g.e., s.143-144.

⁶⁵ Ülküsal, a.g.e., s.139.

1879 yılında Karadağ ülkesine yeni katılmış topraklardaki müslüman halk, Karadağ ordusunda askerlik yapmak istemediklerinden göç etme kararı almışlardı⁶⁶. Türklerin, Hıristiyan devletlerin ordusunda askerlik yapmak istemediğinin farkında olan Bulgar Hükümeti, Türklerin göçünü hızlandırmak için askerlik hizmetini Türklere de zorunlu hale getirdi⁶⁷. Vidin'de Bulgarların zulmüne daha fazla dayanamayan Türkler, göç etmeyi düşündükleri sırada, Bulgar hükümeti müslüman gençlerinin Bulgar ordusuna asker olarak alınacaklarını bildirdi. Bunun üzerine Vidin'deki Türk ahali durumlarını Bulgaristan prensine bir dilekçe ile bildirdiler ve prensten göç etmek isteyenlere pasaport verilmesini talep ettiler⁶⁸.

Bulgar Anayasası'nın 71. maddesi, Bulgaristan sınırı dahilinde yaşayan 19-32 yaş grubundaki her erkek, din ayrımı olmaksızın askerlik yapmakla mükelleftir hükmünü getiriyordu. Bu madde gereğince Bulgar hükümeti 1879 ve 1880 yıllarında Türk gençlerini Bulgar ordusuna almak için teşebbüse geçti.

93 Harbi sonrasında Türk halkı perişan bir haldeydi. Savaş sonrası geri dönen göçmenler, hemen işlerinin başına geçememelerinden dolayı üretim yapamadıklarından açlıktan ölenlerin sayısı her gün artmaktaydı. Türk halkı, 10 yıl süreyle askerlikten muaf tutulmalarını Bulgaristan Prensi'nden talep etmişler, ancak bu talepleri reddedilmiştir⁶⁹.

Osmanlı Hükümeti, Bulgaristan müslümanlarının sürekli olarak askerlik hizmetinden muaf tutulmalarını talep etmemiştir. Bâb-ı Âli'nin hedefi, müslümanların maruz kaldıkları zorluktan kurtuluncaya, güvenlerini tekrar kazanıncaya ve ülkelerine yerleşinceye kadar askerliğin ertelenmesiydi. Bu amaçla Bulgaristan müslümanlarının en az iki yıl askerlikten muaf tutulmaları için teşebbüste bulunmuştur. Müslümanları orduya cezbedilmek, onlara güvence verebilmek için orduda Müslüman subay kadrosunu kurmak gerekiyordu. Tanınacak muafiyet süresi zarfında Müslüman subay kadrosu da meydana getirilebilirdi⁷⁰.

⁶⁶ Şimşir, a.g.e., C.II, s.180.

⁶⁷ Şimşir, a.g.e., C.II, s.428.

⁶⁸ Şimşir, a.g.e., C.II, s.472.

⁶⁹ İpek, a.g.e., s.136-137 ve Şimşir, a.g.e., C.II, s.102-103.

⁷⁰ İpek, a.g.e., s.137.

Vidin Valiliği, askerlik çağı gelip kaçanların yerine, kuvvet kullanarak 17 yaşındaki çocukları askere almıştır. Vidin Müslümanları Bulgaristan Prensi'ne müracaat ederek, "Bulgar tebası olmak istemediklerini, gerekli işleri bitirir bitirmez göç etmeyi arzu ettiklerini" dolayısıyla askerlikten muaf tutulmalarını talep ettiler. Hemen göç etmeleri şartıyla söz konusu Türklerin askerlikten muaf tutulması kararı alındı⁷¹.

Türk gençlerinin Bulgarca bilmemeleri nedeniyle Bulgar kumandanlarının emirlerini anlamada sıkıntı yaşamaktaydılar. Ayrıca müslüman ahali, ileriki yıllarda çıkması muhtemel bir Osmanlı-Bulgar çatışmasında Osmanlılara karşı savaşmayı istemediklerinden, Bulgar Ordusu'nda görev yapmak istemiyorlardı.

Şarki Rumeli Vilayeti'nde silah altında tutulan Türkler ise çeşitli sıkıntılarla karşılaşmışlardır. Türk askerlerinin milli hislerine dokunacak marşların söylenmesi yüzünden hissiyatları bozulmuştur⁷².

Ruslar, Kafkasya bölgesinde imamların toplum içinde etkinliklerini azaltmak için onları zorla askere almıştır. Bu imamlar asker ocağında domuz eti yemeğe zorlanmışlar ve horlanmışlardır⁷³.

1885 yılında Rusya Hükümeti'nin, Tiflis, Ahıska, Çıldır, Ardahan, Kars ve Oltu köylerinde yaşayan Müslümanları, istisnasız herkesin askere alınacağını bildirmesi üzerine bu bölgelerden Osmanlı Devleti'ne göç taleplerinde artış meydana gelmiştir⁷⁴.

2.2. GÖÇ YOLLARI

Memleketleri düşman istilâsına uğrayan veyahut düşmanın zulmüne maruz kalan Türk ve Müslümanlardan pek çoğu kendilerince emin saydıkları Osmanlı topraklarına veya özellikle İstanbul'a büyük kitleler halinde göç ettiler. Bu sırada, çok sayıda göçmen, bulabildikleri ilk vasıtayla veya yaya olarak İstanbul ya da Anadolu'nun belli

⁷¹ İpek, a.g.e., s.138.

⁷² İpek, a.g.e., s.139.

⁷³ İpek, "Kafkaslar ...", s.280.

⁷⁴ Erkan, a.g.e., s.43.

birkaç limanına gelmişler, sonra iç kesimlere taşınmışlardır. Osmanlı Hükümeti, göçmenlerin sevkiyâtının düzenli yapılması için, bu işlere nezâret etmek üzere becerikli memurlar tayin etmiş, muhacirlerden ücret talep edenlerin araştırılarak gerekli işlemlerin uygulanması kararlaştırılmıştır⁷⁵.

XIX. ve XX.yy başlarında Osmanlı Devleti'nin kitle taşıma araçları tren ve vapurdu. Demiryolu yapımına Kırım Savaşı sonlarında başlanılmış, 1870'li yıllarda mali bunalımlar sebebiyle yarım kalan demiryolları II. Abdülhamit döneminde tamamlanmıştır. Demiryolları, Trakya ve Anadolu'da verimli vadileri kıyılarına, ya da İstanbul'u Avrupa devletlerine bağlamak için kurulmuştu. İlk demiryolu hattı İngilizler tarafından İzmir-Aydın arasında kurulmuştur. 1871 yılında İstanbul-Bağdat demiryolunun yapımına başlanmış ve süratle Konya'ya kadar getirilmiştir. 1901-1908 yılları arasında da Hicaz Demiryolları tamamlanmıştır. Böylece 1880'de 1780 km olan demiryolu uzunluğu 1907-1908 dönemine kadar 5883 km'yi bularak, Abdülhamid'in hükümdarlığı boyunca üç misli artış göstermiştir⁷⁶. Rumeli kesiminde de, yine yabancı şirketlere demiryolları yaptırılmaktaydı⁷⁷. Demiryollarının toplam uzunluğu 1888'de 2500, 1908'de 5883 km civarındaydı⁷⁸.

Denizyolu taşımacılığı da, bazı Avrupalı şirketlerle, ilk defa tanzimat devrinde kurulmaya başlayan birkaç Osmanlı Şirketi elindeydi. Sultan Abdülâziz (1861-1876) tarafından kurulan ve sadece geziler için kullanılan gemilerden oluşan İdâre-i Mahsusa teşkilâtı, II. Abdülhamid (1876-1909) tarafından özel bir Osmanlı şirketine dönüştürülmüştü. Bu şirket yabancı sermaye ile de ortak olup, Bahriye Nezâreti'nin denetimi altındaydı. XIX.yy sonunda Mısır'a ve Osmanlı Devleti'nin diğer kesimlerine işleyen 95 adet gemi vardı. Özel Osmanlı şirketlerinden biri de, Şirket-i Hayriye adını taşımaktaydı. Bu şirketin gemileri, Boğaziçi iskeleleri arası ile İstanbul-Marmara, İstanbul-Karadeniz ve İstanbul-Akdeniz hatlarında çalışmaktaydı⁷⁹. Göçmenlerin toplanma merkezi olması bakımından, Rumeli bölgesinin önde gelen limanları Tuna üzerinde Vidin, Tulça, Kalas, Karadeniz'in batı sahillerinde Köstence Varna Burgas,

⁷⁵ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.45-46.

⁷⁶ Shaw, a.g.e., s.279-280.

⁷⁷ Rumeli Demiryolları'nın yapımı için bkz. Vahdettin Engin, **Rumeli Demiryolları**, İstanbul 1993.

⁷⁸ Kocacık, "Balkanlar'dan ...", s.144.

⁷⁹ Kocacık, "Balkanlar'dan ...", s.144.

Ahyolu, Batı Trakya'da Dedeagaç, Karaagaç, Kavala ve Selânik gibi liman şehirleriydi. Çeşitli baskı ve zulümden kaçan muhacirler, yaya olarak veya bulabildikleri çeşitli araçlarla buralara yığılıyorlardı⁸⁰.

Osmanlı Devleti'nin karayollarının durumu ise şöyleydi: Özellikle XIX.yy sonu ve XX.yy'ın .başında karayolu yapım ve onarımına önem verilmiş, bunun için harcamalarda artırıma gidilmiştir. Böylece 1858'de toplam karayolu uzunluğu 6500 km iken, 1895'te 14395'e ve 1904'te 23675 km'ye ulaşmıştır. 20 milyon nüfusa ve 3.272.354 kilometre karelik yüzölçümüne sahip bir imparatorluk için karayollarının yeterli sayılmamasına karşın, halk çoğunluğunun henüz ulaşım için atlı araba kullandıkları ve yüzyıllardan beri olduğu gibi toprak yolların bunlara yeterli olduğu akıldan çıkarılmamalıdır⁸¹.

2.2.1. Denizyolu ile Yapılan Göçler

Muhacirlerin hicretlerinde, en erken dönemlerden itibaren ve en yaygın şekilde kullandıkları nakil vasıtaları deniz araçları olmuştur. Kırım'da 1785 ve 1788 yıllarında meydana gelen göçlerde, iskele ve limanlara yakın yerlerde yaşayan Kırimlılar, Karadeniz sahillerindeki iskelelerden Anadolu'ya Dobruca ve Bulgaristan'a çıkarak, iç bölgelere yayılıp yerleştiler⁸².

Kafkas göçlerinin ivme kazandığı tarih 1859 yılı, aynı zamanda Kırım'dan da göçlerin yoğun şekilde gerçekleştiği bir dönemle çakışıyordu. Kafkasya'dan göç edenler genellikle denizyolunu kullandılar. Bunlar Çerkezistan sahillerindeki limanlardan bindirildikleri gemilere istiap haddinin çok üzerinde doluşarak, İstanbul, Trabzon, Samsun, Sinop, Batum, Rize gibi iskelelerden karaya çıkıyorlardı. Bir kısmı ise karayoluyla Kars ve Batum üzerinden Osmanlı sınırlarına dahil oluyorlardı. Çerkes ve Nogay muhacirlerinin kış mevsiminde sefalet içinde, Karadeniz fırtınalarına maruz kalarak, çoğu zaman hayatlarını kaybetmek pahasına Osmanlı Devleti'ne göç etmeye çabalamaları üzerine, Bâb-ı Âli'de toplanan "Meclis-i Mahsus"da, işlerin düzenli bir

⁸⁰ Kocacık, "Balkanlar'dan ...", s.146.

⁸¹ Shaw, a.g.e., s.280.

⁸² Ülküsal, a.g.e., s.134.

şekilde yapılabilmesi için bir takım önlemlerin alınması kararlaştırıldı. Buna göre Rusya büyükelçiliği nezdinde teşebbüste bulunularak, muhacirlerin mevsim dolayısıyla perişan olmamaları için havaların ısınmasının beklenmesi talep edildi. Ayrıca, her kabileden birer vekil gönderilerek hükümetin icra etmekte olduğu muameleyi, iskân olunacakları yerleri görüp beğendikten sonra hareket etmeleri bildirildi. Fakat bu tedbirlerin uygulanması Rusya'nın tutumunu değiştirmemekte ısrar etmesi üzerine gerçekleşemedi. Rusya, göçmenlerin herhangi bir zorluk çekmeden göç etmeleri için bir çalışma yapmadığı gibi, göçmenler de yaz veya kış demeden bir an önce kendilerini Osmanlı topraklarına atmak istiyorlardı. Çok sayıda Kafkasyalı sahillere toplanmış ve gemi beklemeye başlamışlardı. Bazen aylarca gemi bulmak için bekliyorlardı⁸³.

Gerçekten Kafkasyalılar, Karadeniz limanlarına sürüler halinde yığılmışlardı. Çok acıklı koşullarda, sapır sapır ölürek, onları Trabzon'a ya da Samsun'a götürecek Osmanlı gemilerini beklemekteydiler⁸⁴.

Aynı yıllar içinde Kafkasya'dan olduğu gibi Kırım'dan da gerçekleşen yoğun göçler sırasında, Kırımlılar da Karadeniz limanlarında, özellikle Yalı Boyu'nda 6-7 ay kendilerini Osmanlı Devleti'ne götürecek gemileri bekliyorlardı. Bu zavallıların büyük bölümü açlık, hastalık ve soğuk yüzünden hayatlarını kaybetmişlerdi. Rıhtım ve iskele boylarında aylarca gemi bekleyenler, olan paralarını da yiyip bitirdikten sonra humma ve lekeli humma gibi bulaşıcı hastalıklar sebebiyle büyük oranda telef oluyorlardı. Ancak, sağ kalmayı başarabilenler, Karadeniz'in azgın fırtınalarını aştıktan sonra Osmanlı topraklarına çıkabilmişlerdir⁸⁵.

Aynı şekilde, Osmanlı Devleti tarafından da belli giriş noktalarında bazen günlerce asıl iskân alanlarına gönderilmeyi bekledikleri oluyordu. Bu ise yer sorununu ve izdiham problemini beraberinde getirmekteydi. Gelenler için karantinahanelerde bile yer bulunamaz olmuştu.

⁸³ Saydam, a.g.e., s.87.

⁸⁴ McCarthy, a.g.e., s.35.

⁸⁵ Ülküsal, a.g.e., s.138-139.

Çerkesleri bir an evvel ülkesinden atmak isteyen Rusya, göçmenleri taşımak için Rus savaş ve ticaret gemilerinin de kullanılması yoluna gitti. Özellikle kış mevsiminde göçlerin yapılması oldukça önemli tehlikeler doğuruyordu. Eski ve dayanıksız kayıklarla yapılan, tahammülünün çok üstünde yolcu taşıyan bu vasıtalar, en ufak bir fırtınada hemen batıyordu. Ancak pek azı yardıma yetişen gemiler sayesinde kurtulabilmekteydi. Günlerce denizde kalan göçmenlerin erzakı bitiyor, açlık, susuzluk, hastalık sonucunda çoğu hayatını kaybediyordu. Bu mevzuda Osmanlı basınında sık sık haberler yer alıyor, resmi yazılara konu oluyordu. Örneğin, Ereğli açıklarında batan bir ticaret gemisinde bulunanlardan 100 kişi, İnebolu önlerinde karaya vuran bir gemide bulunan 451 kişiden 174'ü hayatlarını kaybetmişlerdi. Bunlar, Osmanlı kıyılarına yakın yerde gerçekleşen deniz kazaları olması sebebiyle bilinen hadiselerdi. Ancak, sahillere vuran çok sayıda cesetten, açık denizde pek çok kaza olduğu anlaşılmaktadır⁸⁶.

“Çerkes ve Kabartay ahalisinden olup takım takım Samsun iskelesi”ne çıkarılan göçmenler, buradan karayoluyla gerek Samsun ve çevresine gerek, Amasya, Çorum ve Anadolu'nun iç bölgelerinde iskân edilmek üzere gönderilmekteydiler⁸⁷.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, göçmenlerin taşınmasında İstanbul'da acentaları bulunan yabancı kumpanyalardan kiralanan vapurlar kullanılmıştır. Tersane-i Amire'ye ait vapurların asker sevkinde kullanılması, hükümeti böyle bir tedbir almak zorunda bırakmıştı. Bu şirketlerin başında Lloyd, Fraissinet ve Messageries Maritimes” kumpanyaları gelmektedir. Messageries Maritimes kumpanyası ile yapılan sözleşmeye göre muhacirler %50 oranında tenzilâtlı taşınacaklardı⁸⁸. Ancak eldeki gemilerin çok sayıdaki göçmenin Anadolu'ya taşınmasında yetersiz kalması üzerine Rusya, Avusturya, Mısır ve Yunanistan'dan gemi kiralınması yoluna gidilmiştir⁸⁹.

Varna'ya askeri mühimmat, erzak ve asker götüren beylik vapurları dönüşlerinde muhacirleri ücretsiz olarak taşımışlardır. Yabancı şirketlerin, bulaşıcı ve salgın hastalığa yakalanmış göçmenleri kabul etmek istememesi üzerine, asker

⁸⁶ Saydam, a.g.e., s.88-89.

⁸⁷ BOA, Cevdet Dahiliye, Nr.4150, 5 Ra 1251 (01.07.1835).

⁸⁸ İpek, a.g.e., s.36.

⁸⁹ Kocacık, “Balkanlar'dan ...”, s.144.

sevkiyatının sürmesine rağmen, Tersâne-i Amire, İdâre-i Mahsusa ve Şirket-i Hayriye'ye ait bazı vapurları muhacir sevkine tahsis etmiştir⁹⁰.

Göçmen Komisyonu tarafından muhacirlerin taşıma ücretleri ödendiği gibi, yolcuların yiyecek ihtiyaçları da giderilmeye çalışılıyordu. Bu sebeple, göçmenlerin yolcu ücreti ödememeleri için ellerine birer ilmuhaber verilmiştir. Bütün bu iyi niyetlere karşı, bazı göçmenlerden ellerinde ilmuhaberleri bulunduğu halde ücret talep edilmişti. Yapılan şikayetler üzerine durumları incelenerek haksızlıklar önlenmeye çalışılmıştır⁹¹.

Varna'ya gönderilen gemilerle ilk etapta burada bulunan Çerkes muhacirleri, 1878 Mart'ından itibaren Samsun iskelesine sevk edilmeye başlanmıştır. Ağustos 1878'den itibaren Samsun ve Sinop iskelelerinin artık daha fazla muhaciri barındıramaması üzerine Akçaşehir, Amasra, Bartın, Ereğli, İnebolu, Ünye gibi Karadeniz'in diğer iskelelerine de muhacir sevk edilmiştir⁹².

Rumeli'de başlıca toplanma merkezleri Tuna üzerinde Vidin, Tulça, Kalas, Karadeniz'in batı sahillerinde Köstence, Varna, Burgas, Ahyolu, Batı Trakya'da Dedeağaç, Karaağaç, Kavala ve Selânik gibi liman şehirleriydi. Burgas limanından bazen İstanbul'a bazen de Çanakkale ve Lapseki'ye göçmen taşınmaktaydı. Dedeağaç'taki göçmenler de genellikle İstanbul, Çanakkale ve Lapseki'ye göçmen taşınmaktaydı. Dedeağaç'taki göçmenler de genellikle İstanbul, Çanakkale veya İzmir'e çıkartılmışlardır⁹³.

Yabancı şirket gemilerinden yalnızca göçmenlerin belli merkezlerden İstanbul'a veya Suriye kıyılarında Lazkiye, Beyrut gibi uzak limanlara taşınmasında değil, toplanma merkezlerinden Anadolu'ya taşınmalarında da yararlanılmıştır.

Selânik'te muhacirlerin yığılması, salgın hastalıklara sebep olması üzerine Selânik ve Kavala'dan Mersin, İzmir ve İskenderun gibi Anadolu iskelelerine muhacir

⁹⁰ İpek, a.g.e., s.37.

⁹¹ Kocacık, "Balkanlar'dan ...", s.145.

⁹² İpek, a.g.e., s.37-38.

⁹³ Kocacık, "Balkanlar'dan ...", s.146-147.

sevkedilmiştir⁹⁴. 1880 Eylül'ünde Varna limanından Avusturya, İtalya ve Rusya'ya ait vapurlarla göç edenlerin sayısı yaklaşık 21.000 kişi civarındaydı⁹⁵.

Balkan Savaşı sırasında çeşitli baskılardan dolayı göç eden insanların birçoğu da gemilere binmek için kendilerine yakın Kavala, Selânik, Varna, Dedeâğaç, Burgaz gibi liman şehirlerini tercih etmişlerdir. Selânik limanından başta İzmir ve İstanbul olmak üzere, Anadolu'nun çeşitli sahil vilâyetlerine (Antalya, Mersin, İskenderun ve Suriye limanları) çok sayıda göçmen taşınmıştır. Yunan hükümeti, ele geçirdiği araziye Müslüman Türklerden arındırmak ve mallarını Yunanlılara verebilmek için, Yunanistan'a ait gemilerle göçmenleri ücretsiz olarak taşımıştır⁹⁶.

Balkan Savaşları'nda, göçmenlerin yol açtığı izdihamın azaltılması için, izinsiz olarak İstanbul'a muhacir taşınması yasaklanmıştır. Göçmenlerin İstanbul'a uğratılmayarak Ayastefanos'tan vapurlarla Anadolu'ya sevkleri kararlaştırılmıştır. Fakat alınan tüm önlemlere karşın, göçmenlerin İstanbul'a girmelerine engel olunamamıştır⁹⁷.

2.2.2. Karayolu ile Yapılan Göçler

Osmanlı Devleti'nin karayolu şebekesinde ana yollar, vilayet merkezlerinden İstanbul'a, iskelelere ve demiryollarına uzanan bir yapı arz ediyordu. Ancak, daha önce de belirtildiği gibi, bu yollar oldukça yetersizdi. Uzun mesafeleri kat edebilmek bakımından ihtiyacı karşılamaktan oldukça uzaktı. Dolayısıyla göçmenler karayolu vasıtalarını genellikle, en yakın iskele ve istasyona ulaşmak amacıyla kullanmışlardı⁹⁸.

93 Harbi'nde, Kafkasya'dan göç eden ahalinin bir kısmı karayolunu kullanmıştır. Karayolu ile gelenler, genelde savaş sonunda Osmanlı yönetiminden çıkan Kars, Ardahan ve Artvin dolaylarından göç eden muhacirlerdir. Bu bölgede ilk varış noktası Erzurum olmuştur. Karayolunun kullanılması, göçün aylarca, son derece külfetli bir şekilde geçmesini gerektirmektedir. Göçmenlerin bu sıkıntıyı göze almalarındaki

⁹⁴ İpek, a.g.e., s.39-40.

⁹⁵ Şimşir, a.g.e., C.III, s.LXIX.

⁹⁶ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.54-57; McCarthy, a.g.e., s.159.

⁹⁷ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.60-61.

⁹⁸ İpek, a.g.e., s.33.

etken, bir vasıta ve kapasite sınırlaması olmaması sebebiyle at, katır, merkep, inek ve koyun keçi gibi bütün hayvanları da beraberlerinde getirebilmeleridir⁹⁹.

Kuzey Dobruca'nın Osmanlı birliklerince tahliye edilmesinin ardından müslümanlar büyük kitleler halinde öküz arabalarıyla ve yaya olarak Şumnu ve Varna kazalarına göç ettiler. Varna ve civarına göç eden ahalinin açıkta kalanlarının 25.000 kadarını hayvan ve eşyalarıyla birlikte Balkanlar üzerinden Kırkkilise ve Çorlu taraflarına sevki için Varna'da görevlendirildi. Eşyası ve hayvanı olmayanlar ise deniz yoluyla İzmid ve Mudanya'ya gönderildiler.

Rus birliklerinin ilerlemesi üzerine Filibe halkı da göç kervanına katılarak, karayolu ile Hasköy istikametine yönelmişlerdi. Yolda, Kazakların saldırılarına maruz kalmaları sonucu Rodoplara iltica etmişlerdi.

Rus kuvvetlerinin yaklaşmasıyla Edirne ve çevresindeki halk Tekirdağ, İstanbul, Selânik ve Gelibolu'ya göç ettiler. 20 Ocak 1878'de Rusların Edirne'ye girmesi üzerine Türk göçmenleri, kitleler halinde çeşitli vasıtalarla İstanbul'a akın etmeye başladılar¹⁰⁰.

Karayolunu kullananlar, genellikle yaya olarak veya öküz ya da mandaların kullandığı arabalarla yola koyuluyorlardı. Bu durum ise, göçlerin günlerce uzamasına yol açıyordu. Örneğin Balkan Savaşı sırasında Kırklareli'nden İstanbul'a doğru hicret eden muhacirler 17-18 gün sonra İstanbul'a vasıl olabilmişlerdi¹⁰¹.

I. Cihan Harbi'nde Doğu Anadolu'da Ermeni ve Rus mezâlimleri sonrasında, yaklaşık bir milyon kişi göç etmek zorunda kalmıştı. Doğu'dan gelen muhacirler, Anadolu'daki en kötü araziden geçmek zorundaydı. Bölgede ne yeterince karayolu ne de demiryolu vardı. Yolculuk genellikle at, katır yahut eşek sırtında geçiyordu¹⁰².

⁹⁹ Göçlerin yoğun olduğu dönemlerde, vapurlarda büyük izdihamlar yaşanmaktaydı. Çoğu zaman göçmenler, hayvanlarını ya memleketlerinde terk etmek ya da yok pahasına satmak zorunda kalıyorlardı. Erkan, a.g.e., s.78.

¹⁰⁰ İpek, a.g.e., s.34.

¹⁰¹ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.48.

¹⁰² McCarthy, a.g.e., s.257.

2.2.3. Demiryolu ile Yapılan Göçler

Rusların hızla ilerleyişi karşısında korkuya kapılan Rumeli'deki Türk halkı yığınlar halinde istasyona hücum ederek, tıklım tıklım dolu trenlerle Edirne, Selanik ve İstanbul taraflarına doğru akmışlardı. Panik havasının Filibe ve Tatarpazarcık taraflarına da yayılmasıyla bu kentlerde de yığılmalar olmuştur¹⁰³.

Tuna Vilayeti'nin batı kısımlarından, Plevne, Lofça, Orhaniye, Sofya gibi yerlerden gelen Türk göçmen sellerinin ilk önemli durağı Tatarpazarcık'tı. Tatarpazarcık, Filibe ve Edirne gibi göç yolu üzerinde önemli transit merkeziydi. O tarihte İstanbul demiryolu Bulgaristan'da ancak Tatarpazarcık'a kadar uzanıyordu. Göçmen kitleleri Tatarpazarcık'a kadar arabalarla veya yaya olarak gelerek, oradan öteye İstanbul'a doğru trenle yollarına devam etmek istiyorlardı.

Tatarpazarcık'a göçmen akını 1877 Sonbaharı'nda başlamıştı. Plevne'nin düşmesi (11 Aralık 1877) sonucu Tatarpazarcık tam anlamıyla göçmenlerin istilâsına uğradı. Demiryolu istasyonuna binlerce kadın, çoluk-çocuk yığıldı. Trenlerde yer bulamayanlardan kendilerini raylar üzerine, trenlerin önüne atarak intihara kalkışanlara dahi rastlanıyordu¹⁰⁴.

Hatta yaralı asker ve askeri gereç getirmek üzere görevlendirilen Miralay Cevdet Bey'in Edirne'den Tatarpazarcık'a getirildiği tren muhacirlerce ele geçirilmiş ve hükümet göçmenlerin İstanbul'a getirilmesi emrini vermek zorunda kalmıştı¹⁰⁵. Tatarpazarcık'ta zor durumda olan göçmenlere yollanan trenler ise ara istasyonlarda zorla el konularak geri döndürülüyordu. Hatta direnen bazı memurların ciddi bir biçimde ölümle tehdit edildikleri görülmüyordu¹⁰⁶.

¹⁰³ Şimşir, a.g.e.,C.I, s.273-274.

¹⁰⁴ Kocacık, "Balkanlar'dan ...", s.148.

¹⁰⁵ Şimşir, a.g.e.,C.I, s.268.

¹⁰⁶ Şimşir, a.g.e.,C.I, s.262.

Filibe istasyonunda da yerli ve muhacirlerden 15.000 kadar ahali, çoluk-çocuklarıyla beraber istasyonda kar üstünde yatarak kendilerini götürecek bir tren beklemekteydi¹⁰⁷.

Osmanlı Devleti'nin iyi niyetli bütün gayretlerine rağmen, Rumeli'den yapılan göçler çok zor şartlar altında gerçekleşmekteydi. Vagonların içi, hatta üzeri erkek, kadın, çoluk-çocuk kucak kucağa istif olmuş bir şekildeydi. Soğuktan donarak düşen ve istasyonlarda hasta kalanların sayısı bir hayli fazla idi. Bu sebeple birçok insan açlıktan ve soğuktan telef olmuştu¹⁰⁸.

Tatarpazarcığı ve Filibe'den trenlerle getirilen muhacirler, Edirne'de toplanmakta ve oradan İstanbul'a gönderilmekteydi. Fakat, Tatarpazarcığı ve Filibe'nin Ruslar tarafından işgaliyle birlikte, trenler artık Edirne'nin batısına geçememekteydi.

Bu esnada Meriç vadisinde köylüler yurtlarını terk ederek en yakın limanlara veya istasyonlara gittiler. Bu muhacirlerden istasyonlara yığılanlar açık havada kurdukları kamplarda ısınmak için kağınlarını ve arabalarını yaktılar. Yine bu göçmenler, 9-10 Franga sattıkları öküzlerinin parası ile ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmışlardır. Trenlere binenlerin bir kısmı ise açlık ve soğuktan dolayı yollarda ölmüşlerdir¹⁰⁹.

Kış mevsiminin şiddetini artırdığı sıralarda muhacirler, göresel olarak daha fazla güvenceye sahip olabilmek amacıyla, demiryolu boyunca Osmanlı askerinin kontrolünde bulunan istasyonlara doğru yaya olarak yola koyuldular. Birçoğu yolculuk sırasında demiryolunun yanı başında donarak öldü. Demiryolu güzergâhından geçen gözlemciler, demiryolunun yanı sıra ölü yığınları görmeye alıştılar. Sığınmacılar, ısınabilmek için birbirlerine sokulmuşlar ve bir arada donarak ölmüşlerdi. Birçoğu da istasyon binalarının dışında donarak öldü. Gelen trenlerin hayvan taşıma vagonlarına doldular, vagonların tepesine tırmandılar, açık vagonların (maden cevheri vb. şeyler

¹⁰⁷ Şimşir, a.g.e., C.I, s.269. Bu sırada Müsir Süleyman Paşa, Edirne-Tatarpazarcığı hattında çalışan trenlerin tümüne, asker sevkiyatı için elkonulmasını emretmişti. Ancak, söz konusu trenlere muhacirler doluştuğu için bu emir uygulanamamıştır. İpek, a.g.e., s.27.

¹⁰⁸ Engin, a.g.e., s.181.

¹⁰⁹ İpek, a.g.e., s.35.

taşımakta kullanılan vagonlar) üstüne çıktılar. Akıllarında tek bir düşünce vardı: Bir an evvel kaçabilmek.

“Ellerinde resmi makamlarca imzalanmış, ücretsiz yolculuk yapabileceklerini belirten izin belgeleriyle, her istasyonda gelecek olan trende bulabilecekleri bir kıyıcık köşeciğe zıplamaya hazır, yığınlar halinde beklediklerini size bildirirsem, bu zavallı insanların çektiği sefalet göz önüne gelebilir. Bu arada şunu da belirteyim ki, kadınlar ve çocuklar, her çeşit doğal ihtiyacın zorlamasına karşı direnerek, vagonlarda buldukları yerlerden ayrılmamaktadırlar, çünkü yerlerini başkasının kapmasından korkmaktadırlar. Dolayısıyla ihtiyaçlarını oracıkta görüvermektedirler. Bu yüzden kapalı vagonlardan bazısının içinde havanın katlanılmaz kokusu akla hayale gelebilecek gibi değildir. Ve bu hal güçlü olasılıkla şimdi ortaya çıkan hastalıklar yüzünden gerçekleşmiş ölümlerin birçoğunun asıl sebebidir. Başta çiçek hastalığı olmak üzere hemen hemen her çeşit hastalık göçmenler arasında görülmektedir¹¹⁰.”

1878 Ocak ayında, Çorlu yakınlarında göçmenleri taşıyan bir trenin kaza yapması sonucu 23 kişi hayatını kaybetmişti. Bu durum üç gün boyunca trenlerin sefer yapamamasına yol açmıştı. Çorlu istasyonunda da 20.000 göçmen birikmişti¹¹¹.

Yine 1878 Ocak ayı içinde, Rusların Edirne’ye yaklaşması, şehir halkı arasında paniğe yol açmış, İstanbul’a gitmek isteyenler şehrin istasyonuna yığılmışlardı. Filibe ve İslimye hatlarında çalışan trenlere Ruslar el koyduğundan, Edirne hattına ait trenler ise yüzbinlerce insanın nakline kâfi gelmediğinden “düşman geliyor” feryadıyla göçe çıkan o mahşeri kalabalığın önüne geçmek de imkansızdı. Bu durumda vagonlar tıklım tıklım doldurulduğu gibi, yanlardan asılanlar, vagonların üzerlerine çıkanlar da epey yekün teşkil ediyordu. İstanbul’a iki saatte aralıklarla 20-30 vagon dolusu göçmen geliyordu. Bu trenlerin her biri Edirne’den 7-8 günde geldiğinden o kadar gün yağmur veya kar altında kalan muhacirler, yarı donmuş bir vaziyette Sirkeci garına geliyorlardı. Muhacir akını karşısında Sirkeci garı kâfi gelmeyince trenler, getirdikleri muhacirleri Yedikule civarında da boşaltmaya başladılar¹¹².

¹¹⁰ McCarthy, a.g.e., s.88-89.

¹¹¹ Şimşir, a.g.e., C.I, s.325.

¹¹² İpek, a.g.e., s.55.

Balkan Savaşı sırasında da, göçmenlerin bir kısmı demiryoluyla nakledilmişti. Taşımacılıkta Şark Demiryolu Şirketi'nden büyük ölçüde faydalanılmıştı. Fakat Şark Demiryolları Şirketi'nin, savaş sırasında ve sonrasında naklonulan göçmenlerin nakil ücreti olarak talep ettiği bir milyon kuruş devletçe fazla bulunmuştu. Konuyla ilgili olarak, sevkîyâtın hiçbir emir ve karara dayanmadığı, kumpanyaca bir vesika dahi ibraz edilmediği ve bu yolla gelebilecek göçmenlerin sayısına nispetle, talep olunan meblağın çok fazla olduğu belirtilmişti. Ayrıca bazı muhacirlerden ücret alındığı da tespit edildiğinden bu konuda tahkikat açılmasına karar verilmişti¹¹³.

Gerek gemilerle, gerek trenlerle taşınan göçmenler belli merkezlerde toplanmışlardı. Göçmenler çoğu kez bulabildikleri ilk aracı tercih etmişler, kimi zaman birkaç araç değiştirmek zorunda kalmışlardır. Göçmenler Anadolu'ya naklolunduktan sonra en yakın yerlere yerleşmiş veya yerleştirilmişlerdir.

Göçlerin başlangıcında ulaşım ve geçici iskan giderlerini karşılayabileceğini düşünen devlet, tüm ulaşım giderlerini yüklenmiş, fakat önceden çok sayıda göçmenin gelebileceği hesaplanmadığından, ulaşım giderlerinin yarısını göç edenlerden alma yoluna gitmiştir. Bu konuda 1877 senesinde ulaşım giderlerini devletin ödeyeceğine dair belgeler olmasına karşın, daha sonraki yıllarda bu giderlerin yarısının göçmenlerden alındığını belirten belgeler bulunmaktadır¹¹⁴.

Ancak göçmen yığınlarının azaldığı dönemlerde ya da pek yoksul bir biçimde çok zor şartlar altında hicret edenlerin yol masrafları devletçe karşılanmaya çalışılmıştır. Nitekim "Bosna ve Hersek ahalisinden hicrete teşebbüs edenlerin temin-i sevk ü iaşeleri zımında lâzım gelen mesârifin" devletçe karşılanması kararlaştırılmıştır¹¹⁵.

2.3. MUHACİR KOMİSYONLARI

1772 yılından itibaren, Osmanlı Devleti'ne doğru başlayan ve çeşitli aralıklarla artış ve azalma gösteren göçmen akını sırasında önemli güçlüklerle karşılaşmıştır.

¹¹³ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.62.

¹¹⁴ Kocacık, "Balkanlar'dan ...", s.150.

¹¹⁵ BOA, İrade Hususi 92/22 B 1318 (06 Mart 1901).

Gerek III. Selim ve gerek II. Mahmut zamanlarında göçmenlerin iskân işleri, yeni vatanlarına intibak meselesi, iktisadi, sosyal, kültürel sorunların devlet tarafından nasıl çözümlendiği hakkında bilgimiz pek sınırlıdır. Kesin olarak müşahede edilen durum ise, devletin muhacirlere yakın ilgi göstermesine rağmen, göçmen işlerini özel bir teşkilata bağlamamış olmasıdır¹¹⁶.

Osmanlı Devleti'ne göç eden muhacirlerin iskân olunması ya doğrudan doğruya Bâb-ı Âli tarafından sınırdaki eyaletlere zaman zaman gönderilen talimatlara göre hareket ediliyor veya muhacirlerin kendilerinin bizzat devlete müracaatları¹¹⁷ üzerine yapılan yardımlarla yürütülmeye çalışılıyordu. Göçmenlerin iskanı ile normal idari organlar uğraşıyor ve merkezden gelen emirler doğrultusunda müsait olan yerlere yerleştiriliyorlardı.

Bu arada 1860'lı yıllara kadar, göç eden nüfus bu tarihten sonra meydana gelen göçlere nazaran, daha sınırlı sayıda olduğundan, halkın katkısı bazı acil ihtiyaçların giderilmesini temin edebiliyordu. Gerçekten, şehir, kasaba ve köy halkının, mal ve mülkünü terk etmek zorunda kalan insanlara olağanüstü yardımlarda buldukları görülmüştür¹¹⁸.

1834 tarihinde, Divan-ı Hümayun'dan Çerkes Göçmenleri için bir karar çıkarıldı. Çerkes ve Kabartay topraklarından Anadolu'ya gelen göçmenlere ziraat ile meşgul olmaları için arazi dağıtılmıştı. Bu arazilerden "tapu resmi" alınmamış, âşar ve diğer vergilerden de üç yıl muaf tutulmuşlardı.

Çerkes göçmenleri ile ilgili olarak düzenlenen ilk ayrıntılı iskan talimatı 1846 tarihlidir. Talimatta, göçmenlere ödenen yevmiyenin miktarı, ödeme şekli ve diğer

¹¹⁶ Ahmet Cevat Eren, **Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, ilk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler**, İstanbul 1966, s.39.

¹¹⁷ Göçmenlerin iskânlarının gerçekleştirilmesi sırasında, ferden veya belli bir topluluğu temsilen devlete yapılan müracaatların hükümet tarafından dikkate alınarak çözümlenmeye çalışıldığını gösteren pek çok arşiv vesikası mevcuttur. Eskişehir'den Rumeli Muhacirleri namına Ahmet imzasıyla gelen telgraf, bu duruma bir misal olarak gösterilebilir. Telgrafın mütealasından sonra gereğinin yapılması için muhacirin komisyonuna gönderilmiştir. BOA, BEO Hüdavendigâr, Giden 144, Nr. 17853 15 Mart 1318 (28 Mart 1902).

¹¹⁸ Saydam, a.g.e., s.102.

ayrıntılar tespit edilmişti. Bir kişi için üçer kuruş yevmiye ödenmesi kabul edilirken, ödemelerin ilgili bölgelerin “emval sandığı”ndan karşılanacaktı. Bu göçmenlerden vergi talep edilmemiş, “hane, levâzımat tedariki, asayiş ve istirahatleri” konusu da dikkate alınmıştı¹¹⁹.

Kırım Savaşı’ndan sonra gelmeye başlayan muhacirlerin iskân işleriyle ilgilenen en üst makam Ticaret Nezareti’dir. İskânın esaslarını belirleyen bir talimatnâme Ticaret Nezareti’nce hazırlanıp üst makama sunulmuştur. Resmen 16 Ağustos 1854 tarihli tebliğle kurulan Şehremaneti de Ticaret Nezâreti ile birlikte göçmen işleriyle meşgul olmuştur. Şehremaneti, modern belediyeciliğin gerektirdiği hizmetlerin yanı sıra, maliyeye ait olan vergi ve resimlerin toplanması işi de bu kuruma yüklenmişti. Bu kadar yoğun görevlerin içerisinde bir de göçmenlerle ilgili meselelerin çözülmesi dahil edildi ki, Şehremanetin bu kadar yoğun işleri kaldırmaya teşkilat yapısı elverişli değildi. Tüm olumsuzluklara rağmen Şehremaneti İstanbul’a gelen muhacirlerle ilgili problemlerin çözümü için büyük ölçüde gayret gösterdiği de bilinmektedir.

Şehremanetin muhacirlere hizmeti İstanbul ile sınırlı olup buraya gelen muhacirlerin içlerinde fakir olanların gemi nakliye ücretlerinin ödenmesi, geçici iskân mahallinin tespiti ve düzenlenmesi, yevmiye tahsisi, yiyecek, giyecek, ev eşyası, kışlık odun, kömür gibi ihtiyaçların giderilmesi, Anadolu’ya veya Rumeli’ye gönderileceklerin sevk edilmeleri gibi konulardan ibaretti.

İstanbul’da, göçmen işleriyle ilgilenen bir başka kurum da Zaptiye Nezâreti idi. Bu daire de gelenlerin karşılaştıkları meseleleri çözmek için diğer dairelerle birlikte çalışmakta, hatta muhacir masraflarını karşılamak maksadıyla bütçesinden para ayırmaktaydı. Bu durum işlerin yürütülmesinde çok başlılığın yaşandığını göstermektedir.

Eyaletlerdeki iskân faaliyetleri de yine Ticaret Nezâreti’nin kontrolünde olarak taşra yöneticileri tarafından çözümleniyordu. Hükümet tarafından gerekli talimâtlarla

¹¹⁹ Ömer Şen, “Osmanlı Devleti’nde Kafkas Göçmenleri Sorunu (1834-1870)”, **Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi**, İstanbul 1997, s.126.

birlikte tayin edilen özel memurlar, organizasyon işlerini yürütmek üzere vilayetlere gönderilmekteydi¹²⁰.

2.3.1. Muhacirin Komisyonu

Ancak 1859 yılından itibaren bilhassa Kafkasya'dan başlayan kalabalık göç dalgaları karşısında Şehremanetinın çaresiz kalması üzerine 5 Ocak 1860'ta bir muhacir komisyonunun kurulması teklifi uygun görülerek karar altına alındı. Bu komisyon, Yakın Çağ tarihimizin ilk kurulan göçmen komisyonuydu¹²¹.

Komisyonun başkanlığına Trabzon Valisi Hafız Paşa getirilmiştir. Komisyon faaliyetlerini "Hamidiye" vakıf dairesinde yürütüyordu¹²². Komisyonun kurulması ile ilgili irade aşağıda yer almaktadır.

Şehremanetinın Meclis-i Âli-yi Tanzimat'a havale buyurulup leffen takdim olunan bir kıt'a tezkeresi hülâsa-yi müedâsında Dersa'adet'e tevârüt etmekte olan Çerkes ve Nogay muhâcirlerinin mesâlih-i vakı'aları emanet-i müşârü'l-ileyha marifetiyle rüyet ve tesviye olunmakda ise de bunlar için olunan masarifin rüyet-i muhasebesiyle icmallerin tanzim ve takdimi gibi umur-ı hesâbiyelerinin tesviyesi zımnında bir zât ile ma'iyetine lüzumu mikdar ketebenin me'muriteyine lüzum gösterilmiş olmasıyla keyfiyet lede'l-mütâlâ'a ma'lûm-ı âli-i vekâletpenâhileri buyurulduğu üzere muhâcirin-i merkume bu evanda pek kesret üzere tevarüt etmekte olduklarından bunların hin-i vürudlarında münasip mahaller tedarik ile müsafereten ikame ve iyvaları ve yevmiyelerinin itâsı hususâtı sairelerinin tesviyesi ve badehû mahal ve mevâkı'i münâsebeye i'zâmları keyfiyeti başlıca bir iş olup Şehremaneti'nin ise zaten mesalihi kesret ve müzâheme üzere olduğundan bu hususatın cümlesini hakkıyla ve tamamiyle ifaya hali müsait olamayacağı hasebiyle Dersa'adet'e gelenlerin yerleştirilmelerine ve gidecekleri yerlere i'zâmlarına tevzi ve tayinâtlarına kemâkân emânet-i müşârü'l-ileyha ve Zaptiye Nezâret-i behiyyeleri taraflarından dahi ihtimâm ve nezâret olunmak üzere hem bunlara dair olacak muhaberât ve mekâtebâta merci'i mahsus olmak ve hem de bunlar haklarında devletçe bildiriğ buyurulmakta olan ihsanât-ı seniyyeden başka efrâd-ı ahâli taraflarından dahi istek edenlerin diledikleri miktar mu'avenet etmeğe me'zun oldukları ilân olunması mutasavver olduğundan bunun üzerine vuku' bulacak ia'neye umumiyeyi dahi kabz ve sarf etmek ve bu yolda sarf-ı nakdiyeye himmet edeceklerin isim ve miktar-ı ia'nelerini bi'l-kayd Ceride'yi Hâvâdis ve Takvim-i Vekayi'e derc ile neşr ettirmek ve münasib bir zatın riyaseti tahtında olarak tayin buyurulacak mahallere beher yevin içtima eylemek üzere bir komisyon teşkil

¹²⁰ Saydam, a.g.e., s.102-103.

¹²¹ Eren, a.g.e., s.58.

¹²² BOA, İrade, Meclis-i Mahsus, Nr. 696.

olunarak şimdiki kadar bunların hakkında olunan muamelâta dair yazılan evâmîr ve tahrîrât ve suret-i iskânları hakkında akdemce tanzim olunmuş olan talimât dahi malûmat olmak üzere mezkûr komisyona itâ olunması lâzime-yi halden görülmekle bu suret ned-i sâmi-yi âsâfânelerinde dahi tasvib ve tensib buyurulduğu halde icray-i iktizâsı babında emr ü ferman hazret-i velî'ül-emrindir. Fi 7 Cemadiel-ahir Sene 1276¹²³.

Büyük kitleler halinde Osmanlı Devleti'ne göç edenlerin düzenli bir şekilde yerleştirilmesi için büyük hizmetler gören, hatta muhacirlerden kimsesiz olanları durumlarına göre sanayii, idadi, askeri okullara gönderme, yetişkin kızları evlendirme, manevi evlâtlık verme, hür oldukları halde zorla köle tutulanların durumunu araştırmak üzere Şeyhülislâmlığa gönderme gibi işlerle uğraşan komisyonun sağladığı fayda çok büyük olmuştur¹²⁴.

1875 yılında, göçmen işlerinin hafiflemesi üzerine komisyon lağv edildi. Muhacir işleri, Zabtiye Nezâretine bağlı bir heyet tarafından yürütülmeye başladı¹²⁵.

1860'ta kurularak 1875'e kadar görev yapan tek bir göçmen kuruluşu varken, 1877'den sonra birden çok göçmen komisyonları aynı anda görev yapmıştır¹²⁶.

2.3.2. İdare-i Umumiyye-i Muhâcirîn Komisyonu

18 Haziran 1878'de kurulan bu komisyon, Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle artan göçmenlerle ilgili konuları çözmekle görevli bir kuruluştur. Komisyona bağlı olarak "İdâre-i Umûr-ı Hesâbiye" ve "İdâre-i Umûr-ı İskâniyye" şubeleri bulunacak, ayrıca belediye daireleri dahilinde İstanbul'da 20 şube açılacaktı.

Komisyonun genel olarak görevleri arasında şunlar yer alıyordu:

"Dersaadet Muhacirin İdâresi Talimatı"nın hükümlerine uygun olarak muhacirlerin her türlü işlerini yürütmek, muhacirin daireleriyle haberleşmek, muhacir işlerine ait hususları tespit etmek ve gerekli tedbirleri almak, "Umûr-ı Hesabiyye" ve

¹²³ BOA, İrade, Meclis-i Mahsus, Nr. 696.

¹²⁴ Saydam, a.g.e., s.114.

¹²⁵ Kocacık, "Balkanlar'dan ...", s.158.

¹²⁶ Erkan, a.g.e., s.98.

“Umûr-ı İskâniyye” şubeleri ile vilâyet komisyonlarında sual ve isti’zân olunan işler hakkında karar vermek hususlarını içeriyordu. Komisyon, Cuma günü dışında haftanın her günü toplanıyordu¹²⁷.

1879 yılından itibaren komisyonun masrafları tamamen bütçe tarafından karşılanmaya başlamıştır. Zira, muhacirler için eskisi gibi yardım toplanamıyordu. “İdare-i Umumiyye-i Muhâcirîn Komisyonu” ile “İ’âne-i Muhâcirîn Encümeni”nin tüm masraflarının tamamen hazineden karşılanması üzerine 3 Ağustos 1879’da adı geçen komisyonlar birleştirildi¹²⁸.

İdare-i Umumiyye-i Muhâcirîn Komisyonu’nun, görev yaptığı dönemde, göçmenlerin işlerini yürütmek üzere kurduğu alt şubeler şunlardır: İdâre-i Umûr-ı Hesâbiyye Şubesi, İdâre-i Umûr-ı İskâniyye Şubesi, Devâ’ir Şubeleri, Sevk-i Muhâcirîn Komisyonu, Muhâcirîn Umûr-ı Sıhhiyye Komisyonu¹²⁹.

İdare-i Umumiyye-i Muhâcirîn Komisyonu, 19 Eylül 1894 tarihinde göçmen sayısındaki azalma sebebiyle lağvedilerek, 1860 öncesindeki uygulamaya dönmüştür. Komisyon üyelerinden bazıları emekliye sevk edilirken bir kısmı da çeşitli nezâretlerin kadrolarına kaydırılmıştır¹³⁰.

2.3.3. Umum-ı Muhâcirîn Komisyonu

1878 yılında II. Abdülhamit’in başkanlığında Yıldız Kasr-ı Hümayûnu’nda kurulmuştur. Komisyonun vazifeleri muhacirlerin iskân ve iâşe işleriyle ilgili genel kararlar almak, göçmenlerin memleketlerine veya Anadolu’ya gönderilmeleri esnasında iskân mahallerini tespit etmektir. 1878 Nisan ayında lağv edilen komisyonun azaları, II. Abdülhamit tarafından taltif edilmiştir¹³¹.

¹²⁷ İpek, a.g.e., s.69.

¹²⁸ İpek, a.g.e., s.70.

¹²⁹ Bu şubeler ile ilgili olarak bkz. İpek, a.g.e., s.71-73.

¹³⁰ Erkan, a.g.e., s.116-117.

¹³¹ İpek, a.g.e., s.73.

“İdâre-i Umumiyye-i Muhâcirîn Komisyonu’nun yanında, ikinci olarak böyle bir komisyonun kurulması, özellikle 1878 yılındaki yoğun göçler esnasında büyük artış gösteren sorunlara bağlamak gerekir. Komisyonun başkanlığını bizzat II. Abdülhamit tarafından yapılması, padişahın göçmen işleriyle çok yakından alakadar olduğunu ve sorunların bir an evvel çözülmesini arzu ettiğini göstermektedir¹³².

2.3.4. İâne’i Muhâcirîn Encümeni (Muhâcirîne Mu’âvenet Cem’iyyeti)

Muhacirlerin İstanbul’a akın etmesi üzerine Meclisteki Milletvekilleri Bursa mebusu Rıza Efendi’nin başkanlığında, 20 üyeli “Muhâcirîne Mu’âvenet Cem’iyyeti” kurulmuş ve Mebusan Meclisi’nin 13 Şubat 1878’de kapatılmasından sonra II. Abdülhamit’in himayesi altında Muhâcirîn Encümeni adıyla görevini sürdürmüştür¹³³.

Komisyonun başlıca görevleri; göçmenler için yardım toplamak, göçmenlerin iâşe ve hastane masraflarıyla yevmiyelerini ödemektir. İstanbul’daki pek çok göçmenin bu tür ihtiyaçlarıyla yevmiyeleri bu komisyon vasıtasıyla giderilmiştir¹³⁴. Bu cemiyet bir taraftan muhacirler için yardım toplarken öte yandan her gün sırayla azalardan 4 kişi Sirkeci İskelesi’nde gece gündüz muhacirlere hizmet vermeye çalışıyordu¹³⁵.

Komisyonun görev yaptığı 1878 yılı başında 1879 senesi Nisanına kadarki dönemde toplamış olduğu yardım miktarı 14.783.547 kuruş iken göçmenlere harcadığı ise 15.406.141 kuruştur¹³⁶. Nisan 1878’e kadar umumu muhacirin komisyonu bağlı olarak çalışan komisyon 1879 Ağustos’unda İdare-i Umûmiyye-i Muhâcirîn Komisyonu ile birleştirilmiştir.

2.3.5. Muhâcirîn İâne Komisyonu

Osmanlı-Rus Savaşı’nda Rus ordularının Tuna’yı geçmeleriyle birçok Müslüman ve Hıristiyan tebanın göç etmesi üzerine, 29 Temmuz 1877’de Şehremaneti

¹³² Erkan, a.g.e., s.118.

¹³³ İpek, a.g.e., s.74 ve Erkan, a.g.e., s.121.

¹³⁴ Erkan, a.g.e., s.121.

¹³⁵ İpek, a.g.e., s.74.

¹³⁶ Erkan, a.g.e., s.122.

başkanlığında kurulmuştu. Komisyonun dokuz maddelik bir nizamnamesi mevcuttu. Haftanın her günü toplanan komisyon üyeleri fahri olarak çalışıyorlardı. Komisyon görevlerini şu şekilde sıralamıştı:

- Göçmenlerin müslüman veya hıristiyan olmasına bakmaksızın refahlarını temine çalışmak.
- Göç etmiş ahaliye ve bundan sonra da göç edeceklere yardım yapmak ve iskân bölgelerini tespit etmek.
- Komisyonun her bir üyesi göçmenlerin bulunduğu yerlerde bir sokaktan sorumlu olacak ve orada tespit edeceği yardıma muhtaç göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılayacaktır.
- Komisyon üyeleri sorumluluk bölgelerinde hasta tespit ettikleri takdirde, eğer yerinde tedavisi mümkünse oraya doktor götürecektir, değilse hasta göçmenleri Gureba Hastanesi'ne sevk edecekti.
- Göçmenlere yapılacak yardımların harcamaları tutanaklarla sağlam olarak tespit edilecektir.
- Göçmenlerden hali vakti uygun olanlara birer iş temin edilecektir. Sanat erbabı olan göçmenlere iş için sermaye olarak elde edilecek hasıllardan bir miktar verilecektir¹³⁷.

Umum muhacir işlerinin Şehremaneti'ne ilhaki sebebiyle 25 Şubat 1878'de lağvedilerek mal varlığı Şehremaneti'ne devredilmiştir¹³⁸.

2.3.6. Milletlerarası Muhacirlere Yardım Komitesi

İstanbul'a muazzam bir göçmen akımının başlaması sonucu halkın yardıma takatı kalmamıştı. 10 Ocak'tan 20 Ocak'a kadar, on gün gibi kısa bir sürede 80.000 göçmen İstanbul'a gelmişti. Bu durumda, muhacirlere yardım toplamak amacıyla bir "Milletlerarası Yardım Komitesi"nin 21 Ocak 1878'de kurulmasına ve dünyaya çağrıda bulunulmasına karar verildi¹³⁹.

¹³⁷ Erkan, a.g.e., s.120-121.

¹³⁸ Erkan, a.g.e., s.76.

¹³⁹ Bilal Şimşir, Rumeli'den Türk Göçleri, C.I, s.45.

Avusturya-Macaristan konsolosunun başkanlığını yaptığı komisyon, 83 azadan müteşekkil idi. Azaların on ikisi konsolos, yirmisi tüccar, on beşi banker, beşi yabancı muhabir, geriye kalanları da İstanbul'daki şirket, kurum temsilcileri ve serbest meslek sahibi kişilerden oluşuyordu. Kurucular arasında Türk yoktu¹⁴⁰.

Komite yardım toplayıp muhacirler arasında dağıtımını temin etmek için üç alt komite oluşturmuştu.

- Avrupa Ahalisini Teşvik Komitesi
- Dersaadet Ahâlisini Teşvik Komitesi
- İcraat Komitesi

Komite, 24 Ocak 1878'de İstanbul'daki muhacirlere yardım edilmesi yolunda Dünya kamuoyuna çağrıda bulundu. Bu çağrı neticesinde, başta Avrupa devletleri olmak üzere, çeşitli devletlerden yardım gelmeye başladı. 1879 Nisan ayına kadar komite toplam 30.204 lira 61 kuruşluk yardım toplamıştı¹⁴¹.

Elde edilen yardım paraları ile 14 fırın çalıştırılmış, muhacirlere üç milyon tayin dağıtılmış, yaralı ve hasta muhacirlerin tedavisi için 770 yatak kapasiteli 9 hastane açılmıştır. Bunun yanında muhacirlere nakdi yardımlar yapılmıştır. Ayrıca masrafları komiteye ait olmak üzere, muhacirler kamu menfaatine yol tamiri ve benzeri işlerde çalıştırılmışlardır. Komite İstanbul'daki Hıristiyan ve Müslüman muhacirlerin yanı sıra Rodop, Rodos, Şumnu, Burgaz, Edirne, İzmir ve Ankara'daki muhacirlere de yardım göndermiştir.

Komiteye gönderilen yardımların azalması üzerine, tayinat dağıtımını azalttı ve 31 Mayıs 1878'de bazı tayinatların dağıtımını durdurdu. Bu tarihten itibaren komisyon, hasta muhacirler ile Rodop ve Rodos'taki muhacirlerin acil ihtiyaçlarını gidermek yönünde kaynaklarını kullandı. Nihayet 9 Nisan 1879 tarihinde komisyon feshedildi¹⁴².

¹⁴⁰ İpek, a.g.e., s.76.

¹⁴¹ Şimşir, a.g.e., C.II, s.47, 205.

¹⁴² İpek, a.g.e., s.77.

2.3.7. Sermâye-i Şefkat-i Osmaniyve (Turkish Compassionate Fund)

Rumeli’de Müslümanların gördükleri mezalime dair gelen telgraf haberleri Londra’da insanların vicdanında tesir meydana getirdi. Büyük bir servete konan Bourdett Coutts adlı zengin bir İngiliz’in, ünlü İngiliz yazar Charles Dickens’in tavsiyesiyle, basın yoluyla öncülük yaptığı bu yardım komitesi, 1878 yılının Şubat ayında Londra’da kurulmuştur¹⁴³. İngiltere’de toplanan aynı ve nakdi yardımlar İstanbul temsilcisi Layard’a gönderiliyordu. 9 Şubat 1878’e kadar gönderilen yardımın miktarı 24.000 İngiliz Lirası’nı buluyordu. Cemiyet tüm gelirlerini İngiltere’den toplamıştır¹⁴⁴.

Cemiyet İstanbul’da kendisine tahsis edilen fırınlarda günde 10.000 göçmene tayinat dağıtıyordu. Hilâl-i Ahmet Cemiyeti’nin kurduğu göçmen kadın hastanesinin de masrafları bu cemiyet tarafından karşılanmıştır¹⁴⁵.

2.3.8. Muhacirîn Komisyon-u Alîsi

1894 yılında, “İdare-i Umumiye-i Muhacirîn Komisyonu”nun lağv edilmesi sonucunda bir müddet, göçmen işleri geçmişte olduğu şekilde Dahiliye Nezâreti ve Şehremaneti’nce yürütülmüştü. 1897 yılına kadar ülkeye gelen göçmen sayısının fazla olmaması bu uygulamanın aksamadan yürütülmesine olanak sağlamıştır. Fakat, 1897 yılında Osmanlı-Yunan Savaşı’nın çıkması ve Balkanlar’dan göçlerin yeniden başlaması üzerine, bir göçmen komisyonu kurulması zorunluluk halini aldı. 1897 yılında, Padişah’ın başkanlığında “Muhacirîn Komisyon-u Alîsi” kuruldu.

Komisyonun hazırladığı öneriler Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ’ya gönderilecek ve verilen kararlar uygulanacaktı. Komisyon, göçlerin arkası alınana kadar görevini sürdürecekti.

¹⁴³ Erkan, a.g.e., s.123.

¹⁴⁴ İpek, a.g.e., s.77.

¹⁴⁵ Erkan, a.g.e., s.123.

“Muhacirîn Komisyon-u Alisi” göçmenlerin yerleştirileceği arazileri tespit etmek ve göçmenlerin refahlarını sağlamak üzere bir alt komisyonun kurulması için 22 Şubat 1899’da Meclis-i Mahsus-a başvuruda bulundu¹⁴⁶.

2.3.9. Muhacirîn-i İslâmiye Komisyonu

23 Kasım 1905’te kurulan komisyon, münhasıran müslüman göçmenlere hizmet vermek amacını taşıyordu. Komisyonun kuruluşu ve çalışmalarıyla ilgili on sekiz maddelik bir nizamnamesi vardı¹⁴⁷.

Komisyon yoğun göç hareketi sona erinceye kadar görevini sürdürecektir ve haftada üç gün toplanacaktı. Komisyonun başlıca görevleri arasında, çeşitli ülkelerden gelecek Müslüman göçmenler için uygun araziler bulmak, iskân ettirilen göçmenlerin rahatlarını sağlamak ve onlara harcanacak meblâğı temin etmek için çalışmak yer alıyordu. Bu doğrultuda bir kereye mahsus olmak üzere bir yardım kampanyası açılacak ve çeşitli kaynaklardan gelecek yardımların düzgün bir şekilde defterlerini tutacaktı¹⁴⁸.

Komisyon nizamnamesinin 17. maddesi, önemli bir yenilik getiriyordu. Komisyon iskanla ilgili belirlediği kararları ikinci başkan vasıtasıyla, doğrudan doğruya vali, mutasarrıf ve kaymakamlara iletebilecekti. Bu uygulamayla, zaman kaybetmeden, göçmenlerin süratle iskân ettirilmeleri amaçlanmıştı¹⁴⁹.

1326 (1908) senesinden 1336 (1917-18) senesine kadar, on senelik devrede, Devlet salnamelerinde Muhâcirîn İdâresi’ne rastlanmamıştır. Fakat, Balkan Savaşları’yla birlikte yeni ve çok büyük göç dalgasının ortaya çıkması, yeni bir teşkilatlanmayı gerekli kılmıştır. Bunun sonucunda 1914 yılı başlarında Aşâ’ir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umûmisi kurulmuştur. Bu müdüriyetin nizamnâmesinin 8.

¹⁴⁶ Erkan, a.g.e., s.118-119.

¹⁴⁷ Düstur, 1. Tertip, C.VIII, Ankara 1941, s.309-313.

¹⁴⁸ Erkan, a.g.e., s.120.

¹⁴⁹ Madde 17: “Komisyonu Âli’nin tedabir ve icraatı iskâniyeye müteallik ittihaz ve istizan eylediği kararların esas ve fûruatı hakkında doğrudan doğruya vilâyat valilikleri ve lede’l icap mutasarrıflıklarıyla muhaberata mezuniyeti olacak ve hususatı mezkûreye dair muharrerat birinci âzâlık tarafından tasvir olacaktır”. Düstur, 1. Tertip, C.VIII, s.312.

maddesinde; “Umur-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti, aşâirin ihtiyaçlarını tam manasıyla karşılamak ve dışarıdan gelecek göçmenlerin sevk, iâşe ve iskânı muâmelelerini yerine getirmek ve içeriden dışarıya vuku bulacak muhâcerete engel olmakla mükelleftir” hükmü yer almaktadır¹⁵⁰.

20 Kânun-ı Evvel 1335 tarihli tezkere ile “Hollan’da sınıf-ı ahalinin iskân ve iânesi için teşkil eden bir müesseseye ve tedâbir-i kanuniye tevessül edildiğinden ve bu gibi mesailin halli ile iştigal eden cemiyetin mevcut olup olmadığının inbâsı lüzumu arz edildiği halde henüz bir cevaba dester olunamamış” olduğu belirtilen bir tezkereye yazılan cevabi yazıda “şirket şeklinde müessesat mevcut olmadığı” belirtilmiştir¹⁵¹.

1336 yılında (1917-1918) Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti teşkilatı daha da genişletilmiş, çeşitli şubeler oluşturulmuştur.

Bu esnada göçmen ve aşiretlere ait işlerin iyi bir şekilde yürütülmesi maksadıyla, idâreten Dahiliye Nezâreti’ne bağlı “İsti’mar Müdüriyet-i Umûmiyesi” teşkil edilmesi yolunda çalışmalara girişilmiştir¹⁵².

2.3.10. Muhâcirîn-i Müslimeye Muavenet Komisyonu

Harbi Umumi (I. Dünya Savaşı)’den sonra İstanbul ve civarında 50.000’i aşkın muhacir vardır ve bunların 20.000’i pek muhtaç bir durumda bulunmaktadır. 1921 yılında Müslim mülteci ve muhacirlere yardım toplamak ve yapılacak bağışları kabul etmek üzere “Muhâcirîn-i Müslimeye Muavenet Komisyonu” kuruldu¹⁵³.

Muhâcirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu kurulduktan hemen sonra, komisyonun azalarını, görev ve yetkilerini belirten bir nizamnâme yayınlamıştır.

¹⁵⁰ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.106.

¹⁵¹ BOA, DH.UMVM, 86-8 17 Ca 1338 (13 Aralık 1919).

¹⁵² A. Halaçoğlu, a.g.e., s.107. Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umumisi’nin görevi, Cumhuriyet Devrinde önce İçişleri Bakanlığı’na bağlı İskân-ı Muhacirin Umum Müdürlüğü’ne, daha sonra ise İmar ve İskân Bakanlığı’na devredilmiştir.

¹⁵³ BOA, DUİT, 15-2/38 1339.N.27 (4 Haziran 1921).

MUHACİRİN-İ MÜSLİMEYE MUAVENET KOMİSYONU NİZAMNAMESİ¹⁵⁴

5 Haziran 1921

Bâb-ı Âli Sadrazamı

Birinci Madde: Müslim mülteci ve muhacirlere ia'ne cem etmek ve teberruatı kabul eylemek üzere bir komisyon teşkil edilmiştir.

İkinci Madde: Komisyonun fahri olan reisi ile azası meclis-i vûkelaca intihap olunacaktır. İşbu komisyon cem-i ianat nizamnamesinde muharrer kuyudun vareste olarak gerek iane toplamak gerek hibe ve vasiyyet tarikıyla ita olunacak emvali cem ve tevzi veya muhacirlerin ihtiyacatına göre nakde tahvil etmek ve müsamere veya müsabaka veya sergi tertibi gibi teşebbüsata tevessül eylemek suretiyle tahsil edeceği mebaliyi muhacir ve mültecilerin iskan ve iaşe veya sevki ve ziraat ve sanayiye teşvike ve tedabiri sıhhiye ittihazı hususatına sarf edilmek üzere muhacirin müdüriyeti umumiyesi veznesine teslim edilecektir.

Üçüncü Madde: Mebaliğin sureti sarfı komisyon azasından biri tarafından muamelatı idareyi ve şeraiti mahsusayı fenniyeye müdahale etmeksizin indel hace tetkik ve tahkik olunabilecektir. Muh. Müt. Umum. Meskür komisyon azayı tabiiyesinden bulunacaktır.

Dördüncü Madde: Cem olunan ianat ile vuku bulan sarfiyatı mübeyyin cetvel her ay nihayetinde meşru ilan edilecektir. İstihdamı zaruri görülecek katip ve müstehinin için varidatın %5'ini tecavüz etmemek şartıyla ve komisyonun kararıyla hasılatından bir mikdar münasip tefriki caizdir.

Beşinci Madde: İşbu nizamname tarihi mugayirdir.

Altıncı Madde: İşbu nizamname'nin icrai ahkamına dahiliye nazırı memurdur.

İşbu nizamnamenin mevkiyi merriyete vazına irade eyledim.

5 Haziran 1337

¹⁵⁴ BOA, DÜİT, 15-2/39 5 Haziran 1921.

2.4. GÖÇMENLERİN GEÇİCİ OLARAK İSKANLARI

2.4.1. Göçmenlerin Geçici Olarak Barındırıldıkları Yerler

Kırım ve Kafkasya'dan göç eden muhacirlerin, Türkiye'de geçici olarak iskan oldukları yerler, başta İstanbul olmak üzere, Trabzon, Sinop ve Amasra'dır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde muhacirlerin geçici olarak yerleştirildikleri yerler İstanbul, İzmir, Mersin, Adana, Samsun, İskenderun, Suriye'dir. Karadeniz limanlarından ise Sinop, Samsun ve Trabzon'da da göçmenler geçici olarak barındırılmışlardır¹⁵⁵.

Bu şehirlere gelen göçmenler, camii, tekke, zaviye, medrese ve mescid gibi binalara yerleştirilmiştir. Daha sonra yapılan tahkikatlar sonucu, iskana elverişli yerlere nakledildiler. Fakat, bütün bu çalışmalar yeterli olamamış, muhacirlerin bir kısmı korunmasız ve açıkta kalmıştır. Umumi binalarda izdiham nedeniyle çeşitli sorunlarla karşılaşılınca muhacirler, İstanbul çevresine ve Anadolu'ya sevk edilmeye başladı.

Muhacirler çoğunlukla, iskele ve gara yakın olması sebebiyle Yeni Camii, Ayasofya Camii, Sultan Ahmet Camii, ayrıca barınmaya elverişli olmamasına rağmen Küçük Ayasofya, Sokullu Mehmet Paşa, Nuri Osmani ve Süleymaniye camiilerine yerleştirilmişlerdir. Camilere yoğun bir şekilde göçmen yerleştirilmesinden dolayı, ölüm oranları artmış, tifo gibi salgın hastalıklar baş göstermiştir. Bu sebepten dolayı muhacirlerin bir kısmının çadır ve barakalara çıkarılması kararlaştırılmıştır¹⁵⁶. Göçmenlerin sağlık durumlarını iyileştirmek için "Göçmen Sıhhiye İşleri Şubesi" mevcut hastaneler dışında, yeni hasta kabul yerleri açmak zorunda kalmıştır. Ayrıca göçmenlerin Gureba Hastanesi'nde ücretsiz tedavi edilmesi sağlanmıştır¹⁵⁷.

Muhacir akını karşısında tekke zaviye ve medreselerin yanı sıra, okullara da muhacir yerleştirmek zorunda kalmıştır. Sıbyan, Rüştüye, Numune ve Sultani gibi

¹⁵⁵ Kocacık, "Balkanlar'dan ...", s.148.

¹⁵⁶ İpek, a.g.e., s.59.

¹⁵⁷ Kocacık, "Balkanlar'dan ...", s.155.

okulların büyük bir kısmına yerleşim olmuştur. Bu nedenle 1878 başlarında eğitim-öğretim büyük ölçüde felce uğramıştır. Maarif Nezareti'nin tekrar eğitim öğretimin başlatılabilmesi için yaptığı teşebbüsler sonucu okulların bir kısmı tahliye olunmuştur. Eğitim öğretime mani olmamak için, göçmen yerleştirilmiş olan okulların mahallinde bulunan "muhacir şubelerinin" buradaki muhacirleri Anadolu'ya sevk edilmesi kararlaştırıldı. Bu teşebbüsler sonucunda düzenli eğitim öğretime geçilebilecekti¹⁵⁸. Muhacirlere miri arazilerden başka vakıf araziler ve boş araziler de verilmiştir. Boş arazilere yerleştirilen göçmenler, bu arazileri işleyip tarıma açarak aynı zamanda ülke ekonomisine de katkı sağlamışlardır¹⁵⁹. Muhacirleri barındırmaya elverişli yalı, köşk, konak gibi bütün binalar sahiplerinin rızasına bakılmaksızın muhacirlere tahsis edildi. Ayrıca, şehir halkından kudretlerinin yettiği ölçüde muhacirleri meskenlerinde misafir etmeleri istendi. Bazı hayırseverler bina ve meskenlerini herhangi bir ücret talep etmeksizin muhacirlere verirken, bazı mülk sahipleri de kira karşılığı muhacirlere vermişlerdir¹⁶⁰.

Mahalli idareler, muhacirlere verilen araziler üzerine, birer ikişer odalı konutlar inşa edilmesini sağlamakla sorumluydular. Ev yapımında kullanılan, devlete ait ormanlardan sağlanan kerestelerden hiçbir ücret alınmıyordu¹⁶¹. Muhacir iskanına elverişli bulunan binalara muhacirlerin yerleştirilmesinde pek fazla güçlükle karşılaşılmamıştır. Diğer taraftan bazı hanelere yerleştirilen muhacirler, mülk sahipleri tarafından sokağa atılmışlardır. İdâre-i Muhâcirin Komisyonu bu gibi hareketlere teşebbüs edilmemesini ihtar etmek zorunda kalmıştır.

Açıkta kalan göçmenlerin yerleştirilebilmesi için ormanlardan da faydalanmak suretiyle barakalar inşa ettirildi. Muhacirlerin çiftliklere ve hâli arazilere yerleştirilmesi

¹⁵⁸ İpek, a.g.e., s.63.

¹⁵⁹ Adil Adnan Öztürk, "Rumeli'den İzmir'e Yapılan Göçler (1878-1912)", *Tarih ve Toplum*, C.XXX, 1998, s.58.

¹⁶⁰ İpek, a.g.e., s.65. Balkan Savaşları sırasında da özellikle İstanbul'da göçmenlerin geçici olarak barındırılması esnasında evler kiralanması yoluna gidilmiştir. Fakat ev kiralama işinin çok pahalı olması sebebiyle kiralanmış evlerin sahiplerine teslim edilmesine karar verilmiştir. Bkz. Halaçoğlu, a.g.e., s.70.

¹⁶¹ Öztürk, a.g.m., s.58.

yoluna gidildi. Ayrıca humbarahâne, tophâne, şimkeşhâne ve saraylara da muhacir yerleştirildi¹⁶².

Göçmenlerin geçici yerleşim sırasında en çok ihtiyaç duydukları şey, barınmadan sonra, yiyecek ve giyecek maddeleri olmuştur. Bu konuda şehremânetince birçok defa ilanla halktan, makbuz karşılığı yatak, yorgan ayrıca, yakacak, gömlek, elbise gibi giyecek eşyası bağışı istenmiştir. Fırınlardan ekme toplatılarak göçmenlere dağıtılmıştır¹⁶³. Bu yardımların dışında göçmenlere iki kuruş gündelik de veriliyordu. Örnek olarak Tolçi'den gelen göçmenlere günde iki, az nüfuslu ailelere ayda otuz, kalabalık ailelere ayda kırk kuruş ev kirası yardımı yapılmıştır. Fakat bu yardımlar düzenli bir biçimde devam edememiştir¹⁶⁴. Osmanlı Devleti'ne sığınan insanların tahmin edilenden çok daha fazla olması sebebiyle, göçmenlere verilen yevmiyenin uzun süre devamını önlemiştir. Göçmenlerin geçici olarak yerleştikleri cami, mektep, hâne gibi yerlerin civar sakinleri de göçmenlerin sürekli olarak ekme, yatak-yorgan, lamba gibi ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Bu arada hükümetçe erzakın düzenli dağıtılabilmesi için, göçmenlerden hemşehri ve akrabası bulunanların, tanıdıkları nezdine gitmeleri halinde haber vermeleri istenmiştir. Ayrıca göçmenlerin Anadolu'ya sevkleri sırasında, yollarda kalanların durumunun bildirilmesi ve bu gibi yalnız ve kimsesiz göçmenlerin Sultan Ahmet Camii'ne gönderilmeleri tebliğ edilmiştir¹⁶⁵.

Devletçe yapılan yardımların yanında, kısa sürelerle kurulan komiteler de göçmenlere yiyecek ve diğer yardımları yapmışlardır. İstanbul'da 14,5 ay faaliyet gösteren Milletlerarası Yardım Komitesi, gerek yurtiçinden, gerekse yurtdışından yardımlarla üç milyon tayin dağıtmış, on dokuz fırın açılmasını sağlamıştır¹⁶⁶. Hükümet sadece Osmanlı ülkesindeki göçmenlere değil, ecnebi devletlerinde bulunan göçmenlere de mali yardım yapmak için çalışmalarda bulunmuştur¹⁶⁷.

¹⁶² İpek, a.g.e., s.68.

¹⁶³ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.79.

¹⁶⁴ Kocacık, "Balkanlar'dan ...", s.155-156.

¹⁶⁵ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.81.

¹⁶⁶ Kocacık, "Balkanlar'dan ...", s.156.

¹⁶⁷ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.81.

İstanbul'da göçmenlere devletin gündelik ve ilaç gideri olarak üç milyon kuruş vermesi gerekmektedir. Oysa bu miktarın ancak %10'u verilebilmiştir. Devlet gerekli yardımı yapmadığı göçmenleri gündelikle resmi daire ve işyerlerinde çalıştırma, dul kadınlara ve muhtaç kimselere belli miktarda ücret verme, yine kadınları askerlere çamaşır dikme gibi işlerde çalıştırma yollarını deneyerek, göçmenlerin devlete fazla yük olmamalarına, onların refahlarını sağlayabilmeye çalışmıştır¹⁶⁸.

İstanbul'a gelen muhacirlerin yerleştirilmesinde müşkilat çekilmesi üzerine Darüşşafaka'nın tedrisata mâni teşkil etmeyecek şekilde boşaltılan yerlerine muhacir yerleştirilmesi benimsenmişti. Buraya diğer yerlerden farklı olarak kimsesiz ve dul muhacir kadınlar ile yetim muhacir çocukları yerleştirilmişti¹⁶⁹.

2.4.2. Hilal-i Ahmer (Kızılay)'in Faaliyetleri

XIX.yy'da Avrupa'da Kızılhaç ve Kızılay teşkilâtlarının kurulmasını sağlayacak bazı düşünceler ve çabalar görüldü. Harp hasta ve yaralıların ve onlara hizmet edenlerin tarafsızlığının ve korunmalarının milletlerarası hukukla güvence altına alınması düşüncesi, özellikle Henry Dunant'ın 1862 yılında "Bir Solferino Hatırası" isimli eserini yayınladıktan sonra, hasta ve yaralı askerlere yardımda bulunmanın bir insanlık borcu olduğu fikri kabul edilmeye başladı. 1863 yılı Ekim ayında Cenevre'de gayr-ı resmi bir toplantı yapıldı. 1863 yılı kararlarına resmi bir şekil vermek üzere 8 Ağustos 1864'te Cenevre'de, 16 devletin katılımıyla bir kongre düzenledi. 22 Ağustos 1864 yılında Cenevre sözleşmesi imzalandı¹⁷⁰.

Alınan kararlar arasında savaşan devletlerin kuracakları can kurtarma teşkilatı, hastaneler, sağlık personeli ve gönüllü hemşirelerin sivil halk ve yaralılara yapılacak yardımlarla ilgili hükümler yer almaktaydı. Ayrıca, kurtarıcı teşkilatın çalışanları ve hastahaneleri için belirli ortak bir işaret (beyaz zemin üzerinde kızılhaç) kabul edildi. Osmanlı Devleti 5 Temmuz 1865'te Cenevre Sözleşmesi'ni imzalamıştır. 22 Ağustos

¹⁶⁸ Kocacık, "Balkanlar'dan ...", s.157.

¹⁶⁹ İpek, a.g.e., s.63.

¹⁷⁰ Mesut Çapa, "Kızılay (Hilâl-i Ahmer Cemiyeti)", *Basılmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 1989, s.1-2.

1864 tarihli sözleşmeyi tekrar gözden geçirmek üzere, 11 Haziran ve 5 Temmuz 1906 tarihinde Cenevre’de yapılan toplantı sonunda 6 Temmuz 1906’da Cenevre Sözleşmesi’nin nihai protokolü teşkil edildi¹⁷¹.

Sırp ve Karadağ seferleri ve ardından Rus Harbi sırasında, Türk askerlerine yardım edecek kızılhaçlara benzer bir cemiyetin varlığına duyulan ihtiyaç kendini açıkça hissettirmişti. Cenevre’deki Uluslararası Kızılhaç Komitesi’ne yapılan müracaatla devletlerin birçoğu, özellikle Türkler ile savaş halinde bulunan Rusya, kızılhaça riayet etmek şartıyla Hilâl-i Ahmer işaretinin kullanılmasını kabul etti. 14 Nisan 1877’de resmen Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti teşkil edildi. Her ne kadar 1877 yılı Kızılay’ın kuruluş tarihi olarak kabul ediliyorsa da, esaslı ve sürekli bir teşkilâtın ortaya çıkması 1911 yılına rastlamaktadır¹⁷².

Kızılay’ın kurulmasının ardından her taraftan, özellikle İslâm ülkeleri ve Hindistan’dan yardım gelmeye başladı. Toplam 72.583 Osmanlı lirasına ulaşan yardımın 61.000 lirası, Haziran 1878 sonuna kadar, yaralı ve hasta askerlerle göçmenlerin ihtiyaçlarına sarf edildi. Kalan kısmı, cemiyetin esas sermayesini oluşturdu. Rus harbinin sona ermesinden sonra, Kızılay’ın kalan parası Osmanlı Bankası’na yatırılarak, 1897 Türk-Yunan Savaşı’na kadar Kızılay’ın faaliyetlerine ara verildi. Savaşın başlamasıyla Teselya Harbi’nde yaralanan askerlerin gelmeye başlaması üzerine, heyet yeniden oluşturulmuş ve gerek yurt içinden ve gerek yurtdışından yardım toplamaya ve orduda hizmet görmeye başlanılmıştır.

Fakat II. Meşrutiyet’in ilanına kadar Kızılay sürekli olarak hiçbir vakit faaliyette bulunamadı. II. Meşrutiyet’in ilk bir buçuk senesi içinde Kızılay’ın yeniden kurulması için gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra “Hilâl-i Ahmer Cemiyeti”nin ihyaen teşkiline başlandı¹⁷³.

Asli vazifesi yaralı ve hasta askerlere hizmet vermek olan cemiyet, kendisinin muhacirlerin acılarına da derman olmak zorunda olduğunu hissetmiştir. 1877 yılı göç

¹⁷¹ Çapa, a.g.e., s.2-3.

¹⁷² Çapa, a.g.e., s.4-6.

¹⁷³ Çapa, a.g.e., s.7-9.

hadiseleri sırasında, muhacirlere maddi ve ayni yardımlarda bulunduğu gibi, muhacir hastalarına da mahsus olmak üzere Gülhâne, Çinili Köşk, Paşabahçe, Şemsi Paşa, Tunuslu, Humbarahane, Sirkeci ve Takiyüddin Paşa hastanelerini kurarak göçmenlerin hizmetine sunmuştur¹⁷⁴.

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Sepetçi Köşk Kampı'ndaki geçici mutfak vasıtasıyla Sirkeci Garı'na gelen muhacirlere çay, çorba ve ekmek dağıtmıştır. Aynı zamanda göçmenlerin ihtiyacına sarf edilmek için iki defa beşer bin, sonra 10 bin, daha sonra da 50 bin lira tahsis edilmiştir. Cemiyet genelde İstanbul'da hiç akraba ve tanıdıkları bulunmayan, cami-mescid gibi yerlere sığınmış göçmenleri kapsamaktaydı. Göçmenlerin iâşeleri için para yardımı yapılmasının yanı sıra cemiyetçe giyecek ve yiyecek konusunda da yardımda bulunulmuştur. Ahali tarafından cemiyete verilen hırka, entari, don, gömlek, çorap, havlu, çarşaf, yatak, yorgan gibi eşyalar fakir göçmenlere dağıtılmıştır. Hilâl-i Ahmer'in kadınlar kısmı da 10.411 göçmene hırka, boyun atkısı, fanila, entari, don, gömlek, çorap, kundura dağıttığı gibi, göçmenler arasında doğum yapmış kadınlara loğusa takımları vermişti. Bu yardımların yanı sıra cemiyet hastanelerden başka, seyyar sağlık ekipleri de tayin etmişti¹⁷⁵.

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti İstanbul'dan başlıca, Gelibolu, Selanik ve Dedeoğaç'ta bulunan ve Anadolu'ya giden göçmenlere de yardım elini uzatmıştır. Anadolu'nun çeşitli illerinde bulunan göçmenlere de yardım yapılabilmesi için Bursa, Aydın, Ankara ve Konya Hilâl-i Ahmer merkezlerine talimat gönderilmiştir. İhtiyaç üzerine Bursa'ya 600, Konya'ya 200 ve İzmir'e 3000 lira nakdi yardım yapılmıştır¹⁷⁶.

2.4.3. Muhâcirlerde Görülen Salgın Hastalıklar

Göç sırasında ortaya çıkan en büyük problemlerden biri de, hastalıklar ve bunun sonucu meydana gelen ölümlerdi. Göçmenleri bekleyen en büyük tehlike salgın hastalıklardı¹⁷⁷.

¹⁷⁴ İpek, a.g.e.,s.96.

¹⁷⁵ İpek, a.g.e.,s.78.

¹⁷⁶ Halaçoğlu, a.g.e., s.81-84.

¹⁷⁷ Erkan, a.g.e.,s.86-87.

Yurtlarından sürülerek göçe zorlanan Çerkeslerin ve diğer Kafkaslıların en büyük düşmanı, beslenme yetersizliğinden dolayı görülen hastalıklardı. Çerkesler, Rus denetimindeki limanlarda, gerçek anlamda gemilere istif edilmişlerdi. Kendilerine ne bir yardım sağlanmış ne de yiyecek ve içecek cinsinden bir şey verilmişti. Muhacirler daha uğradıkları ilk Osmanlı limanında, örneğin Trabzon'da, çiçek, tifüs, kolera ve iskorbütten yüksek oranda telef olup, hayatlarını yitirdi. 1863 yılının kışında, Trabzon'da günde yirmi ile elli arasında Çerkes yaşamını yitiriyordu. Bahar aylarının en çetin dönemlerinde bu rakam günde 500 muhacirin ölmesine kadar yükselmişti. Samsun ve Sinop gibi diğer limanlarda karaya çıkanlar da benzer bir kaderi paylaştılar¹⁷⁸.

Osmanlı Devleti, Çerkeslerin bu kitlesel göçüne kesinlikle hazırlıksız yakalandı. Ülkede sağlık koşulları olağan üstü şartların yaşanmadığı dönemlerde bile, yeterli bir düzeyde olmaktan uzaktı. Devletin yaşadığı mali bunalım, göçmenlere para yardımı veya yiyecek-içecek sağlanması konusunda olanakları çok olumsuz bir biçimde kısıtlıyordu¹⁷⁹.

Özellikle tifüs ve kolera gibi hastalıkların tedavisinde güçlükler çekiliyordu. Bir arada yaşayan göçmenler arasında bu hastalıklar süratle yayılıyordu. Bir yandan beslenme, temizlik ve ısınma yetersizliği, diğer yandan ilaç ve sağlık personeli meselesinde ortaya çıkan güçlükler, söz konusu hastalıkların önlenmesini imkansızlaştırıyordu. Görevliler tek çare olarak toplu halde bulunan muhacirleri çeşitli yerlere sevk ederek dağıtmakta buluyorlardı¹⁸⁰.

Ellerinde bulunan üç beş doktoru ve bulabildikleri ilaçları göndermek dışında Devlet fazla bir şey yapamıyordu. Çiçek ve tifüs hastalığının tedavisi, o dönemde henüz dünyada da bulunabilmiş değildi. Göçmenlerin ise çeşitli yerlere sevk edilmesi problemi çözmeye yetmediği gibi hatta bazı durumlarda sorunun daha da büyümesine yol açıyordu. Çerkezler Trabzon'a gelirken, kendileri ile birlikte birçok hastalığı da getirmişlerdi. Koşullar bir aralık öylesine kötüleşmişti ki Trabzon'un bütün halkı, kenti

¹⁷⁸ McCarthy, a.g.e., s.38-89; Saydam, a.g.e.,s.178.

¹⁷⁹ McCarthy, a.g.e., s.39. Caddeler ve sokaklar perişan derecede pis durumdadır. Yiyecek kıtlığı yaşanmakta ve satılmakta olan yiyeceklerin fiyatları sürekli yükselmektedir. Yakacak ise hemen hemen hiç yoktur. Bütün bu haller sefaleti artırmakta ve hastalığın yayılmasına olanak sağlamaktadır. İbid.

¹⁸⁰ Saydam, a.g.e.,s.178.

terk etti. Ticaret hayatı tümüyle felce uğradı ve ekmek kıtlığı baş gösterdi. Samsun'da da benzer bir durum yaşanmaktaydı. Olağan zamanlara göre daha az ekmek bulunabiliyordu. Çünkü bu kentteki fırıncılar, göçmenlerin getirdiği tifüs ve çiçek hastalıklarına yakalanmamak için şehirden ayrılmışlardı. Çerkeslerin iskan edildiği her yerde yerli müslümanlar arasında da böylesine yüksek sayıda ölümler meydana geldi. Göçmenler kırsal alana dağıtılıp iskân edilmelerinin ardından kamplarda yoğunlaşmış hastalığı yaydılar¹⁸¹.

Kırım göçmenlerinin akıbeti de aynı oldu. İltica edenlerin durumu çok kötüydü. Vapurlardaki yoğun insan kalabalığı ve gayr-ı sıhhi koşullar nedeniyle kolera, veba ve tifüs salgını baş gösterdi. Türk hükümeti bu vapurların kıyıya çıkışını yasakladı. Salgının yayılmasından endişe ediliyordu. Kıyılarda bekletilen binlerce Nogay mahvoldu. Türkiye'ye ulaşabilenler ise, karantinadan geçmek için özel bölgelere yerleştirildi¹⁸².

93 Harbi sırasında, muhacirlerin yoğun bir biçimde toplandıkları Edirne'de de salgın hastalıklar ortaya çıktı. Edirne'de özellikle muhacir kadınlarına tıbbi hizmet vermek üzere iki hastane kurulmuştu. Hastanedeki hasta kadınlar, özellikle ateşli silahlarla veya mızraklarla yaralanmış, Kızanlık, Karapınar ve Eskizağralılardan meydana gelmekteydi¹⁸³.

Çadırlarda yaşayan muhacirler temizlik kurallarına riayet edemiyorlardı. Tuvaletlerin çadırların yanı başında bulunması nedeniyle, insan sağlığı korunamıyordu. Varna'da muhacirlerin ve askerlerin meydana getirdiği izdiham ve sokakların pisliği, şehirde, tifo, sıtma, humma gibi hastalıkların ortaya çıkmasına sebep oldu. Batı Trakya ve Rodoplar bölgesindeki muhacirler, çok kötü sağlık şartları altında barakalarda, kulübelerde, hangar veya ambarlar ile terk edilmiş meskenlerde barındırılıyordu. Muhacirler için Gümülcine'de muhacirlere bir hastane tesis edilmiştir. Fakat ödenek

¹⁸¹ McCarthy, a.g.e., s.42. 2000 kadar Çerkes göçmeni, iskan olunacakları Uşak'a sevk edildiklerinde, taşıyıcısı oldukları dizanteri hastalığını yerli halktan 500 dolayında kişiye de bulaştırdılar. Hastalığa yakalanan yerli halktan 200 kişi hayatını kaybetti.

¹⁸² Firuzoğlu, a.g.m., s.692.

¹⁸³ Yollarda Rus ve Bulgarlar tarafından yaralanan göçmenler, askeri hastanelerde tedavi olunmaktaydılar. Fakat bu hastaneler kafi gelmemekteydi.

yetersizliğinden Ağustos-Aralık 1878 tarihleri arasında Gümülcine’de 20.000 göçmen hayatını kaybetti¹⁸⁴.

Hastalıklar daha çok yetersiz beslenme, aşırı izdiham, temizlik kurallarına riayet edilmemesinden kaynaklanıyordu. Bunun yanı sıra, cenazelerde meydana gelen artış yüzünden, defin yapılmış bir mezar birkaç gün sonra yeniden açılarak yeni defin işlemleri gerçekleştiriliyordu. Çürüyen ceset parçaları etrafa saçılmakta, bu durum ise hastalıklara davetiye çıkarmaktaydı. Edirne örneği bu konuda çarpıcı bir niteliğe sahiptir. Edirne’nin Fransız konsolosu Flesh’ten Fransız Dışişleri Bakanı’na gönderilen bir raporda belirtildiğine göre, Edirne civarında sayılamayacak kadar çok göçmen mezarı bulunmaktaydı. Sayılarının fazlalığından cenazeler güzelce gömülememekte, bunun sonucunda, gelen geçenlerin de şahit olduğu korkunç manzara oluşmaktaydı. Şehrin köpekleri, düzgün bir biçimde gömülmemiş bu cesetlere üşüşerek, parçalamaktaydı¹⁸⁵.

Ruslarca, Bulgarlarca öldürülen göçmenlerin sayısına göre, hastalıklar nedeniyle hayatını kaybeden muhacirlerin sayısı çok daha fazla idi. Edirne’de toplanan 45.000 göçmenin 16.000’i tifüse yakalandı. Bazı dönemlerde göçmenler arasında günde 100-120 arasında kişi hayatını kaybediyordu. Yine Avrupalı tabiplerin verdiği rakama göre 1878 Nisan ayında İstanbul’da 160.000 göçmen birikmiş ve bunların 18.000’i hayatını kaybetmişti. Bu çile kurbanlarına hekim bakımı ve ilaç sağlama konusunda Osmanlı Devleti’nin aczi pek belli idi. Hastanelerinde 1895 gibi geç dönemde dahi sadece 169 hekimin bulunduğu bir imparatorlukta hekim sayısı ya da ilaç hiçbir zaman istenen düzeyde mevcut değildi¹⁸⁶.

Sıhhiye Nezareti, 20 Ağustos 1877 tarihli gazetelerde İstanbul’daki tabip ve eczacılara çağrıda bulunarak hasta muhacirlerin tedavisinde yardımcı olmalarını istemişti. İstanbul’un muhacir istilasına uğramasının hemen ardından, muhacirlere

¹⁸⁴ İpek, a.g.e., s.45-50.

¹⁸⁵ Şimşir, a.g.e., C.III, s.243.

¹⁸⁶ McCarthy, a.g.e., s.92.

sağlık hizmeti veren birçok hastane kuruldu¹⁸⁷. Gerek İstanbul gerekse diğer geçici iskân merkezlerinde hekimler, büyük bir özveri sergileyerek hizmette bulunmuşlardır. 1878 yılında Trabzon'da salgın hastalık zuhur ettiği haberi alınması üzerine, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'den Binbaşı Rıza ve Eczacı Kerim Efendiler Trabzon'a gönderilmişlerdi¹⁸⁸. Ancak bu kez göçmenler arasında çiçek hastalığı salgını ortaya çıkınca, Mustafa Efendi isimli bir sağlık memuru gerekli aşıları yapmak üzere Trabzon'a gönderildi. İstanbul'daki hastanelerde çalışan doktor ve hastabakıcılar çok zor şartlar altında çalışmışlardı. Nitekim Fransız hastanesindeki 18 hastabakıcıdan 6'sı, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin gönderdiği hekimlerden 12'si ve diğer yardım kuruluşlarının vazifelendirildiği hekimlerin 7'si hastalıklara yakalanarak hayatını kaybetmişti¹⁸⁹.

1877-78 Savaşı'nda, çiçek, tifo ve sair hastalıkları, muhacirler arasında ölüme yol açan en büyük etmenlerdi. Balkan Savaşlarında bu hastalıklara "kolera" da eklendi. Adı geçen hastalığın temas haricinde, sular aracılığıyla yayıldığı, bunun için özellikle umuma açık yerlerde suların kaynatılarak kullanılması gerektiği, çeşitli tarihlere yayınlanan tamimlerde belirtilmişti¹⁹⁰.

¹⁸⁷ 93 Harbi sırasında İstanbul'da muhacirlerin sağlık işlerine bakmak için kurulan hastaneler için bkz.

İpek, a.g.e., s.95-106.

¹⁸⁸ Erkan, a.g.e., s.86.

¹⁸⁹ İpek, a.g.e., s.106.

¹⁹⁰ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.101.

BÖLÜM III

GÖÇMENLERİN ESKİŞEHİR'E İSKÂN EDİLMESİ

3.1. ESKİŞEHİR'İN KONUMU, COĞRAFİ YAPISI VE YER ŞEKİLLERİ

Eskişehir, İç Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatısında yer alır. İl, kuzeyden Karadeniz, kuzeybatıdan Marmara, batı ve güneybatıdan Ege bölgeleri ile komşudur. Seyitgazi ilçesinin küçük bir bölümü Ege, Sarıcakaya ilçesinin tümü, merkez ve Mihaliççik ilçelerinin bir bölümü ise Karadeniz Bölgesi sınırları içinde bulunur. Böyle olmakla birlikte Eskişehir, coğrafi karakterini genellikle, büyük bölümüyle mensubu bulunduğu İç Anadolu Bölgesi'nden alır¹.

Eskişehir, Türkiye topraklarının %1,8'ini kaplamaktadır. İl yeryüzü şekilleri içinde ovaların payı %26 dolayında iken dağların payı ise %22 civarındadır. %94'ü tarıma elverişli niteliktedir².

Dağların denizden yüksekliği 1100-1250 metredir. Şehrin batı ve güney-batı kısmında Türkmen Dağı yer alır. Kuzeyde Bozdağ ve onun devamında Sündiken Dağları, güneyde Kırkkız (Kırgız) Dağı ve doğuda Sivrihisar dağları il sınırları içinde yer alan belli başlı dağlardır³.

Türkmen Dağı ve Emirdağ kütleleri arasında, yüksekliği ortalama 1200-1300 metre arasında değişen yaylalar uzanır. Bu yaylaları da kuzeye doğru Domaniç Dağı ve Uludağ izler⁴. Sivrihisar Dağları üzerinde de yayla bulunur. Yaylalar, il topraklarının %0,6 gibi çok küçük bir bölümünü kaplamaktadır⁵. Bozdağ ve Sündiken Dağları'nda da yaylalar mevcuttur.

¹ Yurt Ansiklopedisi, "Eskişehir", C.IV, İstanbul 1982, s.2815.

² Cahit Işık – Kenan Şanlıer, *Sosyo-Ekonomik Gelişmede Eskişehir Nereden Nereye*, Eskişehir 1988, s.3.

³ Eskişehir Valiliği, *Cumhuriyetin Onbeşinci Yılında Eskişehir*, İstanbul 1938, s.23.

⁴ Suzan Albek, *Dorylaion'dan Eskişehir'e*, Eskişehir 1991, s.4.

⁵ Yurt Ansiklopedisi, s.2829.

Eskişehir'in belli başlı ovaları; Porsuk, Sarısu ve Yukarı Sakarya Ovaları'dır. Porsuk Ovası, Kütahya il sınırından başlar, Porsuk Çayı'nın yatağı boyunca kuzeydoğu yönünde uzanır, şehir merkezinden geçip, doğuya yönelir ve Ankara ili sınırlarına kadar sokulur. Ova, Kütahya il sınırından Eskişehir il merkezine dek oldukça eğimli, dar bir vadi şeklindedir. Kent merkezine yaklaştıkça genişlemeye başlar, Muttalip ve Sultandere köyleri arasında ovanın genişliği 13 km'ye ulaşır. Doğu'da Çavlum Köyü yakınlarında daralır ve 1 km'ye dek iner. Bu boğazın ardından yeniden genişler ve en geniş durumunu Sepetçi ve Fevziye köyleri arasında kazanır. Bu bölgede ovanın genişliği 21 km'ye ulaşır⁶.

Eskişehir ili, Sakarya ve Porsuk havzaları ile bu havzaları kuşatan dağlardan oluşur. Bu yüzden, il toprakları, ana vadiler ve bu vadilerle birleşen çok sayıda küçük vadilerce parçalanmış durumdadır. Sakarya Vadisi ve Porsuk Vadisi bölgenin ana vadilerini teşkil eder. Sakarya Vadisi'nin Orta-Sakarya Vadisi'nde birkaç yerde vadinin genişliği 40 ile 50 metreye kadar inmekte, hatta bu sahalarda vadi, kanyon haline gelmektedir⁷.

Eskişehir'in en önemli akarsuyu Sakarya Nehri'dir. Sakarya Nehri'nin çok sayıdaki kolları arasında en önemli Porsuk Çayı'dır. Eskişehir bölgesinin detaylı bir haritası üzerinde akarsular incelendiğinde, geçici akarsu yatakları ile daimi akarsular arasında büyük bir tezaadın mevcut olduğu görülür. Sayısı onu geçmeyen daimi akarsular yanında, geçici akarsu yataklarının sayısız denecek kadar çok olması daimi ve geçici akarsuların birbirinden farklı faktörlerle faaliyete geçtiklerini gösterir⁸.

Aralık-Mart döneminde, Aralık ayından itibaren düzenli ve bol kış yağmurlarının yağmasıyla akarsu yataklarındaki sular çoğalmaya başlar. Mart-Mayıs döneminde, plato ve dağlar üzerindeki karların devamlı olarak erimeye başlaması ile bahar aylarındaki sağanak yağmurlar sonucunda, akarsu yataklarında su miktarı en üst

⁶ Yurt Ansiklopedisi, s.2817.

⁷ Necdet Tunçdilek, "Orta Sakarya Vadisi'nin İktisadi Tarihi Hakkında", İ.Ü.İ.F.M., C.17, s.179.

⁸ Necdet Tunçdilek, "Eskişehir Ovası'nda Akarsuların Rejimi ve Yeraltı Su Durumu", İ.Ü.C.E.D., C.III, S.5-6, 1953-54'ten ayrı baskı, s.156-157; Celal Yüce, **Eskişehir Çevre İncelemesi**, İstanbul 1969, s.12.

seviyeye yükselir. Geçmiş yıllarda, barajların bulunmadığı dönemlerde zaman zaman Mart-Nisan aylarında Eskişehir’de sel baskınları yaşanmıştır⁹.

Yeri gelmişken, Eskişehir’de çok yaygın olarak bulunan yer altı suları hakkında bilgi verelim: Ova sathındaki alüvyon depoları iri çakıl, ince çakıl ve çeşitli kalınlıkta kumlardan meydana gelmekte, ancak bu çakıl depolarının üzerinde 1 ile 3 m kalınlığında bir balçık tabakası bulunmaktadır. Çakıl depolarının kalınlıkları değişmekle birlikte, ortalama olarak 5 ile 6 m civarındadır. Bu yapı İnönü, Oklubalı, Alpu civarında da görüldüğünden, bu çakıl depolarının bütün ova tabanını kapladığını düşündürmektedir¹⁰. Bu sebeple, yüzeyden itibaren 3 ile 4 m derinde ovanın her tarafında bol miktarda su bulunmaktadır¹¹. Tunçdilek, Karacaşehir civarında açılmış bir kuyuda bulunan suların ovaya doğru bariz bir şekilde akış gösterdiğini belirtmektedir. Yine, şehrin Kuzey kesiminde Aşağı Söğütönü Köyü’nde 1951 senesinde açılan geniş bir kuyuda suların çakıl depoları içinde hafif akışlı bir dereyi andırır tarzda ova yönüne doğru aktığı müşâhede olunmuş, aynı zamanda bu akıntı içinde az miktarda balık da bulunmuştur. Bu veriler, çevreden merkeze doğru yer altı su akıntısının mevcudiyetini ve ovadaki su deposunun aynı zamanda bu tip sularla beslendiğini ispatlamaktadır¹². Bu durum Eskişehir’e sulama alanında önemli bir avantaj sağlamaktadır.

Eskişehir’de yüzeye yakın yeraltı suları yanında derin yeraltı suları da çok bol miktarda bulunmaktadır. İnönü’nün batısından Beylikahır’ın doğusuna kadar uzanan büyük bir fay çizgisi üstünde pek çok sıcak ve soğuk su kaynakları dizilmiştir.

Ancak, Eskişehir yöresinin en önemli sıcak suları il merkezinde yer alır.

Eskişehir’de büyük toprak gruplarının tümü bulunmaktadır¹³. Özellikle 100.000 hektara yaklaşan alüvyol ve kolüvyol topraklar, akarsu boylarındaki düzlük alanları kaplamıştır. Genellikle sorunsuz olarak kabul edilen bu topraklar, tarımsal etkinliğin yoğunlaştığı topraklardır.

⁹ Bkz. Necdet Tunçdilek, “1950 Eskişehir Seylâbı Hakkında Tedkik ve Düşünceler”, İ.Ü.C.E.D., C.II, S.3-4, 1952-53’ten ayrı basım, s.173-186.

¹⁰ Tunçdilek, a.g.m., s.164.

¹¹ Necdet Tunçdilek, “Eskişehir Ovası”, **Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul 1950, s.88.

¹² Tunçdilek, a.g.t., s.90.

¹³ Eskişehir’deki toprak türleri hakkında bkz. Tunçdilek, a.g.t., s.95-104.

3.1.1. Eskişehir'in İklimi ve Bitki Örtüsü

Eskişehir, Anadolu'nun üç ayrı bölgesinin, İç Anadolu, Batı Karadeniz ve Akdeniz iklimlerinin etki alanı içine girmektedir. Dolayısıyla bu etkilerin tesirinde ortaya çıkan, kendine özgü bir iklime sahiptir¹⁴. Fakat, konuya yaygın ve hakim bulunan iklim açısından bakıldığında vakit ilde genellikle sert ve karasal bir iklim hüküm sürer. İl kuzey ve güneyinden dağlarla, batıdan ise yüksek platolarla çevrili bulunmaktadır. Bu durum Akdeniz ve Karadeniz bölgeleri iklimlerinin il üzerindeki etkisini sınırlandırmaktadır¹⁵.

Sarıcakaya, Eskişehir'in bir ilçesi olmasına rağmen, iklim bakımından önemli farklılıklar görülür. İlçe, denizden 250 m yüksekliktedir. Topraklarının bir kısmı Marmara bir kısmı da Batı Karadeniz bölgeleri içinde yer alır. Burada her iki bölgenin iklim özelliğinin etkileri görülür¹⁶.

Seyitgazi ve Çifteler İlçesi, Akdeniz ve Ege bölgelerinin hemen sınırında ve yer yer bu bölgelerin sınırları içinde kalmaktadırlar. Bu kısımlarda da iklim özelliklerinde farklılıklar vardır. Keza Mihaliççik İlçesi'nde, Sündiken Dağları yılın altı ayı karlarla kaplıdır. İlçenin kuzeyindeki Sakarya Vadisi'nde ise oldukça ılıman bir iklim hüküm sürmektedir. İlçe merkezinde ise kışın ısı bir hayli düşerken yaz aylarında ise serin yayla iklimi hakim olmaktadır¹⁷. Ancak, bu tür yerel özellikler göz ardı edilerek bir iklim değerlendirmesi yapmak daha makul gözükmemektedir.

Eskişehir'de yıllık sıcaklık ortalaması 10,9°C'dir. En soğuk ayı -2°C ile Ocak ayı ve en sıcak ayı 22°C ortalama ile Temmuz ayıdır. Sıcaklığın 0°'nin altında kaldığı devre 14 Aralık'ta başlamakta ve 9 Şubat'ta sona ermektedir. 14 Şubat'ta 0°'nin üzerine çıkan günlük ortalama sıcaklık 8 Nisan'da 10°'ye varmaktadır. Nihayet 20°'ye 15 Haziran'da erişmektedir. Yaz devresi sırasında 20°C'nin üzerinde seyreden ortalama günlük sıcaklık 2 Eylül'de tekrar 20°C'ye inmekte ve bu tarihten itibaren ortalama

¹⁴ Albek, a.g.e., s.13.

¹⁵ Yurt Ansiklopedisi, s.2824.

¹⁶ Yüce, a.g.e., s.99.

¹⁷ Editör Ali Osman Taşlıca, *Tarihi Kültür, Turizmi ve Folkloru ile Mihaliççik*, Eskişehir 1994, s.9.

günlük sıcaklık 20°C'nin altında seyretmektedir. 7 Kasım'da 10°C'ye inmekte ve 7 Kasım 14 Aralık tarihleri arasında 10°C'nin altına inen ortalama sıcaklık, 14 Aralık'ta 0°C'ye varmaktadır¹⁸.

Eskişehir basınç değişimi ve rüzgarlar bakımından oldukça istikrarsız bir karaktere sahiptir. Gerek mevsimler arasındaki gerek daha kısa devreler içinde meydana gelen değişimlerden, Eskişehir'in tipik bir ara istasyonu karakterine sahip olduğu neticesine ulaşılabilir¹⁹.

Eskişehir'in, çeşitli bölgeler ve iklimler arasında bir intikal sahasında yer almakta olduğunu belirtmiştik. Bu durum yağış rejiminde de müşahade edilmektedir. Her ne kadar üç mevsimi yağışlı geçen bir istasyonun yağış tutarlarının az olması Eskişehir'i İç Anadolu yağış ikliminden ayırmaktadır. Kış ve ilkbahar yağışları ile senelik yağışın %65'i bu devrede düşer. İkinci yarıyı meydana getiren yaz ve güz döneminde yağışlar, senelik yağışların %33,8'ini teşkil eder²⁰.

Bazı yıllarda ortalama yağış 382 mm altında kalmakta ve bu seneler nispeten yağışsız geçmektedir. Buna karşın bol yağışlı seneler mevcut değildir. Eskişehir'de yağışın dağılışı ve miktarı bakımından kuraklığa doğru bir tehlike arzeden, fakat diğer seneler ancak ortalamanın biraz üzerinde yağış alan bir merkez karakterine sahip olmakla, ne tipik Akdeniz iklimi kadar kuraklık tehlikesi ile karşılaşan, ne de yağış fazlalığı ile kurak devre dışında kalabilen bir muntıka olamamaktadır. Eskişehir, diğer İç Anadolu şehirleri ile mukayese edildiği taktirde, içlerinde en az kuraklık yaşayan olma özelliğini taşıdığı görülecektir²¹. İklim ve yağış durumu dikkate alındığında, Eskişehir'in hububat ziraati için son derece müsait bir yapıya sahip olduğu görülür.

Eskişehir yöresi, genellikle İç Anadolu bozkırları ile kuzey Anadolu bir ölçüde de batı Anadolu ormanlarının temasa geçtiği saha üzerinde yer alır. Bu bölgede

¹⁸ Tunçdilek, a.g.t., s.48.

¹⁹ Tunçdilek, a.g.t., s.54.

²⁰ Tunçdilek, a.g.t., s.61.

²¹ Tunçdilek, a.g.t., s.67-71.

ormanlar, biri kuzeyde Sündiken Dağları üzerinde, diğeri güneyde yüksek yerlerde, odacıklar halindedir ve bu adacıkları stepler kuşatmaktadır²².

Sündiken Dağları'nın, güneye bakan (Porsuk Vadisi'ne bakan kısmı) yamaçları 1000 metreye kadar ağaçtan tamamen mahrum ve çıplaktır. 1000 metreden sonra meşe çalılıkları, daha yükseklerde bodur meşeler başlar. 1300 metrenin üzerinde ise seyrek olarak karaçamlar bulunur²³.

Sündiken Dağları'nın Türkmenbaba, Eşekli Türkmen Tepesi ve Bozdağ gibi yüksekliklerinden Sakarya Vadisi yönüne uzanan kısmında, bitki örtüsünde büyük değişiklik görülür. Bu tarafta, meşelerin yerini karaçamlar alır ve 1200 metreye kadar inerler. Bu orman Tandırlar, Dağküplü köyleri arasında çok geniş bir alanda oldukça sıktır. Bundan sonra gene meşeler yer alır. Yalnız 500 metreden itibaren meşelerin arasında kızılçamlar görülür. Bütün Sündiken dağ sırası içinde sarıçamlar ancak Taştepe ve Mihalıççık civarına kadar 1700 metrede bulunmaktadır.

Güney-batıdaki Türkmen Dağı ormanlık alanı ise dağılışı ve sıklık bakımından Sündiken Dağları'na benzer. Yazılıkaya civarında meşeler, çamlar arasında tek tük görülür. Meşeler bu duruma aşırı tahrip sonucunda gelmişlerdir. Fakat yine de, kimi yerlerde çok büyük boyda meşeler korunmuştur.

Eskişehir'in batısında İnönü ile Oklubalı arasında da 1200 metre yükseklikteki tepelerde bodur meşeler ve bunlar arasında karaçamlar bulunur. Daha güneyde Musaözü ve Mollaoğlu köyleri arasında da baltalık şeklinde meşe toplulukları ve yüksek tepelerde karaçamlar tek tük olarak bulunur.

Bu orman adacıklarının çevresini hep bozkırlar kuşatmıştır. Eskişehir'in güneyinde uzanan platolarda ve Çifteler Ovası'nda orman yoktur, karakteristik step bitkileri mevcuttur.

²² Tunçdilek, a.g.t., s.104-105.

²³ Tunçdilek, a.g.t., s.105-106.

Eskişehir ovasındaki bitki örtüsü, Sarısu Porsuk Vadisi'nde 900 m yüksekliğin altında kalan alanda yumak, yayşan ve kekik gibi tipik step bitkileridir. Ağaçlara, Porsuk ve Keskin dereleri kenarlarında rastlanır. Özellikle söğütler, kavaklar ve bazı yerlerde karaağaçlar, ırmak boylarında sık koruluklar oluştururlar²⁴.

Eskişehir yöresindeki ormanların durumu hakkında geçmiş yüzyıllarda gezginlerin gözlemleri ile günümüzdeki durumu karşılaştırdığımızda, orman tahribatının çok büyük olduğu sonucuna varılmaktadır. XVII.yy'da bölgeyi dolaşmış gezginlerden Bertrand de la Broquiere "Geçtiğim her yerde çok büyük, çok güzel her cins meşe ağacı gördüm" der. Yine, XVIII.yy başında, botanikçi Pitton de Tournefort, "Eskişehir'in batısında, güzel çayırların kenarlarında, küçük koruların bulunduğu" bahseder. XIX.yy'da Eskişehir'e gelmiş pek çok gezgin, Söğüt-Eskişehir-İnönü arasında ormanlar olduğunu kaydeder. V. Cuinet Sündiken Dağları'ndan kesilen ve hazırlanan kerestelerin buradan Gemlik'e indirildiğini ve gemi yapımında kullanıldığını anlatmaktadır. İlk kez 1886'da yöreye geldiğinde Radet, bölgede kapkara ormanların varlığından bahseder ve Frigya anıtlarının ormanlar arasında güçlkle görülebildiğini belirtir²⁵. Oysa 1893'te ikinci gezisinde pek çok ormanın yok olduğuna tanık olmuştur. E. Chaput'un bölgede orman alanlarının daralmasına ilişkin değerlendirmesi de insan unsurunun tahribini kabulle birlikte, asıl etkenin iklimsel değişiklikten kaynaklandığı şeklindedir. Öte yandan, pek çok gezginin "bomboş, işlenmemiş topraklar" diye söz ettikleri yerler XIX.yy'ın ikinci yarısından itibaren bölgeye gelecek göçmenler tarafından işletmeye açılacaktır²⁶.

3.2. ESKİŞEHİR'İN TARİHİ

Türkiye'nin en eski kentlerinden biri olan Eskişehir şehrinin temelleri antik çağda kurulan Doryleaum kentiyle atılmıştır. İlkçağ tarihi boyunca birçok kez düşman orduları tarafından tahrip edilmişse de, daha sonra yeniden kurulmuştur. Dışarıdan gelen istilalara karşı koyabilmek için kent en az üç defa yer değiştirmiştir. Önceleri

²⁴ Albek, a.g.e., s.15-16.

²⁵ Nitekim, 1858 yılında Midas Anıtı olarak da anılan Yazılıkaya'yı ziyaret etmek için bölgeye giden Barth ve Mordtmann, sık çam ormanları arasında saklı anıtları göremeden geçip gitmişlerdir.

²⁶ Eskişehir'de ormanların tahribine ilişkin bkz. Tunçdilek, a.g.t., s.110-115 ve Albek, a.g.e., s.16-17.

Porsuk suyunun eseri olan ovanın kenarında kurulan kent, dışarıdan gelecek istilalara karşı dirençsiz bir yapı arz ettiğinden şehrin korunmasında meydana gelen aksaklıklar nedeniyle tahrip edilmiştir. Bunun üzerine ikinci kent Porsuk Ovası'nın gerisindeki plato üzerine çekilerek (şimdiki Karacahisar) kale kent tarzında yapılmıştır. Türkler döneminde daha farklı bir mekan benimsenerek yeni merkez kentin biraz daha güneyine taşınmıştır²⁷.

Eskişehir ili sınırları çevresinde yapılan arkeolojik araştırmalar, ilk yerleşmenin M.Ö.3500 yıllarında ve bugünkü Şarhöyük çevresinde olduğu sonucuna varılmıştır. Arkeologlar, Kalkolitik ve takiben Bakır Çağları'nda (M.Ö.3500-2000), Eskişehir çevresi ve bilhassa Porsuk, Sarısu, Seydisu gibi akarsuların kenarlarında sık yerleşmelerin olduğu sonucuna varmışlardır²⁸. Demircihöyük'teki buluntulara göre Eskişehir çevresinde tarih öncesi yerleşmenin ve kültürün erken kalkolitik dönemine (M.Ö.5500) kadar uzandığı fikri ileri sürülmektedir²⁹.

3.2.1. İlkçağ

Asya ile Avrupa arasında köprü konumunda bulunan Anadolu'da, insanlık tarihi boyunca sürekli akınlara ve önemli yerleşmelere sahne olmuştur. Milattan üç bin yıl önce Anadolu'da Proto Hattilerin kurdukları kent krallıkları mevcuttur. Başkenti Hattuşa (Boğazköy) olan Hitit Devleti M.Ö. iki bin yılında kurulmuştur. Hitit Devleti, M.Ö. 1200 yılında Avrupa'dan, Trakya üzerinden Anadolu'ya inen akıncı kavimler tarafından yıkılmıştır. Bu akınlarda Hint-Avrupa kökenli bir kavim olan Frigler, Anadolu'nun kuzey batısında, Kızılırmak kıvrımı ve daha batısındaki yerlere yerleştiler³⁰.

Frig tarihinde bilinen krallar Gordios ve Midas'tır. Gordios'un gerçekten yaşamış bir kral mı, yoksa başkent Gordion'dan esinlenerek ortaya çıkmış bir efsane kişi adı mı olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bir çiftçi olan Gordios, öküzünün

²⁷ Necdet Tunçdilek, *Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi*, s.5.

²⁸ Eskişehir Valiliği, *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yıl Dönümünde Eskişehir*, Eskişehir 1981, s.42.

²⁹ Y. Emre Heper, "Eskişehir'in Ekonomik Gelişmesinde Lokomotif Sektör Olarak Sanayinin Önemi", *Eskişehir İlinin Ekonomik Gelişmesi Semineri*, Eskişehir, s.30.

³⁰ Albek, a.g.e., s.33.

boyunduruğuna öyle bir düğüm atmıştır ki, asırlarca bu düğümü kimse çözememiştir. Doğu seferine çıkan Büyük İskender'in, kılıcıyla kestiği söylenen kördüğüm, işte Gordios'un bu düğümüdür³¹.

Asurlular M.Ö. VII.yy'ın ilk yarısında batıda Frigya egemenliğine son verdi. Tarihçiler, . Kimmer akınına karşı koyamayan Midas'ın intihar ettiğini belirtmektedirler³².

Eskişehir'de bugüne kadar elde edilen tarihi kalıntılar, bu sahanın Frigler çağında gayet meskun olduğunu, bağ bahçe ve hububat ziraatının tekamülü ile gayet müreffeh bir belde olduğunu göstermektedir³³.

Midas'ın ölümünün ardından Frigler, bağımsızlıklarını kaybettiler. Halk, yerli prenslerinin yönetimi altında hayatını sürdürdü. Bu dönemde gücünü artırmış olan Lidya Kralı Kroizos, Pers istilasına karşı bölgeyi az çok egemenliğinde bulundurmıştır.

Kimmer istilasının ardından Frigler ikinci bir parlak çağ yaşamışlar ve Afyon'la Eskişehir arasında anıtsal yapılar bırakmışlardır.

İran'dan Kızılırmak'a kadar güçlü bir devlet kurmuş olan Pers Kralı Kyros'un Lidya Kralı Kroisos'u yenmesi ve başkenti Sardes'i zaptetmesinin ardından, Ön Asya'nın tamamı Pers egemenliğine geçmiştir. Anadolu'da Pers egemenliği iki asır kadar devam etmiştir. Fakat askeri ve idari planda kalan egemenlik, yerli halkın dini, gelenekleri, dilleri ve ticaret şekilleri üzerinde herhangi bir baskıda bulunmamıştır³⁴.

Büyük İskender, M.Ö. 336 yılında Yunanistan'ı egemenliği altına almış ve Asya seferi hazırlıklarına başlamıştı. Çanakkale üstünden Anadolu'ya geçen İskender, Granikos (Biga Çayı)'un doğu kıyısında Pers ordusunu yenilgiye uğratarak İç

³¹ Eskişehir Valiliği, Eskişehir Yıllığı (1967), Eskişehir 1967, s.91.

³² Albek, a.g.e., s.34.

³³ Necdet Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", İ.Ü.İ.F.M., C.15, S.1-4, İstanbul, 1954, s.189.

³⁴ Albek, a.g.e., s.36.

Anadolu'ya girdi. İskender, M.Ö. 334 kışını Gordion'da geçirdi. İskender İran, Mısır, Hindistan'ı ele geçirdi. M.Ö. 323'te Babil'de öldü³⁵.

Kartacalı kumandan Hannibal, Pun savaşları sonunda Roma'ya mağlup olunca, Anadolu'ya kaçarak Selevkidler sülâlesine sığınmıştır. Bundan sonra Batı Anadolu'da Roma'nın müttefiki Bergama krallığının en parlak dönemi başlar³⁶.

M.Ö. 133 yılında III. Attalos Bergama krallığını veraset yoluyla Roma'ya bırakmasıyla Frigya'nın batısı Roma'nın "Asia" eyaletine dahil olmuştur. Fakat Frigya M.Ö. 120 yılına değin Asia eyaletinin bir parçası olarak kabul edilmedi³⁷.

Pompeius'la mücadele içinde olan ünlü Romalı Kumandan Sezar (Caesar), Teselya galibiyetinin ardından onu doğuda da takip ederek, M.Ö. 48 yılında Küçük Asya'ya gelmiştir. "Asia" eyaletinin vergi sistemlerini ve yönetim usullerini tespit ettikten sonra Sezar, Mısır'a gitmiş, M.Ö. 47'de Küçük Asya'ya geri dönmüştür. Doğu Anadolu'da Kırım Kralı'na karşı yaptığı ve çok ünlü "Veni, Vidi, Vici" sözünü söylediği Zela zaferinden sonra Çanakkale Boğazı'ndan Mısır'a kadar tüm ülkeler Sezar'ın hükmü altına girmiştir³⁸.

Augustus çağında Roma eyaletlerinde yapılan reformlarla yeni bir düzen kurdu. Kesin sosyal ve dinsel kuralları belirledi. Augustus M.Ö. 25 yılında Galatia'yı bir Roma eyaleti olarak yeniden düzenledi. Krallık ünvanını kaldırdı³⁹.

İsa'nın Havarilerinden Aziz Paulus, İsa'nın öğretisini yaymak üzere Küçük Asya'da pek çok yer dolaşmış, bir süre Ephesos'ta kaldıktan sonra İç Anadolu yaylasına geçmiştir. Paulus'un öncülüğünde Batı Anadolu ve Galatia'da Hıristiyanlık kısa sürede yayılmıştır. Bölgede yaşayan Yahudiler, eski Yunan-Roma tanrılarına tapan halk, Roma otoritesiyle birlikte, Hıristiyanlara büyük zulümler yapmışlardır. III.yy sonunda korkunç "Diokletian Katliamı" olmuştur. Putlara tapmayı reddeden Hıristiyan halkın bulunduğu

³⁵ Yurt Ansiklopedisi, s.2834.

³⁶ Albek, a.g.e., s.38-39.

³⁷ Albek, a.g.e., s.39.

³⁸ Albek, a.g.e., s.40.

³⁹ Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası, İnsanlık Tarihine Giriş*, C.I, İstanbul 1994, s.547.

Frigya şehirleri, Roma askerleri tarafından kuşatılıp ateşe verilmiş ve bütün şehir halkı kadın ve çocuklarıyla birlikte yakılmıştır⁴⁰.

311'de İmparator Galerius bir hoşgörü tebliği yayınlarak Hıristiyanlığı resmen tanıdı. 337'de İmparator Konstantin Hıristiyan dinine girdi.

Konstantin, 324 yılında Konstantinopolis kentini kurmasının ardından Roma kenti ikinci plana düştü. Kuzeyden gelen Cermen akınlarıyla yıpranan Batı Roma İmparatorluğu, bu saldırılara daha fazla dayanamayarak 476 yılında yıkıldı⁴¹.

395 yılından sonra Roma'nın ikiye bölünmesinin ardından Eskişehir Doğu Roma sınırları içinde kalmıştı. Bundan sonra Eskişehir ve yöresinde Bizans dönemi başlamaktadır.

Eskişehir ve çevresinde Bizans döneminde birçok yeni kent kuruldu ve bunlar kısa sürede, önemli ticaret merkezleri haline geldi. Bu kentlerden biri Justinianopolis (Sivrihisar)'di. Kenti kuran Bizans İmparatoru Justinianus, Eskişehir yöresine büyük önem veriyordu. Nitekim Dorlaion (Eskişehir) kenti de bu imparator döneminde onarıldı⁴². Orta Anadolu'yu Marmara, Ege ve Akdeniz kıyılarına bağlayan ana yolların kavşak noktasında bulunan kentin yakınında bulunan termal merkez şehre ekonomik ve sosyal zenginlik kattı. Özellikle Bizans İmparatorları İstanbul, İznik-Amurium yolu üzerinde olan bu ılıcaıy dinlenme ve eğlence yeri olarak kullanmışlardır⁴³.

VII. yüzyıla kadar Roma İmparatorluğu'nun en büyük düşmanı, ticari ve askeri üstünlükleri kullanarak Anadolu'ya egemen olmaya çalışan Perslerdir. Ancak, Pers Devleti'ni yıkıp, egemenlikleri altına alan Araplar VII.yy'ın ikinci yarısından itibaren Anadolu'da sık sık görülmeye başladılar. Tarsus'u merkez edinen Arap kumandanları

⁴⁰ Albek, a.g.e., s.42.

⁴¹ Tanilli, a.g.e., C.II, s

⁴² Yurt Ansiklopedisi, s.2834.

⁴³ Halime Doğru, "Mahruse-i Sultanyüki'den Eskişehir'e", **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Sempozyumu**, Eskişehir 1999, Basılmamış Sempozyum Bildirgesi, s.1. Eskişehir istilalara uğramadığı dönemlerde havasının güzelliği ve sıcak su kaynaklarının varlığı ile Bizans İmparatorlarının avlanma ve dinlenme yeri olmuştur. Levent Kılıç, **Türkiye'de Resmi Yapıtlar**, Eskişehir 1998, s.14.

her yıl Anadolu'ya "Gaza"ya çıkmaktadırlar. Constantinopolis ise, Araplar tarafından 673'ten itibaren beş yıl süreyle karadan ve denizden kuşatılmıştır. Arap orduları tarafından ele geçirilen kentler arasında Arapların Edrolya, Duruliye adını verdikleri Dorylaion da vardır⁴⁴. 708'de Abbas Bin Ve'lid, 778'de de Hasan Bin Kaktaba, Dorlaion'u fethettiler. Ancak, Eskişehir yöresinde Arap egemenliği kısa sürdü. Bizanslılar, Eskişehir'i daha sonra tekrar ele geçirdiler⁴⁵.

3.2.2. Selçuklular Dönemi

Abbasiler zamanından itibaren Anadolu'ya sızan Türkmen toplulukları, 1015-1021 yılları arasında Çağrı Bey kumandasında Doğu Anadolu'ya akınlar düzenlediler. 1071'De Selçuklu Sultanı Alparslan, Malazgirt'te Bizans ordusunu mağlup edince, Anadolu'da gerçekleşecek Türk akınlarına engel olabilecek bir güç de ortadan kaldırılmış oldu. 1074'te Süleyman Şah ile Michael arasında yapılan bir anlaşma ile Dorylaion ve Söğüt Türklerin eline geçti⁴⁶. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun hükümdarı Melikşah, Anadolu'da güçlenen Kutalmışoğullarını denetim altına almak isteyince komutanlarından Emir Porsuk'u Dorlaion önlerine kadar göndermişti. Antik ismi Temros olan çaya emir Porsuk'un adı verilmiştir. Günümüzde de çay yine bu isimle anılmaktadır⁴⁷.

Selçuklu Türklerinin Anadolu'da yayılmalarına engel olamayan Bizanslılar, Avrupa Hıristiyanlarından yardım istediler. Bizans, daha 1074 yılında Papa'dan yardım talebinde bulunmalarına karşılık, bir netice elde edememişti. Bununla beraber bu girişimler, Hıristiyan dünyasında, Türklere karşı bir birleşme yarattı⁴⁸.

Bizans İmparatoru Alekxis, 1091'de Papa II. Urban'a başvurarak yardım talebinde bulundu. Bunun üzerine Bizans'a yardım etmek üzere gelen Haçlı Orduları, İzmit yakınlarında Türklere yenildiler. Bu olay, düzensiz birlikler halinde gelen Haçlılara Türklerin kolayca karşı koyabileceği düşüncesinin oluşmasına yol açtı. Fakat

⁴⁴ Albek, a.g.e., s.91.

⁴⁵ Yurt Ansiklopedisi, s.2835.

⁴⁶ Yurt Ansiklopedisi, s.2835.

⁴⁷ Doğru, "Mahruse ...", s.2.

⁴⁸ Yurt Ansiklopedisi, s.2835.

hemen ardından soyluların yönetiminde, düzenli ve çok sayıda askerden oluşan diğer Haçlı ordusu İstanbul'a geldi. Haçlılar İstanbul'da imparatorla yaptıkları anlaşmaya göre, Anadolu'da alacakları yerleri Bizans'a bırakacaklardı. Anlaşmadan sonra Anadolu'ya yönelen Haçlılar İznik'i kuşattı. Kılıç Arslan, Haçlılar karşısında önemli kayıplar vererek şehri terk etmek zorunda kaldı.

İznik'i alan Haçlı ordusu, Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkentini Bizanslılara teslim ettikten sonra Orta Anadolu'ya hareket etti. Haçlılar ile Selçuklu kuvvetleri arasında 1097'de Dorlaion Ovası'nda yapılan muharebeyi Selçuklular kaybetti. Osman Turan, I. Kılıç Arslan'ın savaşı Dorylaion'un bulunduğu yerden yönettiğini, dolayısıyla bu vilayetin Sultaneyügi (Sultanönü) adı ile anılmaya başladığını belirtmektedir⁴⁹.

Böylece Eskişehir ve çevresi Selçuklu idaresinden çıktıysa da, Anadolu'ya gelen Türkmenler Eskişehir ve çevresindeki yayılmalarıyla bölge üzerinde tesirlerini sürdürdüler. II. Haçlı Ordusu 1147'de I. Mesud yönetimindeki Selçuklu Ordusu ile yine Eskişehir'de karşılaşmış, savaşı bu kez Selçuklular kazanmıştır⁵⁰.

Bizans İmparatoru 1175 yılında Eskişehir-Seyitgazi hattındaki kale, burç ve istihkâmların onarımı ve güçlendirilmesi için bölgeye kuvvet gönderdi. Güçlendirilen bu kale Dorlaion'a 11 km uzaklıktaki Karacahisar Kalesi idi. Selçuklu-Bizans gerginliği, iki devletin ordularını Myriokephalon'da karşı karşıya getirdi. Savaş sonunda Bizanslılar ağır bir biçimde yenildi. Eskişehir ve çevresindeki Bizans müstahkem mevkiileri yıktırıldığı gibi, bundan böyle Anadolu'da Türk egemenliği perçinlenmiş oldu.

XIII.yy'ın ikinci yarısından sonra Anadolu nüfusunun çok kalabalık olduğu bilinmektedir. Orta-Asya'dan ve İran'dan Moğol baskısıyla kaçmış olan büyük topluluklar Uç bölgelerine yığılmışlardı. Sadece Türkmenler ve İran'ın yerli halkları değil, Moğol kabilelerinden Turgut isminde bir kabilede Eskişehir-Ankara-Akşehir

⁴⁹ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996, s.99-101.

⁵⁰ Turan, a.g.e., s.206.

üçgeninde yerleşmişti⁵¹. Yine Ankara-Eskişehir-Kütahya çevresinde 30.000 dolayında “Çavdarlar” boyuna mensup obalar yayılmıştı. Bu Türk-Moğol aşiretleri, daha önce gelmiş Türkmenlerle birlikte Batı Anadolu’da nüfus patlaması meydana gelmesine neden olmuşlardı⁵².

Kösedağ Savaşı’ndan sonra Selçuklu Sultanları İlhanlı hükümdarlarına tabi olmak zorunda kaldılar. Bu çağda, yöresel beylerin nüfuzu çok etkilidir. XIII.yy’ın ikinci yarısında Eskişehir, Kırşehirli Cacaoğulları’nın nüfuzu altındaydı. Fakat, Cacaoğlu da İlhanlı Naipliğine tabiydi⁵³.

İlhanlı Nüfuzunun azalmasının ardından, Selçuklu-İlhanlı yönetimiyle çatışan Germiyanogulları, 1290 yılında onlarla bir antlaşma yaptı. Ancak mücadelelerini sürdürerek 1290 yılında Orta-Anadolu’da önemli bir kent olan Ankara’yı kendi yönetimlerine dahil ettiler. XIII.yy’ın son yıllarında Kütahya ile Ankara arasındaki topraklar, Eskişehir de dahil olmak üzere, Germiyan Beyliği’ne tabiydi.

Bu asırda Horasan, İran, Azerbaycan’dan pek çok din adamı, şeyh, derviş, fıkıh alimi Eskişehir’e gelmişti. Özellikle Sivrihisar ve köylerinde Ahi örgütlenmesi oldukça yaygındır. İbn-i Batuta, Sultan Öyüğü’de yetişmiş, İznik’te ziyaret ettiği Alaettin ve Kastamonu’da tanıştığı Tacettin isminde iki büyük fakih ve müderristen söz etmiştir⁵⁴. Bu izlenim, Eskişehir’in o dönemde sahip olduğu kültür seviyesini göstermesi açısından önemlidir.

3.2.3. Osmanlılar Döneminde Eskişehir

Eskişehir yöresi Osmanlı İmparatorluğu’nun beşiğidir. Osman Bey, Eskişehir ve çevresini yönetimi altına almış, henüz sağlığında fethettiği yerleri yakınlarına taksim etmişti. Taksime göre Gündüzalp’e Eskişehir’in idaresini vermişti⁵⁵.

⁵¹ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s.318.

⁵² Togan, a.g.e., s.319.

⁵³ Albek, a.g.e., s.98.

⁵⁴ Muhammed ed Tanci, *İbni Batuta Seyahatnâmesi*, (Sad: Mümin Çevik), C.1-2, İstanbul 1993, s.214-219.

⁵⁵ Albek, a.g.e., s.127.

XIV.yy'da, Orhan Bey döneminde Sultanönü, Karamanoğulları'nın yönetimine geçti. I. Murad döneminde de Eskişehir ve çevresi iki güç arasında sorun oluşturmaktaydı. I. Murad tahta çıkıp, Rumeli'ye sefere çıkmaya karar verdiği sırada, bunu fırsat bilen Karamanoğulları, Varsaklar, Turgutlar ve Türkmen Beyleri ve Sivas Beyi, I. Murad'a karşı kuvvetlerini birleştirdi. Bunu haber alan Sultan, Anadolu'ya yönelerek bu güçlerle karşılaştı. Müttefik ordularını mağlup ederek, Ankara'yı Osmanlı topraklarına kattı. I. Murad, seferden dönerken de Sultanönü Karamanoğulları'nın elinden aldı⁵⁶.

1381'de Germiyan Beyi'nin kızı Devlet Hatun'un Şehzade Bayezit'le evlenmesinin ardından, çeyiz olarak, Germiyan Beyliği topraklarının kuzey-batısı Osmanlılara geçmişti. Bayezid, giriştiği fetih hareketleri sonrasında Devletin sınırlarını büyük ölçüde genişlettiyse de, Ankara Savaşı'nda Timur'a mağlup olmasının ardından, ülke iç buhrana sürüklenerek, yıkılma tehlikesine maruz kaldı. Çelebi Mehmet, ülkede taht mücadelelerini sona erdirerek, devleti bu tehditten kurtarıp, parçalanmış birliği yeniden tesis etti. Konya Ovası'nda Karamanoğlu Beyi'ni mağlup etmesinin ardından Eskişehir ve çevresinin emniyetini sağlama aldı⁵⁷. Ancak, bölge üzerindeki Karaman tehdidini tamamen kaldıran kişi, II. Mehmet oldu.

XV.yy'ın sonlarına doğru ve özellikle Fatih döneminden itibaren Eskişehir adı kaynaklarda kullanılır olmaya başlamıştır. Odunpazarı olarak bilinen semt ise 1176 Miryakefalon Savaşı'ndan sonra iskan edilmeye başlanmıştır. 1476 tarihinden sonra yapılan tahrirlerde Sultanönü'nün Sancak merkezinin, Eskişehir olduğu kaydedilmiştir⁵⁸.

XVI.yy'da, Kanuni döneminde, Eskişehir'in o dönemin yol şebekesi üzerinde yer alması ve Şehzade Bayezit'in Kütahya'da ikamet etmesi nedeniyle bölgenin önem kazandığı görülmektedir. Nitekim Kurşunlu Camii de bu dönemde inşa edilmiştir⁵⁹.

⁵⁶ Uzunçarşılı, a.g.e., s.245-249.

⁵⁷ Uzunçarşılı, a.g.e., s.342-357.

⁵⁸ Doğru, "Mahruse ...", s.12.

⁵⁹ Albek, a.g.e., s.130.

XVI.yy'ın ikinci yarısında, Anadolu'da iç isyanların, soygunların yaşandığı bir dönem başlamıştır. XVI.yy'ın sonu "Celâli Fetreti" olarak adlandırılan devirdir. 1601 yılında Celâli başbuğu Karayazıcı'nın kardeşi Deli Hasan Eskişehir'i zaptetmiştir.

Eskişehir çevresinde, Beypazarı, Sivrihisar, Mihaliç kasabaları, Saruhan ve Germiyan'dan gelen işsiz kalmış medrese öğrencileri (suhte) tarafından basılmıştı. Medrese öğrencilerinin bu hareketlerine karşı hükümet güçleri çaresiz kalmışlardı⁶⁰. Hadiselerin önünün alınamaması Anadolu'da kıtlığın yayılmasına yol açtı. Öyle ki ahali, dirlik sahiplerinin reayadan topladıkları oşürlerini başka yerlere nakletmelerine engel oluyordu. Eskişehir ve İnönü taraflarında sarayın ihtiyacı için satın alınmak istenen buğdayları yerli halk satmak istememişti⁶¹. Celâli isyanları, şehirlerin önemli ölçüde tahrip edilmesine ve sönükleşmesine yol açıyorsa da asıl öldürücü tesirleri, kır yerleşmesi üzerinde cereyan etti. Krizin tedavisine ancak bir yüzyıl sonra başlanabildi. XVII.yy'da devlet, bu olumsuzlukları giderebilmek için olağanüstü gayret sarfetmek zorunda kaldı. XVI.yy'da başlayıp XIX.yy'a kadar süren bu dönemde, XVII.yy'da konar-göçer toplulukların topraklandırılması programı yürürlüğe kondu. Bunu XVIII.yy'da başlayan ve XIX.yy'da azami düzeye ulaşan Kırım, Kafkasya ve Balkan memleketlerinden gelen göçmenlerin toprağa yerleştirilmesi izledi⁶².

XVII.yy'da yaşayan Naima, Eskişehir hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Yöredeki eşkıya ve isyancılardan sık sık söz edilmektedir. Eskişehir yakınında Keskin Köyü'nden, Rum Mehmet, Eskişehirli Kör Ali, IV. Murat'ın Doğu Seferi sırasında Eskişehir'e doğru yol alırken huzuruna getirilip katledilen, Konya Zorbabaşı Karayılanoğlu Sefer ve kardeşi Hamza bunlardan bazılarıdır⁶³."

Aşık b. Ömer, Mevlevi Dervîşi Yusuf Eskişehri'den naklen şunları söyler:

"Eskişehir'in dört tarafı bağıştan, bahçe ve bostandır. Av yerleri ve av hayvanları çok çeşitli olup, eşsizdir. Eskişehir küçük ve sursuzdur. İki mevzide Cuma kılınır⁶⁴."

⁶⁰ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, İstanbul 1995, s.276.

⁶¹ Akdağ, a.g.e., s.323.

⁶² Tunçdilek, a.g.e., s.63-66.

⁶³ Albek, a.g.e., s.134.

⁶⁴ Albek, a.g.e., s.135.

Evliya Çelebi 1648 tarihinde Eskişehir'e gelerek şu izlenimlerini kaleme almıştı:
 “Şehir on yedi mahalledir. Evleri bağlı bahçeli ve mamurdur. Cami ve mescidleri epeycedir. Medreseleri varsa da kargir değildir. Yedi çocuk mektebi, yedi tarikat tekkesi, yedi tüccar hanı vardır. Çarşısı sekiz yüz kadar dükkandan ibarettir. Şehrin dört çevresi gül, gülistan, bağ ve bostan olup hububatı çok bir şehirdir. Hatta Paşa Efendimiz'e bu şehir ahalisinden bin adet koyun, yedi at, üç yüz araba arpa ve bu çeşit zahire hediye geldi.”

“Eskişehir ılıcaları şehrin dışarısında, kuzeyinde bağ ve bahçeler arasında kargir kubbeli bir lâtif hamamdır ki, ona on olan büyük havuzu sıcak su ile doludur. Uyuz ve cüzzam hastalıklarına faydalı ise de, Bursa kaplıcaları gibi tam teşkilatlı değildir⁶⁵.”

Ünlü Türk bilgini Kâtip Çelebi Cihan-nüma isimli eserinde, Eskişehir hakkında bilgileri Aşık Ömer'den edindiğini belirtmektedir. Eskişehir hakkında verdiği bilgiler, Aşık Ömer'in verdiği bilgiyle aynıdır⁶⁶.

Eskişehir'den çeşitli tarihlerde yabancı seyyahlarda geçerek, Eskişehir'e ilişkin gözlemlerini eserlerine kaydetmişlerdir. 1554 tarihinde Busbecq, Alman Kayzeri'nin elçisi olarak, Amasya'da bulunan Kanuni Sultan Süleyman'ın nezdine gitmek üzere, Derschwam ile birlikte Eskişehir'den geçmişlerdi. Derschwam'ın eserinde, Eskişehir'e ilişkin bilgiler şu şekildedir:

“15 Haziran'da Vgus Köyü'nden kalkarak Mutalop denilen bir köye geldik ve köyün önünde açık bir yerde konakladık. Bugün geçtiğimiz yolun kenarında büyük bir mezarlık vardı. Burada pek çok kırılmış mermer ve mezar taşları gördük. Eski klâsik yazılar yazılmış.

Adı geçen köyün karşısında bir dağ silsilesinin eteğinde bir şehir görülüyor. Türklerin bir kısmı bu şehre Ekyschehr (Eskişehir), bir kısmı da Boylik (Beylik) diyor. Bu şehrin yakınında bir kaplıca mevcutmuş⁶⁷.”

XVIII.yy başında Paul Lucas, Fransa Kralının emriyle yaptığını bildirdiği Yunanistan, Küçük Asya, Makedonya, Afrika seyahatinde, 1705 tarihinde Eskişehir'e de gelmiştir. P. Lucas Eskişehir hakkında şu bilgiyi verir:

⁶⁵ Evliya Çelebi Seyahatnâme, C.I-II, İstanbul 1993, s.761-762.

⁶⁶ İsmail Ali Sarar, Eskişehir, Edebiyat, Tarih, Kültür, Folkloru Üzerine Bildiriler, Eskişehir 1995, s.6.

⁶⁷ Hans Derschwam, İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, (Çev: Yaşar Önen), Mersin 1992, s.312.

“Şehir iki kısma bölünmüştür. Türklerin evi dağın öntündedir. Şehrin birinci kısmında çarşı bulunur. Burada dükkanı olan Türkler akşamları yatmak için yukarı şehre çıkarlar. Eskişehir güzel çeşmelerle doludur. Hepsinden sıcak su akar. Başka içme suyu yoktur. Bu su soğutularak içilir⁶⁸.”

XVII.yy'dan sonra ticaret yollarının denizlere doğru kaymasıyla, Anadolu'nun dünya ticareti içinde önemi azalmıştı. Diğer Anadolu kentlerinde görüldüğü şekilde, Eskişehir'de bu durumdan etkilenmiş, ve küçük bir kasabaya dönüşmüştü. 1800 yılında Eskişehir'den geçen W.M. Leake, kenti 800 haneden mürekkep, Söğüt Kasabası büyüklüğünde bir merkez olarak tarif etmiş, o da şehrin iki ayrı kısımdan oluştuğunu tekrarlamıştı. Aynı tasvir Mac Kinnier (1813) ve Ainswort (1840) tarafından da yinelenmişti. Ainswort, kent yaşamı hakkında ayrıntılı bilgi vererek, aşağı mahalle olarak tanımladığı çarşı kesiminin küçük bir çarşı, büyük bir han ve birkaç hamamdan oluştuğunu söylemekte, yukarı mahalle olarak tanımladığı tepenin etekleri ise diğer gezginler gibi, konut alanlarından meydana geldiğini zikretmekte idi. 800 metre mesafenin bulunduğu iki mahalle arasının, mezarlık, yollar, sebze ve meyve bahçeleri ile kaplı olduğunu atılmaktadır. 1853 yılında şehre gelen Tchihatcheff ise, “bir zamanların meşhur Doryleaum'u yerinde yoksul ve çok kirli küçük bir kasaba buldum” demektedir⁶⁹.

1864 yılında, Eskişehir ve çevresine ilişkin değerli ve ayrıntılı bilgileri kaleme alan Periot'un Eskişehir'in yaşadığı asayiş sorununa ilişkin verdiği bilgiler dikkat çekicidir. Hüsrev Paşa Han Köyü'nde bir evi olan Hüseyin Ağa, kendisine şunları anlatır. “Sultan Mahmut'un tahta geçmesinin ardından çok şey değişti. Kırk yıl önce buralarda böyle rahat gezemezsiniz. Her tarafta Derebeyleri vardı ve hiçbir ferman dinlemezlerdi.”

Yine Periot, Sivrihisar'dan Sakarya Nehri'ne kadar uzanan yörenin “Asi-Maliç” olarak adlandırıldığını belirtir. Bu bölge çok kötü bir şöhrete sahiptir. Paşalara itaat etmemekte ve vergiler toplanamamaktadır. Hatta Sivrihisar'dan ayrılmadan önce bu bölgeden geçmemeleri hususunda kendilerine tavsiyede bulunulur⁷⁰.

⁶⁸ Albek, a.g.e., s.142.

⁶⁹ Albek, a.g.e., s.143.

⁷⁰ Albek, a.g.e., s.148.

XVI.yy'ın sonlarında başlayan eşkıya hareketleri yanında XVIII.yy'ın son çeyreğinde, güçlü bir şekilde ortaya çıkan Ayanlar, özellikle köylü halk üzerinde çok olumsuz neticelere yol açacak gelişmelerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu noktada, devlet otoritesinin hakim kılınmasına yönelik faaliyetler, toplumsal hayatın gelişebilmesi açısından hayati öneme sahiptir. XIX.yy'dan itibaren kanun hakimiyetinin sağlanması yönünde, Eskişehir ve çevresinde de önemli bir aşama kaydedilmiştir. Bu ise kırsal yaşamın canlanması ve iskân faaliyetleri açısından, son derece olumlu sonuçlar doğurmuştur.

Eskişehir'in durağan toplumsal yapısı XVIII.yy'ın ilk yarısından itibaren değişmeye başlamıştır. Bu değişimi başlatan ilk etken Rumeli'deki toprakların yitirilmesi ve Anadolu tarımının tekrar önem kazanmasıdır. Bu durum merkezi yönetimi, göçebelerin yerleşmesini sağlamaya yöneltmiş, toprakların işlenmesi ise ticari yaşamı hareketlendirmiştir. Eskişehir-Bilecik havalisine yerleştirilen Karakeçeliler aşireti bu duruma ilişkin önemli bir örnek teşkil eder⁷¹. İkinci etken ise XVIII.yy'ın ikinci yarısında lületaşı ticaretine bağlı olarak kentte nispi bir canlanmanın meydana gelmesidir.

Lületaşı, magnezyum ve silisyum esaslı yumruların yeraltında hidrotermal etkilerle alterasyona uğramasıyla oluşmuş bir mineraldir. 0,5 m ile 100 m'yi aşan derinliklerdeki başkalaşım katmanları içinden ıslak, yumuşak yumrular halinde ve büyük ölçüde insan gücüyle çıkarılır⁷². İngilizce ve Almanca "Meerschaum", Fransızca "Ecume de mer" olarak geçen lületaşı, Beyaz Altın, Deniz Köpüğü ve Eskişehir Taşı olarak da adlandırılır. Bu taş ilk zamanlar lüle ve çubuk yapımında kullanıldığından, genelde lületaşı olarak isimlendirilmiştir⁷³.

Lületaşının Avrupa'da büyük ilgi görmesi üzerine kent çevresinde tamamen erkeklerden oluşan köyler kurulmuş, kentte de lületaşını dış ülkelere pazarlayan bir tüccar sınıfı yerleşmişti. 1850'de lületaşı ticareti, tümüyle Viyanalı tüccarların eline geçmişti. Burada işlenen lületaşları Avrupa ve Amerika pazarlarına sürülmekteydi.

⁷¹ Çelik, a.g.m., s.92.

⁷² Eskişehir Valiliği, Eskişehir 1990, Eskişehir 1991, s.50.

⁷³ Cengiz Tekin, Lületaşının Ekonomik Analizi, Ankara 1973, s.13.

XIX.yy'da lületaşı ocakları 66.500.000 m²'lik bir alana yayılmakta ve üretimde çalışan işçilerin toplamı 10.000'in üzerine çıkmaktaydı⁷⁴. XIX.yy'ın sonunda, Eskişehir'den yapılan lületaşı ihracatında büyük bir düşüş kaydedilmektedir. Yapay manyezitin elde edilmesiyle, bu ticaret sönmüş, sigara kağıdının kullanılmaya başlanmasıyla, özellikle lületaşı pipo, önemini kaybetmiştir⁷⁵.

1860 yılından itibaren, şehrin görünümü yavaş yavaş değişmeye başladı. Bu değişimdeki başlıca etkenlerden ilki kente yerleşen göçmenlerdendir. Diğeri 1894 yılında işletmeye açılan Berlin-Bağdat Demiryolu'nun Eskişehir'den geçmesidir. Böylece kentin görünümü ve fonksiyonu tamamen değişmiştir. V. Cuinet, Eskişehir'in Demiryolu inşa edildikten sonra önem kazanmaya başladığını belirtmektedir. Nitekim Körte, şehrin demiryolu geçtikten sonra şaşılacak şekilde canlandığını, toprak damlı ve kerpiç göçmen evlerinin, Porsuk'un sol kıyısında gelişmeye başladığını, istasyon çevresinde de Rumların açtığı yeni otel ve evlerin bulunduğunu belirterek, Cumet'in yorumlarını haklı çıkarmaktadır⁷⁶.

Demiryolunun kent üzerindeki etkisi yerleşim alanının genişlemesi ile sınırlı kalmamış, kentin fonksiyonel yapısı üzerinde de etkili olmuştur. Demiryolunun karayoluna kıyasla süratli oluşu ve Eskişehir'i başkent İstanbul'a direkt olarak bağlaması, kentin ticari fonksiyonunu yeniden yapılandırmıştır. İstasyonun kent içinde yer alması, çevre köylerden gelen ürünün Eskişehir'de toplanmasını sağlamış ve bu biçimde kır ile kent arasında başlayan ilişki, şehre ticari organizatör rolü kazandırmıştır. Bu olaya bağlı olarak gelişen ekonomik kalkınma, tüccar ve esnaf sınıfı Eskişehir'e çekmiş, böylece kent, yeni gelenlerle ticari faaliyetini geliştirdiği gibi mağaza, depo vb. tesislerin açılması ile finans alanında da kendini yenilemiştir. Almanlar tarafından Eskişehir'de kurulan "Cer Atölyesi" ile kent, Osmanlı döneminde sanayi alanında atılım yapan ender Anadolu şehirlerinden biri olmuştur⁷⁷.

⁷⁴ Tekin, a.g.e., s.19.

⁷⁵ Albek, a.g.e., s.22-23.

⁷⁶ Gaye Ertin, Eskişehir Kentinde Yerleşmenin Evrimi, Eskişehir 1994, s.17-18.

⁷⁷ Ertin, a.g.e., s.20.

Hicri 1324 tarihli (1906-1907) salnameye göre, kentte ticari faaliyetlere konu olan ürünler ve Eskişehir'e kazandırdığı Akçe miktarları şöyledir: Hınta 9.000.000 akçe, Sair 6.300.000 akçe, Afyon 1.210.000 akçe, Yapağı 330.000 akçe, Tiftik 2.010.620 akçe, Yün 210.810 akçe⁷⁸.

Eskişehir XIX.yy'ın sonunda, diğer Anadolu kentlerine kıyasla daha fazla gelişmiş, ekonomik açıdan nispeten canlı bir kent görünümü elde etmişse de, 1914-1922 yılları arasında çok büyük tahribata maruz kalmıştır. Dolayısıyla, Cumhuriyet döneminde yeniden imar edilmesi gerekmiştir. Ancak, 19.yy'da elde ettiği kazanımlar, şehrin tekrar gelişmesi açısından gerekli alt yapıyı fazlasıyla sağlamıştır.

3.3. GÖÇMENLERİN ESKİŞEHİR'E YERLEŞTİRİLMESİ

3.3.1. Osmanlı Devletinin İskân Siyaseti

Osmanlı Devleti gerileme döneminde, yükselme döneminin tam tersine içe dönük bir iskân faaliyeti içine girmiştir. Osmanlı Devleti'nin esaret altında kalan eski vatandaşlarına karşı duyarsız kalması söz konusu olamayacağı gibi, Hilâfet makamını da temsil ediyor olması sebebiyle, diğer ülkelerde yaşayan Müslümanlara da kapılarını kapatamamıştır. Aksi taktirde bu, hem Hilâfet makamının ve hem de Devlet-i Âliyye'nin şanına yakışmayacağı gibi, dünya Müslümanları nezdinde de itibar kaybına yol açacaktır⁷⁹.

Osmanlı Devleti'nin iskân politikalarını belirleyen temel kriterler arasında en önemlileri, sınırların güvenliği, nüfusun artırılması, etnik dengenin sağlanması, stratejik hedefler ve toprağın işlenilir hale getirilmesi gibi hususlar başta gelir.

1850'li yıllara kadar uzanan, erken dönem göçlerde, devlet, muhacirlerin önemli kısmını Osmanlı Avrupa'sına iskân etmiştir. Kırım Savaşı'ndan sonra ise devletin göçe ve göçmenlere yaklaşımında köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Zira göçler artık mevzi nitelikte değildir, kitlesel ve Anadolu içlerine kadar uzanan bir yapı

⁷⁸ Hüdavendigâr Vilayet-i Salnâmesi, (1324), Bursa 1324, s.415-416.

⁷⁹ Mehmet Yılmaz, "XIX.yy'da Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", *Osmanlı*, C.IV, Ankara 1999, s.587.

kazanmıştır⁸⁰. Balkanlardan Müslüman halkın göçmesine engel olamayan devlet, Rumeli'nin Müslümanlarca boşaltılmasını uygun bulmamıştır. Bu sebeple 1863-1865 yıllarında Kafkasya'dan göç eden halkın yaklaşık yarısını Balkanlar'da iskân etmiştir⁸¹. Tuna boylarına iskân edilen Çerkeslerin, Rusya'ya karşı bir set oluşturabilecekleri öngörülmüştür⁸². Aynı zamanda bölgede Müslümanların oranı artırılmaya çalışılmıştır. Ancak, Rumeli'nin iskân yapılacak alanlarının azalmasından sonra, göçmenleri Anadolu'da da iskân etmek yoluna gidilmiştir. Rumeli'nin de kaybedilmesiyle birlikte ikinci bir göç hareketi başlamıştır.

Asli vatanlarında kabileler halinde yaşamaya alışmış göçmenlerin, Anadolu'da bir arada iskânları mahzurlu bulunduğundan, iç güvenlik açısından ilk safhada, kabilelerinden ayrılarak iskân olunmaları düşünülmüştür. Öte yandan, Kafkasya'nın dağlık bölgelerinden gelen göçmenlerin iklimi sıcak olan bölgelerde iskân olunmak istememeleri sebebiyle, bunların yerleştirilecekleri bölgelerin seçilmesinde bu husus dikkate alınmıştır⁸³.

Öte yandan Osmanlı Devleti'nin göçmenleri iskân konusunda ekonomik hedefleri de gözettiği görülmektedir. Bir tarım ülkesi olan Osmanlı Devleti'nde sanayinin geri kalmış olması tarıma olan önemi bir kat daha artırmıştır. Belirlenen iskân politikasında en önemli hedef ülkedeki boş arazileri değerlendirmek ve bunları tarıma elverişli hale getirmek olmuştur. 1860'tan sonra başlayan büyük göçler sonrasında Anadolu'daki boş arazilerin büyük kısmının dolması sonucu sonraki yıllarda gelen göçmenlere arazi tahsisinde önemli sıkıntılar yaşamıştır⁸⁴.

⁸⁰ Çelik, a.g.m., s.99.

⁸¹ Karpat, a.g.e., s.60.

⁸² Hürriyet, 19 Teşrin-i Evvel Sene 1285 (19 Ekim 1868), s.1.

⁸³ Süleyman Erkan, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri", *Osmanlı*, C.IV, Ankara 1999, s.614.

⁸⁴ Erkan, a.g.e., s.91-92.

Osmanlı Devleti'nin belli başlı iskân bölgeleri ve vilayetleri şunlardır:

Kosova, İşkodra, Yanya, Selânik, Edirne, Aydın, Hüdavendigâr, Kastamonu, Biga, İzmid, Trabzon, Samsun, Ankara, Konya, Adana, Sivas, Erzurum, Van, Bitlis, Mamuretül-Aziz, Diyarbakir, Halep, Trablusgarp, Kıbrıs, Suriye, Beyrut, Filistin⁸⁵.

Fakat, Osmanlı Devleti bu iskân faaliyetleri sırasında, yabancı devletlerin bir takım müdahalelerine maruz kalmıştır.

Abdülhâmit, Yanya, Tırhala, Selânik, Edirne ve İstanbul arasında kalan köy ve boş arazilere göçmenleri yerleştirmek amacıyla, bir ara Rumeli'den Anadolu'ya göçmen sevkini dahi yasaklamıştı. Makedonya'ya göçmen yerleştirilmesine Yunanistan'ın dışında, büyük devletler de tepki göstermiştir. Doğu Rumeli'ye göçmen yerleştirilmesine ise Bulgaristan ve Rusya karşı çıkmışlardır⁸⁶.

Osmanlı Devleti, Kafkasya göçmenlerinden bir kısmını Doğu Anadolu'da iskân etmişti. Rusya bu duruma şiddetle karşı çıktı. Önceleri Çerkesleri Rusya'ya karşı tampon bir güç olarak gördüğünden Trabzon-Erzurum bölgelerine Kafkaslıların iskân edilmesine ses çıkarmayan İngiltere, Ermeni meselesinin zuhurundan sonra bu politikasını terk etmiştir. 2 Ocak 1889'da İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi, Bâb-ı Âli'ye gönderdiği bir yazıyla, Çerkes göçmenlerinin Van, Erzurum, Hakkari illerine iskân edilmemelerini bildirmiştir. Osmanlı Devleti'ne hicret eden göçmenlerin büyük çoğunluğunun Çerkes olması, ancak doğu illerine muhacir iskânına hem İngiltere, hem de Rusya'nın karşı çıkması, Osmanlı Devleti'ni hayli sıkıntıya sokmuştur. Bunun üzerine diğer bölgelerdeki en küçük alanlar dahi değerlendirilmiştir⁸⁷.

Doğu Anadolu'ya göçmen iskân edilmesinde ikinci bir hedef ise bölgenin iskânının yaygınlaştırılarak, asayişin temin edilmesi düşüncesidir. Ancak gerek diğer devletlerden gelen baskılar ve bölgenin Rumeli'den uzak olması, demiryolu ağına sahip olmaması ve yeterli miktarda nakil vasıtalarının bulunmaması gibi nedenlerden dolayı

⁸⁵ İpek, a.g.e., s.174-214.

⁸⁶ İpek, "93 Muhacereti ...", s.665.

⁸⁷ Erkan, a.g.e., s.92-93.

Doğu Anadolu'ya kitle halinde muhacir sevkiyatı yapılamamıştır⁸⁸. Yine Halep Vilayeti'nin uzaklığı sebebiyle, Rumeli muhacirleri için iskâna elverişli değildi. Vilayet dahilinde 476.000 dönüm hali arazi tespit edilmiş, ancak buraya önceden iskân olunanlarda iklim koşulları nedeniyle çok büyük zayiata uğramaları sebebiyle bölgeye muhacir sevkiyatı yapılmamıştır⁸⁹.

Suriye-Beyrut-Filistin, Kırım Savaşı öncesi çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle hassasiyeti kazanan bir bölge olmuştur. Bu bölgede Müslümanlardan başka Hıristiyanlar ve Yahudiler de bulunmaktaydı. Bu nedenle, Müslümanlar lehine yapılacak değişikliklere bu toplulukların tümü ve özellikle Avrupa'nın büyük devletleri karşı çıkmaktaydı. Osmanlı Devleti de hiç olmazsa bu bölgede, Lübnan ve Suriye'ye Müslüman göçmenleri yerleştirmek suretiyle, Kutsal toprakların etrafında bir güvenlik şeridi oluşturmak istemiştir. Osmanlı hükümeti bölgeye her ne kadar Müslüman göçmen göndermişse de, bunların yerleşecekleri alanları Hıristiyan vatandaşların istekleri üzerine yabancı ülkeler belirlemişlerdir⁹⁰.

Yine Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs'a göçmen yerleştirmesine gerek Kıbrıs'ta ve Yunanistan'da yaşayan Rumlar ve gerekse İngiltere karşı çıkmıştır.

Osmanlı Devleti, özellikle Batı Anadolu'da Gemlik, Çanakkale gibi bölgelerde, Müslüman köyleri zamanla harap olup dağıldığı için bu bölgedeki nüfusun tamamı Rum'dur. Boğazın müdafaası açısından, bölgedeki Türk nüfusunun artırılması veya en azından Rum nüfusu ile denge oluşturulması amacıyla bu bölgelere muhacirlerin iskân edilmesi kararlaştırılmıştır⁹¹.

3.3.2. Muhacirlerin Eskişehir'e Yerleştirilmesinin Sebepleri

Yönetim açısından, bir takım düzenlemelere gitmek ihtiyacını hisseden Osmanlı Devleti, 1864 yılında Anadolu'yu vilayetlere böldü. 1878'den Birinci Dünya Savaşı'na

⁸⁸ İpek, a.g.e., s.205-207.

⁸⁹ İpek, a.g.e., s.208-209.

⁹⁰ Erkan, a.g.m., s.623-624.

⁹¹ İpek, a.g.e., s.197.

kadar geçen dönemin genelinde, Anadolu'da 14 vilayet ile 2 bağımsız Sancak vardı. Bu vilayetler ülkenin coğrafya ve iklim bölgeleriyle, kabaca çakışmakta idi⁹². Eskişehir, idari Taksimata göre, Hüdavendigâr Vilayeti'nin Kütahya Sancağı'na bağlı bir kaza durumundaydı⁹³. Görüldüğü üzere, Osmanlı Devleti'nde göç sorununun ortaya çıkmasının hemen ardından, Eskişehir'de de muhacirler iskân olunmuştur. Eskişehir'in, Osmanlı Devleti dönemindeki sınırları ile günümüzdeki sınırları arasında büyük farklılıklar söz konusudur⁹⁴. Nitekim, Eskişehir'in sınırlarında meydana gelen değişiklikler yakın döneme kadar devam etmiştir. Bu çalışmada, Eskişehir'e gerçekleşen iskân faaliyetleri incelenirken, mümkün olduğu kadar bugünkü siyasi sınırlar dikkate alınarak inceleme yapılmaya çalışılmıştır.

1771 yılında Kırım'ın Ruslar tarafından işgali sonrasında, Kırımlılar Balkanlara ve Anadolu'ya sığınmıştır. 1789-1800 yılları arasında Kırım'dan göç edenlerin sayısı 500.000 kişi civarındaydı. 1815-1828 yıllarında Kırım'dan yeni göçler başladı. Bu devirde göç eden Kırımlılar, Eskişehir civarında yerleştiler⁹⁵.

1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi esnasında Tuna dolaylarında yaşamakta olan bazı Tatar kabileleri, yaklaşan Rus tehlikesi üzerine, aileleri ile birlikte Anadolu'ya, Eskişehir Sancağı'nın Çifteler çiftliğine getirilmişlerdi⁹⁶.

Görüldüğü gibi, Eskişehir'e erken dönemden itibaren muhacirler yerleştirilmiştir. Göçmenlerin, iskân olunacakları yerlerin seçiminde öncelikle ekonomik hedefler göz önünde tutulmuştur. Osmanlı Devleti tahıl ihtiyacının önemli bir kısmını, Balkanlardan temin ediyordu. Rumeli'nin elden çıkması ile, yeni üretim alanlarının devreye sokulması gereği ortaya çıktı⁹⁷. Eskişehir'de Saray ve Evkaf'a ait topraklar büyük bir yekün teşkil ediyordu. Bu topraklar yerli, Yörük ve Türkmenler

⁹² Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, (Çev: Bilge Umar), İstanbul 1998, s.1.

⁹³ Besim Darkot, "Eskişehir", İ.A.

⁹⁴ Bugün Eskişehir'e bağlı Mihaliççık ve Sivrihisar ilçeleri, II. Meşrutiyet dönemine kadar, Ankara Vilayeti'ne bağlı birimlerdi. Eskişehir'in bağımsız bir mutasarrıflık haline getirilmesinin ardından bu ilçeler Ankara Vilayeti'nden çıkarılıp Eskişehir Mutasarrıflığına bağlanmıştır. Albek, a.g.e., s.24-25.

⁹⁵ Faruk Ayın, "1878 (H.1295)'de Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Göç Hareketleri ve Göçmenlerin İskânı", *Askeri Tarih Bülteni*, S.38, Ankara 1993, s.34.

⁹⁶ Tuna sahillerine varıncaya kadar yol üzerindeki görevlilere yollanan evâsıt-ı Muharrem 1248 (10-20 Haziran 1832) tarihli hüküm: BOA, Mühimme Defteri, Nr.248, s.229/1609.

⁹⁷ Çelik, a.g.m., s.68.

tarafından mer'a olarak kullanılıyordu⁹⁸. Göçmenlerin bu arazilere iskân edilmesiyle, ziraate açılan yeni alanlardan ülkenin ihtiyaç duyduğu hububatın önemli bir bölümünün temin edileceği hesaplanıyordu.

Muhacirlerin, alışkın oldukları iklime uygun yerlere iskânı, göçmenlerin sosyal ve ekonomik açıdan devlet ve toplumla bütünleşmelerinden öte, hayatta kalabilmeleri açısından da büyük bir önem arz ediyordu. Zira, iskân sonrasında göçmenler arasında toplu ölümlere yol açan en önemli sebepler, hastalık ve göçmenlerin alışık olmadıkları iklimsel değişikliğe uyum sağlayamamalarından kaynaklanıyordu⁹⁹. Daha önce de belirttiğimiz şekilde, Eskişehir ve çevresinde ağırlıklı olarak karasal iklim hüküm sürmekteyse de, Karadeniz, Marmara, Akdeniz, İç Anadolu iklim alanlarının birbirine yaklaştığı bir bölgede yer alan il topraklarının bir bölümü de, saymış olduğumuz iklim alanları içinde yer alır. Dolayısıyla Eskişehir, farklı iklim bölgelerinden gelen göçmenlere çeşitli seçenekler sunmaktaydı.

Göçmenlerin iskân olundukları yerlerin, ana yollara yakın, ulaşım olanaklarına sahip bölgelerde olması ilke olarak benimsenmişti. Göç sırasındaki karışıklıklar yüzünden pek çok aile dağılmış ve birbirinden farklı bölgelere gönderilmişti. Ana yollara yakın bölgelere muhacir iskân edilmesi durumunda, parçalanan aileler birbirlerinden daha kolay haberdar olabilir ve bir araya gelebilirlerdi. Nitekim Eskişehir, ana yollar üzerinde bir kavşak noktası konumundadır. 1894 yılından itibaren ise, devrin en önemli nakil vasıtalarından olan trenler bu kentte de işlemektedir.

Almanlara ihale edilen Anadolu-Bağdat demiryolu hattı ile ilgili olarak, bu bölgelerde Almanların koloniler kuracakları söylentileri, Alman Devlet adamlarınca dile getirilmemiş olmasına rağmen Sultan II. Abdülhamit'i kaygılandırmıştır. Abdülhamit, böyle bir gelişmeye meydan vermemek için anlaşmaya kolonizasyonu engelleyici bir madde koydurmuş ve ilave olarak da, Osmanlı Devleti'ne göç eden muhacirlerin bir kısmının Anadolu demiryolu güzergâhına iskânlarını istemiştir. Nitekim bu doğrultuda bütün geç dönem boyunca özellikle Anadolu demiryolu güzergâhına muhacir iskân

⁹⁸ Tunçdilek, "Eskişehir ...", s.205.

⁹⁹ Saydam, a.g.e., s.140.

edilmiştir. Göçlerin daha düzenli bir durum almasının ardından 1902 yılında yaptırılan bir tahrir doğrultusunda Eskişehir-Ankara hattına iskân daha düzenli olarak yapılmaya başlanmıştır. Yerleştirme yalnızca Eskişehir-Ankara hattı boyunca olmamış, Kütahya-Afyon-Konya hattı da iskân bölgesi olarak seçilmiştir¹⁰⁰.

Dünyanın dört bir yanında 1880’li ve 1890’lı yıllarda zirveye çıkan, İngiliz, Rus, Fransız sömürgeciliği Osmanlı İmparatorluğu’na sığınan müslüman nüfusun hatırı sayılır derecede artmasına yol açmıştır. Halen bağımsızlığını koruyan ve Düvel-i Muazzama’nın bir ferdi olan tek Müslüman devlet, Osmanlı İmparatorluğu, giderek gayr-i müslim idareler altında yaşamak istemeyen binlerce insana son sığınak yeri olmuştur¹⁰¹.

Eskişehir’e iskân olunan göçmenler, ya İstanbul’dan kara yahut demiryoluyla, ya da Mudanya, Bandırma, Çanakkale iskelelerinde karaya çıkarak, yine iskân mahalline kadar karadan yollarına devam ederek ulaştırılmışlardır¹⁰².

Muhacirlerin iskân olunacakları arazilere, merkezden gönderilen memurların yaptığı incelemelerden sonra karar veriliyordu. Çerkes ve Nogay muhacirlerinin iskân olunacağı araziye keşif için Kolağası Tevfik Efendi 1859 yılında Anadolu’ya gönderilmişti¹⁰³. Tevfik Efendi bu görevini tamamlayıp, İstanbul’a döneceği vakit kendisine harcırah tahsis edildi¹⁰⁴. Muhacir Komisyonu’nca da, 1892 yılında, bütün ülkedeki göçmen iskâm için uygun arazilerin dökümünü gösteren bir rapor düzenlendi. Hazırlanan raporda Eskişehir ilinde toplam 302.400 dönüm civarında muhacir iskânına müsait arazi bulunmaktaydı¹⁰⁵.

¹⁰⁰ Çelik, a.g.m., s.104-105.

¹⁰¹ Selim Deringil, “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’na Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler”, **Bekir Kütükoğlu Armağanı**, İstanbul 1991, s.435.

¹⁰² Erkan, a.g.e., s.79.

¹⁰³ BOA, İrade Dahiliye, Nr.29616.

¹⁰⁴ BOA, İrade Dahiliye, Nr.28917.

¹⁰⁵ Erkan, a.g.e., s.128-131.

3.3.3. Göçmenlerin Eskişehir'de İskân Olunduğu Yerler

Muhacirlerin bir kısmı mevcut mahalle ve köylere yerleştirilirken, bir kısmı da boş sahalara iskân edilmek suretiyle yeni yerleşmelerin kurulması yoluna gidilmiştir. Muhacirlerin kuracakları köylerin, iklimi göçmenlere elverişli, ormanlara yakın, mümkün mertebe yüksek tepeler civarında veya harap ve yıkılmış köy sahalarda kurulması, orman sahaları ile kurak bölgelere göçmen yerleştirilmemesi ilke olarak benimsenmişti. Ancak, savaş döneminin karışıklığı, göçmenlerin yoğunluğu, arazi darlığı gibi sebeplerden dolayı bu ilkeler her zaman uygulanmaya koyulamadı¹⁰⁶.

Göçmenlerin öncelikle, devlete ait “emlak-ı Hümayun” çiftliklerine yerleştirildiği görülmektedir. Devlete ait bazı çiftliklerin maliyetinin çok yüksek olması nedeniyle hazineye yük olmaktan çıkartılıp göçmen ailelerine teslim edildiği anlaşılmaktadır. Çiftliklerde bulunan çift hayvanları, göçmenlere tahsis edilmekte, diğer hayvanlar da müzayede yoluyla göçmenlere ve diğer talip olanlara satılmaktaydı¹⁰⁷.

Göçmen gruplarının büyük çoğunluğu geçimlerini çiftçilikle temin ettiklerinden, muhacirlerin taşralardaki, uygun arazilerde iskânları kararlaştırılmıştır. Göçmenlerin geçimlerini temin etmeleri için, hiç kimsenin tasarrufunda bulunmayan araziler, muhacirlere tahsis edilmiştir. Refah düzeyleri belirli bir seviyeye ulaşıncaya değin de bir takım vergilerden muaf tutulmuşlardır¹⁰⁸.

XIX.yy'da Batı dünyasının sanayi ürünlerinin yıkıcı etkisine maruz kalmış olan Osmanlı ekonomisi, Avrupa'nın gelişmiş ekonomileri ile rekabet edebilmek için Batı dünyasında geçerli olan üretim ilişkilerine geçmeye dönük herhangi bir politika uygulamamıştır. Emeğin nispi öneminin değer kazandığı bu dönemde, Osmanlı Devleti nüfus politikasını, Batı dünyasının sanayileşmede bir metot olarak benimsediği şekilde, işçi sınıfının oluşumunu destekler tarzda bir politika uygulamamıştır. Yoğun göç dalgalarının ortaya çıktığı XIX.yy'ın ikinci yarısında ve XX.yy başlarında (Milli bir burjuvazi oluşturma politikasının gereklerine ve ekonomik açıdan uygulanabilir

¹⁰⁶ İpek, a.g.m., s.665.

¹⁰⁷ Şen, a.g.m., 1992, s.320-321.

¹⁰⁸ Şen, a.g.m., 1992, s.318-319.

kolaylığına rağmen) bile bu yönde bir tercih yapmamıştır. Osmanlı Devleti uyguladığı nüfus ve iskân politikasında sosyal gruplar arasında sınıf esasına dayanmayan, dolayısıyla kapitalistik olmayan ilişkiler öngörmüş ve bunu da bütün varlığı süresince ısrarla uygulamıştır¹⁰⁹.

3.3.4. Göçmenler Tarafından Kurulan Köyler

Eskişehir'de ilk göçmen köyleri, Kırım ve Kafkasya muhacirleri tarafından kurulmuştur. Kırım Savaşı'nın hemen akabinde, Kırım'dan Osmanlı Devleti'ne doğru büyük göçmen kitleleri yola koyulmuş, bunlara, 1859 yılında Şeyh Şamil'in Rusya'ya mağlup olmasının ardından Kafkasya'dan göç eden halklar da eklenmiştir.

1859 yılında, Eskişehir'in Seyidgazi İlçesi'nde, Yılkıran ve Çifteler Çiftliği civarına, Çerkes muhacirlerinden Altıkesik ve Besni kabilelerine mensup göçmenler yerleştirilmiştir¹¹⁰. Yine Çerkes göçmenlerinden, Altıkesik ve Halboki kabilelerine mensup muhacirler, Eskişehir'in Seyidgazi Kazası'nda geçici bir süre misafir edilmişti. Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, Seyidgazi'nin yerli halkı, muhacirlere son derece yakın davranmış ve göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanmasında ellerinden geleni yapmışlardır. Muhacirlerin, kesin iskân mahallerine gönderilmesi sırasında da, beş yüz kadar araba tertip ederek, göçmenlerin nakillerine yardımcı olmuşlardı¹¹¹. Hükümet, bu hizmetleri şükranla anarken, Seyidgazi'de iskân olunması kararlaştırılan Altıkesik ve Halboki Hayile kabilesine mensup muhacirlerin, ihtiyaç duydukları haneler inşa edilerek, göçmenler yerleştirmiş ve ziraat yapabilecekleri arazi kendilerine tahsis edildi¹¹².

Göçmenleri bir an evvel fakr-u zaruretten kurtarmak isteyen devlet, göçmenlerin yerleştirilebileceği boş arazilere derhal muhacirleri sevk etmiştir. Eskişehir ve çevresine 1832 yılından itibaren Tatar göçmenleri iskân olunmaya başlamıştı¹¹³. Kırım Harbi'nden sonra da Osmanlı Devleti'ne göç eden Tatar göçmenlerin önemli bir kısmı

¹⁰⁹ Çelik, a.g.m., s.107-109.

¹¹⁰ BOA, A.MKT.UM, 363/23, 30.M. 1276 (29.08.1859).

¹¹¹ BOA, İrade Dahiliye, Nr. 29843, 1276.

¹¹² BOA, A.MKT.UM, 394/73 13.B. 1276 (06.02.1860).

¹¹³ Gülsoy, a.g.m., s.248.

Eskişehir'e iskân olundu¹¹⁴. Kırım'dan göç eden Hoca Abdülbari Efendi takımından, 72 hanede 302 nüfusun, Kütahya Sancağı'nın Seyidgazi Kazası'nda Üçkuyu civarında "Aksaklı" isimli mahaldeki boş araziye iskânları gerçekleştirildi. Göçmenlerin kurduğu bu köye "Aksaklı" ismi verildi¹¹⁵.

1878 yılında, göç hadisesi en zorlu halini aldı. Osmanlı Devleti, Avrupa'daki toprakların büyük bir kısmını yitirmişti. Kaybedilen topraklarda yaşayan müslüman halk, göçe koyuldu. Üstelik göçler yalnızca Osmanlı Avrupa'sında meydana gelmiyordu. Ruslar, Doğu'da Erzurum'u da işgal etmişlerdi. Kafkasyalı Müslümanlar, Osmanlı Devleti'nin yanında Ruslara karşı ayaklanmışlardı. Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybetmesiyle, bütün bu bölgelerde yaşayan müslüman halkın büyük bölümü, Osmanlı Devleti'ne hicret etmek üzere yollara düştü. Devlet bu göçmenleri düzenli bir şekilde iskân etmek istiyor ve bu konuda kayıtlar tertip etmeye çalışıyordu. Ancak, göçmen sayısında yaşanan yoğunluk nedeniyle, göçmenlerin nereden geldikleri doğru dürüst tutanaklara geçirilemiyordu. Muhacirler için kimi zaman Çerkes, kimi zaman Rumeli, kimi zaman Tatar muhacirleri şeklinde not düşülüyordu. Fakat bunların geldiği yeri belirlemek açısından bunlar yeterli değildi. Örneğin, Çerkeslerin 1860'lı yıllarda yoğun göçleri esnasında bir kısmı Rumeli'ye iskân olunmuştu. 93 Harbi'nden sonra, Balkanlarda yaşayan Çerkesler de tekrar göç etmek zorunda kalmışlardı. Osmanlı kayıtları ise Çerkes göçmenlerin, Kafkasya'dan mı yoksa Rumeli'den mi geldiğini belirtmiyordu.

1878 yılında, Eskişehir'in Kadıköyü ve Pora isimli yerlerine, 60 hane Çerkes muhaciri, iskân olunmak talebiyle Osmanlı Devleti'ne müracaat ettiler¹¹⁶.

Önceki bölümlerde belirtildiği gibi, 93 Harbi sonrasındaki yıllarda da, özellikle Bulgaristan Emareti topraklarından ve Şarki Rumeli'den Osmanlı Devleti'ne göçler devam etmiştir. Rumeli muhacirleri tarafından, Eskişehir Kazası'ndaki boş arazide, 1891 yılında iki köy oluşturuldu, bu köylere Hamidiye ve Hayriye isimleri verildi¹¹⁷.

¹¹⁴ Erkan, a.g.e., s.10.

¹¹⁵ BOA, A.MKT.UM, 552/45, 8-L. 1278 (08.04.1862).

¹¹⁶ BOA, BEO, VGG, Nr.118, 11 Ca 1295 (13.05.1878).

¹¹⁷ BOA, İ.Ş.D., 6512/14. M. 1309.

Eskişehir Kazası'nda Gümle isimli yere, Tırnova muhaciri yerleştirilmişti. Ancak, kuraklık sebebiyle muhacirler buradan, başka yerlere dağıldılar. Ardından muhacirlerin bir kısmı geri dönerken 25 hanelik bir köy meydana getirdiler¹¹⁸.

Ruscuk muhacirlerinden 50 hanenin, Eskişehir'e sevk olunarak, uygun mahallere yerleştirilmesi emri üzerine, bu göçmenlerden 20 hane ayrılarak, kaza dahilindeki uygun yerlere iskân olundu. Kalan 30 hane, Eskişehir Kazası'na 3 saat mesafedeki Kanlıpınar isimli yere iskân olunarak yeni bir köy teşkil edildi. Kurulan köyün isminin Sultaniye olarak belirlenmesi yönündeki, Hüdavendigâr vilayetinin teklifi münasip görülmüş ve gerekli olan imam ve muhtar mühürleri gönderilmişti¹¹⁹.

Göçmen yoğunluğu sebebiyle kimi zamanlar da karışıklıklar yaşanmıştır. Eskişehir Kazası'ndaki Yedi Değirmenler ve Karaçay isimli mahallerden birinde iskân olunmak üzere, Dersaadet Umum Muhacirin Komisyonu'ndan gönderilen 40 hane Tatar muhaciri, Eskişehir'e geldiklerinde, Karaçay isimli yere başka muhacirlerin iskân olduğuna şahit olmuşlardı. Yedi Değirmenler isimli yerin, Hara-yı Humayun'a yakın olması sebebiyle göçmenlerin buraya iskânı uygun görülmemişti. Sonunda muhacirlerin de yerleşmeye uygun gördükleri, Darı Orak ve İnekler Pınarları arasında yer alan, Tosbağa Pınarı'na göçmenlerin iskânı gerçekleştirilmiştir. Arazinin kapasitesi dikkate alınarak, buraya 40 haneden fazla muhacir iskân edilmemesi istenmiş, muhacirlere ziraat yapacakları arazi dağıtılarak, köye Rıfkıye isminin verilmesi uygun görülmüştür¹²⁰.

Karinabad ve Silistre muhacirlerinden 114 hane, Eskişehir'in Seyidgazi İlçesi'nde, ziraat yapacakları araziler tahsis edilerek, yeni teşkil edilen 4 köye iskân edildiler. Yeni kurulan bu dört köye Salihye, Büyükyayla, Burhaniye ve İlyas isimleri verildi¹²¹.

¹¹⁸ BOA, İ.Ş.D., 6218/24. C 1308 (05.02.1891).

¹¹⁹ BOA, İ.Ş.D., 6838/23. C 1309 (14.01.1892).

¹²⁰ BOA, Ş.D. Hüdavendigâr, 1556/14, 26 Z.1310 (13.08.1892).

¹²¹ BOA, Ş.D. Hüdavendigâr, 1556/15, 3. Z. 1310 (17.06.1893).

Muhacirlerin yoğun bir şekilde iskân edilmesine rağmen, muhacir akınının kesilmemesi, muhacirlerin iskân işleriyle uğraşan yerel yetkilileri bunaltmıştır. Muhacirlerin yerleştirilecekleri boş arazilerin azalması üzerine yetkililer, üst makamlara yazı göndererek, tespit ettikleri arazilere de göçmen iskân edebilmek için müsaade istemişlerdir. Hara-yı Hümayun Nazırı Mustafa Paşa, böyle bir durumla karşı karşıya kalınca, Belviran ve Kızılsaray isimli mevkilere de göçmen iskân edebilmek için hükümete başvuruda bulunmuştu¹²².

Nitekim, arazi sıkıntısının yaşanması nedeniyle, dağlık bölgelerde de muhacir iskânına başlanmıştır. Bu tür yerlerde geniş araziler bulunmadığından daha az sayıda hanelerden oluşan köylerin teşkil edilmesi yoluna gidilmiştir. Sekiviran, Mutalıp ve Bozdağ köyleri civarında Karadere Pınarı'nın etrafı, ziraate elverişli boş araziye sahip olduğundan, 15 haneyi geçmemek şartıyla muhacir iskân edilmesi kararlaştırılarak, Silistre göçmenlerinin bir kısmı buraya yerleştirilmiştir¹²³.

Göçmenler tarafından birçok yeni köy teşkil edildiği gibi, geçmişte insanlar tarafından meskun oldukları halde, zamanla çeşitli sebepler dolayısıyla terk edilerek, metruk hale gelen yerlere de muhacirler iskân olunmuştur.

Eskişehir kazası dahilindeki Sultanönü Köyü'nün ahalisi, köylerini terk ederek kasabaya yerleşmişti. Ziraate oldukça elverişli topraklara sahip bu köy, kasabada oturan sahipleri tarafından, 1309 yılında Eskişehir'e gelen Filibe muhacirlerine satılmıştır. 39 haneden ve 154 nüfustan mürekkep olarak, müceddeden teşkil olunan bu köye, eski ismine sadık kalınarak "Sultanönü" adı verilmiştir¹²⁴.

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü üzere, devlet özellikle zor duruma bulunan göçmenlere, yevmiye, arazi tahsisi vs. gibi yardımlarda bulunmuştur. Mali kudreti yerinde olan göçmenlere, ancak diğer göçmenlerin ihtiyaçlarını giderdikten sonra, bir takım yardımlar yapmak yoluna gitmiştir.

¹²² BOA, BEO, VGG Hüdavendigâr, Gelen 135 Nr. 117, 28 KS 1310 (09.02.1895).

¹²³ BOA, İrade Dahiliye 7/14. Za. 1312 (18.04.1895).

¹²⁴ BOA, Ş.D. Hüdavendigâr, 1568/48 15 Temmuz 1315 (27.07.1899).

Mihalıççık Kazası dahilinde Bağarslan Mevkii'nde 199 nüfus Rumeli göçmeni yerleştirilerek, otuz üç hane, on samanlık, bir ahır ve ağıl ve bir sıbyan mektebi ve bir camii şerif ve bir çamaşırhane inşasıyla teşkil olunan köyün krokisi gönderilerek¹²⁵, adının Padişaha nispetle Hamidiye olarak isimlendirilmesi kabul edilmişti¹²⁶. Ancak aynı yıl içinde daha önce düzenlenmiş bir belgede, buraya iskân olunan muhacirlerin, orman içine yerleştirildikleri, bunun talimatlara aykırı bir durum olduğu belirtilerek, göçmenlerin ormanı hayli tahrip etmelerinden dolayı, orman alanını muhafaza için buraya lazım gelen korucuların atanması istenmişti¹²⁷.

Belgelerden anlaşıldığı üzere, yirminci yüzyılın ilk yıllarında Eskişehir ve çevresinde, göçmenler tarafından gerçekleştirilen yoğun iskân faaliyetleri gözlenmektedir. 1902 yılına ait bir belgede, Eskişehir'de bulunan Kafkas muhacirlerinden bir takımının Evranpınarı'nın doğusunda yerleştirilmesi istenirken, kalan göçmenler için de boş ve uygun arazi araştırıldığı bildiriliyordu¹²⁸.

Yine bu yıl içinde, Bektaş Pınarı'na, Hacıoğlu Pazarcığı muhacirlerinden 12 hanede 45 nüfus ve Kırım muhacirlerinden 11 hanede 57 nüfus ve toplamda 23 hanede 102 nüfus muhacir yerleştirilmiştir. Oturacakları evlerinin inşasına başlanmasının ardından, ziraat yapmalarına yetecek kadar arazi tahsis edilmiş ve yeni kurulan bu köye Mesudiye ismi verilmiştir¹²⁹.

Eskişehir ilinde, Kafkas halklarından biri olan Abazalar da iskân olunmuştur. Eskişehir'in Ahiler Mevkii'nde yerleştirilen on beş hanede 82 nüfus Abaza muhacirine, haneleri inşa edilmiş ve ziraat yapabilecekleri arazileri tahsis edilmişti. On yıl sonra yapılan inceleme sonucunda, muhacirlerin iskân yerlerinden memnun oldukları, refah seviyelerinin istenen seviyede bulunduğu ve muhacirlerin herhangi bir sorun çıkarmaksızın vergilerini ödemekte oldukları belirtiliyordu. Eski sahipleri tarafından

¹²⁵ BOA, BEO Muhacirin VGG, 759, Sayfa: 93/3, 15 Mart 1319 (28.03.1903).

¹²⁶ BOA, İrade Dahiliye, 19/26. M. 1321 (28.03.1903).

¹²⁷ BOA, BEO, 146322, 2 Teşrin-i Sani 1318 (15.01.1903).

¹²⁸ BOA, BEO VGG 760, 2/9 2. Z. 1319 (17.03.1902).

¹²⁹ BOA, BEO, Ş.D. Hüdavendigâr 1583/7 (23.04.1902).

terkedilen bu köyün adının, ismi kadimine nispetle “Ahiler” olarak isimlendirilmesi uygun görülmüştü¹³⁰.

Hüdavendigâr Vilayeti Söğüt Kazası dahilinde Büngüldek Pınarı Mevkii’nde yirmibeş hane Silistre muhacirinin iskân edilmesiyle Behçetiye Köyü teşkil edilmiştir. Behçetiye Köyü bugün Eskişehir ili merkez kazasına bağlı olup ismini bugün de muhafaza etmektedir¹³¹.

Mihalıççık Kazası’nın, Karaağaç-ı Kebir Köyü hududundaki arazide altmış iki hanede iki yüz doksan yedi nüfus Kafkasya ve Ruscuk muhacirlerinin teşkil eyledikleri köye Orhaniye ismi verilmiştir.

Eskişehir Kazası dahilinde Seyitgazi Nahiyesi’nde kırk iki hanede yüz yetmiş nüfus Şumnu muhacirlerinin teşkil ettikleri köy Şükranîye olarak isimlendirilmiştir¹³².

Sivrihisar Kazası dahilinde, Mehak ve Özi isimli yerlerde boş arazilerin mevcut olması sebebiyle, Köstence muhacirlerinden 37 hanenin, adı geçen yere yerleştirilmesi uygun görüldü. Yeni kurulan köye Zafer Hamidiye adı verildi¹³³.

Eskişehir-İnönü-Çukurhisar hattında özellikle Kafkasya muhacirleri iskân olunmuştur. 19 Cemaziyelevvel 1278 tarihli bir belgede, Eskişehir’e tabi Çukurhisar mevkiinde Abaza Bey kabilesinin iskân olduğu belirtilmektedir¹³⁴. Çerkes muhacirler için, Çukurhisar’da otuz hane yapılmış ve ardından bölgenin daha fazla muhacir iskânına müsait olduğu sonucuna varılarak, otuz hane daha inşa yapmak üzere faaliyete girildiği sırada, kendilerine ahali tarafından müdahale edilmiştir. Bölgede yapılan inceleme sonucunda, ikinci dilim otuz hanenin yapılmasına ve yapılan müdahalenin men’ine karar verilmişti¹³⁵. Aynı yazıda daha önce Eskişehir’e iskân edilmek üzere

¹³⁰ BOA, Y.A.RES. 121/26 1321. 3. S. (01.06.1903).

¹³¹ Sofuoğlu, a.g.m., s.180. Eskişehir Valiliği 2001 yılı Muhtar bilgi formundan, Behçetiye Köyü’nde 17 hanede 53 nüfusun yaşadığı tespit edilmektedir.

¹³² Günümüzde Şükranîye Köyü’nün adı Şükranlıdır. Sofuoğlu, a.g.m., s.181.

¹³³ BOA, Y.A.RES. 75/19, 8.10.1312.

¹³⁴ BOA, A.MKT.UM 552/47 (26.07.1852).

¹³⁵ BOA, A.MKT.UM. 524/74 (09.11.1861).

gönderilen Çerkes muhacirlerinin de, Çukurova'daki boş arazilere yerleştirilmesi istenmiştir¹³⁶.

Eskişehir Kazası'ndaki Kurban Pınarı mevki, göçmen iskânı için yapılan incelemeler sonucunda baltalık ve mera arazisi olduğu, muhacir iskânına elverişli bulunmadığı tespit edilmiş olmasına rağmen, Danişment karyesindeki muhacirinin buraya getirilmesi üzerine, yerel yetkililer bu durumu merkeze yazı ile bildirdiler. 20 hanesi Sekiviran'a 20 hanesi Danişment karyesine geri gönderilerek iskân edilmiştir. Gerekçeli karar ise şu hükme istinat ediyordu: "Ormana muhacir iskân edilmemesi ve ormanların tahribattan muhafaza olunması İrâde-i Seniyye-i Hazreti Hilâfetpenâhi iktizasındandır¹³⁷".

Balkan Savaşları sonucunda da Eskişehir ve çevresinde de muhacir iskânında artış yaşanmıştır. "Balkan Muharebesi dolayısıyla memleketlerinden hicretle Eskişehir dahilindeki Osmaniye" köyünde Rumeli muhacirleri iskan olunmuştur¹³⁸. Balkan Savaşları sonrasında başlayan göç dalgası, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesine kadar sürmüştü, bundan sonra da kesilmeyerek Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar devam etmiştir. 1915 yılında yayınlanmaya başlayan, "Eskişehir Livası'nın haftada bir çıkan resmi gazetesi" Karacahisar'da¹³⁹, Romanya'dan Eskişehir'e iskân edilmek üzere 20 hane muhacir kafilesinin geldiği belirtilmektedir¹⁴⁰.

Göçmenlerin, hicret ettikleri yerlere göre iskân ettikleri köyleri toplu halde belirtmekte faydalı olacaktır. Kırım'dan gelenler tarafından kurulan köyler: Karaalan, Gökçeoğlu, Çardakbaşı, Aksaklı, Arapkuyusu, Kalkanlı, İkipınar. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra Kırımlı Türklerce kurulan köyler ise: Rıfkiye, Ortaklar, Kireçköy, Kızılsavat, Lütfiye, Mahmudiye, Mamure (Mahmudiye İlçesi'nde), Karakaya, Fevziye, Hamidiye, Hayriye, Yassıhöyük, Yeşildon, Zaferhamid, Şefkatiye'dir¹⁴¹.

¹³⁶ BOA, A.MKT.UM. 471/41.

¹³⁷ BOA, BEO, 176753, 7 Rebiulahir 1322 (21.06.1904).

¹³⁸ BOA, DHSNTHR, 59/55, 21. Ra. 1333 (06.02.1915).

¹³⁹ Turhan Baraz, *Başlangıçtan Günümüze Eskişehir Basını (1908-1986)*, Eskişehir 1988, s.43.

¹⁴⁰ Karacahisar, 141, 3 Teşrin-i evvel 1334 (3.10.1918), s.1.

¹⁴¹ Necdet Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", *İ.Ü.İ.F.M., C.XV, S.1-4*, İstanbul, 1954, s.203; Tahsin Özalp, *Sivrihisar Tarihi*, Eskişehir 1960, s.20.

Kafkasya'dan gelenlere kurulan köyler: Ağlarca Köyü, Akhisar, Belpınar, Doğanay, Yazılıkaya, Ağapınar, Çerkes Çetmi, Poyra, Rahmiye, Yeniköy, Karaçay, Bektaşpınar, Tandır, Taşköprü, Akpınar, Çerkez Kartal, Çukurhisar, Feyziabad, Gökçekısıık, Hüsnüabad, İmişehir, Musaözü, Nemli, Oklubalı, Yakapınar'a yerleştiler¹⁴².

Rumeli'den gelenler: İsmetpaşa, Kaymazaylası, Taşlıhüyük, Mecidiye, Yeniköy, Sulukaraağaç, İncesu, Alpu, Bahçecik, Orhaniye, Değişören, Gümele, Gündüzbey, Hayriye, Çamurlu, Aşağı Kalabak, Yukarı Kalabak, Kanlıpınar, Karagözler, Karakamış, Kızılınler, Kümbet, Mahmudiye, Muhacir Akçayır, Osmaniye, Rıza Paşa, Savcı Bey, Seklice, Söğütçük köylerine yerleşmişlerdir. Göçmenlerin Eskişehir'e yerleşmesinden sonra köy sayısında büyük bir artış görülmüştür¹⁴³.

3.3.5. Eskişehir'de Çiftliklere İskân Edilen Muhacirler

Göçmenlere öncelikle, devlete ait “emlak-ı hümayun” çiftliklerinin açıldığını anlıyoruz¹⁴⁴. Bâb-1 Ali, göçmenleri Devlete ait çiftliklere, boş arazilere ve zamanla terk edilmiş yerlere iskân etmek suretiyle, ziraate elverişli yerlerin tarıma açılıp bayındır hale gelmesini, vergi gelirlerini artırmayı ve çiftliklerin yabancıların eline geçmesini önlemeyi hedeflemekteydi¹⁴⁵.

Eskişehir'de göçmenlerin iskân edildiği belli başlı çiftlik, “Eskişehir Çifteler Çiftlik-i Hümayunu”dur. Daha önce de belirtildiği şekilde, Çifteler Çiftliğine ilk muhacir iskânı, 1832 gibi oldukça erken bir dönemden itibaren başlamaktadır¹⁴⁶. Ancak, Çifteler Çiftliğinde gerçekleştirilen, bir takım iskân faaliyetlerine geçmeden evvel, Çifteler Çiftliğinin tarihine değinmek faydalı olacaktır.

¹⁴² Çifteler Kaymakamlığı, *Çifteler*, Eskişehir 1990, s.53-56; Doğru, a.g.m., 1989, s.213; Tunçdilek, a.g.m., 1954, s.202; Özalp, a.g.e., s.21.

¹⁴³ Erhan Tezcan, *Eskişehir Mahmudiye İlçesi*, Eskişehir 1982, s.85, 87, 91, 94, 101; Doğru, a.g.m., 1989, s.214.

¹⁴⁴ Ömer Şen, “Göçmen Ailelerine Yönelik İktisadi ve Sosyal Tedbirler”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara 1992, C.I, s.320.

¹⁴⁵ İpek, “93 Muhacereti ...”, s.665.

¹⁴⁶ BOA, Mühimme Defteri, Nr. 248, s.229/1609.

XVIII.yy'ın sonunda Erzurum'da güçlenen Zorba Salim'in otoritesini kırmak için, Kumarcı Mustafa ve Abdullah adındaki iki oğlu Eskişehir'e gönderildi. İnönü'ye iskân edilen Abdullah otorite ile barışık yaşayarak İstanbul Hükümeti'ne problem çıkarmadı. Diğer oğlu Mustafa ise Çifteler'e iskân edildi. Kumarcı Mustafa işgal ve satın alma yolu ile 2 milyon dönüm kadar arazi sahibi oldu. Çifteler dolaylarındaki köylülere iyi davranarak "ayan" konumuna yükseldi. Ardından zorbalık yapmaya başlayan Mustafa Çifteler'de "Sakarya Başı" denilen mevkide, halen Kumarcı Adası denilen yerde büyük bir bina inşa ettirip, ihtişamlı bir hayat sürdürdü. XIX.yy'da arazisinden geçenlerden haraç aldığı için "Haraççı" adı ile anılmaya başladı.

III. Selim ordusu için eleman, yiyecek istediği vakit, Kumarcı Mustafa buna karşı çıkmıştır. Ardından, hakkında şikayet olan Kumarcı Mustafa'yı cezalandırmak için harekete geçilmiş, bunun için Hüdavendigâr Valisi Mustafa Paşa'ya emir verilmiş ve Kumarcı katledilerek evi yıkılmış ve malına da el konulmuştur.

1815'te Kumarcı Mustafa'nın arazisi üzerinde Çiftlikât-ı Hümayun kuruldu. Çiftlikte cins at, inek ve koyun yetiştirilmeye devam edildi. Günümüzde de harada Türkiye'de bulunan en iyi cins yarış tayları yetiştirilmektedir. Çiftlikât-ı Hümayun arazisi içinde 1850'ye kadar 11 köy bulunuyordu. Rumeli, Kırım, Kafkasya'dan gelen göçmenlerin iskânından sonra köy sayısı 34'e çıkmıştır¹⁴⁷.

28 Recep 1263 tarihli tezkirede belirtildiği üzere, Samsun iskelesinden Osmanlı Devleti'ne giriş yapan Hacı İsmail ve arkadaşları, Eskişehir Çifteler Çiftliği'nde iskân olunmayı talep etmeleri üzerine konu Meclis-i Askeriye'de görüşülmüştür. Bir takım acize ve fukaranın bu sayede iskân ettirileceği düşünülerek, istekleri kabul edilerek, Çifteler Çiftliği'ne iskânları gerçekleştirilmiştir¹⁴⁸. Hacı İsmail ve arkadaşları, çiftliği yerleştirilmelerinin ardından devlete müracaat ederek, kendilerine "iyane tayin edilmesini" talep etmişlerdir. Konu Meclis-i Valâ'da görüşüldükten sonra, muhacirlerin talepleri uygun görülerek, lazım olan yardımın gönderilmesi kararlaştırılmıştır¹⁴⁹.

¹⁴⁷ Halime Doğru, "XX. Yüzyıla Girerken Eskişehir'de Kaza ve Belediye Yönetimi ile Nüfus Hareketi", E.A.Ü.F.E.F.D., C.II, S.I, Eskişehir 1989.

¹⁴⁸ BOA, İrade Meclis-i Valâ, Nr. 2186, 28.B.1263 (09.07.1847).

¹⁴⁹ BOA, A.MKT. 4/112, 22.3.1264 (28.01.1848).

1860 yılından itibaren, Osmanlı Devleti'nde göçmenlerin yerleştirilmesi meselesi, büyük bir problem halini almıştı. Devlet, akın akın gelen muhacir kitlelerini bir an evvel iskân etmek amacıyla, öncelikle Devlete ait çiftliklere müracaat ederek, göçmen iskân etmeye müsait arazilerin dökümanını çıkarmalarını istemiştir. Yine bu yıl içinde, Osmanlı Devleti'ne hicret eden Kırım Muhacirlerinin bir kısmı, Çifteler Çiftliği'ne yerleştirilmiştir¹⁵⁰.

Osmanlı Devleti, muhacirlerin iskân olunacakları araziye, önceden gidip görmelerine müsaade etmiştir. Bu sayede göçmenlerin, istemedikleri yerlere zorla iskân edilmeleri gibi bir durum da söz konusu olmayacaktır. “Çerkes göçmenlerinden 200 hane nüfusun Çifteler Çiftliğinde Hoşnudiye adlı mahalle iskânları” uygun görülmesi üzerine muhacirler, aralarından Yakup ve Hasan isimli iki kişiyi, iskân olunacakları araziye keşf için görevlendirmişlerdir. Muhacir komisyonu yerel yetkililere gönderdiği yazıda, Çerkes muhacirlerinin yerleştirilmesi için tahsis edilen Çifteler Çiftliği'ndeki mahallin keşfi için gelenlere kolaylık gösterilmesini istemiştir¹⁵¹.

1860'lı yıllardan itibaren, Çifteler Çiftliği'ne göçmenlerin yoğun bir şekilde yerleştirilmeleri sonucunda çiftlikte yeni gelecek göçmenler için arazi tahsisinde sıkıntı yaşanmaya başlanmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında, Osmanlı Devleti tarihinin en yoğun göç ve göçmen hadisesine maruz kalmış ve bu muhacir kitlelerini bir an evvel yerleştirmenin çarelerini aramıştır. Çifteler Çiftliği'ne de muhacir iskân etmek arzusuyla, çiftliğin idaresini elinde bulunduran Bâb-ı Seraskeri'ye müracaat edilerek, çiftlik dahilinde muhacir iskânına müsait arazinin durumu sorulmuştur. Seraskerlikten gelen cevap ise olumsuz olmuş, Çiftliğin Osmanlı askerine at yetiştirdiği belirtilerek, hali hazırda, sürmekte olan harp dolayısıyla topçu ve süvari birliklerinin hayvan ihtiyacının arttığına temas edilerek, Çiftliğin bu vazifesini yerine getirebilmesi için, çiftliğe muhacir iskânından şimdilik sarf-ı nazar edilmesi istenmiştir¹⁵².

¹⁵⁰ “Arazi-yi haliyeyi Miriyeden olan münâsib mahallerde tavin'i iskânlarına gayret ve ikdâm olunmakta ise de hazinece istifade olunmayan bazı çiftlikât-ı mazbuteye dahi muhacir iskânı münâsib olacağı BOA, İrade Dahiliye, Nr. 30903, 8 Rebiülâhir 1277 (24.10.1860).

¹⁵¹ BOA, A.MKT.UM, 520/42, 24 Ca 1278 (28.11.1861).

¹⁵² BOA, BEO, Hüdavendigâr Ayniyat, Nr. 884, S.49, 27 Mayıs 1294 (08.06.1878).

Ancak gerek Osmanlı-Rus harbi esnasında ve gerekse savaş sonrasında, devletin muhacir selleri ile uğraşması neticesinde, muhacir komisyonu devlete ait çiftliklere müracaatlarını sürdürerek, iskâna elverişli arazilerinin mevcudiyetini bildirmelerini istemiştir. Muhacirin Komisyonu Riyaseti Celilesinden, Aydın Çiftlikat-ı Hümayunu'na ve Çifteler Çiftliği'ne gönderilen yazılarda, “Batum kazalarında bulunan 60-70 bin nüfusun hicret arzusunda bulduklarından bahisle, çiftlikler dahilinde arazinin durumunu bildirmeleri istenmiştir. Aydın Vilayeti'nde, muhacir-iskânına müsait yerlerin bulunmadığı ancak, Çifteler Çiftliği'nde 20-25 hanenin iskân olunabileceği, ayrıca, Çiftliğin Ankara hududunda, Hazine-yi Hassa-yı Şahâne'ye ait koruda iskân edilmek üzere muhacir gönderilmesi durumunda, iskânlarının gerçekleştirilebileceği bildirilmiştir. Bunun yanı sıra, Eskişehir'de iskânları kabil olmayanların Bursa'da ve Kütahya'da bulunan bir takım boş arazilere yerleştirilebileceklerinin de haber verilmesi üzerine, göçmenler için arazi tahsisine başlanması talimatı verilmiştir¹⁵³.

Önceki bölümlerde zikr olunduğu üzere, 93 Harbi'nden sonra da Balkanlar'dan Osmanlı Devleti'ne yapılan göçler kesilmeyip, belirli dönemlerde azalıp çoğalmak suretiyle devam etmiştir. Bu arada, Çifteler Çiftliği'nde, uygun arazilere muhacir yerleştirilmesi ve yeni yeni köyler teşkil edilmesi sürdürülmüştür. Nitekim Çifteler Çiftliği'nde “Başkurt” isimli mevkide iskân ettirilen Rumeli Muhacirleri'nin kurdukları Burhaniye Köyü, göçlerin devam ettiğini göstermektedir¹⁵⁴.

Öyle anlaşılıyor ki, Çifteler Çiftliği, bölgeye yerleştirilen göçmenler tarafından da rağbet görüyordu. “Evvelce iskân olundukları, Sivrihisar kazasına tabi Arnen karyesinin Ab ve havasıyla imtizac edemeyerek, birçok vefayat vermeleri üzerine” Arnen karyesini terk ederek, Çifteler Çiftliği dahilindeki Belpınar Mevkii'ne yerleşmek isteyen Karaçay muhacirleri, Dahiliye Nezareti'ne başvurmuşlardı¹⁵⁵.

Sonraki yıllarda da Çifteler Çiftliği'ne Muhacir iskânı devam etmiştir. Hatta çiftlik arazileri göçmenlere verilmiştir. 24 Mart 1327 tarihli yazıda “Çifteler Çiftliği

¹⁵³ BOA, BEO, Ayniyat Muhacirin Komisyonu, Nr. 1553, S.49, 5 Safer 1297 (18.01.1880).

¹⁵⁴ BOA, İrade Dahiliye, 43/22, 12 Ca 1319 (26.08.1901).

¹⁵⁵ BOA, DH.MUİ, 4-1/72, 21 Ş 1327 (26.08.1910).

dahilinde mutavattın Kura ahalisinin taht-ı ziraatlerinde olan arazilerin kendilerine verilmesi ve kalan arazinin dahi muhacirine tahsisi” kararı alınmıştır¹⁵⁶.

Balkan Savaşları sonucu, Osmanlı Devleti’nde tekrar büyük bir muhacir probleminin zuhur etmesinin ardından, Çifteler Çiftliği’nde muhacirlerin iskânına uygun yerlerin araştırılması için düzenlenen keşif raporunda şu yorumlara yer veriliyordu. “Çifteler Çiftliği dahilinde teşkil olunan, ahali eski muhacirlerden ibaret 28 pare köy ve ziraanın işgâl ettikleri araziden maada, bu köyler arasında bir takım hali yerler mevcut ise de, bu arazide ziraat hayvanatı da yetiştirildiğinden, ziraat arazileri ve meraların ayrılmasından sonra kalacak mekanlardan hangisinin köy teşkil edilmesine ve muhacir yerleştirilmesine uygun olacağının şimdiden tayin olunamamaktadır¹⁵⁷.” Yorumdan da anlaşıldığı gibi Çifteler Çiftliği yoğun bir şekilde muhacir iskânına sahne olmuştu.

I. Dünya Savaşı sırasında İstanbul’da, 200.000’i aşkın muhacirin, ziraat mevsimi gelmeden, iskân mahalleri gösterilerek sevkleri, gerek hayatlarını korumaları, gerek hazinenin külliyetli bir yükten kurtarılması bakımından faydalı görüldüğünden, bu konuda uygulanabilir bir takım tedbirler düşünülmüştür. Hükümetten başka yardım beklemeksizin, ziraat yapmaya müsait olanların, iskân yerlerine gönderilerek, Anadolu’daki diğer muhacirlerle beraber, hazineye aid emlak, arazi ve çiftliklerde yer gösterilerek, şimdilik elde edilebilecek bir miktar mebla ile buralara yapılacak çadır ve barakalarda geçici olarak yerleştirilmeleri kararı alınmıştır. Muhacirlerin iskân olunabilecekleri araziye gösteren keşif raporuna göre, Çifteler Çiftliği’nde muhacirlerin yerleştirilebileceği 16.000 dönüm boş arazi tespit edilmiştir¹⁵⁸.

Eskişehir’de muhacirlerin iskân edildiği bir diğer çiftlik ise, Eskişehir-Konya demiryolu civarındaki Hasırca Çiftliği olmuştur. Muhacir iskânı için istimplâkı hakkında Aşa’ir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nden Eskişehir Mutasarrıflığına telgraf çekilmiştir¹⁵⁹.

¹⁵⁶ BOA, Ş.D., 1611/4, 10.R.1329 (06.06.1911).

¹⁵⁷ B.C.A., 272-11/7-1-2, 29.8.1329 (7.5.1913).

¹⁵⁸ B.O.A., BEO, ND 66 Hariciye Giden 114, Nr. 314317, 30 B 1331 (12.07.1915).

¹⁵⁹ B.O.A., DH.ŞFR., 67/1, 14.L.1334 (14.08.1916).

3.3.6. Eskişehir’de Göçmenlerce Kurulan Mahalleler

Osmanlı Hükümeti 1877 senesine kadar gelen muhacirlerin iskân edilmesi sırasında, göçmenlerin şehir merkezlerine yerleştirilmesine pek müsaade etmemişti. Yalnız yüksek memur veya ilmiye sınıfına mensup olan yahut sanatlarını ancak şehirlerde icra edebilecek göçmenlerin şehirlerde ve şehir civarında yerleşmelerine izin veriliyordu. Fakat göçmenlerin çoğalması ile köy ve kasabalar almaz oldu. Birçok kunduracı, marangoz ve daha diğer bazı küçük esnaf, köylerde ve kasabalarda barınamaz hale geldi. Ayrıca, ziraat ile meşgul olmayan göçmenlerin köy ve kasabalarda yerleştirilmeleri bir fayda sağlamıyordu. Şehir hayatına ve küçük ticarete alışmış göçmenler, yerleştirildikleri yerlerde kalmayarak yerlerini terk ediyorlar ve şehirlere göç ediyorlardı. Vilayetlerden gelen bu haberler üzerine Bâb-ı Âli 13 Cumadel-ahire 1295 tarihinde çıkardığı talimatın 35. maddesinde “Muhacirin-i Merkumenin kâffesinin kuray-i kadimeye veyahut yeni oluşturulacak köylere yerleştirilmeleri lâzım gelmeyüp şehir ve kasaba kenar ve civarlarında boş arazi varsa oralara da iskân olunabilirler” hükmü gereğince göçmenler şehir merkezlerinde iskân olundular¹⁶⁰. Böylece göçmenlerin kent ve kasaba çevrelerine yerleşmeleri başlamış basit anlamda da olsa gecekondu sorununun temeli atılmıştır¹⁶¹.

Eskişehir 1850’ye kadar oldukça sönük bir kasaba yapısına sahipken, bu tarihten sonra kente merkezine yerleştirilen göçmenlerle hem nüfus artışı yaşamış, hem de gelişme yoluna girmiştir. 1877 Rus Harbi’nden sonra Eskişehir’e gelen muhacirlerin bir kısmının Porsuk’un karşı sahiline yerleşmeye başlamasıyla, şehrin bu kesimini de iskâna açılmıştır¹⁶². Böylece muhacirler, şehrin nüfus bakımından gelişmesine yol açtıkları gibi, yerleşim alanının genişlemesinde de önemli katkı sağlamışlardır.

Kent merkezinde göçmenler tarafından kurulan ilk mahalle Hacı Ali Bey Mahallesi’dir. Hacı Ali Bey Mahallesi’nin etrafına yeni evlerin inşa edilmesi ile zamanla mahallenin sınırlarının genişlemiş, yeni yeni mahalleler meydana gelmiş ve

¹⁶⁰ Eren, a.g.e., s.82 (14 Haziran 1878).

¹⁶¹ Halaçoğlu, a.g.m., 1999, s.659.

¹⁶² Tunçdilek, “Eskişehir’de Yerleşme ...”, s.203-204.

zamanla bu mahalleler Hacı Ali Bey Mahallesi'nden ayrılarak ayrı bir mahalle haline gelmişlerdir.

Özellikle Tatar muhacirleri 1900 yıllarının ilk senelerinde, kent merkezi çevresindeki yerlere yoğun bir şekilde iskân edilmişlerdir. 21 Nisan 1317 tarihli bir belgede 600.hanede 3020 nüfus Kırım ve Rumeli muhacirinin¹⁶³ ve 6 Eylül 1319 tarihli bir diğer belgede de 831 hanede 3667 nüfus Kırım muhacirinin Eskişehir'de iskân edildiği belirtilmekteydi¹⁶⁴.

Eskişehir Demiryolu İstasyonu civarında ve Hacı Ali Bey Mahallesi bitiştirinde inşa etmiş oldukları evlerin miktarı 80 haneyi tecavüz ettiğı gibi, mahallelerinde bir cami ve bir mektep bina etmelerinden dolayı, eğitim ve diğer işlere ait muamelelerinin Hacı Ali Bey mahallesine bağılı olması, mahalle halkını müşkilata soktuğundan, ayrı bir mahalle haline getirilmeleri talebinde bulunmuşlardı¹⁶⁵. Muhacirlerin talebi yerinde görülerek, bu bölgenin ayrı bir mahalle haline getirilmesi ve adının padişahın ismine izafeten Hamidiye olması hükme bağlanmıştı¹⁶⁶.

1904 yılında benzer bir durum yaşanmıştır. Hacı Ali Bey Mahallesi'nin 387 haneden müteşekkil bir konuma gelmesi üzerine, 170 hanesinin ayrılarak Şefkiye adıyla isimlendirilmesi kararlaştırılmıştı¹⁶⁷. Hacı Ali Bey Mahallesi yakınında yer alan İhsaneyi Mahallesi'nde de Rumeli ve Tatar göçmenlerden 189 hanede 646 nüfus muhacir bulunmaktaydı. Eskişehir'de kent merkezi çevresinde iskân olunan muhâcirler bu kadar değildi. Şehrin eski mahallelerine yakın yerde bulunan Akçaağlan Mahallesi'nde de 189 hanede 646 nüfus göçmen iskân olunmuştu¹⁶⁸.

1. Dünya Savaşı yıllarında muhacirlerin sayılarında artış yaşanmıştır. Ardanuç mültecileri Eskişehir'e ulaşmalarının ardından, kendilerine yardım edilmesini talep etmek üzere, isim ve ünvanlarını belirterek muhacirin idaresine başvuruda

¹⁶³ BOA, BEO, VGG 759, 98/2 04.05.1901.

¹⁶⁴ BOA, BEO, VGG 759, 100/5 19.09.1903.

¹⁶⁵ BOA, Ş.D. Hüdavendigâr, 1562/23, 13 Şevval 1312 (09.04.1895).

¹⁶⁶ BOA, İrade Dahiliye, 10/18 Za 1312.

¹⁶⁷ BOA, Y.A. Res., 126/21, 13.3.1322.

¹⁶⁸ Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi (1303), Bursa 1303, s.86.

bulunmuşlardı. Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nden gelen cevabi yazıda, isimleri yazılı şahısların Eskişehir'de iskân olunmaları bildirilmişti¹⁶⁹.

Kimi durumlarda, başka vilayetlere gönderilen muhacirlerin de Eskişehir'de iskân edildiği hadiseler yaşanıyordu. Bedri Ağa, kafilesiyle beraber Ankara'ya sevk edilmişti. Eskişehir'e geldiği sırada yeni gelen bir emirle, Ankara'ya mülteci sevkinin şimdilik uygun olmadığı belirtilerek, Bedri Ağa'nın kafilesi ile birlikte Eskişehir'de iskân olunması istenmişti¹⁷⁰.

İstanbul'daki Gümülcine muhacirlerinden Süleyman Kızı Nazmiye, Muhacir Müdüriyeti'ne müracaat ederek, kocasının hasta, oğlunun ise asker olduğunu, kira ödemeye maddi durumunun müsait bulunmadığını belirterek, Eskişehir'de iskân edilmeyi talep etmişti. Bunun üzerine gereğinin yapılması Eskişehir Mutasarrıflığına bildirilmişti¹⁷¹.

Selânik Vilayeti'nin Ustrumca Kazası muhacirlerinden, Yahya Kızı Ayşe, 1329 tarihinde Eskişehir Kazası'na hicret edip, iki sene boyunca 46,5 kuruş muhtaciyn maaşı verilmesinin ardından, İstanbul'a göç etmiş ve Muhacirin Müdüriyeti'ne müracaat ederek, ötede beride perişan bir halde dolaşmakta olduğundan bahisle, Eskişehir'de münasip bir mesken tahsis edilmesini talep etmişti. Eskişehir Mutasarrıflığına gönderilen yazıyla, Nazmiye Hanım'ın yerleştirilmesine yardımcı olunması istenmişti¹⁷².

Örneklerden anlaşıldığı kadarıyla, özellikle kimsesiz kalmış yoksul, dul ve fakirler kent merkezinde iskân edilmekte ve kendilerine muhtaciyn maaşından aylık verilmekteydi.

Devlet, kent merkezine yerleştirdiği göçmenleri mümkün olduğunca, toplu halde iskân etmek istiyordu. Bununla da hedeflenen, muhacirlerin ihtiyaçlarının daha kolay

¹⁶⁹ BCA, 272-11/9-21-7, 21 Kanun-u Sani 1332 (21.1.1916).

¹⁷⁰ BCA, 272-14/74-16-3 (13.5.1918).

¹⁷¹ BCA, 272-11/8-11-8 (15.09.1916).

¹⁷² BCA, 272-11/9-14-11 (16.11.1916).

belirlenmesinin yanında, göçmenlerin birbirleriyle dayanışma içinde bulunabileceklerinin öngörülmesinden kaynaklanıyordu. Gayr-i Müslimlerin yoğun bir şekilde bulunduğu mahallelere göçmen iskân etmemeye özellikle dikkat ediliyordu. Nitekim, Eskişehir'deki Ermeni Mahallesi'ne iskân edilerek nüfus siciline kaydedilen Müslüman muhacirlerinin, derhal Hacı Ali Bey Mahallesi'ne nakledilmesi emredilmişti¹⁷³.

Demiryolu'nun açılması ile ulaşım olanaklarında meydana gelen avantaj dolayısıyla, Eskişehir ve çevresi muhacirler tarafından yoğun bir şekilde iskân olunmuştur. Kent merkezinde de muhacirler tarafından Hacı Seyyit, Hoşnudiye, Hayriye, Hacı Ali Bey, İhsaniye, Mamure, M. Kemal Paşa ve Işıklar Mahalleleri oluşturulmuştur¹⁷⁴. Günümüzde de muhacirlerin sonraki kuşakları bu mahallelerde yaşamaktalarsa da, şehrin genişlemesi ve nüfus artışı, bu yapıyı büyük ölçüde değiştirmiştir.

3.3.7. Gayr-i Müslim Muhacirler

Osmanlı Devleti'ne göç edenler, yalnızca Türklerden ve Müslümanlardan ibaret değildi. Türk muhacirleriyle beraber zaman zaman, Rum, Ermeni, Yahudi hatta Bulgar kökenli göçmenlere de rastlanıyordu. Osmanlı Devleti, göçlerin başladığı ilk dönemlerde, Müslümanlarla birlikte göç eden gayr-i müslimleri de ülkesine kabul etmiş, onlara da gereken yardımları yapmıştır¹⁷⁵. Bir devlette yaşayan insanların sayısal fazlalığı, o devletin zenginlik kaynaklarının en önemli göstergelerinden biri olduğuna dair klasik telakki, Osmanlı yönetimini XIX.yy'ın son çeyreğine kadar bu tür politikalar uygulaması, yabancıların Osmanlı topraklarına yerleşmelerine göz yumulmasına yol açmıştır. Bu sayede, Büyük Avrupa Devletleri Türkiye'de koloniler kurmuş, misyoner faaliyetlerine girişmiş, menfaatlerinin bekçiliğini, kültürünün ise tezgahtarlığını yapmıştır. Kapitülasyonlardan da faydalanarak Osmanlı Devleti içinde büyük nüfuz sahibi olmuşlardır. Bu gelişmelerin önüne geçilmek için klasik politikalar terk edilmiş,

¹⁷³ BOA, DH.SN.THR, 83/56 12 B 1337 (13.04.1919).

¹⁷⁴ Tevfik Elbir, **57 Mahallesi'yle Eskişehir**, Eskişehir 1971, s.2.

¹⁷⁵ Eren, a.g.e., s.50-52. Esas mesleği tatlı su balıkçılığı olan Ağnad Kazaklarının 1835 yılındaki iltica talebi geri çevrilmemiş ve Manyas ile Mihalıççık kazaları arasındaki topraklarda yerleştirilmişlerdi.

Türk ve Müslüman olmayanların Osmanlı sınırları dahilinde iskân edilmelerine izin verilmemiştir. II. Abdülhamit,

“İmparatorluğumuz dahilindeki boş araziye iskân etmek için uygun şekilde muhâceret tedbirine ihtiyaç vardır. Fakat Yahudi göçünü münasip telakki etmeyiz. Yabancı dinden olanları, kıymık gibi etimize, kendimiz soktuğumuz devirler geçti. Devletimizin sınırları dahilinde ancak kendi milletimizden olanları ve bizimle aynı dini inançları paylaşanları kabul edebiliriz. Türk unsurunu kuvvetlendirmeye dikkat etmeliyiz. Bosna-Hersek ve Bulgaristan’daki Müslüman halkın çoğalıp artanını muntazaman buraya getirip yerleştirmeliyiz¹⁷⁶”

şeklinde görüşlerini açıklamıştır.

Devlet siyasetinde de, Panislâmist politikaları uygulamaya koyan II.Abdülhamit’in yönetimi sırasında, Romanya’dan ve sair mahallerden gelmekte olan Musevi muhacirleri, Osmanlı Devleti’ne kabul edilmemesi yolunda Bâb-ı Âli’nin aldığı karar öne sürülerek, Musevilerin talebi geri çevrildi¹⁷⁷.

Ancak kimi zamanlarda gözden kaçan önemli ayrıntılar da mevcuttu. Yukarıda belirtilen Yahudilerin, Osmanlı Devleti’ne başvuruda buldukları sırada başka bir Yahudi topluluğu, Osmanlı Devleti’ne göç etmiş ve yerleştirilmişti. Romanyalı bir grup Yahudi, Eskişehir’de iki ay ikamet ettikten sonra Bursa’ya giderek yerleştiler. Ardından, dört yıl Bursa’da ikamet ettikten sonra, Osmanlı vatandaşlığına müracaat etmeleri üzerine durumları anlaşılacak, İstanbul’a iade olundular. İstanbul’a kimseleri olmadığını belirten Museviler, Romanya’ya da asla dönemeyeceklerini belirterek, yine Bursa’ya gönderilmelerini talep ettiler. Osmanlı yetkilileri ise bu muhacirleri tekrar Eskişehir’e göndermeyi zaruri bir durum olarak telâkki etmelerine rağmen, “Müslüman olmayan muhacirlerin kabul edilmemesi” yönündeki hüküm nedeniyle, ne türlü hareket edilmesi lâzım geldiğinin bildirilmesini yetkililerden talep etmişlerdi¹⁷⁸.

¹⁷⁶ İpek, a.g.e., s.157.

¹⁷⁷ BOA, İrade Hususi, 48/19 Z. 1317 (19.04.1900). Musevilerin Rusya’dan Osmanlı Devleti’ne göç etmelerinin bir diğer sebebi Kudüs civarında yerleşebilmek amacıyla kaynaklanıyordu. Museviler bir yolunu bulup Kudüs’ü ziyaret amacıyla bölgeye giderek bir yolunu bulup, orada kalmak isteyince, II. Abdülhamit çıkardığı hususi irade ile, bu hacıların ziyaret sürelerini üç ayla sınırlandırmıştır. Erkan, a.g.e., s.77-78.

¹⁷⁸ BOA, Y.A.Res, 123/97, 11.10.1321 (26.12.1903).

Ermeni meselesinin giderek karmaşık bir hal almaya başladığı yıllarda, Tiflis ve civarından hicret edecek 3000 kişinin arasında, bir kısım Ermeni'nin de isimlerini değiştirerek Rusya'dan gelmekte olduğunun anlaşılması üzerine, Rusya'da bulunan Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne göç etmelerinin kat'i surette men edildiği ve bu konuda Rusya İmparatoru ile de anlaşıldığı belirtilerek, Ermenilerin Osmanlı topraklarına çıkmalarının engellenmesi ve bu türlü hareketlere karşı da dikkatli olunması istenmişti¹⁷⁹.

Sivrihisar'da Kur'an Hürmeti arazisinde iskân edilmiş Musevi muhacirlerinin bazılarının dağılmasıyla bu durumu, Musevilerden bölgeyi kurtarmak için bir fırsat olarak gören Osmanlı yönetimi, boşalan yerlere Kullar arazisindeki muhacirlerin yerleştirilmesini istemiştir. Musevilerce terk edilen arazinin de buraya yerleşen göçmenlere tahsis edilmesi bildirilmiştir¹⁸⁰.

Abdülhamit'in iktidardan uzaklaştırılması ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükümete egemen olmasından sonra da, gayr-ı müslim unsurların ülke topraklarına kabul edilmemesi politikasına sadık kalındığı gibi, ülkede yaşanmakta olan müslüman olmayan unsurlardan da memleketi temizleme yönünde politikalar benimsenmiştir. Yunanistan'ın andlaşma hükümlerine aykırı olarak, Balkan harpleri sonunda, Türkleri tehcir etmesi üzerine, Osmanlı Hükümeti de misillemeye girişmiştir¹⁸¹. Trakya, Makedonya ve Epir'den 200.000'i aşkın insanın sürülmesi üzerine, Talat Bey de, Balkan Harbi'nde hıyanetleri görülen unsurlardan memleketi temizlemeyi ön plana aldı. İlk olarak İstanbul muahedesiyle Edirne, Kırklareli civarındaki Bulgarlar, Bulgaristan'a gönderildi. Ardından Rumların sevki için hazırlıklara girişildi¹⁸².

¹⁷⁹ BOA, İrade Hususi, 5/3 Z. 1321 (18.04.1904). 1903 yılında da, Dağıstan'dan Muş'a gelen 165 kişinin Ermeni olabilecekleri dikkate alınarak, durumlarının araştırılması ve şüpheli görülmeleri durumunda, yol masraflarının karşılanarak iade edilmeleri kararı alınmıştı. Erkan, a.g.e., s.77.

¹⁸⁰ BOA, DH.İD, 23/8 1. Z. 1329 (16.11.1911).

¹⁸¹ Kazgan, a.g.m., s.320.

¹⁸² A. Halaçoğlu, a.g.m., s.673.

3.3.8. Göçmenler Tarafından Kurulan Köylerin ve Mahallelerin İsimlendirilmesi

Osmanlı Devleti'ne göç edenler tarafından kurulan köylerin isimlendirilmesinde bir takım hususiyetlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Korkunç acılar sonrasında yola koyulan göçmenler, hicretleri esnasında da büyük sefaletle maruz kalmışlardır. Devlet tarafından kendilerine yapılan yardımlara, belki de bir teşekkür mahiyetinde olmak üzere, bunun kendilerine devletin bir ihsanı olduğunu belirtmek üzere, kurdukları mahallelere ve köylere, bu durumu çağrıştıracak isimler vermişlerdir. Eskişehir kent merkezinde kurulan İhsaniye ve Hayriye Mahalleleri¹⁸³, Sivrihisar'da göçmenler tarafından kurulan Lütfiye, Ma'mureyi Hamidi, İkramiye, Hayriye ve Kadriye köyleri¹⁸⁴, Eskişehir'de kurulan Hayriye ve Selimiye köylerinin¹⁸⁵ isim tespitinde, herhalde bu hususlar göz önünde bulundurulmuştur.

Yine göçmenler, Devlete bağlılıklarının ve şükranlarının bir ifadesi olmak üzere, kurdukları köylere, Osmanlı padişahlarına izafeten Hamidiye¹⁸⁶, Aziziye, Reşadiye, Osmanlı¹⁸⁷ köyü gibi isimler koymuşlardır.

Eskişehir'de Bektaş Pınarı'nda, muhacirler tarafından teşkil olunan köye Mesudiye ismi verilmişti¹⁸⁸. Eskişehir Kazası, Seyidgazi Nahiyesi'ne mülhak ve Çifteler Çiftliği yakınında Karain adlı yerde iskân olunan muhacirler, "ahaliyi kadime misüllü tekâlif-i sairelerini tediye ve itâ etmekte bulduklarından, mahall-i mezkurun Nimet adıyla tevsimi" uygun görülmüştü¹⁸⁹.

¹⁸³ Fikret Çelikkanat, 50. Yılda Eskişehir, Eskişehir 1973, s.86.

¹⁸⁴ BOA, BEO Muhacirin, VGG 759, 22 R 1320 (28.07.1902).

¹⁸⁵ BOA, İ.Ş.D., 1668/30-B-1309 (29.02.1892).

¹⁸⁶ BOA, İ.Ş.D., 6512/14.M.1309.

¹⁸⁷ BOA, İ.Ş.D., 6218/26.C.1308.

¹⁸⁸ BOA, İrade Dahiliye, Nr.28, 20 R 1320.

¹⁸⁹ BOA, Muhacirin, VGG 759, S.100/4, 30 Ağustos 1319 (12.09.1903).

3.4. MUHACİRLERE YAPILAN YARDIMLAR VE TANINAN MUAFİYETLER

3.4.1. Muhacirlere Yapılan Yardımlar

Sürekli iskan sonrasında yapılan yardımlar genellikle arazi tahsisi, zirai araç-gereç ve ev yapımı şeklinde olmuştur. Göçlerin ilk yıllarında, göçmenlere arazi kanununda belirtildiği miktarda arazi verilmişse de, sonradan gelenlere kanun hükümleri tam olarak uygulanamamıştır¹⁹⁰.

Hicri 1271 tarihinde düzenlenen talimatnâmeyle göçmenlere yapılan yardımlar şu şekildeydi:

15 yaşına kadar olanlara birer, on beş yaşından yukarı olanlara ikişer kuruş yevmiye verilmekte olduğu halde, muhacirinin kesreti üzerine bu oranın yarısı kadar yevmiye verilmesi karara bağlanıyordu. Memleketlerini tamamen terk ederek gelenlere 10 yaşına kadar olanlarına 100 dirhem ve bu yaştan daha fazla olanlara yarımşar kıyye tahsisatı sonradan karara bağlanmıştır. Her 5 nüfus bir hane kabul edilerek, iki haneye bir çift öküz verilmesi, ayrıca münferiden göç edenlerin birleştirilerek yerleştirilmeleri hükme bağlanmıştır¹⁹¹.

1858 yılında, Nogay ve Çerkes muhacirlerinden Dobruca Ovası'nda iskân olunan 8 hanede 32 nüfus Nogay Tatarı, Necidiye Kasabası'nda iskân ettirilen Kırım muhacirlerine ne türlü yardımlar yapılmış ise kendilerine de aynı şekilde yardımda bulunulması için müracaatta bulunmuşlardı¹⁹². 1859 yılında yapılan değerlendirmede, Çerkes ve Nogay muhacirlerinin göçünün devam ettiği ve bundan sonra daha ne kadar muhacirin geleceğinin bilinmediği belirtilerek, böyle külliyetli masrafların yapılması hazineyi büyük yük altına sokacağından bir düzenleme yapılması gerektiği

¹⁹⁰ Göçmenler Eskişehir'e farklı dönemlerde gelip yerleştiklerinden, önce gelen muhacirler hem köy kurmuş, hem de gösterilen hudutlar içinde yer alan topraklardan istedikleri veya işletebildikleri ölçüde arazi almışlardır. Sonraki yıllarda gelip, yine aynı köye yerleşenler civarda arta kalan toprakları almakla yetinmişlerdir. Hatta bazı durumlarda sonradan gelenlere verilecek toprak kalmadığı için ya hiç toprağa sahip olamamışlar veya önce gelenlerin geniş ölçüde köyün müşterek menfaati için ayırmış oldukları meranın kenarlarından ufak tefek tarla koparabilmişlerdir. Bkz. Necdet Tunçdilek, "İç Anadolu Bölgesinin Kuzeybatı Bölümündeki Köylerde Tarla Şekilleri ve Mülkiyet", **Türk Coğrafya Dergisi**, Sayı 17'den Ayrı Basım, İstanbul 1957, s.122.

¹⁹¹ BOA, İrade Meclis-i Valâ, Nr. 24269, 6 Mart 1271 (18.03.1855).

¹⁹² BOA, İrade Dahiliye, Nr. 28875, 4 Safer 1275 (13.09.1858).

belirtilmekteydi¹⁹³. Ancak, bu türlü uyarılara rağmen Osmanlı Devlet adamlarının karşı karşıya oldukları sorunun boyutu hakkında yeterli bir öngörüye sahip olmadıkları söylenebilir. 1861 yılına ait bir belgede, muhacirler için küçük bir hane inşa ettirilmesi, iki haneye birer çift öküz ve beşer kile tohumluk verilmesi, bu yardımların da toplam 33.000 kişiye baliğ olacağı tahmin olunduğu belirtiliyordu¹⁹⁴.

Hükümet İstanbul ahalişi tarafından göçmenlere yapılan yardımları deftere kaydederek, Cerde-i Havadis Gazetesi'nde yayınlıyordu. Böylece, yerli halkı göçmenlere yardım etmeleri hususunda teşvik etmeyi amaçlıyordu. 3 B 1276 tarihli karar ile de, Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerinde, ahali tarafından göçmenlere yapılan yardımların deftere kaydedilip, Ceride-i Havadis'te yayınlanmak üzere, İstanbul'a gönderilmesi isteniyordu¹⁹⁵. Hükümet bu kararla, diğer vilayetlerdeki ahaliyi de göçmenlere yardım etmek noktasında katkıda bulunacaklarını düşünüyordu. 11 B 1276 tarihli cevabi yazıda, Çerkes ve Nogay muhacirleri için yardım toplanması hususundaki emirnâmenin alındığı ve gerekli yerlere duyurulduğu belirtiliyordu¹⁹⁶.

1861 yılında, devlet tarafından göç hareketi ile ilgili olarak bir durum değerlendirmesi yapıldı. Gelmekte olan göçmenlerin çoğunun kudretsiz olduğu ve bu yüzden devlet tarafından büyük masraflar yapıldığı, bundan sonra gelecek göçmenler için daha binlerce kese akçe sarfına ihtiyaç duyulacağından, hazinenin bu harcamaları karşılayamayacağı belirtilmekteydi¹⁹⁷. Bu amaçla muktedir ve orta hallilerin hanelerini kendilerinin inşa etmeleri istenmişti.

3.4.2. Yevmiye Tahsisi

Göçmen ailelerinin geçimlerini geçici olarak temin için kendilerine yerleşinceye değin yevmiye tahsis olunuyordu. Ödemeler, başlangıçta "ayni" iken daha sonraki

¹⁹³ BOA, İrade Meclis-i Mahsus, Nr. 941, 10 Safer 1276 (08.09.1859).

¹⁹⁴ BOA, İrade Meclis-i Mahsus, Nr. 649, 21 Şevval 1277 (02.05.1861).

¹⁹⁵ BOA, A.MKT.UM, 392/60 (27.01.1860).

¹⁹⁶ BOA, A.MKT.UM, 394/27 (4.02.1860).

¹⁹⁷ Şen, "Göçmen Aileleri ...", s.322.

yıllarda “nakdi” hale dönüştürülüp fert başına ödenmiştir. Ancak, eyalet ve bölgelere göre ödenecek yevmiye miktarlarında farklılık olduğu anlaşılmaktadır¹⁹⁸.

Besni Kabilesi ümerasından Abbas Bey, Eskişehir Sancağı'na beş ay önce geldiğini, kendisine bir ay yevmiye verildikten sonra bir daha yevmiye ödenmediğini, zor durumda kalmalarından dolayı İstanbul'a göç etmek zorunda kaldıklarını belirten dilekçesi üzerine, Eskişehir Kaymakamlığı'na gönderilen yazıda, Abbas Bey'in Eskişehir Çukurhisar'a iskân edilmesi ve kesilen yevmiyesinin tekrar ödenmesi istenmişti¹⁹⁹.

Çerkes muhacirleri emirlerinden Behçet Bey, 20 haneden ibaret kabilesiyle 7-8 ay kadar önce Eskişehir Kazası'na gönderildiğini, yevmiyelerinin ödenmediğini ve mağdur bir duruma düşürüldüklerini belirterek, nakliye masraflarının kendi taraflarından karşılanması şartıyla, Seferi Hisar Kazası'nda Sarı Karye'ye yerleşmek için müsaade istemişti. Göçmenlerin talepleri uygun görülerek gerekli muamelelerinin yapılması emri verilmişti²⁰⁰.

Yine, Eskişehir kazasına iskân edilmek üzere gönderilen 30 hanede 190 nüfus muhacirinin iskânlarının icra olunmadığının öğrenilmesi üzerine, Muhacirin Komisyonu, muhacirlerin uzun müddet iskân olunmamlarının hem göçmenleri sefaletle sürükleyeceğini hem de hazineye yük getireceği belirtilerek, göçmenlerin bir an evvel iskân olunmasını ve kesilen yevmiyelerinin ödenmesi istemişti²⁰¹.

Örneklerden de anlaşıldığı üzere, ilk gelen muhacirlere yevmiyelerinin ödenmesinde bir takım sorunlarla karşılaşmıştır. Bu ve benzeri konularda sorunların yaşanmasındaki en önemli sebep, henüz göç ve göçmen meselelerine ilişkin yeterli bilgi birikimine ve tecrübeye sahip olunmamasından kaynaklanıyordu.

¹⁹⁸ Şen, “Göçmen Aileleri ...”, s.321.

¹⁹⁹ BOA, A.MKT.UM, 462/50, 8.N.1277 (21.03.1861).

²⁰⁰ BOA, A.MKT.UM, 467/35, 13.L.1277 (24.04.1861).

²⁰¹ BOA, A.MKT.UM, 571/31, 7.Z.1278 (05.06.1862).

Göçmenlerin kesin iskân olunmalarının ardından, ilk hasatı toplamalarına kadar geçen dönemde yevmiye tahsisine ilişkin, sonraki yıllarda ödeme yapıldığına dair kayıtlar daha azdır. Herhalde bu usul, hazineye getirdiği yük nedeniyle fazla uygulanmadı. Özellikle 1890'lı yıllardan itibaren göçmenlere yemeklik ve tohumluk verildiğine dair kayıtlar mevcuttur. Hakikâten, Seyitgazi'de Yılan Kırkan isimli yere iskân olunan muhacirlere ilişkin bir kayıt, muhacirlere yevmiye tahsisatının durdurulduğunu göstermektedir.

Yılan Kırkan'a yerleştirilen muhacirler, kendilerine ziraat yapacakları arazinin tahsis edilmesine rağmen, henüz çift hayvanı ve tohumlarının verilmediğini ve yevmiyelerinin de kesildiğini belirterek şikayette bulunmuşlardır. Yapılan tahkikat sonucunda, "bu muhacirlerin memur marifetiyle yaptırılan 45 haneye yerleştirildiği", yevmiyelerinin kesilmesinin ise, gönderilmiş olan talimatın 3. maddesi gereğince yapıldığı anlatılmaktadır²⁰². Ancak maliyenin durumunun iyi olduğu dönemlerde sonraki yıllarda bazen yevmiye verilmesi usulüne baş vurulmuştur.

3.4.3. Arazi, Tohumluk ve Çift Hayvanı Yardımları

Önceki bölümlerde, göçmenlere devlet tarafından dağıtılan araziler ve göçmenler tarafından teşkil olunan köyler değinilmişti. Böylece Eskişehir ve çevresinde devlete ait topraklar ve çiftlik arazileri göçmenlere tahsis edilmişti. Bu taksimat, 1858 Tarihli Arazi Kanunnâmesi'ne göre yapılıyordu²⁰³. Yine bu kanunname hükmüne göre, ciddi bir mazeret olmadıkça, arka arkaya üç yıl boyunca topraklar boş bırakılamazdı²⁰⁴. Devlet bu hususu muhacirlere de aynen uygulamıştır. İskân için yapılan onca harcamadan sonra, muhacirlerin işsiz güçsüz bir şekilde oturmalarına izin verilmemiştir. Göçmenlere verilen araziler ve çiftlikler, önceleri on beş yıl süreyle başkalarına satılmıyordu. 1887 yılında bu süre on yıla indirilmiştir. Göçmenlerle karşılıklı senet yapılarak bu hükümler uygulanmaya çalışılmıştır²⁰⁵.

²⁰² BOA, A.MKT.UM, 456/87, 13.Ş.1277 (13.02.1862).

²⁰³ Bu kanunnâmeye ilişkin olarak bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi", *Tanzimat 1*, İstanbul 1999, s.321-322.

²⁰⁴ Barkan, a.g.m., 1999, s.379.

²⁰⁵ Kocacık, a.g.m., 1980, s.168.

1333 yılında çıkarılan bir talimatnâme ile muhacirlere arazi ve emlâkın nasıl dağıtılacağı ayrıntılı olarak belirlenmiştir. Ancak bu talimatnâme oldukça geç bir dönemde düzenlenmiştir. Bu talimatnâmede, arazi paylaşılmasında dikkat edilecek hususlar ayrıntılı olarak anlatılmıştır²⁰⁶.

Muhacirlere tohumluk ve yemeklik olarak zahire de dağıtılmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz Yılan Kırkan'a yerleştirilen muhacirlere, her aileye birer çift öküz ile bir miktar tohum, parası daha sonra muhacirlerden alınmak şartıyla verilmişti. Ancak muhacirler bunların parasız verilmesini talep etmeleri üzerine, İstanbul'a müracaat edilmiş, gelen cevapta muhacirlerin isteklerinin kabul edilmemesi bildirilmişti²⁰⁷.

Muhacirlere yemeklik ve tohumluk olarak yapılan yardımlardan bir kısmına aşağıda temas edilmiştir.

Çerkes muhacirlerinden Dağ Kabilesi'ne mensup 7 haneye Eskişehir'e yerleştirilmelerinin ardından 200 kile İstanbuli hinta ve sair verilmiştir²⁰⁸.

Karacık'ta sakin 25 hane halkına yemeklik ve tohumluk olarak 400 kil hinta ve 200 kil sair verilmiş, Armudeli nahiyesinde 30 hane için yalnız tohumluk olarak 150 kil hinta ve 150 kil sair dağıtılmıştır²⁰⁹.

Çifteler Çiftliği, Osmaniye karyesinde Kızanlıklı Hasan Rahmetullah ile sekiz nefer ailesine yemeklik ve tohumluk olarak, 30 kile hinta ve sair tahsis edilmiştir²¹⁰.

Sivrihisar Kazası'nda Karakaya isimli mahalle yerleştirilen 28 hane Bulgaristan muhacirine, ihtiyaçları dolayısıyla gelecek yılın hasadında tahsil olunmak şartıyla kilosu on yedi kuruştan 179 kilo hinta verilmiştir²¹¹.

²⁰⁶ Bkz. Muhacirine Emlâk ve Arazi Tevziine Dair Talimatnâme Dersaadet 1333 (1917), BOA Kütüphanesi Demirbaş No:5471. Bu konu hakkında özellikle şu maddelere bakılabilir. Madde: 1-2, 6, 8-9.

²⁰⁷ BOA, A.MKT.UM, 456/87.

²⁰⁸ BOA, A.MKT.UM, 458/35, 17.Ş.1277, (28.02.1861).

²⁰⁹ BOA, MV, 69/25, 25.B.1309 (24.02.1892).

*Hinta: Buğday, Sair: Arpa, Arpa ekmeği.

²¹⁰ BOA, BEO, VGG, 759, S:32/5, 12 Ca 1317, 18.09.1899.

Seyitgazi Nahiyesi'nde iskân edilen "Tutrakan, Kırım ve Rumeli muhacirlerinden 62 hane halkına tayinat verilmekte ise de, muhacirini merkumenin zaruret haline binaen 10 kileden 620 kile hinta ve 5'er kileden 310 kile şair"le birlikte toplam 930 kile tohumluk zahire ile birer çift öktüz verilmesi için, Eskişehir Vilayeti Emvâli'den 2000 kuruş alınıp bu işlere sarfedilmiştir²¹².

Sivrihisar Beylikuyu'da Yaver Viran'a iskân olunan Bulgaristan muhacirlerinden 34 hanede 140 nüfusa, yemeklik ve tohumluk olarak 666 kile hinta tahsis edilmiştir²¹³.

Eskişehir Kazası, Alpu istasyonu yakınındaki Ma'mure Köyü'nde, 17 hane Kırım muhacirine tohumluk için 1110 kile hinta ile 740 kile arpa, gelecek yıl aynen veya tayin edilecek ücret üzerinden ödenmek üzere verilmesi kabul edilmişti²¹⁴. Zikr olunan zahirenin nakil masrafları için gereken 30.000 kuruşun, daha sonra tahsil olunarak yerine konulmak üzere, Ziraat Bankası'nın 1318 senesi temettuatı fazlasının Umur-ı Ziraate ait kısmında karşılanması kararlaştırıldı²¹⁵.

1920 yılına ait bir belgede, evvelce Adana'da iskân olundukları halde, İngiliz işgâli sonrasında Ermenilere eski yerlerinin tekrar verilmesi üzerine, Eskişehir Çifteler Çiftliği'nde Emin Ekini'ne yerleştirilen Selânik muhacirlerinden Ali Osman ve arkadaşları, iaşe ve tohumluk alabilmek için Ziraat Bankası'na müracaatta bulunmuşlardı. Ziraat Bankası'nın, tohumluk verebilmek için, bankacılıktaki belli bir takım usuller gereğince, kendilerinden tapu senedi talep etmesi üzerine muhacirler, durumu bir yazıyla Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ne bildirdiler. Muhacir Müdüriyeti'nden Eskişehir Mutasarrıflığına gönderilen yazıyla, muhacirlerin taleplerinin banka tarafından karşılanması için gerekli teşebbüslerin yapılması istenmişti²¹⁶.

²¹¹ BOA, BEO, 122526, 27 Za 1318 (18.03.1901); BOA, BEO, Muhacirin VGG 759, S:52/1 (19.03.1901).

²¹² BOA, İrade Dahiliye, 9/10.C.1319 (20-Eylül-1901).

²¹³ BOA, BEO 124365, 19 M 1319 (08.05.1901).

²¹⁴ BOA, Ş.D. Ticaret, 1220/26, 27 Za 1320 (19.02.1903).

²¹⁵ BOA, İrade Orman ve Maadin, 1/2 I.S.1321 (19.05.1903).

²¹⁶ BCA, 272-11/15-55-6 (18.01.1920).

Göçmenlere ziraat ile meşgul olabilmeleri için, ihtiyaç duydukları çift hayvanlarının temin edilmesi için devletin çaba harcadığı görülmektedir. 1875 yılından sonra devlet, mali açıdan büyük bir sıkıntı içinde bulunuyordu. 1877-78 Osmanlı Rus harbi, devletin ekonomik yapısını her yönden çok olumsuz bir şekilde etkiledi. Harbin yol açtığı masraflar ve yıkım, önemli vergi geliri sağlanan toprakların kaybedilmesi ve bunun hazine gelirlerinde yol açtığı azalma, devletin tarihi boyunca göreceği en yoğun muhacir istilâsı ve yaşanan kıtlıklar. 1877-1890 yılları arasındaki dönemde göç eden muhacirler, bu olumsuzluklardan büyük oranda etkilendiler.

1879 yılında Eskişehir ve çevresine yerleştirilen Dobruca muhacirleri de, yukarıda belirtmiş olduğumuz olumsuzluklardan etkilenmişlerdi. Muhacirler kendilerine tayinat verilmemesinden dolayı zor duruma düştükleri gerekçesiyle Muhacirin İdaresi'ne başvuruda bulunmuşlardı. Gereğinin yapılması için Eskişehir mutasarrıflığına hüküm gönderilmiş olmasına, muhacirler tarafından Komisyona çekilen telgrafla durumlarında herhangi bir değişiklik olmadığı bildirilmiştir²¹⁷.

Muhacirlere ziraatte kullanmaları için, çift hayvanı da verilmiştir. Seyitgazi'de iskan edilen Tutrakan, Kırım ve Rumeli muhacirlerinden 62 hane halkına birer çift öküzün bedeli olarak 62.000 kuruş gönderilmişti²¹⁸. Sivrihisar Kazası Karakayalar mevkiine iskân olunan 35 hane Bulgaristan muhacirine 35 çift öküz verilmişti²¹⁹. Yine 1807 yılında Sivrihisar Kazası'na yerleştirilen 261 haneye birer çift öküz bedeli ödenmişti²²⁰.

Devlet, muhacirlerin oturacakları meskenlerin yapımında da bir takım yardımlarda bulunmuştu. Muhacirlere ev dağıtımına gelince eski ahalinin terk ettiği evler her muhacir ailenin nüfusuna göre dağıtılmaktaydı. Baba ile oğul, iki kardeş, ya da kayınvalide ile damat gibi yakınlık derecesi olan aileler aynı eve yerleştirilmişti. Ancak bu tür yakınlığı olmayan iki aile aynı eve yerleştirilemezdi²²¹. Suriye'den Eskişehir'e gelecek göçmen ailelerinin de boş emlak-i metruke evlerine oturtulmaları

²¹⁷ BOA, BEO, Hüdavendigâr, Ayniyat Nr. 884 (16.02.1979).

²¹⁸ BOA, BEO, Muhacirin VGG 760, S.54/1052, 18 Ca 1319 (02.09.1901).

²¹⁹ BOA, BEO, Muhacirin VGG 759, S.88/2, 14 Za 1320 (12.02.1903).

²²⁰ BOA, YM tv., 297/96, 19 Ra 1325 (02.05.1907).

²²¹ Bkz. Muhacirine Emlâk ve Arazi Tevziine Dair Talimatnâme, Madde: 18.

kararlaştırılmıştı. Yine ahali ve askeriyece işgâl edilmiş hanelerin boşaltılarak göçmenlere tahsis edilmesi bildirilmişti²²².

Sivrihisar dahilinde iskân olunan Silistre muhacirleri için inşa olunmakta olan hanelere lüzumu olan 1800 adet ağacın Aziziye Kazası'ndaki ormandan ücretsiz olarak kestirilmesi için Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'nden yerel yetkililere izin verilmiştir²²³. Ayrıca muhacir haneleri için Eskişehir'den getirilen keresteler Orman resminden muaf tutulmuştur²²⁴.

İnegöl ve Eskişehir kazalarında bulunan boş arazilerin, muhacirlere parasız olarak verilmesi ve merkezde ve mülhakatta boş olacak arazinin satışından kaçınılarak muhacirlere terk edilmesi istenmişti²²⁵.

Göçmenlere devlet tarafından yapılan bir diğer yardım iâşe tahsis edilmesidir. Fakat bu yardım kısa bir müddet, maiyetlerini temin edecek düzeye gelinceye kadar verilmekteydi. Eskişehir Muhacirin Memuru tarafından vuku bulan sualde, "tarih-i hicretlerine bakılmaksızın muhacirine iâşe tahsisinin uygun olup olmadığı" sorulmaktaydı. Gelen cevabi yazıda, muhacirler muhtaç dahi olsalar, uzun müddet iâşe verilemeyeceği bildirilmiştir²²⁶. Ancak, bazı durumlarda iâşe tahsisatı yeterli olmayanların iâşe tahsisatında artırımı gidilmekteydi. Eskişehir'de iskân edilen Cebel-i Lübnanlı Fuad Arslan'ın yaptığı müracaat sonrasında, iâşe tahsisatının artırılması kararı alınmıştır²²⁷.

Daha çok ilk dönemde gelen göçmenlere yevmiye verilirken sonraki yıllarda gelenlere iâşe tahsisatı adı altında yardımda bulunulmuştur.

Osmanlı Devleti'ne göç eden muhacirlerin sayısını, dillerini, milliyetlerini, sanat ve mesleklerini, sağlık durumlarını ve ekonomik durumlarını gösteren iki kıt'a, örnek

²²² BCA, 272-11/8-9.22 (4.8.1916).

²²³ BOA, BEO Muhacirin VGG 760, s.71, 4 C 1318 (29.09.1900).

²²⁴ BOA, BEO Muhacirin VGG 760, s.37/685, 7 Ra 1317 (24.06.1901).

²²⁵ BOA, BEO Muhacirin VGG 760, s.41/343, 2 R 1317 (28.08.1899).

²²⁶ BCA, 272-11/12-38-14 (11.03.1918).

²²⁷ BCA, 272-11/12-36-3 (21.08.1917).

mahiyetindeki cetvel düzenlenerek, muhacirlerin bulunduğu bölgelere gönderildi. Aynı şekilde, bu bölgede bulunan memurların da benzer şekilde cetveller düzenlemeleri istendi²²⁸. Hükümet bu sayede, göçmenlerin sayısını ve durumlarını, iskân faaliyetinin esaslarını tespit etmeyi hedefliyordu. Böylece iskân meselesi daha sağlıklı bir şekilde sonuçlandırılmış olacaktı.

Osmanlı Devleti'ne göç eden muhacirlerin tümü, ziraatle uğraşan insanlardan meydana gelmiyordu. Aralarında çeşitli mesleklere mensup göçmenler de bulunuyordu. Eskişehir'e göç eden muhacirler için de bu durum söz konusudur.

1859 yılında, Kafkasya'dan göç eden Çerkes hocalarından Yakub Efendi, hanımı ile Eskişehir'e gönderilmişti. Kütahya Kaymakamlığı'na gönderilen yazıda, Yakub Efendi'ye yardımcı olunması ve layık olan hürmetin gösterilmesi bildirilmiş ve kendisine oturabileceği bir meskenin tahsis edilmesi istenmiştir²²⁹.

Doğu Anadolu'daki karışıklıklar sebebiyle, yakın akrabalarıyla birlikte Batıya göç eden Erzurum ulemasından Hoca Edip Efendi, Niğde'ye yerleştirildi. Ancak, Niğde havası ve suyuyla uyşamadığını belirten Edip Efendi, dört hane halkıyla beraber Eskişehir'e gelerek, buraya yerleşme kararı aldı. İskân-ı Muhacirin Müdüriyeti'nden Eskişehir mutasarrıflığına gönderilen yazıda, Edip Efendi'ye talimatnâmeğe uygun şekilde yevmiye ita edilmesi bildirildi²³⁰.

Diğer mesleklere mensup göçmenlere de çeşitli yardımlar yapılmıştır. Matbaacılıkla uğraşan, Selânikli Mehmet Tahir Efendi'nin Eskişehir'e iskân olunmasının ardından, mesleğiyle işgal edebileceği bir dükkan tahsis edilmişti²³¹. Sivrihisar Kazası'nda iskân olunan muhacirlerden esnaf olanlara sermaye tahsis edilmesi istenmişti²³².

²²⁸ BOA, DH.SN.M, 35/106, 8 Ca 1333 (1915).

²²⁹ BOA, A.MKT.UM, 366/49, 19 S 1276 (17.09.1859).

²³⁰ BCA, 272-11/9-17-4 (25.11.1916).

²³¹ BCA, 272-11/8-12-9 (11.10.1916).

²³² BOA, BEO, Muhacirin VGG 759, s.86/2, 4 TS 1318 (1.03.1905).

Hindistan'dan göç ederek Osmanlı Devleti'ne sığınan ve İngiliz vatandaşlığını terk ederek Osmanlı vatandaşlığına geçen Hindli Alaeddin ve Mansur isimli şahıslara, Eskişehir'e yerleşmelerinin ardından, ticaretle uğraşabilmeleri için 2000 kuruş sermaye verilmesi kararlaştırıldı²³³.

Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesi'ni imzalamasından birkaç gün önce, muhacirlere gayr-ı menkul dağıtımıyla ilgilenen komisyonu kaldırdığını belirterek, Aşa'ir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Edirne, Aydın, Konya, Hüdavendigâr vilâyetleriyle Eskişehir, İzmit, Bolu mutasarrıflıklarına ilgili hükmü belirten birer telgraf metni gönderdi²³⁴.

3.4.5. Muhacirlerin Masrafları İçin Sağlanan Mali Kaynaklar

Göçmenlere, ihtiyaç duydukları yardımları yapabilmek için, çok büyük paralara ihtiyaç vardı²³⁵. Muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla, Hazine'den bir miktar tahsisat ayrılırken halkın yardımlarına da müracaat edilmiştir. Bir süre sonra halkın yardım edecek gücü kalmamış, hazine ise mali kriz nedeniyle ihtiyaçları karşılayamaz duruma gelmiştir. Bu nedenle muhacirlere yardım faaliyetlerinin sürdürülebilmesi için yeni gelir kaynaklarının bulunmasına çalışılmıştır²³⁶.

Bu kaynakları kısaca şöyle sıralamak mümkündür:

- a- Karaköy Köprüsü Gelirleri: Köprüden geçiş yapan yaya, araba ve hayvanların ücretlerine zam yapılarak Şehremânetine bu geliri karşılık göstererek 50.000 liraya kadar borçlanma yetkisi verilmiştir²³⁷. Şehremâneti muhacirlere tahsis edilmek üzere borsa, gazino, meyhane ve tiyatrolara 40 paralık “duhuliye” resmi konulmasını teklif etmiş, ancak kabul edilmemiştir²³⁸.

²³³ BCA, 272-74/67-32.8 (29.07.1918).

²³⁴ BOA, DH.ŞFR. 92/262, 20 M 1337 (27.10.1918).

²³⁵ Mehmet Esat Sarıcaoğlu, “İskân-ı Muhacirin İâne Pulları (Osmanlı Devleti'nin Göçmen Harcamalarında Uyguladığı Bir Finansman Yöntemi)”, **Osmanlı**, C.4, Ankara 1999, s.605.

²³⁶ İpek, a.g.e., s.78.

²³⁷ Sarıcaoğlu, a.g.m., s.606.

²³⁸ İpek, a.g.e., s.81.

- b- Tiyatro ve Konser Gelirleri: Çeşitli yer ve zamanlarda tertiplenen gösterilerden elde edilen gelirler bu amaç için kullanılmıştır²³⁹.
- c- Kurban Derisi Geliri: Satılan kurban derilerinin geliri muhacir masraflarına tahsis edilmiştir²⁴⁰.
- d- Evkaf Hazinesinin Tasarrufları: İmaretlerde ve camilerde yürütülen çeşitli hayır faaliyetleri iptal edilerek, tasarruf edilen paralar ve harcamalar göçmenler için kullanılmıştır²⁴¹.
- e- Zorunlu Tasarruf Fonu: Muhacir masraflarının sürekli artması sebebiyle, masrafların karşılanması için kaynak bulmakta zorluk çekilmekteydi. Bu meseleye bir çözüm bulabilmek için Dersaadet ahalisinden her ay aidat alınması kararlaştırıldı. Mayıs 1878'den itibaren uygulanmaya konan bu karara göre hususi memurlar vasıtasıyla İstanbul halkından nüfus başına aylık 1 ile 5 gurus yardım toplanacaktı²⁴². Bu para göçmenlerin ekmek ve hastane masraflarına harcanacaktı²⁴³.

Muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılayabilmek için, bir ara gümrük vergisinin %25 oranında artırılması düşünülmüşse de, Almanya ve Amerika'nın karşı çıkması nedeniyle bundan vazgeçilmiştir²⁴⁴.

Göçmen sayısındaki artış ve bütçe kaynaklarındaki sıkıntı nedeniyle yeni bir kaynağın oluşturulması zorunlu hale gelmişti²⁴⁵. Yapılacak yardımlara kaynak bulabilmek amacıyla Selânik Eski Valisi Rıza Paşa'nın başkanlığında bir komisyon kuruldu. Komisyon beş para değerinde basacağı pulları, ekmek ve emsali eşyalar hariç olmak üzere, diğer ticaret eşyasına vuracaktı. Şeker, tütün ve et gibi yiyecek maddelerini satın alanlar, bu pulları da mecburen satın alacaklardı.

²³⁹ Sarıcaoğlu, a.g.m., s.606.

²⁴⁰ İpek, a.g.e., s.82.

²⁴¹ Sarıcaoğlu, a.g.m., s.606.

²⁴² İpek, a.g.e., s.83.

²⁴³ Sarıcaoğlu, a.g.m., s.606.

²⁴⁴ Erkan, a.g.e., s.163.

²⁴⁵ Sarıcaoğlu, a.g.m., s.606.

1899 yılında da, göçmen masraflarının karşılanması amacıyla, bazı evrakla her türlü senetlere iki sene süreyle çeşitli miktarlarda pulların yapıştirilmesine karar verildi²⁴⁶. 20 paralık, on ve elli kuruşluk olarak bastırılan bu pullar damga pullarını satmakta olan bayilerde satışa sunuldu.

10 Ramazan 1318 (10-01-1901) tarihinde alınan yeni bir kararla, muhacirin puluna tabi evrakı puluz olarak kabul ederek, işlemlerini yapan devlet memurlarına, evrakı puluz olduğu halde kabul edip muamelesini yapmalarından dolayı, ceza olarak pul parasının iki katının, işlemleri yapan memurdan alınması hükmü bağlanmıştır²⁴⁷. 06-06-1901 tarihinde de, geliri muhacir masraflarına karşılık kullanılmak üzere çıkarılan pullardan, hangi evrakta kaç paralık pulun bulunması gerektiğini gösteren bir beyanname yayınlandı²⁴⁸.

Öyle gözüküyor ki, muhacir masraflarına kaynak oluşturmak amacıyla pul bastırılması ve satışı sık sık kullanılan bir yöntemdi. Nitekim, 1921 yılında, Osmanlı Devleti'nin kurduğu son muhacir komisyonu olan "Muhacirin-i Müslime Komisyonu'nca da" pul bastırılması yoluna gidilmiştir²⁴⁹.

Muhacirlere kaynak oluşturulmasında kullanılan yöntemlerden bir diğeri de piyango düzenlenmesiydi. İzmir ve Selânik'te de hayır maksadıyla piyango tertip edilmesi yoluna gidilmiş ancak sonradan, hesap işlemlerinde bazı yolsuzluklara gidildiği tespit edilmiştir. Bunun üzerine hükümet, iskânı muhacirine mahsus olmak üzere Ziraat Bankası'nca tertip edilen piyango biletleri dışında kalan piyangoların düzenlenmesini ve bilet satışını yasakladı²⁵⁰.

Muhacirlere sarf edilmek üzere, Osmanlı Devleti'ndeki çeşitli vilayet ve sancakların mal sandığından da para gönderiliyordu. Nitekim, Çerkes muhacirlerine

²⁴⁶ Erkan, a.g.e., s.165.

²⁴⁷ Düstur, 1. Tertip, C.VII, Ankara 1941, s.629.

²⁴⁸ Düstur, 1. Tertip, C.VII, Ankara 1941, s.259.

²⁴⁹ BCA, 272-11/15-61-6 (23.08.1921).

²⁵⁰ Düstur, 1. Tertip, C.VIII, Ankara 1941, s.498-499.

yardım amacıyla Ammare Kaymakamlığı'ndan 27.032 guruş²⁵¹, Bağdat eyaleti mülakatından da 54040 kuruş yardım gönderilmişti²⁵².

Ancak, muhacirlerin çokluğu ve ihtiyaçlarının fazlalığı, muhacirlere çok fazla para harcanmasını gerektirdiğinden, yapılan harcamalar için toplanan yardımlar yeterli gelmiyordu. Böyle durumlarda hükümet, bütçeden kaynak-artırımı yoluna gidiyordu. 14 Şevval 1326 yılında hükümet böyle bir uygulamaya giderek Dahiliye bütçesi fasılları arasında 1.026.000 kuruşu muhacirlerin iskân ve iaşelerine kullanmak üzere aktardı²⁵³.

İstanbul ve taşrada hayırsever vatandaşlar tarafından kurulan yardım cemiyetleri, ahaliden topladıkları nakdi ve ayni yardımları gazeteler ve mahalli mülki amirlikler vasıtasıyla İâne-i Muhacirin Encümeni'ne veya Muhâcirin İâne Komisyonu'na teslim ediyorlardı. İstanbul'daki müslüman esnaf, aralarında topladıkları yardımlarla göçmen çocuklarını sünnet ettirmişlerdi. Trablusgarp'ta ise, ahali kendi arasında topladığı 155 adet ihramla, yatak, battaniye, yorgan, fes ve basma yelekleri İstanbul'daki göçmenlere dağıtmak için göndermişti²⁵⁴.

Şahsi yardımların yanı sıra, bazı resmi daire mensupları topluca ayni ve nakdi yardımlarda bulunmuşlardır. İstanbul'da çok sayıda yaralı ve hasta asker ile yoksul ve sefil muhacirlerin bulunması, yerli kaynakların erimesine neden olmuştur. Bunun üzerine 1878'de Hilâl-i Ahmer Cemiyet-i, Milletlerarası Muhacirlere Yardım Komitesi Avrupa'daki hayır-sever kurum ve kuruluşları yardıma davet etti. Milletlerarası Muhacirlere Yardım Komitesi'nin topladığı yardımın %75'i ve Sermâye-i Şefkat-i Osmaniyye Cemiyeti'nin topladığı yardımın tamamı İngiltere'den tahsil edilmiştir. Ayrıca İran, Tunus ve Hindistan'dan da ayni ve nakdi yardımlar gelmiştir²⁵⁵.

²⁵¹ BOA, BEO, VGG, Bağdad Giden 257, 17.L.1281 (13.03.1865).

²⁵² BOA, BEO, VGG, Nr. 257, 25.B.1281 (24.12.1864).

²⁵³ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C.1, Ankara 1986, s.114.

²⁵⁴ İpek, a.g.e., s.78-80.

²⁵⁵ Şimşir, a.g.e., C.I, s.353.

3.4.6. Göçmenlere Tanınan Muafiyetler

İşkânı gerçekleştirilen muhacirlere bir takım muafiyetler de tanınmıştır. Örneğin, göçlerin meydana geldiği ilk yıllarda (1774 sonrası) göçmenlere 10 yıl vergiden ve 25 yıl askerlikten muafiyet sağlanmıştı. 1877-78 Osmanlı Rus Harbi sonuna kadar da bu muafiyet süresi korunmuştu²⁵⁶.

Fakat, gönüllü olarak askerlik hizmetine girmek isteyenler Osmanlı Ordusu tarafından kabul edilmişti. Ancak, bunlara da maaşları, ordudan firar etmemeleri için, kendilerine değil de ailelerine teslim edilmiştir²⁵⁷. Ayrıca, Osmanlı Devleti'ne göç eden muhacirlerden, mesleği askerlik olanlarının da Rusya'daki rütbelere uygun rütbelere tevcih olunarak orduya katılmışlardır²⁵⁸.

1889 yılında yapılan yeni bir düzenleme ile muafiyetlerin süresinde değişiklik yapılarak, vergide 2 yıla, askerlik hizmetinde ise 6 yıla indirilmiştir²⁵⁹. Bu sürede gerek 1324²⁶⁰ ve gerekse 1329²⁶¹ tarihli talimatnâmelerde aynen korunmuştur.

Bu muafiyete rağmen, göçmenlerden bazıları Balkan Savaşı devam ederken, muharebeye katılmak için gönüllü yazılmak istemişlerdir. Bunun üzerine "Gönüllü Muhacir Taburları" oluşturulmuştur²⁶².

Ancak 1. Dünya Savaşı'nın çıkmasının ardından, 26 Şubat 1331 tarihinde yapılan yeni bir düzenleme ile, muhacirlerden ailelerini yabancı ülkede bırakıp, Osmanlı Devleti'ne göç edenlerden askerlik çağında bulunanların, derhal silah altına alınmaları kararlaştırıldı²⁶³. Konu ile ilgili yeni bir düzenleme Meclis-i Ayan'da 2 Şubat

²⁵⁶ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.125.

²⁵⁷ BOA, İrade Dahiliye, 30174, 12.L.1276 (04.05.1860).

²⁵⁸ Saydam, a.g.e., s.123.

²⁵⁹ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.125.

²⁶⁰ A.DVN.MK.46/1, 3 M 1324 (27.02.1906).

²⁶¹ İşkân-ı Muhacirin Nizamnâmesi, İstanbul 1329, (BOA Kütüphanesi Demirbaş No: 5139).

²⁶² A. Halaçoğlu, a.g.e., s.125.

²⁶³ Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Levayih-i Kanuniye, 1. Cilt Fihristi, Devre: 3, İçtima Senesi: 2, Ankara 1986, s.352.

1331 tarihli oturumda yapılan görüşmelerin sonucunda belirlenmişti. Değişiklikle ilgili Meclis-i Ayan'daki müzakerelerin özeti aşağıda sunulmuştur.

“Bilumum muhacirinin memâlik-i Osmaniyeye tarih-i vürudlarından üç ay sonra taht-ı silaha celb olunacakları 23 Mart 1331 tarihinde neşr ve tatbik olunan işbu Kanun-u muvakkat iktizasından bulunmakta ise de hicretzedegânın tayin-i vaziyet ve temin-i iskân ve ikametleri Hükümetçe tescil olunmalarına merbut ve muallak bulunmasına binaen tahdit edilen müddetin bu nokta-i nazardan tetkiki ve bir de hususiyet-i halleri itibariyle daha ziyade mazhar-ı müsaade olmaları icap eden mültecilerin muhacirinden tefrik edilmeyip onlar hakkındaki şerait ve ahkâma tabi bırakılmaları keyfiyeti encümenimizce ca-yı teemmül görülerek cereyan eden müzakere neticesinde muhacirin mebde-i mükellefiyetlerinin memalik-i Osmaniyeye tarih-i vürudları yerine Hükümetçe tarih-i tescillerinden ad ve itibarı ve mülteciler hakkında dahi ayrıca ahkâm vazı tensip ve keyfiyet Harbiye Nezâreti namına Encümende hazır bulunan Ordu Dairesi Reisi Behiç Beye tebliğ kılınmış olmakla muharebe-i hazırada Memalik-i Şahaneye iltica edenleri muhacirlerden tefrik olunarak taht-ı silaha celp olunmamaları hakkında Harbiye Nezâretince evâmir-i lâzime itâ kılındığı ve binaenaleyh, bu konunun mültecilere şumülü olmadığı ve muhacirler hakkında tescilen mebde' ittihazi bahsine gelince ihtiyacat-ı mübreme-i askeriyyeden dolayı tarih-i vürudun esas bulunması hasebiyle cihet-i askeriyyece bu babda tadilat icrası kaabil olamayacağı mumaileyh tarafından dermeyan kılınmış olduğundan lâyihayı kanuniyyenin aynen kabulü icab-ı halden görüldüğü Heyet-i Umumiyyeye arz olunur.”

Hükümet bu şekilde, muhacirlerin Osmanlı Devleti'ne göç ettikleri tarihten üç ay sonra askerlik hizmetine alınmalarına ilişkin kanun teklifini Meclis-i Ayan'da müzakereye açarak, 1.Dünya Savaşı dolayısıyla ortaya çıkan asker ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır. Hükümetin bu yöndeki icraatlarına başta Abdurrahman Şeref Efendi ve Rıza Paşa olmak üzere bir kısım üyeler karşı çıkmıştı. Ahmet Rıza Bey, orta yol bulmaya gayret ederek muhacirlerin “Çekirge Taburu” olarak adlandırılan, köylerine yakın yerlerdeki taburlara alınarak, hem ziraatle meşgul olmalarını hem de askerlik vazifesini yerine getirmelerini teklif etmiştir.

Ancak Harbiye Ordu Dairesi Reisi Behiç Bey, kanunun teklif edildiği şekilde kabul edilmesi yönünde ısrar etmiştir. Yapılan oylama sonucunda kanun ekseriyetle kabul edilmiştir²⁶⁴.

²⁶⁴ Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, 2. Cilt, Devre: 3, İctima Senesi:2, Ankara 1990, s.118.

Her şeylerini kaybederek, Osmanlı Devleti'ne gelen muhacirlerin eli silah tutacak olanları, aynı zamanda da ailelerinin geçimini sağlayacak kişiler olmaları durumu oldukça güçleştirmiştir. Ancak bu kanun olağanüstü şartların yaşandığı bir dönemde uygulanmıştır.

Muhacirlerin oturması için bağışlanan arazinin emlak ve arazi ferağı harçları bir defaya mahsus olmak üzere muaf tutulmuştur²⁶⁵. Yine bedelsiz olarak muhacirlere terk ve tahsis edilip, eski sahipleri tarafından ödenmediği için biriken arazi vergileri silinmiştir²⁶⁶. Muhacirlerin şahsi malları veya muhacirlere yardım amacıyla gümrükten geçirilecek mallar gümrük vergisinden muaf tutulmuştur²⁶⁷. Muhacirler ayrıca iskân oldukları günden itibaren iki yıl süreyle ebniye vergisi ödememeleri kabul edilmiştir²⁶⁸. Ayrıca, Rumeli muhacirlerinin memleketlerindeki emlakta ait olmak üzere düzenletecekleri tasarruf vesikaları ve bunlara ilişkin damga vergilerinin yanı sıra, yaptıracakları diğer bütün işlemlerde de harç ve vergilerden muaf tutulmaları ve Hicaz Demiryolu yardımından da muaf tutulmaları kabul edilmiştir²⁶⁹.

3.4.7. Göçmen Çocuklarının Eğitimi Meselesi

Göç eden öğrencilerin tahsilden mahrum kalmaması için, özellikle çocukların yoğun biçimde bulunduğu iskân noktalarında çocuklar için mektepler oluşturulmuştur. Seyidgazi'de iskân olunan muhacirler için de bir mektep inşa edilmesi için Kütahya Sancağı'na yazı gönderilmişti²⁷⁰. Göçmenler arasında Türkçe bilmeyenler de mevcut olduğundan, ibtidai mekteplerin eğitim hizmetlerinin sağlanmasında göçmenlerin lisanını bilen öğretmenlerden faydalanılıyordu²⁷¹.

Hacı Ali Bey Mahallesi'nden ayrılarak yeni bir mahalle haline getirilmesi düşünülen Eskişehir'deki Hamidiye Mahallesi, yeterli bir birim olduğunu göstermek

²⁶⁵ Düstur, 1. Tertip, C.6, Ankara 1941, s.232-234.

²⁶⁶ Düstur, 1. Tertip, C.7, Ankara 1941, s.672-673.

²⁶⁷ Muharrerâtı Umumiye Mecmuası (Sene 1329-1330), İstanbul, 1341, s.5.

²⁶⁸ Osman N. Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, C.7, İstanbul 1995.

²⁶⁹ *Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Levayih-i Kanuniye*, 1. Cilt Fihristi, Devre: 3, İçtima Senesi: 3, Ankara 1986, s.15.

²⁷⁰ BOA, A.MKT, NZD, 414/78, 25 L 1278 (25.04.1862).

²⁷¹ Şen, a.g.m., 1992, s.334; Kocacık, a.g.m., 1980, s.172.

için, mahalle dahilinde bir camii şerif ve mektep bulunduğu zikretmek ihtiyacını hissetmişti²⁷². Devlette muhacirler tarafından yeni teşkil olunan mahalle ve köylerde en az bir camii ve bir mektep bulunması hususlarına dikkat ediyordu.

Balkan Harbi sırasında Rumeli'den gelen talebelerin bir kısmı, geçici olarak gece mekteplerine yerleştirilmişlerdi. Rumların ve Bulgarların terk ettiği evlerin ve dükkanların kiraya verilerek, elde edilecek gelirin göçmen çocuklarının eğitiminde kullanılması Maliye Nezaretince teklif edilmişti²⁷³. Balkan Harbi sonrasında göç eden muhacirlerin çocuklarından 19 kişi Bursa Sanayi Mektebi'ne alındı²⁷⁴.

Ancak, göç sebebiyle gelen talebelerin sayısının çok fazla olması, zaten iyi olanaklara sahip olamayan Osmanlı eğitim sisteminde, öğretim açığının daha da büyümesine yol açmıştır.

3.5. İSKÂN SIRASINDA KARŞILAŞILAN SORUNLAR

Göçmenlerin iskân bölgelerine sevk edilerek yerleşme işlemlerinin tamamlanmasına kadar bazı zorluklar yaşanmıştır. Bu sıkıntıların başında yer alan sorunlardan biri, göçmenlerin iskânındaki yavaşlıktan kaynaklanıyordu. 1860 yılında Eskişehir'e iskân olunmak üzere gönderilen Çerkes muhacirlerine iskân olunacakları boş arazi bulunamaması üzerine üçer hane olarak Eskişehir'in köylerine iskân edilmeleri kararlaştırıldı²⁷⁵. Ayrıca talimatlar gereği, göçmenlere verilmesi gereken öküz, tohumluk, ziraat aletleri vs. zamanında teslim edilmemesinden dolayı, göçmenler zor durumda kalıyorlardı²⁷⁶. Bu durum devlet yetkililerinin de gözünden kaçmamış, muhacir yerleştirilmesinde yavaşlık, yolsuzluk ve talimatnâme hükümlerine aykırı davranılması sonucu bazı karışıklıkların çıktığı belirtilerek, gerekli önlemleri alınması için, Muhacirin Komisyonu tarafından ilgili yerlere tebligat yollanmıştır. Bunun yanı sıra, göç eden halkın, genelde göçebe bir hayat sürmüş olmalarına dikkat çekilerek,

²⁷² BOA, Ş.D. Hüdavendigâr, 1562/23, 13 L 1312 (09.04.1895).

²⁷³ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.88.

²⁷⁴ BOA, DH.UMVM, 27/34, 16 Za 1333 (27.09.1915).

²⁷⁵ BOA, A.MKT.UM, 412/23, 6 Z 1276 (06.07.1860).

²⁷⁶ BOA, A.MKT.UM, 525/25, 13 C 1278 (16.12.1861).

Devlet-i Aliyye vatandaşı olarak sahip oldukları hakların, bu insanlara yavaş yavaş öğretilmesi istenmiştir²⁷⁷.

Çerkes kabilelerinin toplu halde iskân edilmesi, devletin birliği ve bütünlüğü ve göçmenlerin yerleşik halkla uyumu açısından bir takım mahzurları beraberinde getirdiğinden, bunların baskı ve zorlama yoluna sapılmadan ayrı ayrı iskân edilmeleri ilke olarak benimsenmiştir. Çerkes Beyleri'nden Anzavur Bey, kendi kabilesinin Eskişehir-Çukurhisar-Uyuzhamam bölgelerinde dağıtılarak yerleştirilmesine karşı çıkmış, bundan dolayı göçmenlerle devlet arasında bir takım sıkıntıların yaşanmasına yol açmıştır²⁷⁸.

Kimi zamanlar da iskân sırasında yaşanan aksilikler nedeniyle iskân işlemleri gecikmekteydi. Eskişehir'e iskân edilmek üzere gönderilen Arnavud muhacirlerinin dosyalarının, hükümet konağında meydana gelen yangında kaybolması sonucu, dosyanın İstanbul'da varsa bir suretinin gönderilmesi istenmişti²⁷⁹.

Ancak, 1862-1864 sırasında yaşanan yoğun göçlerin atlatılmasından uzun bir süre geçmesine rağmen ve bu tarihten sonra devletin muhacir istilasından kısmen kurtulmuş olmasına karşın, 1871 gibi geç bir tarihte dahi, göçmenlerin iskânının istenen ölçüde başarılamadığı bizzat devletin yetkilileri tarafından dile getirilmekteydi²⁸⁰.

3.5.1. Talimatnamelerin Yetersizliğinden Kaynaklanan Sorunlar

1860 yılından önceki yıllarda göç hadiseleri, mevzi nitelik arzettiğinden, göçmenlerin iskânına ilişkin düzenlenen talimatnâmeler, yerel nitelik taşıdığından, ortaya çıkan sorunlar süratle ve kolaylıkla çözümlendirilebiliyordu. Ancak, 1860 yılından itibaren göç sorunu kitlesel bir mahiyet kazandığından, geniş kapsamlı ve her bölgede uygulanabilecek tarzda talimatnâmelerin hazırlanması gereği ortaya çıktı.

²⁷⁷ BOA, A.MKT.MVL, 138/69, 26 C 1278 (29.12.1861).

²⁷⁸ A.MKT.UM, 472/53, 5 Za 1277 (26.05.1860).

²⁷⁹ BCA, 272-11/12-38-5.

²⁸⁰ BOA, BEO Hüdavendigâr Ayniyat, Nr.880, s.98 (1871).

1860 yılından itibaren, göçmenlerin iskân edilmesindeki usulleri belirten birçok talimatnâme neşredildi. İlk kez 1321 (1905-1906) yılında mevcut talimatnâmelerin birikiminden faydalanarak, geniş kapsamlı bir talimatnâme yayımlanması usulüne gidildi²⁸¹. Ardından bu talimatnâmede gözlenen aksaklıkları gidermek üzere, 1329 yılında başka bir nizamnâme daha tertip edildi²⁸². Fakat, bu nizamnâme dahi maksadın gerçekleşmesine kâfi gelmemiştir. Zira, “muhacirin suret-i kabul ve iskânları hakkında yürürlükte olan muhacirin nizamnâmesinin ihtiyâc-ı idâreyi temin edememesinden” dolayı daha kapsamlı bir nizamnâme düzenleneceği 1915 tarihli bir yazıda belirtilmekteydi²⁸³.

3.5.2. Muhacirleri İskân Etmekle Görevli Memurlardan Kaynaklanan

Sorunlar

Muhacir komisyonları, vazifelerini başarılı bir şekilde yerine getirebilmek için merkezden iskân noktalarına, özellikle bu işlerle ilgilenmek üzere memurlar tayin ediyorlardı. 1861 yılında Hüdavendigâr Vilayeti de muhacir iskânı işiyle ilgilenen Necip Efendi, bazı sebeplere dayanılarak görevinden azl edilmesi üzerine Asakir-i Şahane Zabıtlarından iki kişinin bu göreve atanması istenmişti²⁸⁴.

Eskişehir’de muhacir iskânı için yapılan harcamaları gösteren raporlar düzenlenerek, Muhacir Komisyonlarına gönderiliyordu. Nitekim 1914 yılında biri Rumi 1331²⁸⁵ ve diğeri 1332²⁸⁶ tarihli iki ayrı rapor düzenlenerek, Muhacirin Müdüriyeti’ne gönderilmişti. Sivrihisar’ın merkez ve kazalarında iskân olunan göçmenlerin kaydı için, memurlar görevlendirildi²⁸⁷. Bu sayede merkez tarafından, göçmenlerin iskân işlemlerinin ne şekilde yürütüldüğünün kontrol edilmesi amaçlanıyordu. Hatta bunlarla

²⁸¹ BOA, A.DVN, M.KL, 46/1 (1324).

²⁸² Bkz. Ekler bölümü 1329 İskân-ı Muhacirin Nizamnâmesi.

²⁸³ BOA, DH.SN.M, 35/99, 26 R 1333 (11.02.1915).

Mevcut nizamnâmenin özellikle, göçmenlerin iskân edilmesi, çift hayvanlarının ve aletlerinin göçmenler tarafından satılması, göçmenlerin iskân yerlerini terk etmesi gibi problemlerin çözümünde yetersiz kalmasından dolayı yenilenmesi isteniyordu.

²⁸⁴ BOA, İrade Meclis-i Vala, 27 B 1281 (17.01.1861).

²⁸⁵ BCA, 272-71/28-3-3 (03.05.1916).

²⁸⁶ BCA, 272-71/28-7-1 (16.10.1916).

²⁸⁷ BOA, DHSN, THR, 69/66, 5 N 1334 (05.07.1916).

da yetinilmeyerek, göçmenlerin iskân işlemlerini incelemek üzere müfettiş heyetleri oluşturuldu.

Göçmenlerin iskân işlerinin neticelendirilmesi konusunda, gerek devletin gerekse yerleşik halkın gösterdiği bütün fedakârlıklara rağmen, iskân sorunu bir türlü halledilememiştir. Arazi ve ev tahsis edilemeyen göçmenler açıkta kalmışlardı. Bu tür durumlar, göçmenleri yasa dışı eylemlere sevk etmekte, hırsızlık ve yol kesme gibi olumsuz hadiseler meydana gelmekteydi. Bu sebeple göçmenlerin sorunlarını yerinde saptamak ve çözmek amacıyla çeşitli bölgelere müfettişler gönderildi. Müfettişlerin en önde gelen görevi yerleştirelememiş göçmenlerin sorunlarıyla ilgilenmekti²⁸⁸.

Bu görevlerinin yanı sıra göçmenlere ait işlemlerin nasıl yürütüldüğünü ve iskân işlerinde yapılan harcamaların tutulduğu defterlerin hesaplarını incelemek gibi görevleri de müfettiş heyetleri yerine getirmiştir²⁸⁹.

I. Cihan Harbi'nin devam ettiği sırada göçlerin yeniden hızlanması, mülteci meselelerini tekrar gündeme getirmişti. 3 Kasım 1916'da İstanbul'dan, mültecilerin iâşe meselesini incelemek üzere Eskişehir'e bir müfettiş gönderilmişti. Aşa'ir ve Muhâcir Müdüriyeti Umumiyesi'nden Eskişehir Mutasarrıflığı'na çekilen telgrafta, müfettişlere gerekli izahların yapılması ve ilgili evrakların hazırlanması istenmişti²⁹⁰.

Eskişehir'de olduğu gibi diğer vilayet ve mutasarrıflıklarda da, göçmen ve mülteci sayısında, genel harp dolayısıyla artış meydana geldiğinden, savaş ortamında kaynakların israfına tahammülü bulunmayan hükümet, göçmenlerin iskân işleriyle ilgilenen müfettiş heyetlerinin, güzergahları üzerinde yer alan vilayet ve mutasarrıflıkların da iskân işlemlerini incelemelerini istemiştir. Teftiş heyeti başkanı Kerameddin Bey, Bilecik'teki incelemelerinin ardından Eskişehir'e geçmiş ve Sivrihisar yakınındaki Mecidiye ve Çaker-Deniz'deki göçmenlerin iskân işleriyle ilgilenmiştir.

²⁸⁸ Şen, "Osmanlı Devleti'nde ...", s.131.

²⁸⁹ BCA, 272-71/38-20-2, 17.3.1335 (09.12.1916).

²⁹⁰ BOA, DH.SFR, 69/179, 6 M 1335 (03.11.1916).

Aşa'ir ve Muhacirin Müdüriyeti'nden gelen yeni bir emirle, Ankara'ya gidip, vilayet dahilindeki göçmenlerin iskân işleriyle ilgilenmesi istenmiştir²⁹¹.

Eskişehir'de 10.11.1916 yılında Ali Reşad Bey²⁹², 16.08.1920 tarihinde İsmail Cemil Bey²⁹³ Eskişehir muhacirin memurluğuna getirilmişlerdir.

Ancak bazı durumlarda yeteneksiz veya menfaatperest bir takım memurların işe tam sarılmadığı ve muhacirlerin iskânı meselesinde bir takım sorunlara yol açtıkları görülmüştür.

1860'lı yılların başında, özellikle Ankara'daki görevlilerin muhacir işlerine bakarken bir takım usulsüzlüklere bulaştıkları görülmektedir. Muhacirine ait hanelerin yapımında yolsuzluk yapan Ankara mutasarrıfı Rıdvan Paşa azl edilerek yerine Bursa mutasarrıfı Nureddin Paşa tayin edilmiştir²⁹⁴. Ankara Kaymakamı Ali Rıza Paşa da, mülki ve mahalli yetkililerden gelen kötü idaresine dair şikayet, muhacirlerin iskânlarında yolsuzluk ve devlet ihalelerinde hileye başvurma gibi fillerden dolayı azledilmesine ve Meclis-i Kebir'de muhakemesine karar verildi. Yerine ise Tırhala Defterdârı Ahmet Şükrü Bey tayin edildi²⁹⁵.

Eskişehir muhacirin hesap memurluğuna 800 kuruş maaşla tayin olunan Halid Efendi'nin, aynı zamanda bir bakkal dükkanı açarak, başkası vasıtasıyla işlettiğinin anlaşılması üzerine, güvenilir bir kişi olamayacağı kanaatine varılarak görevden alınmıştır²⁹⁶. Yine Eskişehir, muhacir işlerine bakan katiplerden Kâzım Efendi'nin, bazı muhacir ve mültecilere tecavüzatda bulunduğu bildirilmesi üzerine görevinden alınmış ve hakkında inceleme başlatılmıştır²⁹⁷.

²⁹¹ BCA, 272-71/38-20-2.

²⁹² BCA, 272-71/28-6-4.

²⁹³ BCA, 272-71/31-28-11.

²⁹⁴ BOA, A.MKT.MVL., 138/66, 25 C 1278 (29.11.1861).

²⁹⁵ BOA, A.MKT.MVL., 140/44, 2 Ş 1278 (02.02.1862).

²⁹⁶ BCA, 272-71/28-9-2 (01.02.1915).

²⁹⁷ BOA, DH.SFR, 67/12, 28 L 1334 (28.08.1916).

Görüldüğü gibi devlet, pek çok acıya katlandıktan sonra memleketlerini terk ederek Osmanlı Devleti'ne sığınan muhacirlerin, haksızlıklara ve kötü muamelelere uğramamaları için oldukça titiz davranmıştır. Fakat bazı durumlarda, haksız şekilde cezalandırılan görevlilere de rastlanmıştır. Kütahya Meclisi azasından Yusuf Agah Efendi, Seyidgazi Kazası'nda iskân olunacak kabileye hane ve mesken yapımında kullanılmak üzere mal sandığından 2000 kuruşu senetsiz olarak alıp, 5 ay Seyidgazi'de muhacirlerin iskân işiyle ilgilenmişti. Tahkik memuru, bu durumu zimmet sayıp, muhakemesiz bir şekilde Yusuf Efendi'yi meclis azalığından ihraç etmesi üzerine, konuyla ilgili delilleri Muhacir Komisyonu'na gönderen Yusuf Efendi, masumiyetini ispat ederek Meclis azalığı görevine tekrar iade olundu²⁹⁸.

3.5.3. Göçmenlerin İskân Yerlerini Terk Etmeleri

İskân mahallerine sevk edilen göçmenlerden bazıları, bu yerleri gördükten sonra yerleşmeyi kabul etmeyerek Hükümet yetkililerine zorluklar çıkarmışlardır. Bu tür olumsuzluklarla karşılaşmamak için hükümet her ne kadar göçmenlerden önce vekillerini çağırarak iskân bölgelerini muhacirlere göstermişse de, yine de bazı olumsuzluklar meydana gelmiştir.

Eskişehir'de bulunan bazı Çerkes muhacirlerin iskân yerlerinden memnun olmadıkları, istedikleri yerde iskân olunmak hususunda ısrarcı olmaları dolayısıyla, merkeze yazı gönderilerek ne yapılması gerektiği sorulmuştu. Cevabi yazıda, muhacirlerin buldukları yere iskân olunmaları bildirildi²⁹⁹.

Eskişehir'de bulunan Çerkes muhacirlerinden Abaza Bey'in Eskişehir'de Çukurhisar'a yerleştirilmesi üzerine, Söğüd'e yerleştirilen Anzavur Bey de iskân mahallini terk ederek, iskân edilmek için Çukurhisar'a geldi. Çukurhisar'da bir hayli muhacir bulunduğundan, ileride bir fenalığın ortaya çıkmaması için, kabilelerin ayrı

²⁹⁸ BOA, A.MKT.DV., 189/28, 28 L 1277 (29.04.1862).

²⁹⁹ BOA, A.MKT.UM, 436/67, 3 Ca 1277 (11.11.1860).

ayrı iskân edilmesi prensibine uymak amacıyla Anzavur Bey'e, başka yerleşebileceği boş araziler gösterilmişse de ısrarından vazgeçirilememiştir³⁰⁰.

Bu tür sorunlarla sık sık karşılaşan devlet, benzer sorunlarla karşılaşmamak için bazı tedbirlere gittiği görülmektedir. Örneğin Çifteler Çiftliği'ne yerleştirilen Ahmet ve arkadaşlarından, "ihsan buyurulacak hane ve arazi ve çift hayvanatı terk ve ahire satmayacaklarından ve mahall-i iskânlarını terk ile başka mahalle sevklerini talep etmeyeceklerine" dair senet imzalatmıştır³⁰¹. Bu tür önlemlerin de sorunu gidermeye yetmediği sonraki tarihlerde meydana gelen olayları gösteren belgelerden anlaşılmaktadır.

Ankara Vilayeti'nce, 1914 yılında Çakerdeniz isimli mevkide, yerleştirilebilmeleri için 2000 kuruştan fazla masraf yapıldığı halde, muhacirler iskân mahallerini terk ederek dağılmışlardı. Hükümet, bu muhacirlerin bulunmasını isteyerek, bundan sonra gelecek muhacirlerin haklarında inceleme yapıp, başka yerlerde iskân edilmediklerinin anlaşılmasından sonra muhacirin muamelesine tabi tutulmasını istemiştir³⁰². Zira, muhacirler devletin yardımlarından sürekli bir biçimde istifade edebilmek için, bir iskân ünitesine yerleştirildikten ve gerekli yardımları aldıktan sonra, ellerindeki alet ve hayvanları satıp başka yerlere giderek, orada tekrar iskân olunmak üzere hükümete başvurup, çeşitli yardımlar talep ediyorlardı. Bu durum ise hazineye ağır bir yük getiriyordu.

Çakerdeniz'deki iskân mahallerini terk eden Ustrumca muhacirlerinden Hüseyin oğlu Rıza ve İdris oğlu Hasan, daha sonra yakalanarak, memurlara teslim edildiler³⁰³. Ancak, iskân yerlerini terk eden muhacirlerin, genelde görüldüğü şekilde, çok azı yakalanarak iskân mahalline iade olunmuştur.

Hükümet, muhacirlerin iskân yerlerini terk edip öteye beriye savuşmamaları için başka önlemler de almıştır. İskânları icra edilen muhacirlerin, mahall-i memurların izni

³⁰⁰ BOA, A.MKT.UM., 476/66, 29 Za 1277 (9.06.1861).

³⁰¹ BCA, 272-1/7-4-11 (12.03.1914).

³⁰² BOA, DH.SN.M, 35/127, 26 Ca 1333 (11.04.1915).

³⁰³ BCA, 272-11/7-4-1 (01.07.1915).

olmaksızın iskân mahallerini terk etmemeleri, serbestçe dolaşabilmeleri için ellerine vesika verilmemiş kişilere seyahat varakası düzenlenmemesi emredilmişti³⁰⁴.

Eskişehir’de mülteci sıfatıyla kayd olunmuş bazı kişilerin, devletten yevmiye aldıkları halde, sermayeleriyle Ankara’da hayvan ticareti yaptıkları haber alınmıştı. Konu ile ilgili düzenlenen raporda, ayrıca, Çorum’dan izinsiz olarak Eskişehir’e gelen bazı muhacirlerin zor durumda oldukları ve içlerinde salgın hastalıklara yakalananların bulunduğu bildirilmekteydi. Kaçak muhacirlere ne türlü muamele edilmesi gerektiği sualine yetkililer, muhacirlerin iskân mahalline geri gönderilmelerini ve bu şekilde iskân yerlerini izinsiz olarak terk edenlere hiçbir şekilde müsamaha gösterilmemesini istemiştir³⁰⁵.

3.5.4. Göçmenlerin Osmanlı Vatandaşlığına Kabulü Sorunu

Osmanlı Devleti kendi vatandaşı olmayıp da başka bir devletin vatandaşı sıfatıyla Osmanlı topraklarında iskân olunmak isteyen muhacirlere, mensup oldukları devletin vatandaşlığını terk ederek kendileri, eşleri ve çocuklarının Osmanlı vatandaşlığına girdiklerine, ve bir daha geçmişte tabi oldukları devletin vatandaşlığına dönmeyeceklerine dair senet talep ediyordu³⁰⁶. Nitekim Kırım Harbi’nden sonra Rusya topraklarından çok sayıda muhacirin göç ettiği esnada Osmanlı Devleti Rusya’yla muhacirler sebebiyle yeni yeni sorunlar yaşamamak için tabiiyet meselesini bir an evvel çözüme kavuşturmak istiyordu³⁰⁷. Nitekim Hariciye Nezareti’nin 04.01.1860 tarihli bir yazısında “Çerkez ve Nogay muhacirleri terki tabiiyet ederek Saltanat-ı Seniyye tabiiyetine girmekte iseler de Rusya Devleti tarafından ileride bunlar hakkında iddiayı himayet olunamamak üzere bu bâbda Rusya sefâretine tebligât-ı lâzime icra kılınmış ve önceden gelib iskân olunanlardan sonradan terki tabiiyet eden olur ise arazi ve hane ve sâiresi zabt olunacağına dair ellerinden senet alındığı” belirtilmişti³⁰⁸.

³⁰⁴ BOA, DH.SN.M., 36/56, 3 Ş 1333 (16.06.1915).

³⁰⁵ BCA, 272-11/12-39-22, 2 Eylül 1334 (02.09.1918).

³⁰⁶ İskânı Muhacirin Nizamnâmesi, Madde 4.

³⁰⁷ Bkz. S.46-47.

³⁰⁸ BOA, İrade Hariciye, numara 9438.

Eskişehir'e yerleştirilen muhacirlerden, ecnebi devletin vatandaşlığında bulunanların durumları incelenerek, Osmanlı Vatandaşlığına geçmelerine engel teşkil eden bir durum bulunmaması durumunda, Osmanlı tebalığına kabul ile, isimleri nüfus siciline kaydediliyordu. 7 Teşrin-i Evvel 1324 tarihli varaka ile Eskişehir'e yerleşmeye gönderilen Köstenceli Şakir bin Habib, daha önce Osmanlı vatandaşlığına kabulü için başvuruda bulunduğu belirtilerek, Osmanlı tebalığına kabulüne mani bir durumun olmadığı ve adı geçen şahsın nüfus siciline kaydedilmesi belirtilmiştir³⁰⁹.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra mülteci sıfatıyla Osmanlı Devleti'ne iltica edenlerin sayısında artış gözlenmektedir. Osmanlı Devleti'nde iskân olunmak arzusunu gösteren mültecilerin iskân olunabilmeleri için mensub oldukları devletin vatandaşlığını terk etmeleri gerekiyordu. Eskişehir'de ikâmet eden Dağıstanlı Hacı Gaffar³¹⁰, Rusya teb'âsından Batum'lu Mehmetoğlu Adem³¹¹, Kırımlı Hacı Veyszâde İdris, Seyyid Abdullah bin Kürt Ömer, Kafkasyalı Hocaoğlu, İsmail³¹², Romanya'nın Köstence Kasabası ahalinden Haliloğlu Feyzullah³¹³, Rusya teb'âsından Akmescidli Mehmeteminoğlu Ali'nin³¹⁴ durumları incelenerek Osmanlı teb'alığına kabullerinde herhangi bir engel teşkil edecek durum görülmeyerek vatandaşlığa kabulleri ve nüfus siciline isimlerinin kaydedilmesi yönünde karar alındı.

İskân-ı Muhacirin Nizamnâmesinin yedinci maddesi, Osmanlı vatandaşlığına kabul edilenlerin, yabancı bir devletin vatandaşı oldukları iddiasında bulunmaları durumunda, Osmanlı tabiliğinden çıkarılarak Osmanlı topraklarını terk etmelerinin sağlanacağını hükme bağlamıştı. Ayrıca bu şahıslara Devlet tarafından yardım tarzında verilen, arazi, emlak ve eşyaları geri alınacağı gibi, devletin bunların dışında yaptığı masrafların karşılığı da ücret olarak alınacaktı³¹⁵.

³⁰⁹ BOA, DH.MVİ, 2-1/75, 16 Ş 1327 (09.02.1909).

³¹⁰ BOA, DH.İ.UM, 29-1/84, 1333 C 4 (19.04.1915).

³¹¹ BOA, DH.İ.UM, 29-2/58, 1333 B 23 (06.06.1915).

³¹² BOA, DH.İ.UM, 29-3/19, 1333 L 15 (27.05.1915).

³¹³ BOA, DH.SN.THR, 89-28, 1346 M 18 (21.09.1921).

³¹⁴ BOA, DH.İ.UM, 29-3/50, 27 L 1333 (08.09.1915).

³¹⁵ Bkz.Ekler Bölümü, 1329 Tarihli Nizamnâme.

Eskişehir’de, göçmenlerin Osmanlı vatandaşlığından ayrılmak üzere herhangi bir taleplerine rastlamadık. Ancak, diğer vilayetlerde tabiiyet meselesinin bir takım sorunlara yol açtığı görülmektedir. 1 Kanun-ı Evvel Sene 1331 tarihli telgrafnameye cevabi yazıda, “Ahıska İslam ahalisinden oldukları halde bundan on sene evvel hicret kasdıyla Çorum’a gelerek yerleştikleri, devlete vergi vermemek amacıyla eski tabiiyetlerini terk etmedikleri, askerlik hizmetinin muhacirlere de teşmil edilmesinin ardından şimdi de Rusya vatandaşı oldukları iddiasında bulduklarını belirtmektedir. Nüfus sicillerine kayıtları yapılmadıkça askerliğe sevkleri mümkün olmadığından, terki tabiiyet talebinde bulunmadıkları müddetçe de nüfus sicillerine kayıtlarının yapılmadığı, nüfusa kaydedilmeksizin askerliğe sevklerinin gerekip gerekmediği sorulmaktadır³¹⁶.”

Osmanlı Devleti aldığı önlemler sonucunda, göçmenlerin tabiiyeti meselesinde karışıklıkların yaşanmasına engel olmuştur. Bu konuda bazı istisnai durumlar söz konusu olabilir. Fakat tabiiyet meselelerinden dolayı Eskişehir’de herhangi bir soruna tesâdüf edilmemiştir.

3.5.5. Göçmen-Ahali Anlaşmazlıkları

Sürekli yerleşmeden sonra, göçmenlerin karşılaştıkları en önemli sorunlardan biri de arazi anlaşmazlıkları olmuştur. Göçmenler, çoğu zaman, iskân edildikleri yerlerde bulunan yerli ahali ile anlaşmazlıklara düşerek çatışmışlardır. Hatta göçmenlerin bu sebepten zaman zaman kendi aralarında çatıştıkları da görülmüştür. Özellikle Çerkes göçmenleri, iskân bölgelerine yakın olan Hıristiyan ahaliyle çatışarak bazı malları yağmalamışlardı³¹⁷.

Çerkes muhacirlerinden Altıkesik Kabilesi’ne mensup olan, Eskişehir Kasabası’na yerleştirilen ve iskânları için devlete ait boş araziden toprak tahsis edilen muhacirlere, civardaki halk tarafından bazı müdahaleler vuku bulmuştur. Durumu

³¹⁶ BOA, DH.İ.UM, 14/24, 3 Ca 1334 (08.03.1916).

³¹⁷ Erkan, a.g.e., s.180. Anadolu’da çeşitli bölgelerde göçmenlerle ahali arasında meydana gelen çatışmalarda, müslüman yerli halk, şikayetlerini daha çok hükümete yaparken gayr-ı müslimler daha çok yabancı devletlerin elçiliklerine başvuruda bulunmayı tercih etmişlerdir. Erkan, a.g.m., s.628.

Muhacir Komisyonu'na bildiren göçmenler, bu sayede yapılan müdahalenin önüne geçmişlerdir³¹⁸.

Arazi çatışmalarına yol açan en önemli sebep, iskân memurlarının yeterince inceleme yapmadan, boş gördükleri arazinin sahibi bulunup bulunmadığını yeterince soruşturmadan göçmen iskân etmelerinden kaynaklanmıştır. Ancak, yerel yetkililer de sık sık, gönderilen muhacirlerin iskânı tamamlanmadan yeni yeni muhacirlerin gönderilmesinden şikayet etmişlerdir³¹⁹. Bu sebeple çaresiz kalan memurlar, boş gördükleri arazilere mecburen göçmen iskân etmek zorunda kalmışlardı.

Süleyman Paşa, 1882'de Mihaliç'in kazasında bin hane göçmen iskân etmeye müsait boş arazi tespit etmişti. Buraya Çerkes göçmenlerin yerleştirilmesi kararlaştırıldı. 1990 yılında da Mihaliç Kazası'na 398 kişilik bir topluluktan oluşan Pomak muhaciri iskân edildi³²⁰.

Vilayete fazla sayıda göçmen yığılması, yerli-göçmen sürtüşmesine hatta yer yer çatışmalara sebep oldu. Mihaliç Kazası'nın Bey Köyü'ndeki altı göçmen evi ile ekili tarlaları, Keki Köyü'ndeki gayr-i müslimlerce yakılmış, yapılan muhakeme neticesinde sorumlular cezalandırılmıştı³²¹.

Mihaliç'e yoğun şekilde müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi, müslim gayr-i müslim arasındaki dengenin değişmesini istemeyen Hıristiyanlar tarafından abartılmıştır. Hıristiyan ahali, Çerkeslerin kendilerine saldırıda bulunarak zarara ve ziyana sebep olduklarını iddia ederek Bâb-ı Âli'ye şikayette bulunmuşlardı. Bunun üzerine 17 Eylül'de Ayan'dan Ali Rıza Bey'in Mihaliç'e gönderilmesi kararlaştırıldı. Ancak, mahalli idarenin tahkikatı sonucunda, konunun abartıldığı ve gerekli tedbirlerin alındığının bildirilmesi üzerine, Ali Rıza Bey'in gönderilmesinden vazgeçildi³²².

³¹⁸ BOA, A.MKT.UM, 216/63, 24 B 1278 (26.01.1862).

³¹⁹ BOA, BEO Hüdavendigâr, Ayniyat Nr. 884 (30.06.1878).

³²⁰ İpek, a.g.e., s.145-147.

³²¹ Saydam, a.g.e., s.191.

³²² İpek, a.g.e., s.187.

Rum halkın şikayetlerinden bir diğeri de, babasından miras kalan, Sivrihisar Tekiyye Çiftliği Tatlıkuyu Mevkii'ne muhacir yerleştirildiğine dair Mike Grigoryadis tarafından Hazine'ye çekilen protestoda görülmektedir³²³.

Arazi sebebiyle, göçmenlerle müslüman halk arasında da sıkıntılar yaşanmıştır. Aksaklı'daki 40 hane Kırım muhaciri adına, vekil Zahid Bey tarafından idareye başvuruda bulunulmuştu. Zahid Bey, "500 dönüm miktarı boş arazinin, köy halkınca kendilerine verilecek ise de Mustafa Ağa isimli kişinin buna engel olduğunu" belirterek, bu müdahalenin engellenmesini talep etmişti. İstanbul'dan gelen hükümlerle, muhacirlerin orada iskânlarına herhangi bir mahzur yok ise, oraya yerleştirilmeleri ve Mustafa Ağa'nın müdahalesinin önlenmesi istenmişti³²⁴.

Yine Sivrihisar Kazası dahilinde iskân edilen Boşnak, Rumeli ve Tatar muhacirleri ile yerli halk arasında arazi anlaşmazlığı çıkması üzerine, eski ahalinin hukukunun korunmasına dikkat edilerek, hakkaniyet ölçülerine riayet edilerek, arazi paylaşımı yapılmış ve taraflar arasındaki düşmanlığa son verilmiştir³²⁵.

Ancak, bu çatışmaların aksi ilişkiler de gündeme gelmiştir. Dağıstan muhacirlerinden olup Eskişehir'de Gökdere isimli mevkiye yerleştirilen Said Efendi'nin, başka bir yere iskân edilmek üzere gönderilmesi yönünde hüküm verilmesi üzerine yerli halk, Said Efendi'den çok hoşnut bulduklarını belirterek, başka bir yere gönderilmemesi hususunda müracaatta bulunmuşlardı³²⁶. Anlaşılan o ki, halkın talebi kabul edilerek Said Efendi'nin Gökdere'de iskân olunmasına müsaade edilmiştir. Zira, 10 Teşrin-i Sani 1286 tarihli bir diğere belge, Gökdere'deki Said Efendi'nin tarlasını sulamak için açacağı kanala ilişkin müsaade metni yer almaktadır³²⁷.

³²³ BOA, DH.İD, 85/41, 30 Haziran 1329 (13 Temmuz 1913).

³²⁴ BOA, BEO Hüdavendigâr Ayniyat, Nr. 884, 3 Kanun-u Evvel 1294 (12.12.1878).

³²⁵ BOA, BEO Muhacirin VGG, 759, s.77/1, 23 S 1320 (31.05.1902).

³²⁶ BOA, BEO Hüdavendigâr Ayniyat, Nr.878, s.40, 12 Mart 1286 (24.03.1870).

³²⁷ BOA, BEO Hüdavendigâr Ayniyat, Nr.878, s.29/6 (22.11.1870).

3.5.6. Göçmenlerin Asayışı Bozucu Faaliyetleri

Osmanlı topraklarına yerleştirilen göçmenlerle devlet arasındaki ilişkiler, zorunlu olarak bir “kurtarıcı” ile “kurtaran” ilişkisi şeklinde yürümemiş, sürtüşme, hatta ayaklanmalar olmuştur³²⁸.

Göçmen gruplarının tamamının iskânı mümkün olamadığından, zaman zaman asayişin bozulması sonucu adli meseleler meydana geliyordu. Henüz yerleştirememiş olanlardan bazıları, silah bulundurma yetkisini suistimal ederek hırsızlık ve cinayet gibi suçlara bulaşmışlardı³²⁹. Bu yüzden hükümet, Çerkes göçmenlerinin silah taşımalarını aşamalı olarak men edilmesi kararını aldı³³⁰.

Öte yandan, iskân edilinceye kadar göçmenlerin yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarının devletçe karşılanması gerekirken, bu ihtiyaçların giderilememesi sebebiyle bir takım huzursuzluklar yaşanmıştır. İstanbul’da Bilâd-ı Selâse’de fırıncıların devletten alacaklarının ödenmemesi üzerine işi yavaşlatmışlar, bunun sonucunda heyecanlanan muhacirler saraya kadar gitmeye cüret etmişlerdi³³¹.

20 Mayıs 1878’de Ali Suavi, beraberinde 200-500 kadar Rumeli muhaciri veya kendilerine muhacir süsü vermiş kişiler olduğu halde Çırağan Sarayı’nı basarak³³², V. Murad’ı kaçırmak istemişti. Ancak, inzibat kuvvetleri tarafından muhacirlerin 20 kadarı öldürülmüş, çatışma sırasında Ali Suavi de hayatını kaybetmiş ve bu müdahale başarısızlıkla sonuçlanmıştı³³³.

Ahmet Şerif, Eskişehir’den Ankara’ya giderken Alpu istasyonunda 200-300 kadar köylünün, trenin yolunu keserek, trende bulunan Nazırlara şikayette bulduklarını bildirmektedir. Meseleyi öğrenmek için, Alpu’da kalmaya karar veren

³²⁸ Deringil, a.g.m., s.436.

³²⁹ Şen, “Göçmen ...”, s.336.

³³⁰ BOA, BEO Hüdavendigâr, Ayniyat, Nr.880, s.88.

³³¹ İpek, a.g.e., s.106.

³³² Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Ali Suavi ve Çırağan Sarayı Vak’ası”, *Bellekten*, C.VIII, S.29, Ankara 1944, s.71-118.

³³³ Uzunçarşılı, “Ali Suavi ...”, s.78-86.

Ahmet Bey, sonunda sorunun ne olduğunu tespit etmiştir. Zeytinoğlu, civardaki muhacir köyleri halkını teşvik ederek eski ahalinin tarlalarını, çayırlarını zapt ettirmesinden dolayı ahali ile göçmenler arasında çatışmalar meydana gelmektedir. Köylüler nazırlara bu ve diğer bazı konularda şikayetlerini belirtmek üzere treni durdurmuşlardı³³⁴.

Trabzon, Samsun, Amasya ve Sivas havalisindeki Çerkes muhacirleri takım takım toplanarak isyana yüz tuttıkları, Çerkes silahlıların eski ahalinin köylerini basıp yağma ettikleri haberleri gelmiştir³³⁵.

3.5.7. Göçmenlerin Kendi Aralarında Yaşadığı Sorunlar

I. Bölüm'de belirtildiği üzere, Kafkas halkları arasında ve özellikle Çerkesler arasında köle ve cariyelere rastlanmakta idi. Bu konuda Osmanlı Devleti başlangıçta, pek müdahalede bulunmadı. Ancak, özellikle 1864 yılından itibaren aslen hür olan kimselerin, köle haline getirilmesinin yasaklandığına dair bilgiler mevcuttur. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin giderek köle ve cariyeye ticaretine karşı bir tavır takınması muhacirler arasında hoşnutsuzluk yaşanmıştır³³⁶.

Göçmenler arasında ortaya çıkan problemlerin başında, kölelikle ilgili sorunlar gelir. Sahipsiz ve kimsesiz kalmış bir takım kişiler (özellikle genç kızlar ve çocuklar) köle olarak satılmışlardır³³⁷. 1890'larda, Eskişehir'e ait hukuki belgelerde kölelikle ilgili altı dava kaydedilmiştir³³⁸.

Eskişehir'de yerleştirilen Kafkas muhacirlerinden Halil isimli bir şahıs, Eskişehir Kazası'na bağlı, Uzun Çayır ahalisinden Arslan ve hemşiresi Şehide Han tarafından kendisi, ailesi, emlak ve arazisi hakkında temlik iddiasında bulduklarını

³³⁴ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, (Çev: Çetin Börekçi), İstanbul 1977, s.84-86.

³³⁵ *Hürriyet*, 19 Ekim 1868, s.1.

³³⁶ Saydam, a.g.e., s.196-197.

³³⁷ *Hürriyet*, 19 Ekim 1868, s.2.

³³⁸ Selahattin Önder, "2 No'lu Şer'iyeye Sicili İşığı 1889-1891 Yıllarının Eskişehir'i", *Tarihte Eskişehir Sempozyumu*, Eskişehir 1998, s.246.

belirten bir şikayet dilekçesi kaleme almıştı³³⁹. Bunun üzerine açılan tahkikat sonucunda, Halil isimli şahsın, hakikâten Arslan Bey'in kölesi olduğu ve İstanbul'a savuşabilmek için böyle bir yola tevessül ettiğinin anlaşıldığı belirtilmişti.

Yine Eskişehir'in Seyitgazi Kazası'nda iskân edilen Çerkes muhacirlerin kölelerinin hür olduklarını iddia ederek İstanbul'a kaçtıklarının öğrenilmesi üzerine, sahiplerinden Hacı Abbas Efendi, kölelerinin iade edilmesini talep etmişti³⁴⁰.

Çerkesler arasında bazı adli olaylar da yaşanmıştı. Kayınpederi'nin vefatının ardından, kayını tarafından vukua gelen müdahale üzerine, Fatma Hanım, yetkililere müracaat ederek yardım istemiştir. Bunun üzerine hükümetten gelen yazıda, Seyitgazi'deki Fatma Hanım'a yapılan müdahalenin men edilmesi istenmiştir³⁴¹.

Yine Seyitgazi'de meskun Çerkes göçmenlerden Kızan oğlu Dudarok, kardeşinin hayatta iken sattığı bazı eşyaları, ölümünün ardından kendisine miras kaldığı iddiasıyla talep etmişti. Anlaşmazlık üzerine konunun mahkemece halledilmesine karar verilmiştir³⁴².

Farklı kabilelere mensup, göçmen grupları arasındaki rekabet sonucu da çeşitli sorunlar yaşanmıştır. Seyitgazi'de iskân olunan muhacirler için, mescid-i şerifi imamet ve hitabet görevinin kabileleri imamı Musa Efendi'ye verilmesi için, Altıkesik Kabilesi emirlerinde Nasbolat Bey Muhacir Komisyonuna dilekçe göndermişti³⁴³. Hacı Abbas Bey'in, kendi kabilelerinin daha kalabalık bulunduğu gerekçesiyle, imamlık görevinin kendilerine verilmesi yönündeki talebi üzerine yetkililer, Hacı Abbas Efendi'nin imametine müdahale edilmesinin sebebinin araştırılmasını istemiştir³⁴⁴.

Kimi zamanlarda muhacirler saldıran değil, tecavüze uğrayan kişi konumunda bulunmuşlardır. Çifteler Çiftliği Atık Karyesi'ne yerleştirilen Çerkes muhacirlerden

³³⁹ BOA, BEO Hüdavendigâr Giden 143, Nr.26452, 25 N 1311 (02.04.1894).

³⁴⁰ BOA, BEO Muhacirin VGG, 761, Nr.115, 29 Za 1279 (17.05.1863).

³⁴¹ BOA, BEO Hüdavendigâr, Ayniyat 878, s.21/4, 4 B 1276 (29.01.1860).

³⁴² BOA, Hüdavendigâr Ayniyat, 878, s.20/2, 21 B 1276 (14.02.1860).

³⁴³ BOA, A.MKT.UM, 436/99, 4 Ca 1277 (18.11.1860).

³⁴⁴ BOA, A.MKT.UM, 197/64, 28 M 1278 (06.08.1861).

Ahmet Bey, saldırıya maruz kalmış. Bunun üzerine suçluların yakalanması ve cezalandırılması için faaliyete girilmiştir³⁴⁵.

3.5.8. Parçalanmış Aileler Sorunu

Osmanlı Devleti'ne yapılan göçler o kadar süratli olmuştu ki, analar, babalar ve çocuklar birbirlerini kaybedip ayrı ayrı göç kabileleriyle göç ediyorlardı. Hükümet, parçalanmış aileleri birleştirmek için gazetelerde kayıp göçmenlerle ilgili ilan sayfaları yayınlamıştır³⁴⁶.

Ustrumca muhacirlerinden Kadınşah, iki nefer oğlu ve akrabalarıyla İstanbul'a gelmelerinin ardından, validesi ve akrabaları Muhacirin Komisyonu Alisi'nce Eskişehir'e gönderilmiş. İki oğlunun askere alınmasından sonra, İstanbul'da hayırsever bir kadının yanında geçici bir müddet ikamet ettiyse de, ailesinin yanına Eskişehir'e gitmek arzusuyla komisyona başvurmuştu.

Bulgaristan'ın Osmaniye Kasabası'ndan, Balkan Harbi sebebiyle göç eden Mahmutoğlu Mustafa, Yunusoğlu Musa, Alioğlu Yunus ve Celaleddinoğlu Rıfat, Eskişehir'in Hoşnudiye Mahallesi'nde ikamet etmelerine rağmen, emlak ve arazileri ve akrabalarının büyük kısmının Bulgaristan'ın Osmaniye Köyü'nde kalması sebebiyle, Muhacir Komisyonu'na başvuruda bulunmuşlardı. Komisyon Bulgaristan'a durumu bildirdiyse de Bulgar hükümeti göçmenlerin geri dönme talebini kabul etmedi³⁴⁷.

Ayrıca bazı muhacirler, iskân olunacakları yerleri seçerken, daha önce belli bir bölgeye yerleştirilmiş akrabaları varsa, onların yanına gitmeyi talep etmişlerdi. Çerkes muhacirlerinden 30 hanede 183 nüfus, Eskişehir'de bulunan akrabalarının yanına iskân olunmak istemeleri üzerine, Eskişehir kaymakamlığına muhacirlerin orada iskân edilmesi için gerekli yazı gönderilmişti³⁴⁸.

³⁴⁵ BOA, Ş.D. Hüdavendigâr, 1557/11, 9 Ca 1311 (20.11.1893).

³⁴⁶ Eren, a.g.e., s.81.

³⁴⁷ BCA, 272-14/74-10-4 (13.10.1917).

³⁴⁸ BCA, 272-14/74-4-13 (06.01.1918).

Kırım'daki köylerini terk ederek Vidin'e gelen ancak sefalet içinde kalmaları sonucu muhacir komisyonuna yol masraflarının karşılanması için başvuruda bulunan 95 hanede 270 nüfus muhacir, talepleri üzerine Sivrihisar'da bulunan akrabalarının yanına iskân edilmişlerdi. Devletin bu tür talepleri kabul etmesi, göçmenleri memnun etmek istediği göstermektedir³⁴⁹.

1901 yılında, 170 nüfus Kırım göçmeni, Muhacir Komisyonu'na başvurarak, Rusya'ya dönmek istemediklerini beyan ederek, iltica talebinde bulunmuşlardı. Hükümetin taleplerini kabul etmesi üzerine Eskişehir'de yoğun şekilde bulunan soydaşlarının yanına iskân edilmelerine karar verildi³⁵⁰.

Komisyon bazı durumlarda muhacirlerin bu tür taleplerini kabul etmemiştir. Eskişehir'deki hemşehrilerin nezdinde iskânlarını talep eden Kafkasya muhacirlerinin istekleri, haklarında Rusya Sefareti'yle görüşmelerin devam etmesi nedeniyle, "muameleleri bitirilene dek sevklerinin kabil olamayacağı" bildirilmişti³⁵¹.

Hükümet özellikle kesin iskândan sonra muhacirlerin akrabalarının yanlarına gitmelerine izin vermemiştir. Zira bu, iskân masraflarının israf edilmesine yol açmaktaydı.

1863 yılında, Seyitgazi'de beş-altı yıl önce iskân olunmuş olmalarına rağmen, Köstence'deki akrabalarının yanına gitmek üzere İstanbul'a gelen Hacı Musa ve arkadaşları, Seyitgazi'ye geri gönderildiler. Bunun üzerine komisyon, yerel makamlara bu türlü hareketlere karşı gereken dikkati göstermeleri hususunda uyarıda bulundu³⁵².

3.5.9. Sağlık Sorunları

Göçmenlerin iskân olundukları yerlerin, sıhhi şartlar açısından bazı olumsuzluklara sahip olması nedeniyle göçmenler arasında bir takım hastalıklar ortaya

³⁴⁹ BOA, A.MKT.UM, 557/97, 24 L 1278 (24.04.1862).

³⁵⁰ Saydam, a.g.e., s.51.

³⁵¹ Erkan, a.g.e., s.70-71.

³⁵² BOA, BEO, Muhacirin VGG 760, s.17/192, 18 C 1322 (31.08.1906).

çıkıştır. Kimi zamanlarda göçmenler, göç sırasında bazı hastalıklara yakalanarak, yerleştikleri yerlerde bu hastalıkları yaymışlardır.

Eskişehir’de, göçmenlerin iskân edildiği yerler arasında bulunan İnönü, Eskişehir, Alpu ve Çifteler ovaları, XIX.yy’da muazzam bataklıkların bulunduğu ve sıtmanın ölüm saçtığı yerlerdi. Dolayısıyla buralarda yerleşmek ve tutunabilmek ilk gelenler için son derece güç olmuştur. Bu sebeple birçok köy ilk yerleştikleri sahalari birkaç sene sonra terk edip bölgedeki daha uygun sahalara çekilmişlerdir³⁵³.

Eskişehir’e yerleşen muhacirler arasında Bosnalı³⁵⁴ ve Pomak göçmenler de bulunmaktadır. Eskişehir’de, Pomak muhacirlerinin meskun bulunduğu Osmaniye köyünün bataklık ve sazlık sahada kurulması salgın hastalıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur³⁵⁵. Bunun üzerine “nakil ve inşa masrafları kendilerine ait olmak” şartıyla adı geçen köyün Kavacık’a nakline izin verilmiştir³⁵⁶.

Balkan Savaşları sonrasında Çifteler Çiftliği’ne yerleştirilen göçmenler arasında da Humma hastalığı ortaya çıkmıştır³⁵⁷.

3.5.10. Göçmenlerin Vergi Vermek İstememesi

Devlet göçmenlere iskân olunacakları arazi verdiği gibi, geri ödemesini uzun vadeli taksitlere bağlı olmak şartıyla, tohumluk, çift hayvanı, ziraat aletleri vb. yardımlarda bulunmuştu. Ayrıca muhacirleri belirli bir süre vergiden ve askerlik hizmetinden muaf tutulmuştu³⁵⁸.

Tevfik Güran’ın yaptığı hesaplamalara göre, Osmanlı Devleti’nde reaya, ortalama gelirinin %20,8’ini, yani yaklaşık beşte birini, devlete ödedikleri “virgü-yi

³⁵³ Saydam, a.g.e., s.194.

³⁵⁴ Necdet Tunçdilek, “Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bakış”, İ.Ü.İ.F.M., C.15, No:1-4, İstanbul 1954, s.205.

³⁵⁵ BOA, BEO, Muhacirin VGG, 759, S.56/3, 29 S 1319 (17.06.1901).

³⁵⁶ İpek, a.g.e., s.187.

³⁵⁷ BOA, İ.Ş.D., 6381/18 L 1308 (18.05.1891).

³⁵⁸ A. Halaçoğlu, a.g.e., s.100.

mahsusa” olarak adlandırılan vergiye ayırmaktadır³⁵⁹. Dolayısıyla devletin vergi gelirlerinden fedakarlık yapmasının göçmenleri getirdiği katkı, azımsanacak gibi değildir.

Ancak muhacirlerin bir kısmı, muafiyet sürelerinin dolmasına rağmen, ödemeleri gereken vergileri vermek istememişlerdi. Karahisar-ı Sahip taraflarına iskân edilen “Çerkes muhacirlerin, ziraat ve ticaret yaparak ahali-yi saire hükmüne girmiş oldukları halde” vergi ve kur’adan muafiyetlerini istemişlerdi. Hükümet, Çerkeslerin bu isteğini reddettiği gibi, Mihaliç ve Uluabad köylerinde üç seneden önce iskân olunanların da ödemeleri gereken verginin tahsil edilmesini istemiştir³⁶⁰.

Çifteler Çiftliği’ne yerleştirilen Kırımlı göçmenlerde, muafiyet sürelerinin dolmasına rağmen, ödemeleri gereken vergiyi vermek istememişlerdi. Muhacirin İdaresi’nin de konu hakkında görüşü alındıktan sonra, göçmenlerden vergilerin tahsil olunması kararı alınmıştı³⁶¹.

Beyşehir’in Hamidiye mahallesinde sakin Çeçen muhacirlerin, nüfus durumlarını bildirmemelerinden dolayı para cezasına çarptırılmıştı. Göçmenler yetkililere başvurarak, bu cezayı ödemeye güçlerinin yetmeyeceğini bildirdiler³⁶².

Bazı durumlarda ise, muafiyet süresi dolmamasına rağmen, yanlışlıkla muhacirlerden vergi tahsil edildiği görülmektedir. Kazan muhacirlerinden Eskişehir’de iskân edilen Hacı Mehmet isimli şahıstan temettü vergisi alınması üzerine, Hacı Mehmet Muhacir Komisyonu’na durumu belirten bir dilekçe göndermişti. Henüz muafiyet süresinin dolmadığını ve kendisine haksızlık edildiğini bildirmesi üzerine Komisyon, inceleme yapılmasını ve bir haksızlık söz konusu ise durumun düzeltilmesini istemiştir³⁶³.

³⁵⁹ Hatta devletin verdiği çift hayvanları ve ziraat aletleri, göçmenler tarafından elden çıkarılmakta olduğu, bu sebeple hazinenin büyük kayba uğradığı bilinmekteydi. BOA, DH.UMV, 123/21 (28.03.1914).

³⁶⁰ Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul 1988, s.174.

³⁶¹ BOA, A.MKT.MVL, 50/99, 15 Ca 1268 (07.03.1852).

³⁶² BOA, BEO Hüdavendigâr Ayniyat 880, s.114/2, 2 Safer 1288 (22.04.1871).

³⁶³ BOA, DH.SN.THR, 7/71, 15 S 1325 (29.03.1907).

3.6. GÖÇLERİN SONUÇLARI

3.6.1. Göçlerin İdeolojik Sonuçları

Osmanlı toplumunda büyük kitlelere yer değiştiren göç hareketleri, bir yandan Osmanlı'nın - çöküş sürecinin bir yönünü oluştururken, diğer yandan, toplumsal görünümü itibariyle bütünlük oluşturacak hakları da bir araya getirmiştir. Anadolu'dan dışarı ve Balkanlardan Anadolu'ya doğru 150 yıl boyunca süren göçler, etnik özellikleri bakımından “monolitik” görünümlü halkların bir araya gelmesini sağlamıştır³⁶⁴. Bu göçler aynı zamanda Anadolu'da yeni fikirlerin doğmasına ki en önemlisi milli devlet fikrinin yayılmasına sebep olmuştur. Bu da Anadolu'da milli devletin kurulmasına zemin hazırlayan bir gelişmedir³⁶⁵.

Kafkasya'daki Rus harekâtının en önemli sonuçlarından biri, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki müslüman halkın tehlike karşısında gözünü açmasını sağlamıştır. Gelecekte olası Rus yayılışı güzergâhında bulunan müslümanları etkilememiş olması düşünülemez³⁶⁶. Neticede bu durum, Osmanlı toplumunun genelinde Rusya'ya karşı husumeti körüklemiştir.

Avrupa'nın müdahalesini kendileri için en önemli destek, hatta kurtuluş umudu olarak gören Balkan ulusçularının aksine müslüman halklar, Avrupa'yı en büyük düşman olarak görmeye başladılar³⁶⁷. Balkanlar'da beşyüz yıl yaşamış olan Türklerin ve müslümanların soykırımı karşısında, Batı Hıristiyan dünyasının tasvib derecesine varan kayıtsızlığı insanlık tarihi için bir lekedir. “Çadırları ile geldiler, çadırlarını toplayıp gidiyorlar” sözü XIX.yy'da Avrupalı devlet adamları tarafından söylenmiştir³⁶⁸.

Balkan Harbi sonunda Osmanlıcılık düşüncesi tamamen zayıfladı. Rumeli'deki savaşın ve mezalimlerin halkın hafızasında acı intibalar bırakması, Türk milliyetçiliğinin de İttihad ve Terakki Partisi önderliğinde hızla yayılmasını sağladı.

³⁶⁴ Kazgan, a.g.m., s.311-312.

³⁶⁵ Sofuoğlu, a.g.m., s.188.

³⁶⁶ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s.44.

³⁶⁷ Ortaylı, a.g.e., s.64-65.

³⁶⁸ Halil İnalcık, “Türkler ve Balkanlar”, *Balkanlar*, İstanbul 1993, s.21.

Balkan Harbi'nin diğer savaflara kıyasla halkı daha fazla etkilemesinin sebepleri yaralıların ve muhacirlerin akın akın İstanbul'a gelmesi, gazetelerin günü gününe savaş ve mezalim haberleri vermesindendi. Balkan Savaşı'ndan önce Türk milliyetçiliğini ön plana çıkaran dernekler ve Türk Derneği Mecmuası, Türk Yurdu, Halka Doğru gibi yayınlar görülmüş ise de bu dernek ve yayınlar sadece seçkin aydınların ilgi alanında kalmışlardı. Anadolu halkı müslümandı. Türk kimliğini oluşturacak ortak paydaya sahip olsa dahi bunun bilincinde değildi. Balkan Harbi'nden sonra milliyetçilik Müslüman-Türk unsur arasında giderek yeşerdi ve kitleselleşti. Bu noktada İttihatçıların en büyük gayreti bir ulus yaratmak olmuştur.

Balkan Harbi'nde özellikle, Rum tüccarın Yunanistan'a yardım ediyor diye Osmanlı tebalarınca boykot edilmesiyle milli iktisadın da temelleri atılmış oldu. Özellikle savaşta Göriceleli bir Rum olan Averof'un katkılarıyla alınan, tek başına bir donanma olarak nitelenen Averof zırhlısı yüzünden, Osmanlı Devleti denizden asker sevkıyatı yapamamış ve askerlerine lojistik destek sağlayamamıştı. Sırf bu olay bile boykotajın tüm Rumlara teşmil edilmesiyle sonuçlandı. Müslüman tüccarlar çoğaldı, milli bilinç oluştu. Bu olaylar Balkan Harbi sonrasında³⁶⁹, milli devlete giden süreçte büyük bir aşama olmuştur.

Türkiye'de milliyetçilik, Avrupa'da ortaya çıktığı şekilde, burjuva sınıfının bağımsızlaşma sürecindeki ideoloji olarak ortaya çıkmamıştır. Aynı etnik özellikteki halkı bir araya toplayan olayların uyardığı bir ideoloji biçiminde belirlemiştir³⁷⁰.

3.6.2. Demografik Sonuçları

Salgın hastalıklar, kıtlık, savaşlar ve toprak kayıpları gibi sebeplerle Osmanlı Devleti'nin nüfus artış hızı sürekli düşmekteydi. Ayrıca devletin kuruluşundan itibaren, orduda büyük oranda İslâm unsurdan asker alınması, özellikle Anadolu'da Müslüman

³⁶⁹ Toprak, a.g.e., s.108-111.

³⁷⁰ Kazgan, a.g.m., s.318.

nüfusun azalmasına yol açmıştı³⁷¹. 1878'den 1912'ye uzanan dönemde Anadolu'nun Müslüman nüfusu, neredeyse %50 oranında artış gösterdi³⁷².

Eskişehir'de Hicri 1292³⁷³ yılında toplam nüfus 20.263 iken, yaklaşık 21 yıl gibi kısa bir sürede Hicri 1319³⁷⁴ tarihinde toplam nüfusu 71.551 kişiye ulaşmıştı. Bu derece yüksek nüfus artışı oranı Eskişehir tarihi boyunca kaydedilmiştir. Bu istatistikler de bize, Eskişehir ve çevresine yoğun bir şekilde göçmen iskân edildiğini göstermektedir.

Eskişehir'in bağımsız bir mutasarrıflık haline getirildiği döneme değin, Ankara Vilayeti'ne bağlı bulunan Mihaliççık ve Sivrihisar İlçelerinin toplam nüfusu H. 1311 yılına ait salnamede belirtilmiştir. Buna göre Mihaliççık İlçesi'nin toplam nüfusu 18.538, Sivrihisar'ınki ise toplam 34.902 kişi idi³⁷⁵. Günümüze ait nüfus istatistikleri ile karşılaşıldığında dahi bu sayılar, önemli rakamlara tekâbül etmektedir³⁷⁶.

Gelen göçmenler, genellikle boş topraklar üzerinde köyler kurarak yerleştirildiklerinden, bu da nüfusun köy-kent dağılımı üzerinde köy lehine gelişmesine yol açtı³⁷⁷. XIX.yy'dan önce kır nüfusunun az olması, büyük çiftliklerin kurulmasına yol açmıştı. Muhacir köylerinin kurulmaya başlamasıyla XX.yy'da Çiftliklerin büyük kısmı ortadan kalktı. Köy birimleri Anadolu'da hakim unsur haline geldi. Farklı coğrafyalardan gelen muhacirlerin iskân yerlerini tespit etmelerinde gelenekleri önemli rol oynamıştır. Çerkes ve Abazalar, özellikle dağlık ve ormanlık sahaları, Rumeli'nin step sahalarından gelenler ise plato düzlükleri ile alüvyol ovaları tercih etmişlerdir³⁷⁸.

³⁷¹ İpek, a.g.e., s.228.

³⁷² McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s.119. Ancak yine McCarthy, 19 ve 20.yy'da Müslüman nüfusunda ¼ oranında azaldığını ve bu sonuçların kendisini son derece şaşırtdığını belirtmektedir. Bkz. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s.VIII.

³⁷³ Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, H.1292, Bursa 1292, s.150-151.

³⁷⁴ Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, H.1319, Bursa 1319, s.350-351.

³⁷⁵ Ankara Vilâyeti Salnâmesi, H.1311, Ankara 1311, s.321.

³⁷⁶ Belirtmekte fayda vardır; salnâmenin ait olduğu yıl mutlaka ondaki bilginin derlendiği yılı gösteriyor değildir. Salnâmelerde nüfus sayıları yalın biçimde, ilişkin buldukları tarih belirtilmeksizin verilmiştir ve kişi doğal olarak bu sayıların, salnâme hangi yıl için yayınlanmış ise o yıla ilişkin sayılar olduğu varsayımına düşmektedir. Gerçekte durum böyle değildir. Osmanlılarda nüfusa ilişkin bilgiler, derlendikten sonra gönderiliyor, bu bilgilerin bir araya getirilip basılması da bu sebeple uzun bir süreye yayılıyordu. Bkz. McCarthy, *Müslüman ve Azınlıklar*, s.178.

³⁷⁷ Kocacık, a.g.m., 1999, s.658.

³⁷⁸ Tunçdilek, a.g.e., s.76-77.

Göçler sonucunda Eskişehir'in kent nüfusu da önemli ölçüde artış kaydetmiştir. Porsuk'un karşı kıyısı göçmenlerce iskâna açılmış ve buralarda yeni mahalleler teşekkül etmiştir.

Göçlerin kültürel ve folklorik açıdan da tesirleri olmuştur. Özellikle Kafkasya'dan gelen Çerkesler, kendilerine has kıyafetleri ve danslarıyla Eskişehir'in kültürel çeşitliliğine katkıda bulunmuşlardır. Kırım'dan göç eden halkın önemli bir kısmı Eskişehir ve çevresine yerleştiğinden, Kırımlıların Kırım Hanlığı'ndan kalan bazı gelenekleri halen devam ettirmektedir³⁷⁹.

Dışarıdan Eskişehir'e göç olduğu gibi, içeriden de Eskişehir dışına doğru göç hadiseleri yaşanmıştır. Eskişehir dışına gerçekleşen göçler sonucunda, Salnâmeler'de adı geçen Ermeni, Rum ve Yahudi nüfus Eskişehir'den ayrılmıştır. Bunun sonucu Eskişehir neredeyse tamamen müslümanlardan oluşan bir nüfus yapısına sahip olmuştur.

3.6.3. Göçlerin Ekonomik Sonuçları

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, Eskişehir'e yapılan göçler ile birlikte kent; nüfus, dil, ırk ve kültür bakımından çeşitlilik gösteren bir karakter kazanmıştır. Göçmenler, ekonomik gelişme konusunda değişikliklere çok daha yatkınlardı. Onlar, kendi memleketlerindeki olumlu üretim vasıtalarının yanı sıra, geldikleri yerin imkanlarını da dikkate alarak faydalı gelişmelere öncülük etmişlerdi. Fakat bu arada bölgenin asıl yerlileri arasında işsizlik, dolayısıyla hoşnutsuzluk ortaya çıkmıştır. Böyle zamanlarda bir takım toplumsal huzursuzlukların, asayişsizliklerin ortaya çıkması doğaldır³⁸⁰.

Anadolu'daki çiftlikler, en verimli toprakları ve bol kaynakların olduğu yerleri içine almaktaydı. Bu verimli sahalar genelde mera olarak değerlendirilmesi

³⁷⁹ Akdes Nimet Kurat, a.g.e., 1992, s.273.

³⁸⁰ Saydam, a.g.e., s.9-11.

hayvancılığın gelişmesini sağlarken, tarla kültürünün gelişmesine de engel olmuştur³⁸¹. Anadolu'ya gönderilen göçmenler, Yörük ve Türkmenlerin yerleştirildikleri sahalardan dışında kalan miri arazilere yerleştirilmişlerdir³⁸². Böylece daha önce işlenmeyen boş topraklar, göçmenler sayesinde tarıma açılmış, bunun sonucu tarım arazileri genişlemiş, tarımsal üretim de artmıştır.

Göçmenlerin gittikleri ülkelerde faydalı olabilmeleri için, bilgi ve becerilerine göre iskân ve istihdâm edilmeleri gerekmektedir. Aksi halde göçler, ülkede işgücü fazlalığına neden olacağı için, ücretlerin azalmasına, yaşam şartlarının düşmesine neden olur³⁸³. Muhacirler, yeni tarım makinelerinin kullanılmasında, mahalli gelenek ve uygulamadan etkilenmedikleri için yeni buluşlara açık insanlardı. Ancak, bazı bölgelerde geldikleri yerlerin şartlarını, yerleştikleri alanda bulunmayan bu insanlar, yeni tabiat şartları karşısında ne yapacaklarını ve nasıl bir ziraat uygulayacaklarını bilememişlerdir. İskân organizasyonunun hatasından ortaya çıkan bu durum, bazı yerlerde birçok insanın zor duruma düşmesine yol açmıştır. Netice itibariyle, hem bu göçmenler ve hem de bu bölgedeki ekonomik hayat bir süre kendisine gelememiştir³⁸⁴.

Eskişehir kültürü, en köklü ve kalıcı değişikliklerini XIX.yy'da yaşamıştır. Kırım, Kafkasya ve Balkanlar'daki bozgunlar, bu bölgelerde yaşayan, kültürleri farklı Müslüman nüfusun Anadolu'ya göç etmesine yol açmıştır. Göçmenlerin önemli bir bölümü de Eskişehir yöresine yerleştirilmiştir. Ayrı kültür gelenekleri olan bu topluluklarla, "manav" adı verilen yerli halk arasında yoğun bir kültür alışverişi olmuştur. Yerliler göçmenlerden kimi tarım tekniklerini almış, yeni ürünler ekmeye başlamışlardır. Göçmenler Eskişehir'in gerek tarım, gerekse sanayi sektörlerindeki erken gelişmenin kaynağını oluşturmuşlardır. Anadolu'nun geleneksel tarım aleti karasaban yerine pulluk kullanan, atla çekilen biçme makinesi, süt makinesi, gübre kullanma alışkanlığı olan, sebze tarımını yaygınlaştıran, bataklıkları kurutan, kısaca daha ileri düzeyde ve daha ticari bir tarımsal faaliyet gösteren göçmenler, ilin kaynaklarının değerlendirilmesinde en önemli öge olmuşlardır. İlin Cumhuriyet'in ilk

³⁸¹ Tunçdilek, a.g.e., s.71-75.

³⁸² İpek, a.g.e., s.229.

³⁸³ Öztürk, a.g.m., s.60.

³⁸⁴ İpek, a.g.e., s.230.

yıllarında bile, ülkenin en fazla alet ve makine kullanılan yörelerinden biri olması, belli başlı ürünlerde verimin yüksekliği gibi özellikler büyük ölçüde bu öğeden kaynaklanmaktadır³⁸⁵.

Göçmenler beraberinde getirdikleri kültür bitkilerini ve yeni tarım yöntemlerini, yerli halka tanıtmışlar, özellikle seracılığın ve çiçekçiliğin tanıtılmasında, tütüncülüğün geliştirilmesinde önemli rol oynamışlardır³⁸⁶.

Göçmenler, Anadolu tarımsal teknolojisine göre daha ileri düzeyde bir tarım teknolojisi getirmiş ve makine kullanmaya giden yolda öncülük yapmışlardır. Muhacirler, aynı zamanda pullukta ufak bir değişiklik yaparak, toprağı yüzeyden sürmeye başlamış, böylece kurak bir iklimi olan ilde, buharlaşmanın toprakta doğurduğu olumsuz etkiyi azaltmışlardır. Dönüşümlü ekim, hem birim alandan alınan ürün miktarını artırmış, hem de alet ve yöntemlerin benimsenmesini kolaylaştırmışlardır³⁸⁷.

Demiryolunun gelişinden sonra, şehirde ticari faaliyet canlanmış ve çevreye yerleşen göçmenlerin gayretleriyle Eskişehir gittikçe gelişen toprak ürünleri piyasası haline gelmişti³⁸⁸. Nitekim 1893-1911 arasında Konya, Eskişehir ve Ankara illerinden elde edilen tahıl, meyve ve sebze miktarı %1.000 oranında artmıştır³⁸⁹. Böylece Eskişehir I. Dünya Harbi'nden önce bir kaza haline gelmişken tekrar müstakil mutasarrıflık olmuştur³⁹⁰.

Tohum ekmeyi de faydalı bir alet olan, Tatarların getirdikleri, Eskişehir'de kolaylıkla imal edilen sandıklı mibzerle yapan köylülerin ellerindeki imkanlar dahilinde birçok eksikliklerine rağmen, mıntıkadaki şartlarına uygun bir ziraat sistemi takip ettikleri görülmektedir. Nitekim şekerpancarı üretiminde de çiftçinin pulluk ve gübre kullanmayı, tarımsal mücadeleyi benimsemesi gerekmektedir. Böylece şekerpancarı

³⁸⁵ Yurt Ansiklopedisi, s.2913.

³⁸⁶ Öztürk, a.g.m., s.61.

³⁸⁷ Yurt Ansiklopedisi, s.2864.

³⁸⁸ Türk Ansiklopedisi, C.XV, Ankara 1968, s.426.

³⁸⁹ Yurt Ansiklopedisi, s.2874.

³⁹⁰ Türk Ansiklopedisi, s.426.

üretimi kısa zamanda yükselmiş ve Türkiye ortalamasının üstüne çıkmıştır³⁹¹. Ovalardan gelen çiftçi Kırımlılar buğday üreticisi oldular ve buğday tarımı Kırımlılar tarafından geniş ölçüde geliştirildi³⁹². Kafkas, Kırım ve Balkan göçmenleri beslenme düzeninin oluşmasına da katkıda bulundular. İlde çeşitli beslenme alışkanlıkları birbirlerini etkilemiştir. Beslenmenin temelini buğdaydan elde edilenler oluşturmaktadır. Bulgur, keşkek en çok yenilen yiyeceklerdir. Sebzeler ikinci sırayı alır³⁹³.

Göç sırasında Kırım'ın tanınmış tüccar ve ileri gelenleri mülklerini satarak sermayeleri ile Anadolu'ya gelmişlerdi. Kabiliyetli ve maharetli olan bu göçmenler, XIX.yy'ın ikinci yarısında Anadolu'daki müteşebbis ve tüccar grubunun içinde, önemli bir rol aldılar. Kırımlı iş adamları, özellikle, İstanbul, İzmir, Balıkesir, Bursa, Ankara, Konya, Eskişehir ve yerleştikleri diğer bölgelerde ticari işlerini kurdular. Bugün bile bu şehirlerde ve özellikle Eskişehir'deki ana ticari işletmelerinin bir bölümünü Kırım kökenli insanlar yönetmektedir³⁹⁴.

3.6.4. Mesken Tiplerine Etkileri

XVIII.yy'ın sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu, yıkılış sürecini hızlandıran ve yükselme devrindekilerin aksi yönünde olan "göç" gibi önemli bir sorunla karşılaşmıştır. Bu göçün sonucunda gelen muhacirler, Anadolu'daki boş arazisi bulunan illere yerleştirilmişlerdir.

Devlet, göçmenlere ev yaptırılmasına ön ayak olmuş, onlara arazi, tohumluk, tarım araçları verilmesine çalışmıştır. XIX.yy'daki göçlerle Anadolu'nun yerleşme biçimi etkilenmiş, değişikliklere uğramıştır. Bu değişimleri yaratan unsur, yeni köylerin kurulmuş olmasıdır³⁹⁵.

³⁹¹ Yurt Ansiklopedisi, s.2865.

³⁹² İpek, a.g.e., s.230.

³⁹³ Yurt Ansiklopedisi, s.2913.

³⁹⁴ İpek, a.g.e., s.230.

³⁹⁵ Faruk Kocacık, "XIX. Yüzyılda Göçmen Köylerine İlişkin Bazı Yapı Planları", İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Ord. Prof. Dr. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı, İstanbul 1979, s.415, 418, 424.

İç Anadolu bölgesinde, bölgenin hudutlarına yakın yörelerde mesken tipleri oldukça farklılaşır ve çok çeşitli bir karakter kazanır. Bölgede inşa malzemesi olarak kullanılacak maddeler oldukça çeşitli ve boldur³⁹⁶.

Bölgenin eski sakinleri olan yerli köylerin seyrek de olsa her tarafa yerleşmiş oldukları halde evlerini genellikle taştan yaptıkları görülmektedir. Bu şekliyle taş meskenler eski yerli köyleri karakterize etmektedir. Ağacın bulunduğu Sündiken üzerindeki bazı köyler de inşa malzemesi olarak taşı kullanmışlardır. İç Anadolu steplerinin, hane inşa maddesi toprak olmasına rağmen, burada toprak evlere rastlanılmamaktadır. Hane inşasında sadece taşın kullanılmasının sebebi taşın bölgenin her tarafında bulunması ve taşın kolay kırılıp işlenmesi ve fazla bir inşaat tekniğine ihtiyaç gösterilmemesidir. Ağaç ve kerpiç evlerin inşasında hammaddelerin mamul bir hale getirilmesi ve inşa işi daha fazla bilgi ve tekniğe ihtiyaç duyulması, taş evlerin yapılmasına sebep olmuştur. Bu durum Akdeniz'in karakteristik taş meskenlerinin bu sahaya kadar nüfus ettiğini göstermektedir. Nitekim XIX.yy'da bölgede dolaşmış olan (Mackinder) Kaymaz bölgesindeki evlerin tamamen ve harçsız olarak taştan yapılmış olduğunu ifade etmektedir³⁹⁷.

Bu evlerin dam malzemesi ve şekillerine gelince burada mesele biraz daha karakteristik bir hal almakta ve dam inşaatı için çeşitli malzeme kullanıldığını, aynı zamanda malzemenin coğrafi muhit ve o muhit üzerinde bulunan malzeme ile sıkı bir münasebeti olduğu sezilmektedir. Bu sebepten 4 farklı dam şekli görülmektedir³⁹⁸:

- 1- Orman içi köylerde, duvarlar taştan inşa edilirken, dam için ağaç kullanılmıştır.
- 2- Ormana yakın sahalardaki meskenlerin üzerlerine çoğunlukla odunlar konulmakta ve bunlar üzerine çorak tabir edilen toprak konmak suretiyle toprak damlar meydana gelmektedir.
- 3- Sarısu, Porsuk Vadisi ile Çifteler arasındaki ve bataklıklara yakın sahalarda evlerin damları sazlardan veya saz üzerine toprak konmuş damlardan meydana gelmiştir.

³⁹⁶ Necdet Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde Mesken Tiplerine Toplu Bir Bakış", İstanbul üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi, C.4, S.7, Eskişehir 1956'dan Ayrı Baskı, s.93.

³⁹⁷ Fikret Çelikkanat, 50. Yılda Eskişehir, Eskişehir 1973, s.106.

³⁹⁸ Fikret Çelikkanat, Eskişehir, Eskişehir 1987, s.23.

- 4- Nihayet ağacın bulunmadığı, aynı zamanda tedarikinin külfetli olduğu sahalarda damlar taştan inşa edilmiştir.

XIX.yy içinde inşa edilmiş meskenlerde göze çarpan hususiyet evlerin çok yerde yarı bellerine kadar toprağa gömülmüş olmalarıdır. Bu evlerin sadece dam ve bacaları görülmektedir. Bu evlerin duvarlarının harçsız ve sıvasız oluşu ve soğuktan korunma arzusu evlerin toprak içine girmesine sebep olmuştur. Ayrıca asayişin bozuk olduğu zamanlarda bunların bölgenin yabancısı olan müstevlilere karşı kendilerini kamufle etmek arzusundan ileri gelmiştir³⁹⁹.

Taş meskenlerin bulunduğu sırada, çift katlı evler bulunmamaktaydı. Taş meskenlerde ince ara bölme duvarı işlemek çok zor olduğu için bu eski meskenlerde yatak odası, misafir odası, mutfak, kiler gibi bölmeler mevcut olmayıp her hizmeti gören büyükçe bir oda niteliğindedir. Bunların çok eski olanlarında pencere olarak sadece birer deliğin kullanıldığı görülmektedir⁴⁰⁰. Evler ortadan ikiye ayrılarak yarısı hayvanlara, yarısı insanlara tesis edilmiştir.

Yörüklerin toprağa yerleşmeye başlamasıyla ilk ağaç meskenler orman içi yörük köylerinde görülmüştür. Önce temelden başlayıp bir buçuk ile iki metre yükseğe çıkan ve ortalama bir metre kalınlığına varan aynı zamanda harçla örülmüş taş duvar meskenin alt kısmını meydana getirmekte, ancak bu kalın duvarlar üzerinde tomruklardan yapılmış ahşap kısım yer almaktadır. Dam şekillerine gelince, bunların üzerlerinde bazı yerde saz, bazı yerde de sazla beraber toprak görülmektedir.

Ağaç evlerin şekillerine gelince de, bunlar daima dikdörtgen şeklindedir⁴⁰¹. Osman köylerinde eskiden kalma binaların üstleri yırtma tabir edilen tahtalarla örtülerek kiremit yerine kullanıldığı görülmektedir. Bugün her bölgedeki her tip binada ağacın pahalı oluşu sebebiyle çatı ve taban malzemesinden başka pek kullanılmamaktadır⁴⁰².

³⁹⁹ Tunçdilek, "Eskişehir'de Meskenler ...", s.94.

⁴⁰⁰ Eskişehir İl Yıllığı, Eskişehir 1973, s.161.

⁴⁰¹ Tunçdilek, "Eskişehir'de Meskenler ...", s.96-97.

⁴⁰² Eskişehir İl Yıllığı, s.162.

Toprak meskenlere gelince, bunlar bölgenin en son ve en yeni mesken tipleri olarak zikr edilebilir. Muhacirlerin bu bölgeye gelmesiyle bu tip meskenler görülmeye başlanmıştır. Ancak bu tarihten sonra toprak, inşaat malzemesi olarak kullanılmağa başlamıştır.

Muhacirlerin bölgeye yabancılık, onların ilk senelerinde kır otlarına değil, daha ziyade ovada yerleşmiş olmaları dolayısıyla nehir kenarındaki bataklıklarda yetişen sazlar ve kamışlar örülmek suretiyle ilk saz meskenler inşa edilmiştir. Göçmenler bir zaman mağaralarda yaşamıştır ve mağara tipi meskenleri meydana getirmişlerdir. Toprak evler bütün yayla köylerinde de görülmektedir. İlk inşa edilmiş muhacir evleri incelenecek olursa bunların temelsiz ve kalın kerpiç duvarlardan meydana gelmiş olduğu görülür. Dam şekillerine gelince, damların üzeri düz olup topraktan meydana gelmiştir. Ancak ovada ve bataklıklara yakın olan sahalardaki muhacir köylerinde damların saz ve kamışla örülmüş olduğu görülür. Odanın biri oturma ve yatma, diğeri ambar vazifesini görmektedir⁴⁰³.

Muhacir evlerinde üzeri sazla örtülü önü açık bir (sofa) ve eş dam mevcuttur. Topraktan yapılmış muhacir evlerinin en eskisi ile en yenisi arasında büyük farklar bulunmamakta, ancak gelişme evlerin kalite ve kullanım kolaylıklarında göze çarpmaktadır⁴⁰⁴.

Küçük ve dışarıdan sıvanmış evlerin ortasında köy meydanı bulunuyorsa bu bir Tatar Köyü demektir. Uzun bir sokakta sağlı sollu dizilen evler köyün Çerkes köyü olduğunun işaretini verir. Eğer evlerin dağılımı düzensiz ise bundan köyün bir Türk köyü olduğu çıkarılabilir⁴⁰⁵. Son 60-70 sene evveline kadar yapı tekniği, inşa malzemesi ve mesken şekilleriyle Yerli, Yörük ve Muhacir evlerini birbirinden ayrılabilirken son 30-40 sene içinde bölgede meydana gelen değişme ve gelişme bütün mesken tiplerinin birbirine tesir etmesini ve neticede hemen hemen her köyde birbirinden ayrı pek çok tipin zuhuruna sebep olmuştur. Nitekim daha sonra yapılmış taş evlerden harç kullanılmadan inşa edilmiş tek bir eve rastlamak mümkün değildir.

⁴⁰³ Çelikkanat, Eskişehir, 1987, s.26.

⁴⁰⁴ Tunçdilek, "Eskişehir'de Meskenler ...", s.99.

⁴⁰⁵ Bela Horvath, Anadolu 1913, İstanbul 1996, s.8.

Kerpiç evlerin inşası muhacirlerle başlamıştır. Bu evlerin daha kolay inşa edilebilir ve daha muntazam işlenebilir bir maddeden yapılmış olması, aynı zamanda inşaat malzemesinin evin yanında bulunur olması, bundan başka, bu tip evlerin yazın serin, kışın ise sıcak oluşu, kerpiç evlerin süratle gelişmesini sağlamış ve bugün kerpiç evler bütün köylere girmiştir⁴⁰⁶.

Evvelce sırf kerpiçten yapılan muhacir evleri, sonradan temelden itibaren bir metre yüksekliğe kadar taş duvar örmek, ancak bunun üzerine kerpiç duvar çekilmek suretiyle yapılmaya başlanmıştır. Nitekim ormana civar olan ve tamamen taştan inşa edilmiş taş meskenlerin yanında, daha sonra inşa edilmiş ve taş kadar da ağaç kullanılmış ev tipleri yer almaktadır. Bölgedeki karşılıklı tesirler hemen her tarafta tesirini göstermiş ve neticede çok çeşitli mesken tipleri meydana gelmiştir.

İnşaat tekniğinin ilerlemesi ile bölgede çift katlı evler de yapılmaya başlanmıştır. İlk çift katlı evler Yörük köylerinde görülmekte, fakat hızla her bölgeye yayıldığı görülmektedir. Alt katlar genellikle hayvanlara ayrılmakta, daha sonra da ambar olarak kullanıldığı görülmektedir.

Eskişehir bölgesindeki evlerin şekil değiştirmesine sebep olan diğer bir etken de inşaat malzemesinin azalmasıdır. Bu hususta da başta ağaç gelmektedir⁴⁰⁷.

Uzun müddet, düz toprak damlı meskenler bölgenin en karakteristik tipi olarak yerlerini korumuştur. Sazla kaplı damlar eskiye nazaran çok azalmıştır. Ancak 15-20 seneden beri kiremit endüstrisi Eskişehir'deki tesirini göstermiştir. Kiremitin girmediği tek bir köy kalmamıştır.

Meydana gelen mesken tipi, gelenek ve göreneklerin dışında veya daha üzerinde mali durumun rolü görülmektedir. Meskenlerin taksimatına gelince, meskenlerde meydana gelen bölmeler ve bu bölmelerin fonksiyonları gelenek veya görenek veya şahsi arzudan ziyade köyün zirai faaliyeti ile çok sıkı bir münasebeti bulunmaktadır.

⁴⁰⁶ Çelikkanat, Eskişehir, 1987, s.26.

⁴⁰⁷ Tunçdilek, "Eskişehir'de Meskenler ...", s.101-102.

Yerli köylerdeki evlerin bir veya iki bölmeden meydana geldiği görülmektedir. Bunun dışında samanlık, ahır, koruluk, ambar gibi yerlerin her tarafta mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Evvelce samanlar ve otlar evin damı üzerine konulduğundan samanlık ihtiyacı duyulmamıştır. Hayvanlar ise insanlarla beraber bir bölmede bulunduğundan çok yerde ahır yoktur. Fakat zirai hayatın inkişafıyla evler nasıl oluşmuşsa, aynı şekilde ev bölmelerinde de bir değişiklik meydana gelmiştir. Nitekim yerli köylerde zirai faaliyet arttıkça ambar, samanlık gibi bölmeler yapılmaya başlanmıştır⁴⁰⁸.

Muhacir köylerinde ise, çift katlı evlerde zirai ekonomiye bağlı bir değişiklik göze çarpmakta, alt katın ahır iken ambara çevrildiği görülmektedir. Bunun dışında toprağa yerleşir yerleşmez hemen çiftçiliğe başlamış olduklarından bu tip köylerde ambar, samanlık ve ahır gibi gözler daha yerleşme zamanında teessüs etmişti⁴⁰⁹.

Evlerin iki katlı oluşunda diğer önemli bir sebep de, hemen bütün vadi köylerinin iskân sahalılarının pek dar olmasıdır. Yaz devresi esnasında, sakin ve çok sıcak günlerin haftalarca, hatta aylarca devamı, evlerin yükselmesine ve dolayısıyla rüzgara maruz kalabilecek hale gelmesini sağlamıştı. Sakarya Vadisi'nde çift katlı evlerin en enteresan tarafı, muhakkak ki helâlarıdır. Hemen bütün Anadolu köylerinde helâlar evden ayrıldığı ve evden uzakça bir kenarda yer aldığı halde, burada hela evin içinde kalır⁴¹⁰.

Bölgedeki yerleşmeye bir bütün olarak bakılırsa, buradaki yerleşmenin toplu olduğu görülür. Bu karakter ovada ve yaylada da bozulmadığı gibi, yerli ve muhacir köylerinde de değişmemektedir.

Bu köyleri, Dairevi, Beyzi ve Uzunlamasına ve Yolboyu köyler olarak üçe ayırmak mümkündür.

⁴⁰⁸ Çelikkat, Ellinci Yıl..., 1973, s.111-112.

⁴⁰⁹ Tunçdilek, "Eskişehir'de Meskenler ...", s.106.

⁴¹⁰ Necdet Tunçdilek, Orta Sakarya Vadisinde Meskenler, İstanbul 1960, s.30-40-44.

Dairevi köyler, ova tabanı ile geniş yayla düzlükleri üzerinde yer almaktadır. Bu tip köylerde çekirdek köyün merkezinde yer almakta, daha yeni bölümler ise bu çekirdeğin etrafında sıralanmaktadır.

Uzunlamasına köylerin teşekkül etmesine, en başta gelen amil topografya şartlarıdır. Umumiyetle vadi içinde veya sırtın eteğinde yerleşmiş olan köyler daha ziyade merkezde genişledikleri, fakat iki ucu doğru uzadıkları görülmektedir.

Üçüncü karakteristik köy tipini yol boyu köyler teşkil etmekte ve örneği Çifteler Ovası'nda görülmektedir.

Genelde muhacir köyleri gevşek olarak kurulmuştur. Ve bu karakter bugüne kadar hiç değişmemiştir. Fakat zamanla evlerin çoğalmasıyla, meskenler merkeze doğru yönelmişlerdir⁴¹¹.

⁴¹¹ Necdet Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Şekilleri", İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü, İstanbul 1958, s.49-50.

SONUÇ

Osmanlı Devleti Orhan Bey zamanında 1346 yılında Gelibolu'daki Çimpe Kalesi'nin alınıp Rumeli'ye adım atmasından sonra XVI.yy'a kadar sürekli fetihlerle, Balkanlar'da yayılmıştır. Bu büyüme esnasında Anadolu'daki Türk nüfusun önemli bir kısmı da Balkanlar'a yerleştirildi. Fakat bu gelişme ilk defa 1683 yılında durdu ve tersine doğru bir göç süreci de başlamış oldu.

Fatih Sultan Mehmet döneminde Osmanlı Devleti'ne bağlı bir Hanlık haline getirilen Kırım, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'nin idaresinden çıktı. Bundan sonra Rusya, Kırım ve Kafkasya coğrafyasında sürekli bir biçimde kendi sınırlarını genişletti. Yerli Müslüman halktan bölgeyi temizlemek için de, türlü mezalimlere girişti.

Sırpların ve Yunanlıların Osmanlı yönetimine isyan etmesiyle birlikte, Osmanlı Devleti'nde azınlık problemleri ve bunların devletten kopuş süreci de başlamış oldu. Sonraki yıllarda bunları Bulgarlar ve Ermeniler izledi.

Rusların Kırım ve Kafkasya'da Türk ve Müslüman halka hayat hakkı tanımamaları, baskı, zulüm ve sürgün metodunu benimsemeleri sebebiyle, bu bölgeden Osmanlı Devleti'ne doğru kitle göçleri gerçekleşti. 1856'da sona eren Kırım Harbi'nin ardından ve özellikle Dağıstan'da Ruslara karşı mücadele eden Şeyh Şamil'in Ruslara teslim olmasının ardından, 1860-1864 yılları arasında Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne doğru gerçekleşen en büyük göç hadiseleri yaşandı.

Ancak mezalim ve göç, 1877-78 Osmanlı Rus Harbi'nde en yoğun biçimde yaşandı. Yarım milyondan fazla Müslüman bu savaş neticesinde Rus ve Bulgarlar tarafından katledildi. 1.250.000 kadar insan da yerinden yurdundan olup göç etmek zorunda kaldı.

Devlet bu göçmenleri belli bir siyaset dahilinde Makedonya ve Batı Trakya bölgelerine ve Edirne ile Batı Anadolu'ya yerleştirdi. Böylece özellikle buradaki Türk

oranı savaşlar öncesindeki orana göre ezici bir çoğunluk kazandı. Devletin göçmenlere muhtelif yardımlarda bulunarak belirli muafiyetler tanınması sayesinde dinamik olan bu insanlar daha sonraki savaşlarda devletin asker potansiyelini karşılamada önemli bir kaynak oluşturdular.

Balkan Harbi'nden sonra yaşananlar da aşağı yukarı aynıdır. 1911 yılında Osmanlı'nın Rumeli'deki Müslüman nüfusu yaklaşık 2.500.000 idi. Savaş neticesinde ise yaklaşık 600.000 kişi katledilmiş ya da soğuk, hastalık ve açlıktan göç yollarında can vermişti. Balkan Harbi'nden I. Dünya Savaşı'nın başına kadar 300.000-400.000 kadar muhacir de Anadolu'ya göç ederek iskân edilmişti.

İki yüz yıldır yaşanan göçün en önemli sebepleri arasında, Türk ve Müslüman unsurlara karşı yöneltilen akla hayale gelmeyecek mezalim, dini baskı ve zulümler ve de bölge Hıristiyanlarının göç edecek muhacirlerin mal, mülk, çiftlik, tarla, hayvan, kısaca her şeylerine sahip çıkma isteği sayılabilir.

Gerek boşalan gayri müslim köylerine, gerek yeni kurulan muhacir köylerine ve diğer yerleşik Müslümanlar yanına iskân edilen bu Türk ve Müslüman nüfus, Anadolu'nun yerli Türk nüfus oranını daha da arttırdı ve Kurtuluş savaşına giden süreçte milli bir Türk Devleti'nin temellerinin de atılmasına katkıda bulundu. Böylece ekonomik ve askeri açıdan gerekli olan potansiyel insan gücü açısından yıllardır savaşlarla azalan Anadolu nüfusu güçlenmiş oldu.

1859 yılına kadar, göçmenlerin iskân işiyle ilgilenen hususi bir komisyon bulunmazken, 1860 yılından itibaren muhacirlerin iskân işlerini yürütmek üzere çeşitli komisyonlar kurulmuştur. Kimi zamanlar birden fazla komisyon aynı zamanda görev yapmıştır. 1913 sonlarında teşkilat yapısı değiştirilip yeni ilave müdüriyetler ve imkanlarla Aşair ve Muhacir Müdüriyet-i Umumiyesi kurulmuştur. Buna göre her vilayette bir iskân memuru ya da müdür ve memurları bulunacaktı. Ayrıca vilayetler bünyelerinde İskân-ı Muhacirin Komisyonu kurmakla mükelleftiler. Kısacası merkez ve taşra teşkilatıyla idari bilimlerdeki en yüksek mülki amirler olan valiler, kaymakamlar dahil olmak üzere doktorundan mühendisine yüksek dereceli her memur muhacirlerin iskân meselesinde gönüllü olarak görev almışlardı.

Eskişehir ve çevresi, muhacirlerin yerleştirilebilecekleri geniş ve verimli boş arazilere sahip olması sebebiyle, yoğun bir şekilde iskân faaliyetine konu olmuştur. Devlete ait miri arazilerin göçmenlere tahsis edilmesi ile üretim artmış, il dahilinde pek çok yeni köy ve yerleşim birimi kurulmuş, devlet mülkiyetinden özel mülkiyete doğru bir dönüşüm yaşanmıştır. Yalnızca boş araziler değil, devlete ait çiftlikler ile sahipleri tarafından işletilmeyen çiftlik ve arazileri de göçmenlere tahsis edilmiştir.

Muhacirlerin geneli çiftçilikle uğraşan insanlardan oluşmasına rağmen, içlerinde değişik mesleklere mensup kişiler de bulunduğundan, muhacirlerin bir kısmı şehirlerdeki boş mesken ve arazilere yerleştirilmiştir. Ayrıca göçmenler şehir kenarlarında yeni yeni mahalle ve semtler oluşturmuşlardır. Eskişehir’de, Porsuk nehrinin sol tarafı muhacirler tarafından yoğun bir şekilde iskâna maruz kalmış ve şehrin bu yöndeki yayılımının öncülüğünü yapmışlardır. Ancak, muhacirlerin şehir kenarlarına yerleştirilmesiyle yakın tarihimizdeki gecekondü sorunlarının da temeli atılmış oldu.

Devlet her şeylerini kaybetmiş olarak gelen muhacir kitlesini iki yıl mali vergilerden, altı yıl da askerlikten muaf tutmuştu. Daimi iskân yerlerine sevk edilen göçmenlere arazi, ev, hayvan, tohumluk, zahire gibi gerekli şeyler de bu muhacirlere zimmetlenerek, Devlet tarafından verilmiştir. Şehirlerde yerleşen esnaf ve tüccarlara da sermaye, işletme, dükkan tahsisi gibi yardımlarda bulunulmuştur. Gayri-i Müslim nüfusun gitmesiyle iktisadi alanlarda beliren boşluk bu şekilde kapatılmaya çalışılmıştır.

Göçler sonucunda Eskişehir’in nüfusu önemli ölçüde artmış, kent sosyal ve kültürel açıdan büyük bir canlanma yaşamıştır. Oldukça müteşebbis bir yapıya sahip olan göçmenler, iktisadi hayatta da büyük bir hareketlilik meydana getirmişlerdir. Farklı üretim metotlarını ve tekniklerini uygulayarak, iktisadi ve ticari hayatta yenilikler meydana getirmişlerdir. Değişik ticari anlayışların ortaya çıkmasına katkıda bulunmuşlardır.

Demiryolunun ulaşım alanında sağladığı kolaylık ve avantajlar sayesinde de, Eskişehir göçler sonucunda ticari ve ekonomik hayatta giderek sivrilererek, Türkiye’nin önemli kentleri arasındaki yerini almıştır.

KAYNAKLAR

1. ARŞİV VESİKALARI

A. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Toprak İskân Genel Müdürlüğü

B. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A. DVN.DVE: 24-A/39.

A. DVN. MKH: 46/1.

A. MKT : 112/31

A. MKT.DV: 189/28, 197/64, 216, 63

A. MKT. NZD: 414/78

A. MKT. MVL: 50/99, 138/66, 138/69, 140/44

A. MKT. UM: 363/23, 366/49, 392/60, 394/27, 394/73, 412/23, 436/67, 436/99, 456/87,
458/35, 462/50, 467/35, 471/41, 472/41, 472/53, 476/66, 490/46, 520/42,
524/74, 525/25, 552/45, 552/47, 557/97, 571/31.

BEO: 26452, 122526, 124365, 146322, 176753, 314317.

BEO Hüdâvendigâr Ayniyat 878: 20/2, 21/4, 29/6, 40/1.

BEO Hüdâvendigâr Ayniyat 880: 98, 114/2.

BEO Hüdâvendigâr Ayniyat 884: 49, 60-2, 61, 120/2.

BEO Muhacirin Giden: 117/135, 144/18061, 144/17853.

BEO Muhacirin VGG 759: 32/5, 52/1, 53/4, 56/3, 77/1, 79/5, 83/5, 86/2, 88/2, 93/3,
98/2, 100/4, 100/5.

BEO Muhacirin VGG 760: 2/9, 17/192, 37/685, 41/343, 49, 54/1052, 71, 115.

Cevdet Dahiliye: 4150.

DH.İD: 23/8.

DH.İUM: 14/24, 29-1/84, 29-2/58, 29-3/19, 29-3/50.

DH.MUİ: 2-1/75, 4-1/72.

DH.SN.M.: 7/71, 35/99, 35/106, 35/127, 36/56.

DH.SN.THR.: 59/55, 69/66, 83/56, 89/28.

DH.ŞFR.: 67/1, 67/121, 69/179, 92/262.

DH.UMVM: 27/34, 86/8, 123/21.

DUİT: 15-2/38.

İrade-i Dahiliye: 28917, 28875, 29616, 29843, 30174, 30903, 7/14 Za 1312, 9/10 C 1319, 10/18 Za 1312, 19/26 M 1321, 28/20 R 1320, 43/22 Ca 1319.

İrade-i Hariciye: 9438, 9453.

İrade-i Hususi: 5/3 Z 1321, 48/19 Z 1317, 92/22 B 1318.

İrade-i Meclis-i Mahsus: 649, 696, 961.

İrade-i Meclis-i Vâlâ: 6/2186, 23524, 24269.

İrade Orman ve Meadin: 1/21 S 1321.

İrade Şura-yı Devlet: 1668/30 B 1309, 6218/25 C 1308, 6381/18 L 1308, 6512/14 M 1309, 6838/23 C 1309.

İ.Ş.D. Ticaret: 1220/26.

MHM: 229/1609.

Ş.D. Hüdavendigâr: 1556/14, 1556/15, 1557/11, 1562/23, 1568/48, 1583/7, 1611/4.

Y.A.Res.: 75/19, 121/26, 123/97, 126/21.

Y.MTV.: 297/96.

C. Yayınlanmış Belgeler

İskân-ı Muhacirin Nizâmnâmesi; İstanbul 1329, Matbaa-i Amire, (BOA. Kütüphanesi Demirbaş, No:5139).

Talimatnâme, 1-Muhâcirine Arazi ve Emlâk Tevziine Dair, 2- Muhâcirine Verilen Bağ, Zeytinlik, Dutluk ve Emsâli Yerlerin İmarı ve Hüsn-ü Muhafazasına Dair, Dersaadet 1333, Geroyan Matbaası, s.1-16 (BOA Kütüphanesi Demirbaş No: 5471).

Muharrerât-ı Umumiye Mecmuası (Sene 1329-1330), İstanbul 1341.

D. Düstur

Düstur 1. Tertip, C.VII, Ankara 1941.

Düstur 1. Tertip, C.VIII, Ankara 1941.

E. Salnâmeler

Ankara Vilayeti Salnâmesi; 1293, 1299, 1311, 1318.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnâmesi; 1288, 1292, 1294, 1303, 1310, 1311, 1313, 1316, 1317, 1319, 1321, 1322, 1324, 1325.

F. Meclis Zabıt ve Cerideleri

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C.I, Ankara 1941.

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, C.II, Ankara 1990.

Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları, C.I, Ankara 1992.

2. KİTAP VE MAKALELER

AKDAĞ, Mustafa; **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası**, İstanbul 1995.

AKŞİN, Sina; **Jön Türkler İttihat ve Terakki**, Ankara 1998.

ALBEK, Suzan; **Dorylaion'dan Eskişehir'e**, Eskişehir 1991.

ARMAOĞLU, Fahir; **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Ankara 1997.

Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi, C.I-III, Balkanlarda Yunan Mezalimi, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1995-1996.

AYIN, Faruk; “1878 (H.1295)’de Osmanlı Devleti’nde Meydana Gelen Göç Hareketleri ve Göçmenlerin İskânı”, **Askeri Tarih Bülteni**, Ankara 1993, s.33-41.

BALA, Mirza v.d.; “Kırım”, **İslam Ansiklopedisi**, C.6, Eskişehir 1997, s.741-762.

BARKAN, Ö. Lütfi; “Balkan Memleketlerinin Zirai Reform Tecrübeleri”, **İ.Ü.İ.F. Mecmuası**, C.4, İstanbul 1942, s.455-554.

—————; “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi”, **Tanzimat I**, İstanbul 1999, s.321-421.

BARAZ, Turhan; **Başlangıçtan Günümüze Eskişehir Basını (1908-1986)**, Eskişehir 1988.

BAYKAL, Bekir Sıtkı; “93 Harbi Esnasında Muhtelif Tavassut ve Sulh Şayra ve Teşebbüsleri”, **Belleten**, C.V, Sayı 19, Ankara 1941, s.351-395.

—————; “93 Meşrutiyeti”, **Belleten**, C.VI, Sayı 21-22, Ankara 1942, s.45-83.

BEKTÖRE, Yalkın; **Tepreş**, Eskişehir 1990.

BURNABY, Fred; **At Sirtında Anadolu**, (Çev: Fatma Taşkent), İstanbul 1999.

BUZPINAR, Ş. Turan; “Suriye’ye Yerleşen Cezayirli Muhacirlerin Tâbiyeti Meselesi (1847-1900)”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, Sayı 1, İstanbul 1997, s.91-106.

CAFEROĞLU, Ahmet; **Türk Kavimleri**, İstanbul 1988.

CASTELLAN, Georges; **Balkanların Tarihi**, (Çev: Ayşegül Yaraman-Başbuğu), İstanbul 1995.

CEVDET PAŞA; **Tezâkir**, (Yay: Cavid Baysun), C.I-IV, Ankara 1991.

ÇAPA, Mesut; “Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)”, **Basılmamış Doktora Tezi**, T.C. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 1989.

ÇELİK, Gülfettin; “Osmanlı Devleti’nin Nüfus ve İskân Politikası”, **Divân**, Yıl 4, Sayı 6, İstanbul 1999, s.49-110.

ÇELİKKANAT, Fikret; **50. Yılda Eskişehir**, Eskişehir 1973.

—————; **Eskişehir**, Eskişehir 1987.

ÇETİN, Atilla; “Rumeli Vilâyetlerinin Durumu Hakkında Safvet Paşa’nın II. Abdülhamid’e Sunduğu 1880 Tarihli İki Önemli Arızası”, **İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 15, İstanbul 1997, s.563-571.

Çifteler Kaymakamlığı; **Çifteler**, Eskişehir 1990.

DARKOT, Besim; “Eskişehir”, **İ.A.**, Eskişehir 1997, s.384-386.

DERİNGİL, Selim; “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’na Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler”, **Bekir Kütükoğlu Armağanı**, İstanbul 1991, s.434-442.

DERNSCHWAM, Hans; **İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü**, (Çev: Yaşar Önen), Mersin 1992.

DOĞRU, Halime; “Osmanlı Devleti’nde Toprak Yazımından Nüfus Sayımına Geçiş ve Bir Nüfus Yoklama Defteri Örneği”, **E.A.Ü.F.E.F. Dergisi**, C.I, S.2, Eskişehir 1989, s.233-285.

—————; “XX. Yüzyıla Giderken Eskişehir’de Kaza ve Belediye Yönetimi ile Nüfus Hareketleri”, **E.A.Ü.F.E.F.D.**, C.2, S.1, Eskişehir 1989, s.183-223.

—————; “Mahruse-i Sultanyöki’den Eskişehir’e”, **Osmanlı Kuruluşunun 700. Yıl Dönümü Sempozyumu (Basılmamış Sempozyum Bildirisi)**, Eskişehir 1999.

—————; **XIII-XIX Yüzyıllar Arasında Rumeli’de Sağ Kolun Siyasi, Sosyal, Ekonomik Görüntüsü ve Kozluca Kazası**, Eskişehir 2000.

ELBİR, H. Tevfik; **57 Mahallesi ile Eskişehir**, Eskişehir 1971.

ENGİN, Vahdettin; **Rumeli Demiryolları**, İstanbul 1993.

ERASLAN, Cezmi; “Osmanlı Arşivi Belgeleri Işığında Mondros Mütarekesi Sonrasında Güney Kafkasya Müslümanları”, **Kafkas Araştırmaları IV**, İstanbul 1998, s.107-128.

EREN, Ahmet Cevat; **Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu Çıkarılan Tüzükler**, İstanbul 1966.

ERGİN, N. Osman; **Mecelle-i Umur-ı Belediye**, 12 Cilt, İstanbul 1995.

ERİM, Nihat; **Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)**, C.I-II, Ankara 1953.

ERKAN, Süleyman; **Kırım ve Kafkasya Göçleri**, Trabzon 1996.

—————; “XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri”, **Osmanlı**, C.4, Ankara 1999, s.612-630.

ERŞAN, Mesut; “Birinci Dünya Harbi’nde Osmanlı Devleti’nin Kuzey Kafkasya Siyaseti (1914-1918)”, **Basılmamış Doktora Tezi**, Erzurum 1995.

Eskişehir Valiliği; **Cumhuriyetin Onbeşinci Yılında Eskişehir**, İstanbul 1938.

Eskişehir Kılavuzu, Eskişehir 1952.

Eskişehir Valiliği; **Eskişehir İl Yıllığı**, Eskişehir 1967.

Eskişehir Valiliği; **Eskişehir İl Yıllığı**, Eskişehir 1973.

Eskişehir Valiliği; **Atatürk’ün Doğumunun 100. Yıl Dönümünde Eskişehir**, Eskişehir 1981.

Eskişehir Valiliği; **Yayın**, Eskişehir 1990.

Eskişehir Turizm Envanteri, Eskişehir 1983.

Eskişehir İlinin Ekonomik Gelişmesi Semineri, Eskişehir 1997.

Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi, C.I-II, İstanbul 1996.

FİRUZOĞLU, Safarov Rafik;”Kırım ve Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğu’na Göçler”, **Osmanlı**, C.4, Ankara 1999, s.687-696.

GAZİ AHMET MUHTAR PAŞA; **Anılar**, C.I-II, (Haz. Nuri Akbayar), İstanbul 1996.

GÖKÇE, Cemal; **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul 1979.

GRIGORİANTZ, Alexandre; **Kafkasya Halkları**, (Çev: Doğan Yurdakul), İstanbul 1999.

GÜL, Mustafa; “Bulgaristan’da Türk Nüfusu ve Uygulanan Baskılar”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, İstanbul 1989, s.187-194.

GÜLSOY, Ufuk; “1828 Yılında İstanbul’a Getirilen Varnalı Muhacirler”, **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.VIII, İzmir 1992.

GÜRAN, Tefvik; **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, İstanbul 1998.

HALAÇOĞLU, Ahmet; **Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri**, Ankara 1995.

HALAÇOĞLU, Ahmet; “Balkan Savaşlarında Anadolu’ya Yönelik Göçler ve Sonuçları”, **Osmanlı**, C.4, Ankara 1999, s.669-676.

HALAÇOĞLU, Yusuf; **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, Ankara 1988.

—————; “Yunanistan’ın Osmanlı Devleti’ne Karşı Takip Ettiği Siyaset (1885-1918)”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, C.1, İstanbul 1980, s.14-23.

HATIPOĞLU, Murat; **Yunanistan’daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)**, Ankara 1988.

HORVATH, Bela; **Anadolu 1913**, (Çev: Tarık Demirkan), İstanbul 1996.

IORGA, N.; **Osmanlı Tarihi**, (Çev: Bekir Sıtkı Baykal), C.V, Ankara 1948.

IŞIK, Cahit – ŞANLIER, Kenan; **Sosyo-Ekonomik Gelişmede Eskişehir Nereden Nereye**, Eskişehir 1988.

İBN-İ BATUTA SEYAHATNÂMESİ; (Sadeleştiren: Mümin Çevik), C.I-II, İstanbul 1993.

İNALCIK, Halil; **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, İstanbul 1992.

İNALCIK, Halil; "Türkler ve Balkanlar", **Balkanlar**, İstanbul 1993.

İPEK, Nedim; **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)**, Ankara 1994.

—————; "Kafkaslar'daki Nüfus Hareketleri", **Türkiyat Mecmuası**, C.XX, İstanbul 1996, s.273-289.

—————; "93 Muhacereti", **Osmanlı**, C.4, Ankara 1999, s.661-667.

KARAL, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi**, C.V-IX, Ankara 1988.

KARPAT, Kemal H.; **Ottoman Population 1830-1914**, Wisconsin 1985.

KASSAB, Sawsan Agha; "II. Abdülhamid Döneminde, Osmanlı Vilayetlerine İskân Edilen Giritli Göçmenler", **Osmanlı**, C.4, Ankara 1999, s.697-702.

KAZGAN, Gülten; "Milli Türk Devleti'nin Kuruluşu ve Göçler", **İ.Ü.İ.F.M.**, C.XXX, İstanbul 1970-71, s.311-331.

KILIÇ, Levend; **Türkiye'de Resimli Yapıtlar**, Eskişehir 1998.

KOCACIK, Faruk; "XIX. Yüzyılda Göçmen Köylerine İlişkin Bazı Yapı Planları", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Ord. Prof. Dr. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı, İstanbul 1979, s.415-426.

—————; "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", **Osmanlı Araştırmaları I**, İstanbul 1980, s.153-165.

—————; “Rumeli’den Anadolu’ya Yönelik Göçler ve Sonuçları”, **Osmanlı**, C.4, Ankara 1999, s.655-660.

KURAN, Ercüment; **Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler**, Ankara 1994.

—————; **Türk Çağdaşlaşması**, Ankara 1997.

KURAT, Akdes Nimet; “Panslavizm”, **A.Ü.D.T.C.F.D.**, C.II, S.2-4, Ankara 1953, s.241-276.

—————; **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1992.

—————; **Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917’ye Kadar)**, Ankara 1993.

KURAT, Yuluğ Tekin; “1877-78 Osmanlı Rus Harbinin Sebepleri”, **Belleten**, C.XXVI, S.103, Ankara 1962, s.567-592.

MADARIAGA, Isabel de; **Çariçe Katerina**, (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul 1997.

MAHMUD MUHTAR; **Balkan Harbi**, (Haz. M. Ziyaettin Engin), İstanbul 1979.

MCCARTHY, Justin; **Müslümanlar ve Azınlıklar**, İstanbul 1998.

—————; **Ölüm ve Sürgün**, (Çev: Bilge Umar), İstanbul 1998.

Mihalıççık Kaymakamlığı; **Tarihi, Kültürü, Turizmi ve Folkloru ile Mihalıççık**, (Editör: Osman Taşlıca), Eskişehir 1994.

ORAN, Baskın; “Balkan Müslümanlarında Dinsel ve Ulusal Kimlik (Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya ve Kosova Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme)”, **A.Ü.S.B.F. Dergisi**, c.48, No: 1-4, Ankara 1993, s.109-147.

ORHONLU, Cengiz; **Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne Karşı Takip Ettiği Siyaset (1866-1885)**, Türk Dünyası Araştırmaları, C.1, S.6, İstanbul 1980, s.5-13.

ORTAYLI, İlber; **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul 1993.

ÖNDER, Selahattin; "Balkan Devletleriyle Türkiye Arasındaki Nüfus Mübâdeleleri (1912-1930)", **Basılmamış Doktora Tezi**, T.C.Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Eskişehir 1990.

—————; "Meclis-i Vükela Mazbatalarında Türk-Bulgar Mübâdelesi", **E.A.Ü.F.E.F.D.**, C.III, S.1, Eskişehir 1991, s.207-225.

—————; "2 No'lu Şer'iyye Sicili Işığı, 1889-1891 Yıllarının Eskişehir'i", **Tarihte Eskişehir Sempozyumu**, Eskişehir 1998, s.202-260.

ÖZALP, Tahsin; **Sivrihisar Tarihi**, Eskişehir 1960.

ÖZTÜRK, Adil Adnan; "Rumeli'den İzmir'e Yapılan Göçler (1878-1912)", **Tarih ve Toplum**, C.XXX, İstanbul 1998, s.178-253.

SARAR, İsmail Ali; **Eskişehir Edebiyat, Tarih, Kültür Folkloru Üzerine Bildiriler**, Eskişehir 1995.

SARAY, Mehmet; "Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri", **Kafkas Araştırmalar IV**, İstanbul 1998, s.3-16.

SAYDAM, Abdullah; **Kırım ve Kafkas Göçleri**, Ankara 1997.

—————; "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856-1876)", **Osmanlı**, C.4, Ankara 1999, s.677-686.

SHAW, Stanford – EZEL, K. Show; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, (Çev: Mehmet Harmancı), C.I-II, İstanbul 1982.

SOFUOĞLU, Adnan; “Osmanlı Devletinde Ortaya Çıkan Göç Problemleri ve Türk Göçlerinin Bir Safhası; 1903-1904 Yılında Meydana Gelen Göçler”, **Türk Kültürü**, Sayı 383, Ankara 1995, s.168-189.

STEFANOS, Yerasimos; **Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu**, (Çev: Şirin Tekeli), İstanbul 1995.

ŞEN, Ömer; “Osmanlı Devleti’nde Kafkas Göçmenleri Sorunu (1834-1870)”, **Toplum ve Ekonomi**, Temmuz 10, İstanbul 1997, s.125-133.

—————; “Göçmen Ailelerine Yönelik İktisadi ve Sosyal Tedbirler”, **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, C.I, Ankara 1992, s.318-337.

ŞERİF, Ahmet; **Anadolu’da Tanin**, (Yay: Çetin Börekçi), İstanbul 1977.

ŞİMŞİR, Bilâl; **Rumeli’den Türk Göçleri**, C.I-III, Ankara 1968-1970-1989.

TANİLLİ, Server; **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası İnsanlık Tarihine Giriş**, C.I-IV, İstanbul 1994.

TEKİN, Cengiz; **Lületaşının Ekonomik Analizi**, Ankara 1973.

TEZCAN, Erhan; **Eskişehir Mahmudiye İlçesi**, Eskişehir 1982.

TOGAN, A. Zeki Veleli; **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1981.

TOPRAK, Zafer; **Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, İstanbul 1995.

TUĞLACI, Pars; **Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri**, İstanbul 1984.

TUNÇDİLEK, Necdet; “Eskişehir Ovası”, **Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Bölümü, İstanbul 1952.

—————; “1950 Eskişehir Seylâbı Hakkında Tetkik ve Düşünceler”, **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi**, Cilt 2, Sayı 3-4, İstanbul 1952-53’ten Ayrı Baskı, s.173-182.

—————; “Eskişehir Ovası’nda Akarsuların Rejimi ve Yeraltı Su Durumu”, **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi**, Cilt 3, Sayı 5-6, İstanbul 1953-1954’ten Ayrı Baskı, s.156-168.

—————; “Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bakış”, **İ.Ü.İ.F.M.**, C.XV, S.1-4, İstanbul 1954.

—————; “Orta Sakarya Vadisi’nin İktisadi Tarihi Hakkında”, **İ.Ü.İ.F.M.**, C.17, İstanbul 1955-1956, s.179-192.

—————; “Eskişehir Bölgesinde Mesken Tiplerine Toplu Bir Bakış”, **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi**, C.4, Sayı 7, Eskişehir 1956’dan Ayrı Baskı, s.92-106.

—————; “İç Anadolu Bölgesi’nin Kuzeybatı Bölümündeki Köylerde Tarla Şekilleri ve Mülkiyet”, **Türk Coğrafya Dergisi**, Yıl XIII, Sayı 17’den ayrı baskı, İstanbul 1957, s.119-123.

—————; “Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Şekilleri”, **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü**, İstanbul 1958, s.48-55.

—————; “Orta Sakarya Vadisi’nde Meskenler”, **Türk Coğrafya Dergisi**, Yıl XVI, Sayı 20’den ayrı baskı, İstanbul 1960, s.36-50.

—————; **Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi**, İstanbul 1986.

TURAN, Osman; **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1996.

TÜRK ANSİKLOPEDİSİ, “Eskişehir”, C.XV, Ankara 1968.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat; **Mesâil-i Mühimme-i Siyasiye**, (Yayına Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal), C.I-III, Ankara 1987.

UÇAROL, Rifat; **Siyasi Tarih (1789-1994)**, İstanbul 1995.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; “Ali Suâvi ve Çırağan Sarayı Vak’ası”, **Bellekten**, C.VIII, Sayı 29, Ankara 1944, s.71-118.

—————; **Osmanlı Tarihi**, C.I, Ankara 1994.

ÜLKÜSAL, Müstecib; **Kırım Türk-Tatarları, Dünü, Bugünü, Yarını**, İstanbul 1980.

VERGOTTİNİ, M. De; “Göçmen Hareketleri”, (Çev: Nüzhet Yalkut), **Başbakanlık Arşivi**, Ankara 1949, s.

YILMAZ, Mehmet, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Muhaciri İskân Politikası”, **Osmanlı**, C.4, Ankara 1999, s.387-602.

YURT ANSİKLOPEDİSİ; “Eskişehir”, maddesi, Cilt 4, İstanbul 1982.

AKÇURA, Yusuf; “Türk, Cermen ve Slavların Münasebet-i Tarihiyeleri” (Aktaran: Faris Şaşan), **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.87, İstanbul 1993, s.87-102.

YÜCE, Celâl; **Eskişehir Çevre İncelemesi**, İstanbul 1969.

EKLER

EK 1: İskân-ı Muhâcirin Nizamnâmesi

Muhâcirinin Suret-i Kabulü

Madde 1: Muhâcirin kabulü ve tayin-i mahall ve suret-i iskânları seniyyenin yed-i ihtiyârındadır. Usul-i mahsusası dairesinde teba'iyet-i Osmaniyeyi ihrâz etmeyen muhâcirin kabul ve iskân olunamaz.

Madde 2: Muhâcirin iki kısımdır. Birincisi hükümet-i metbu'alarından istihsal-i me'zuniyetle terk-i teba'iyet ederek gelenler, ikincisi mülteci olarak gelüp de teba'iyet-i Osmaniyeye dahil olmak istid'âsında bulunanlardan hükümetce muhâcir sıfatıyla kabulüne karar verilenlerdir.

Madde 3: Birinci kısım muhâcirin hicrete hazır olduklarını, buldukları mahallerdeki memurîn-i Osmaniye vasıtasıyla evvelce Dahiliye Nezâreti'ne bildirüp hükümet-i seniyye tarafından verilecek cevap ve karara tevfik-i hareket edeceklerdir. Bunlar hükümetce kabulleri cihetine gidildiği halde hükümet-i metbü'alarından istihsâl-i me'zuniyetle terk-i tabi'iyet eylediklerini mübeyyin evrakı hükümet-i seniyyeye gönderilmek üzere memurin-i Osmaniyyeye teslim etmekle mükellefdirler. Bu mükellefiyeti icra edenler tayin ve kendilerine tebliğ olunacak mahalle azimet ederler ve doğrudan doğruya tescil ve iskân olunurlar.

Madde 4: Mültecilerden muhâcir sıfatıyla kabulleri istid'âsında bulunanlar muhâcirin idaresince muvakkaten kabul ve münasib mahallere sevk olunarak lede'l-hâce haklarında hükümetce icra olunacak tahkikat neticesine göre kabule şayan görülürse bi't-tescil tâbi'iyet-i Osmaniyyeye idhal ile iskân edilirler.

Madde 5: Muhâcir olarak kabul edilecek olanlar kendileriyle zevcelerinin ve evlad-ı sığârının tâbi'iyet-i Osmaniyeyi kabul eylediklerine ve bir daha tâbi'iyet-i sâbıkalarına rücu' etmeyeceklerine dair o bâbdaki istid'âlarıyla beraber ale'l-usul taahhüd senedi i'tâ eyleyeceklerdir.

Madde 6: Kabul edilen muhâcirin kendilerine tahsis olunan mahallere azimetle sâkin olmağa mecburdurlar. Ancak gösterilen mahalle gitmeyüp de kendi paralarıyla arazi mübâyâ'a ederek diğèr mahalde akrabası olan yerlerde tavattun talebinde bulunanlardan is'af istid'âlarında hükümetce mahzur olmadığı takdirde bir gunâ mu'âvenet-i iskâniyye talebinde bulunmayacaklarına dair ayruca senedât ahzından sonra bunların arzu etdikleri mahalle azimetlerine müsaade olunur.

Madde 7: Kabul edilen muhâcirin içinde tâbi'iyet-i ecnebiyye iddiasında bulunanlar her halde haklarında ıskât-ı tâbi'iyet muamelesi icra olunarak Memâlik-i Osmaniye'den ihrac edilürler. Bunlardan mazhar-ı mu'âvenet olanlara tahsis edilen emlâk ve arazi ve eşya istirdâd olunduktan sonra vuku bulan masârif-i saire dahi kendilerine kalacak emvâle bi'l-müracaa istifâ olunur.

Madde 8: Memâlik-i Osmaniye'nin mümtaz veya muhtâriyet idareyi hâiz aksâmından diğèr cihetlerine nakl-i mekân edecekler hakkında hükümetce mütteham mukkarrerata tevfiq-i muamele olunur.

Vezaif.

Madde 9: Muhâcirin muamelât-ı umumiyesi Dahiliye Nezâreti'ne merbut Muhâcirin Müdiriyyeti'nce idare olunur. Bu müdiriyyetin vazifesi talimatnâme ile muayyendir.

Madde 10: Muamelât-ı iskâniyesi kesir olan vilayâtda bir muhâcirin müdür veya memuru ile bir kâtibden mürekkeb ve Muhâcirin Müdiriyyetine merbut bir idare şubesi teşkil veya bunlardan yalnız biri tefviz edilir.

Madde 11: Muamelât-ı iskâniyesi kesir olan vilayâta tayin olunacak muhâcirin müdür ve memurları mesbuku'l-hademe kaymakamlar meyânında Dahiliye Nezâreti'nce intihab ve memuriyeti bâ-irade-i seniyye icra olunur. Kâtib vesair memurin-i muvakkate bu memurun inhâsıyla İskân-ı Muhâcirin Komisyonlarınca tayin olunur.

Madde 12: Her vilayet ve müstakil livâlarda vali ve mutasarrıfların riyâsetleri altında defterdâr ve muhasebeci ile Meclis-i İdare ve Belediye azasından birer veya ikişer

zatdan ve Defter-i Hakani ve Ziraat ve Sıhhiye müdürlerinden ve Nâfi'a sermühendisinden ve hükümet tabibi bulunmayan yerlerde Belediye tabibinden mürekkeb birer İskân-ı Muhâcirin Komisyonu vardır.

Madde 13: Mülhak liva ve kazalarda teşkiline vilayet komisyonunca lüzum gösterilecek şubeler mutasarrıf veya kaymakamların riyâsetleri tahtında olmak üzere yine bu suretle zevât-ı münasibeden teşkil olunur.

Madde 14: İskân-ı Muhâcirin Komisyonu riyâsetiyle azalığı bir hizmet-i fahriyedir. Fakat iskân veya sair muhâcirin muamelâtına memuren komisyonlarca harice i'zâmlarına lüzum gösterilecek zevâta harcırâh kararnâmesine tevfikân muhâcirin tahsisatından yevmiye veya harcırâh verilir.

Madde 15: Muhâcirlerin muvakkaten iâşesi ve sevk ve işkânı ve bunlara verilecek arazinin taksimi ve lede'l-hâce mebâni inşası ve vilayete muhavvel tahsisatın hüsn-i idare ve sarfı ve vilayet dahilinde şerâit-i iskâniyyeyi hâiz arazi taharrisi ve'l-hâsıl iskân-ı muhâcirine müteferri' hususât hakkında mukarrerât ittihâzı İskân-ı Muhâcirin Komisyonlarının vazifesidir. Bi'l-umum sarfiyat vilayât ve müstakil livâ komisyonlarının karar ve havalesiyle icra olunur.

Madde 16: Vilayât muhâcirin memurlarının vezâifi talimatnâme ile muayyen olup İskân-ı Muhâcirin Komisyonlarında aza-yı tabi'iyeye olarak bulunurlar ve komisyonlar mukarrerâtının tamamı-i icrasından mesuldürler.

Madde 17: Muhâcirine aid umur-ı tahririye ve hesabiyye kaza ve livâ ve vilayetin heyet-i mâliye ve tahririyesinden münasib memurlar tefrik olunur.

Madde 18: Muamelât-ı iskâniyyenin tekessürü ve toptan inşaat vukuu gibi ahvâlde vilayât komisyonları kararıyla Dahiliye Nezâreti'nden alınan tahsisat ve me'zuniyet üzerine münasib yevmiye ile memurin-i muvakkate istihdâmı câizdir. Dersaadet'de bu yolda yevmiye i'tası ve muvakkat memur istihdâmı Muhâcirin Müdiriyyeti'nin müzekkeresi üzerine Dahiliye Nezâreti'nin emir ve işaretine mütevakıftır.

Madde 19: Muhâcirin sevk ve iskânı muamelâtında jandarma ve lüzumu halinde polis memurları istihdâm olunur.

Madde 20: Muhâcirin tahsisâtından vuku bulacak sarfiyât zîri komisyonlar tarafından musaddak evrak ve senedât üzerine mal sanduklarınca icra olunur. Ve her üç ayda bir kere masârif cedvelleri zîri komisyonca musaddak olduğu halde muhâcirin müdür veya memurları ve bulunmayan yerlerde komisyonlar tarafından muhâcirin müdüriyetine gönderilir.

Suret-i İskân

Madde 21: Dersaadet'de muhâcirin müdiriyeti ve taşrada muhâcirin komisyonları gelen muhâcirini vürudları anında taht-ı nezâretlerine alarak muvakkaten mahall-i münasibeye yerleştireceklerdir.

Madde 22: Muhâcirin yegân yegân hükümet ve belediye etibbâsı tarafından muayene olunarak ilel-i sâriye ile malul olanlar bi't-tefrik en yakın hastaneye nakil ve tedavi olunur.

Madde 23: Muhâcirin idare ve komisyonlarının vazife-i esasiyyesi muhâcirini iskândan ibaret olmasıyla zaruret olmadıkça iâşe için masraf ihtiyâr edilmeyecek ve bunlardan istitâ'at-ı bedeniyyesi olanlara sevk ve iskân zamanına kadar iş bulup yevmiye kazanmağa komisyonlarca delâlet edilecektir. Zaruret-i iâşe mess eden muhâcirinin on iki yaşına kadar olanlarına yevmiye yarımşar ve daha yukarı yaşda bulunanlara birer kıyye ekmek veya bedeli verilir ve kışın ihtiyaca göre zaruret mikdarınca odun veya kömür i'tâ olunur.

Madde 24: Komisyonlar ma'rifetiyle muhâcirinin her hanesine nüfus ve arazinin kuvve-i inbâtiyyesi nazar-ı dikkate alınarak derece-i kifayede arazi-i tefrik ve aile reisi namına muvakkat senedle teslim olunur. Her halde verilecek arazinin ihtiyac ile mütenâsib olmasına komisyonlarca itina edilecektir.

Madde 25: Muhâcirine tahsis olunan arazi meccânen tefviz olunamayacak aksâmından ise bedeli hazinece uzun vadeli taksidler ile tahsil olunabilir.

Madde 26: Komisyonlarca iskân edilecek muhâcirine Dahiliye Nezâreti'nce ta'mim edilen plana tatbikan bir hane inşa ve iki re's çift hayvanıyla tarz-ı cedid âlât-ı zira'iyeye ve tohumluk zahire iştirâ olunduğu takdirde bunların hasıl-ı nakdisi kefâlet-i müteselsile usulüyle karyece kefâlete rabt ve hazinece aile reisine zimmet kayd olunup uzun vadeli taksidlerle bilâhare istirdâd olunmak meşrutdur.

Madde 27: Yeni bir karye teşkil edecek suretde bir mahalle toplu muhâcir iskân edildiği takdirde inşası lazım gelen cami-i şerif ile mekteb binası ve çeşme için ihtiyâr olunacak masraf ve lede'l-hâce köy namına alınacak damızlık hayvan ve âlât-ı zira'iyeye esmânî karye hanelerine tevzi' ve taksim olunarak her hanenin hissesine isabet eden mikdar her haneye mahsus olan zimemâtı ile birlikde hazinece âtiyen tahsil olunur.

Madde 28: Muhâcirin tarih-i hicretlerinden itibaren altı sene tekâlif-i askeriyeden ma'füvv olmaları hakkında 20 Şubat 1303 ve iskân edildikleri günden itibaren iki sene tekâlif-i mâliyeden ma'füvv tutulmaları hakkındaki 26 Kânun-ı Evvel 1301 tarihli irâdât-ı seniyye ahkâmı bâkidir. Hane vesaire esmânından dolayı kendilerine zimmet kayd olunan mebâliğ takâsitinin tahsiline ilk iki senenin faizi takâsit-i âtiyeye zam olunmak üzere üçüncü seneden itibaren mübâşeret olunur.

Madde 29: Bir hanede ziraat kâdir erkek bulunmaz veya bulunup da alil veya mess olur ise icara ve müzâra'a suretiyle intifa' etmek üzere böylelerine ancak meccân kısmından arazi taharri ve teslim olunabilir. Ve kefalet-i müteselsile ile ehl-i karyece tekeffül olunursa bedeli mevâdd-ı anifedeki şerâit dairesinde tahsil olunmak üzere hane dahi inşâ edilebilir.

Madde 30: Erbâb-ı sanattan olan muhtacın muhâcirine şerâit-i anife dairesinde bir hane inşâ ve kefalet mukabilinde veya müctemi'an sâkin oldukları takdirde yekdiğere müteselsilen kefil olmak suretiyle araziye bedel-i sanatının icabâtından olan en mübrem âlât ve edevât ve kendisine asgari olarak iktizâ eden sermaye malzemeleri komisyonca

bi'l-mübâya'a kendilerine teslim olunur. Şu kadar ki bunun mikdarı hiçbir vakit iki bin guruşu tecavüz edemez.

Madde 31: Muhâcirin vürudunu müteâkib geldikleri yerlerin tesirât-ı iklimiyesi ve kendilerinin ziraat ve sanattan hangi kısmına mensub buldukları Dahiliye Nezâretiyle bi'l-muhabere tayin olunduktan sonra aded-i nüfuslarını ve şerâit-i iskâniyelerini mübeyyin cedvel tanzim olunur (Muhâcirin meyânında yekdiğerine akraba bulunanların birlikde veya yekdiğerine yakın yerlerde iskânlarına dikkat olunacaktır).

Madde 32: Bir mahalden toplu olarak gelen muhâcirlerin muntazam ve kaide-i sıhhiyeye muvafık bir karye teşkiliyle iskânı temin olunmak üzere tefrik olunan araziye tabib ve mühendis i'zâm ve cami ve mekteb ve çeşme ve karakol ve bir köye mahsus hane başına onar dönüm itibariyle mer'a mahalli ve birer dönüm orman mahalli ve kabristan ve pazar yeri gibi ihtiyacât-ı umumiye için münasib mahaller intihâb ve tefrik olunur.

Madde 33: İnşâsı takarrür eden mebâni ile iştirâsı lazım gelen eşya için komisyonlar kararıyla ve malumat-ı vâzıha i'tâsıyla Dahiliye Nezâreti'nden tahsisat-ı lâzıme talep ve ancak verilecek me'zuniyet dairesinde sarfiyata mübaşeret olunur.

Madde 34: Muhâcirin için yapılacak hanelerin inşâsı münâkaşaya konulur veya zaruret mess ederse emaneten inşâ olunur. Bunların kerpiç, ahşab ve kârgir olarak inşâsı ilcâât-ı mahalliyeye tâbi'dir. Muhâcirinden kudret-i bedeniyesi olanların münâkaşa halinde münasib yevmiye ile müteahhid tarafından emanet halinde münasib bir ücretle hükümetce inşââtda istihdâmı mücâzdir.

Madde 35: Muhâcirinin inşâ olunacak hanelere nakilleri icra ve arazileri kendülerine tefrik ve i'tâ olunduğunu müteâkib derhal her haneye müteselsil numara vaz'ıyla orada sâkin ailenin mikdar-ı nüfusunu ve ism-ü şöhret ve sinleri ve tahsis olunan arazinin dönüm ve zirâ'ını nâtik iki defter tanzim edilecek ve Muhâcirin İdaresi Müdiriyeti'ne gönderilecektir.

Madde 36: Hükümet-i mahalliye madde-i ânifede mezkur defter üzerine nüfus memuru ma'rifetiyle tekrar yoklama icra ve tezâkir-i Osmaniye i'tâ etdirecek ve tahakkuk edecek hale göre cihet-i askeriyeye ve Dahiliye Nezâreti'ne mezkur defterin musaddak suretlerini tevzi' ve irsâl edecektir. İşbu defter otuz birinci maddede tanzimi irâe olunan cedvel ile birleştirilecektir.

Madde 37: Muhâcirinden hazinece meccânen arazi almış olanlar arazinin kendilerine teslim tarihinden itibaren on sene geçmedikçe bu araziyi âhara ferâğ edemezler. Hazinece arazi i'tâ edilmekle beraber bedelâtı takâsite rabt olunmak suretiyle kendülerine hane inşâ ve malzeme-i saire iştirâ olunan muhâcirin arazileriyle hane ve malzeme-i mezkure Hazine-i Mâliye'ye medyun oldukları parayı tesviye etmedikçe bey' ve ferâğ olunamaz.

Madde 38: Topluca muhâcirin iskân edilecek yerlerde teşkil olunacak kurâya münasib isimler verilerek ve imam ve muhtar ve muallimler tayin ve mer'i ve baltalıklar bir suret-i vâzıha ve sâlimede bi't-tefrik dönümleri mikdârıyla nukât-ı ma'lumeyi irâe eden dört kıt'a harita tanzim olunup biri Dahiliye Nezâreti'ne gönderileceği gibi biri komisyonda diğeri Defter-i Hakani İdaresi'nde ve dördüncüsü de karye muhtarında kalacak ve hudud nizâ'ı tahaddüsünde fasl-ı dava için müracaat olunacaktır.

Madde 39: Muhâcirin ebniye ve tohumluk ve hayvanat ve malzeme takâsiti bilâ-mazeret te'diye etmezlerse işbu arazi ve ebniye ile hayvanat ve malzeme-i mezkureden mevcut olanları istirdâd ve hükümetce başkalarına şerâit-i muayyene ile tefviz olunur.

Madde 40: Tarih-i muhâceretlerinden itibaren iki sene zarfında hükümete müracaat etmemiş olanlar işbu nizâmname ahkâmından istifâde edemezler.

Mevâdd-ı Müteferrika

Madde 41: İskân-ı muhâcirin müdür ve memurları ve lüzumu tahakkukunda veya devr ve teftiş esnasında kaymakam ve mutasarrıf ve sıhhiye ve ziraat müdür veya memurları ve maârif müfettişleri ve nâfi'a sermühendisi veya mühendisleri muhâcir iskân edilen

yerleri bilhassa teftiş ve iktisâd ve tekessür-i nüfus ve hıfzu's-sıhha nokta-i nazarından muzır olan ahvâlin ta'dili ve ihtiyacâtın tehvini esbâbını istikmâle sarf-ı gayret edecekler ve netâyic-i icrâât ve meşhudâtı hakkında vilayete raporlar vereceklerdir.

Madde 42: Muhâcirin arazi-i emiriyye-i hâliye ve mahlulede veya lede'l-hâce satın alınabilecek çiftlikler ile Mâliye Nezâreti'nin muvafakatıyla hükümete aid çiftliklerde iskân edileceklerdir.

Madde 43: Vilâyâtdaki komisyonlar muhâcir iskânı için bulacakları arazinin madde-i sâlifede gösterilen araziden kangısı olduğunu ve sahibli veya sahipsiz bulunduğunu ve ikamete ve karye ittihâzına mevki'an ve sıhhaten sâlih ve sâlim ve ziraate elverişli olup olmadığı ve muhâcir iskânıyla ahali-i kadimenin ihtiyacâtı tazyik edilüp edilmeyeceğini tedkik etmek ve muhâcirin-i vâridenin vatan-ı aslilerini nazar-ı dikkate alarak alışdıkları âb u havaya mümkün mertebe muvafık olacak mahallerde tefrik ve tahsis eylemek vazifesiyle bilhassa mükellefdirler. Bu suretle muhâcirin iskânı için bulunacak arazi tafsilat-ı lazımeviye câmi' olarak Dahiliye Nezâreti'ne bildirilür ve Muhâcirin Müdiriyyeti'nce ve mahalli komisyonlarca defâtir-i mahsusaya kayd edilir.

Madde 44: İşbu nizâmnâme tarih-i neşrinden itibaren mer'ıyyü'l-icrâdır.

Madde 45: İşbu nizâmnâmenin icrâsına Dahiliye nâzırı memurdur.

İşbu nizâmnâmenin mevki-i mer'ıyyete vaz'ını ve nizamât-ı devlete ilavesini irade ederim.

6 Cemâziyelâhir 1331/30 Nisan 1329

Mehmed Reşad

EK 2/1: Muhâcirine Arazi ve Emlâk Tevziine Dair Talimatnâmedir.

Komisyonun Suret-i Teşekkülü

Madde 1: Kazalarda ve kaza itibariyle sancak ve vilâyet merkezlerinde kaza tapu memuru ve memurin-i mâliyeden bir efendi ile meclis-i idare veya Muhâcirin Komisyonu aza-yı müntehabesinden ve bir messâh bir kâtibden mürekkeb olmak üzere taksim ve tevzi komisyonu teşkil edilecektir.

Arazisi taksim olunacak karyenin muhâcirinden mürekkeb heyet-i ihtiyariyyesi efradı dahi işbu komisyonun âzâ-yı muâvine ve fahriyesindedir. Ber-vech-i muharrer komisyonun meclis-i idare veya Muhâcirin Komisyonu âzâ-yı müntehabesinden birisinin riyasetinde teşkili mümkün olamadığı halde mahalli idare meclisinin tensib ü takdiri ile ahvâl-i mahalliyeye vâkif okur yazar bir zatın riyâsete tayini câiz olduğu gibi Defter-i Hakani veya mal memurlarının vezâifi başından ayrılmaları mümkün olamadığı takdirde de bunların yerine kezâlik haricden münasib zevât intihâb ve tayin olunur. Keyfiyet'i tayin muhâcirin müdür veya memurunun arz u inhâsı üzerine mahallin en büyük mülkiye memuruna aiddir.

Madde 2: Masârif-ı zaruriye mukabili olmak üzere işbu komisyon âzâsına messâh ve kâtib dahi dahil olduğu halde derece-i mesailerine göre günde 15 kuruştan 30 kuruşa kadar yevmiye i'tâ olunur. Galâ-yı es'âr münasebetiyle yevmiyenin 50 kuruşa kadar tezyidi mümkün ise de esbâb-ı mucibesıyla nezâretten istizân olunmak lazımdır.

Karyenin Hududu

Madde 3: Komisyon taksim edilecek arazinin evvel emirde öteden beri mevcut ve müte'âref olan hududunu tayin ve tahdid edecektir. Şöyle ki civar köyler ve mahalleler heyet-i ihtiyariyyeleri hazır olduğu halde celb edilecek erbâb-ı vukufun delâletiyle kuyud-ı hakaniyeye müstenid hududnâmelere veya erbâb-ı vukufun mukni' ifadâtına tevfiikan mezkur hududun güzergâhı tayin edilir. Mezkur heyet-i ihtiyariyye hududun hine't-tayininde bir hak dermeyân ederlerse vesâik-i resmiye ibrâzı suretiyle isbat-ı müdde'â etmelidir. Arazisi kâmilten taksime tabi tutulacak mahallin civarında mesela birkaç sene mukaddem teşkil edilip de arazisi gerek kendi ziraatlerine gerek

hayvanlarını idareye gayr-ı kâfi bir köy mevcut ise taksimâtı icra olunacak köy ve mahall-i arazinin müsaadesi ve vüs'ati nispetinde o köy namına dahi meclis-i idare-i kaza kararıyla arazi tefrik olunarak hudud o suretle tahdid edilir.

Madde 4: Esnâ-yı tahdidde ibtidâr edilen nokta ile ondan sonra takib edilecek nokta beynindeki mesafede metroları terkim edilecek ve buna göre zabıt varakası tanzim olunacaktır. Ber-vech-i muharrer tahdid olunacak hudud'ı umumiye krokileri 1/10.000 veyahud 1.20.000 mikyâsında tanzim olunarak zîri komisyon heyeti tarafından musaddak olduğu halde defterin zeyline ilsâk olunacak ve hudud-ı muharrere ber-tafsil defterin birinci sahifesine yazılacaktır. Tahrir ve tevzii icra edilen mahal veya karye ittisâlinde bulunan diğer bir mahal veya karye dahi tahrir ve tevzi olunacak mahal veya kurâdan olduğu halde yekdiğerinin birer dıl'ini teşkil edecek hudud her iki karye hududunda aynen yazılacaktır. Her ikiside taksim ve tevzie tabi mahal veya kurâdan olup da beynlerinde öteden beri ma'lum bulunan hududun ibkâsı daimi mahzur ise bunun halen ve istikbalen hudud-ı tabi'iyeye halinde kalabilecek bir tarzda ta'dil ve tahdidi câiz olup şu kadar ki bu cihet tanzim olunacak zabıtnâmede sarâhaten zikrolunacaktır.

Madde 5: İşbu arazide ahali-i kadimeye aid olanlar var ise esnâ-yı tahdidde kendilerine heyet-i ihtiyariyyeler ma'rifetiyle vesair vasıtalar ile malumât verilip vesâik-i tasarrufiyesini hâmilan arazinin başına gelmesi tefhim olunarak hin-i tahrirde nazar-ı dikkate alınır. Sened ve kayıd ibrâz edemeyenlerin hukuk-ı tasarrufiyeleri hakkında mahallince tahkikat icra edilerek bunların tasarruflarına kanaat hasıl olur ise meclis-i idarece taht-ı tasdik ve karara alınmak üzere mahalli kaymakamlığına tebliğ-i keyfiyet olunacaktır. Aks-i halde müdde'inin iddia'yı vâkı'anın ilam veya hükme rabt etmesi lazımdır. Va ahali-i kadimenin taht-ı tasarrufunda olduğu sabit olan emlâk ve arazi dahi tevzi defterindeki hane-i mahsusuna derc olunur.

Koru ve Mera

Madde 6: Arazisi taksim edilecek köy merası dahilinde koru, pırnallık, meşelik ve dişbudaklık gibi ormana müteallik ne var ise kamilen tahdid ve mesâha edilerek köy hududnâmesi zîrine derc edilir. Şayed o köyün koru ve baltalığı yok ise yeniden tesis

edilebilmek üzere münâsib bir mahalde ve köyün vüs'ati nisbetinde bir mikdar arazi tefrik edilerek kuru mahalli namıyla tahdid ve deftere tastir ve 4. madde vechile tanzim edilecek krokiden işbu kuru ve baltalık mahalleri irâe olunacaktır.

Madde 7: Öteden beri köy hayvanatına mahsus meraya yeni iskân olunan veya arazinin vüs'atine göre âtiyen iskân olunacak muhâcirinin ihtiyacâtı nispetinde kısmı bi't-tefrik tahdid olunacaktır. Fazla kısmı tarla haline ifrağ olunmak üzere taksime tabi tutulur. Şayed mevcut mera ihtiyac nisbetinde değil ise yeniden hisse tefrik olunamaz. Mevcud mera ile iktifâ olunur.

Arazi ve Suret-i Taksimi

Madde 8: Taksim ve tevzi olunacak arazi a'lâ, evsat, ednâ olmak üzere tarla ve çayır ve zeytinlik, dutluk, bağ ve bağçe gibi envâ' ve mevâki' itibarıyla ayrı ayrı bi't-tefrik mesâha veya ta'dâd edilir.

Arazinin mikdar-ı umumisi bu suretle tayin eyledikten sonra kuvve-i inbâtiye itibarıyla işbu arazinin kaç hane muhâciri idare edeceği komisyonca tahdid ve tespit edilerek her haneye her nev'den ne kadar arazi isabet edeceği tayin edilir. O karye veya mahalde iskân edilmiş olan muhâcirinin yalnız aile reisleri esâmisi ufak ufak kâğıdlara yazılıp bükülerek bir keseye vaz' olunur ve heyet-i ihtiyariyye hazır olduğu halde taksimi icra olunacak tarlanın başına gidilir ve işbu keseden bir kâğıd çekilir, kimin ismi zuhur etdi ise ilk ölçülen tarla ve isme yazılır ve tarlaya da birinci numara vaz' edilir. Bundan sonra çekilecek numaralar teselsül etdirilir ve arazi-i musibe kurâ ashâbına teslim edilerek âna göre deftere kayd olunur.

Madde 9: Her haneye verilecek arazi elli dönümden dîn 120 dönümden efzûn olamaz. Şöyle ki, herhangi bir karye veya mahaldeki araziden lâ-ekal kaç dönümü kuvve-i inbâtiyesi veya mahsulün derece-i feyz ve bereketi itibarıyla bir hane-i muhâciri edebileceği 8. madde vechile tevzi komisyonunca tayin edileceğinden işbu komisyon elli ile yüz yirmi dönüm arasında bir hadd-i ekal takdir eder. Mesela bir mahal veya karyede lâ-ekal 60 dönüm tarlanın bir haneyi işeye kâfi geleceği tayin olunduktan sonra üç nüfusdan sonrası için beher nüfusa onar dönüm ilave edilir. Yani dört nüfuslu

aileye yetmiş, beş nüfusluya seksen, altı nüfusluya 90... ilh. verilip şu kadar ki mikdar-ı nüfus her ne olursa olsun tarlanın mecmu'-ı mikdarı 120 dönümü tecâvüz etmez. Komisyon hadd-i ekal tayininde serbest ise de herhalde civar ve mahalli erbâb-ı vukûfunun da mütalalarını istimâ' ederek muhâcirini idareye kâfi gelecek derecede arazi i'tâsına itina eylemelidir.

Madde 10: Zeytinlikler dahi sekizinci madde vechile a'lâ, evsat, ednâ itibariyle üç müsâvi parçaya ayrıldıktan sonra kezâlik kurâ keşidesiyle ta'dâd olunarak tevzi olunur ve mikdarı da yüz ağaçdan dîn, 250 ağaçdan efzûn olamayıp dokuzuncu maddedeki nispet dairesinden dördüncü nüfusdan itibaren her fazla için 25 ağaç tezyid itmek suretiyle iki yüz elli ağaç kadar i'tâ olunabilir.

Madde 11: Zeytin eşcârı arasında mahsul vermesi birçok senelere mütevakkıf olan ufak fidanların ikisi, üçü bir ağaç itibar olunabileceği gibi zeytin eşcârı arasında kalan ve ziraate sâlih olan arazi dahi şu kadar zeytin ağacını hâvi arazi tabiriyle ve derece-i feyz ve bereketi itibariyle ayrı bir nev' olarak i'tâ olunur.

Madde 12: Bir karye arazisinin ekseriyet-i azimesini zeytinlik teşkil ediyor ise esas olarak zeytinliği taksim olunduktan sonra haricde kalacak ziraat arazisi ile bağlık, bağçelik her hanenin nüfusu nisbetinde taksim edilir. Kezâlik arazinin esasını ziraat arazisi teşkil ediyor ise esas o arazi ittihâz edilir. Bunun haricinde kalacak zeytinlikler nüfus nisbeti dairesinde verilir. Her iki takdirde dahi verilecek mikdar bâlâda zikredildiği vechile muhâcir ailesinin idaresini temine kâfi gelecek hadden efzû veya dîn olamaz.

Madde 13: Portakallık ve limonluk olan mahallenin dahi taksim ve tevzii örf-i mahalli mücebince bir ailenin kaç ağaç veya dönüm portakal ve limonlukla ihtiyacı temin olunur ise komisyon zeytinlikler hakkında bâlâda muharrer madde mücebince takdir ederek işine devam eder.

Madde 14: Dutluk, bağ, bahçe memleketlerinde bağçevanlık ve bağcılık ve böcekçilik ile iştigâl etmiş bulunan muhâcirine taksim ve tevzi edilecektir. Sırf dutçuluk ve

bağçevanlıkla iştigâl etmiş bu insanlara azami olarak on dönüme kadar dutluk veya bağ ifraz olunur. Sebze bağçeleri dahi her muhâcir bahçevana beş dönümden dîn ve 25 dönümden efzûn olmamak üzere tevzi olunur. Şu kadar ki bunların yalnız bu mikdar bağ ve dutluk ve bahçe ile temin-i ma'îşet edemeyeceği anlaşılırsa diğer erbâb-ı zürrâ'a verilen tarla veya zeytinlerin nihayet nısfı derecesinde arazi ve zeytinlik dahi verilir. Bahçe mevcut olup da bağçevanlıkla iştigâl edecek muhâcirin mevcut değil ise âtiyen gönderilecek muhâcirine tevzi olunmak üzere mevki ve mikdarı sebt-i defter olunur.

Madde 15: Harman yerlerine ihtiyac olan mahallerde her hane için azami bir buçuk dönüm harman yeri tefrik ve i'tâ kılınır. Evvelce harman yerleri mevcut ise harman yeri olarak bunlar taksim edilir.

Madde 16: Derece-i feyz ve bereketi ve kuvve-i inbâtiyesi sebze bağçeleri mertebesinde olan arazi dahi on dördüncü maddede muharrer olduğu vechile tevzi olunur.

Madde 17: Bir karye veya mahalleye iskân edilen muhâcirine verilen arazi mikdarı bâlâdaki mevâdda muharrer nisbetler dairesinde tevzi olunup her ne suretle olursa olsun hiçbir muhâcir yekdiğerinden fazla veya eksik arazi alamayup beynlerindeki fazlalık veya noksanlık ancak nüfuslarına göre tahavvül edebilir.

Emlâk ve Suret-i Taksimi

Madde 18: Emvâl-i metrûkeden olan haneler her muhâcir ailesinin nüfusuna göre tevzi olunacaktır. Baba ile oğul ve kayınvalidesi ile damad veya iki birader derecesinde yekdiğerine bir sıhriyeti olan aileler bir hanelerde cem' edilebilirse de sıhriyet ve mahremiyeti bu derecede olamayan iki aileye bir hane verilemez. Ancak tevziatın icrası sırasında bir hanede ikâmet edebilecek sıhriyeti müteaddid aileler bulunur ise kura keşide olunur. Fakat böyle ailelerden birisi öteden beri o haneyi işgâl ediyor ise artık kura keşidesine lüzum kalmaz, ona verilir.

Madde 19: Bir karye veya mahalleye iskân edilecek muhâcirin mikdarı mevcut hanelerin adedine tabi olmayıp arazinin derece-i vüs'atine ve gerek ihtiyacat-ı mahalliyeyi gerek kendi maişetlerini temin edebilecek erbâb-ı sanatın adedine tabidir.

Binaenaleyh karyeye mevcut hanelerden ziyade daha ne kadar hane muhâcir iskân edilmek üzere ol kadar arsa tefrik olunup bâ-kura taksim harici kalan veya bilahare berâ-yı iskân sevk edilecek olan muhâcirlere hane inşâ edilmek üzere verilir. Bir mahalle hadd-i istiâbiyyesinden fazla muhâcir gönderilmiş ise bunlar mahall-i âhara naklolunurlar. Henüz iskân edilemeyerek boş kalan haneler ise âtiyen gelecek muhâcirine verilmek üzere komisyonca birer numara vaz' edilerek deftere kayd olunur.

Madde 20: Muhâcirler komisyonun tayin ve irâe edeceği hanelere derhal nakletmeğe mecburdurlar. Komisyonun işbu kararını istinkâf eyleyenlerin mahall-i iskânları derhal tebdil olunarak inde'l-icab zabıta ma'rifetiyle diğer karye ve mahalleye zevk olunurlar. O kaza dahilinde mahall-i iskân kalmamış ise kazaları dahi tebdil olunur.

Madde 21: Erbâb-ı sanattan olan muhâcirine, mevcut ise birer dükkân verilir. Şu kadar ki yalnız sanatıyla temin-i maişet edemeyecek olanlara diğer muhâcirine verilecek arazinin bi'n-nihaye nısfını tecâvüz etmemek üzere bir mikdar arazi dahi verilebilir.

Madde 22: Komisyonlar mabed ve mektebi aynıyla kayd ve muhafaza edeceği gibi şayed mabed ve mekteb yok ise mevcut ebniye ile içinde mekteb ve cami haline ifrâğı münasib olacak mebâniyi bulur ve onları mekteb ve cami olarak kaydeder. Öteden beri mabed ve mekteb namına idare edilmekte olan dükkân ve değirmen ve yağhane ve fabrika gibi emvâl-i gayr-ı menkule kemâkân mabed ve mekteb namına sebt-i defter edilüp işbu müessesât namına evvelce hiçbir şey mevcut değil ise idâme-i mevcudiyetlerine gelebilecek miktarda arazi ve emlâk tefrik ve tahrir olunur.

Suret-i Tahrir

Madde 23: Arazi ve emlâk peder valideyle bir veya müte'addid evlâddan mürekkeb olan bir ailenin yalnız reis ve reisesi yani zevc ve zevce namına münâsefeten kayd olunur. Reis veya reisesi fevt olup bunlardan biriyle bir veya müte'addid evlâddan müteşekkil bir ailenin efrâd-ı mevcuduna mütesâviyen kayd olunur. Mesela bir valideyle bir kız ve erkek evlâddan müteşekkil 3 kişilik bir ailenin her üçü namına yazılacaktır.

Madde 24: Her müteahhil bir aile itibar olunup teahhil çağında olup da henüz bekâr bulunanlar peder veya validelerine tab'an iskân olunabilüp ayrıca bir hane ad ve itibarı gayr-ı caizdir.

Madde 25: Yetim kız ve çocuklara dahi arazi ve emlak kayd olunur. Şu kadar ki işbu arazi ve emlakın suret-i idaresi hakkında ahkâm-ı şer'iyye cari olunur.

Madde 26: Komisyon muhâcirin namına kaydettiği arazi ve emlakın kıymetlerini dahi takdir ve tahrir eder. İşbu takdir kıymet-i keyfiyeti aynı zamanda tahakkuk ettirilecek vergiye dahi esas ittihaz edilecekse 14 Haziran sene 1326 tarihli Musakkafât Kanunu ile 1302 tarihli Emlak Vergisi Nizamnâmesi'nde muharrer olan salâhiyetin hükûmât-ı mahalliyece komisyon âzâsına i'tâsı lazımdır.

Madde 27: Tevzi defterleri iki nüsha olarak tanzim edilüp biri mahalli muhâcirin müdür veya memurluğunda ibkâ, diğeri de Aşâir ve Muhâcirin Müdiriyeti'ne isrâ kılınır.

Madde 28: Bir karye veya mahallin tevziatı hitam bulunca orasının muhâcirin memur veya müdürü suret-i tasarrufu mübeyyin olmak üzere merkezden gönderilmiş vesâiki sürat-i mümkün ile imlâ ederek muhâcirine tevzi eyleyeceklerdir.

Madde 29: Tevziat ve taksimât defa'ât-ı mahsûsası üzerinde icra edilüp işbu defterlerin ilk sahifesine mevâdd-ı mahsûsasında muharrer olduğu üzere hudud-ı umumiye ve ikinci sahifesine kuru, baltalık ve meraların hudud ve mikdarı terkim olunacaktır. Kavâ'id-i tahririye dairesinde yazılacak musakkafât arazi ve bağ ve bağçelere rakam-ı ebvâb ve aded-i umumileri yazılacağı gibi mezkur defterlerin her sahifesine 23. madde vechile mütefevizlerin ismi yazılacak ve bu sahifeye hududları muvazzahan işaret edilecek olan hane ve arazi vesairenin kıymet ve dönümleri toplatarak nihayet bulunduğu mahall-i reis-i aile ile muhtar tarafından tahtim olunacaktır. Ve bu sahifelere o muhâcir ailesinin kâfee-i efrâdı esâmisi yazılmakla beraber sahifenin bâlâsına Muhâcirin İdaresi'nden mu'ti iskân vesikasını tarih, numarası da işaret olunacaktır. Ve defterin en nihayet sahifesine dahi talimatnâmeyle merbût cedvel mücebince tevziatın hülasası irâe olunacak ve zîr-i komisyon ve heyet-i ihtiyariyece tahtim edilecektir.

Vezâif-i Müteferrika

Madde 30: Komisyon bir karye ve mahallede iskân edilmiş muhâcirine arazi ve emlâk irâesinden mukaddem vesâikini dahi tedkik ederek sıfat-ı muhâcereti tayin etmeyenleri taksim harici bırakacaktır. Taksim harici kalan muhâcirin mensub olduğu Muhâcirin İdaresi'ne müracaatla sıfat-ı muhâceretini isbat ederek vesika alması lazımdır.

Madde 31: Sıfat-ı muhâcereti hâiz olmayan kimselere arazi ve emlâk i'tâsı gayr-ı câiz ve aks-i hal komisyonun mesuliyetini mutazammındır.

Madde 32: Muhâcirin-i kadimeden olup da başkasının arazisini isticâr suretiyle fiilen çiftçilik etmekte bulunanlara dahi mahalde arazi mevcut ise muhâcirin-i saire misillü i'tâ kılınır.

Madde 33: Komisyonların layıkıyla ifa-yı vazife edüp etmedikleri mahallin en büyük mülkiye memurunun nezâreti altında olmak üzere muhâcirin müdür veya memurlarınca daimi surette teftiş edilecek tekâsül ve ihmali görünenler derhal tebdil olunacaktır.

Madde 34: Hususât-ı zâtiyyesi için mahall-i âharda bulunup da komisyonda bulunmayan âzâ işbu günler için yevmiye alamaz.

Madde 34: Komisyonların ip, kırtasiye, zincir mübâya'ası vesair mesâha ve tevzie ta'alluk eden bi'l-cümle masârıfi muhâcirin faslından tesviye olunacaktır.

EK 2/2: Muhâcirine Verilen Bağ, Zeytinlik, Dutluk ve Emsâli Yerlerin İmarı ve Hüsni Muhafazası Zımında İstihdâm Edilecek Ustalara Dair Talimatnâme.

- 1- Zeytin, portakal, bağ ve dutluk gibi imarı ve timarını bilmediği araziye iskân edilen muhâcirine karye itibariyle birer usta tayin edilecektir. Cesim olan karyelere iki kişi de tayin olunabilir.
- 2- Ustaların muhâcirlerin bulunduğu karyenin ahali-i kadimesinden olmasında bir beis olmadığı gibi her halde tayin edilecek mahalle civar kurâ ahalisinden olması ve kendisinin dahi zeytinlik veya dutluk veya bağ işletmiş bulunması ve'l-hasıl öğreteceği sanatın bizzat âmili olması meşrût olup okumak yazmak bilmesi bir sebeb-i rüchân olunabilir.
- 3- Ustalara on kuruşdan yirmi kuruşa kadar muhâcirin tahsisatı iskân faslından yevmiye verilüp bu yevmiye ile mütehassıs kimse bulunamıyorsa tezyidi için esbâb-ı mûcibesiyile beraber nezâretten istizân olunmak lazımdır.
- 4- Ustaların azami müddet hizmeti her mahsulün ilk timarından idrakine kadar imtidâd edebilüp daha fazla istihdâma lüzum görülürse nezarete iş'âr-ı keyfiyet olunmak lazımdır. Fakat bunların mahsulün ve muhâcirinin ihtiyacına göre mevsim mevsim mesela bir ay istihdâm edüp üç ay sonra yine görülen lüzum üzerine bir ay daha kullanmak gibi şekillerde istihdâmı caiz ve herhalde müsmir neticeler istihsâlini müstelzim her teşebbüs şayan-ı kabul ve takdirdir.
- 5- Ustalar çalışacakları mahallin merbût bulunduğu muhâcirin müdiriyet veya memuriyetinin ziraat memurunun nezâreti altında iş göreceklerdir. Bunların matlûb derecede ifa-yı vazife edüp etmediklerini tedkik ve buldukları kurâyı bu nokta-i nazardan teftiş eylemek ziraat memurlarının akdem vezâifidir. Henüz ziraat memuru tayin edilemeyen yerlerde ziraat memurlarına muhasses olan maaş miktarını tecavüz etmemek şartıyla ziraatle müteveggil bazı zevât yevmiye ile istihdâm olunabilirler. Fakat bunların müddeti de usta müddet-i hizmetinin azami derecesini tecavüz etmeyüp temdid-i memuriyetleri lazım gelmiyorsa nezâretten istizân edilmelidir.
- 6- Ustalar mahalli en büyük Mülkiye memurunun muvâfakatıyla muhâcirin müdür veya memuru tarafından tayin olunurlar.

- 7- Her usta tayin olunduğu karyenin heyet-i ihtiyariyyesine hitaben muhâcirin müdür veya memuriyetinden yazılmış bir vesika ile mahall-i memuriyetine giderler. İşbu ustaya ifa-yı vazife ettiği müddet zarfında ikâmet ve beytûtet eylemek üzere münasib bir mahal irâesine köy heyet-i ihtiyariyyesi mecburdur. Azimet ve avdet müddeti bir buçuk saati tecâvüz etmeyen mahaller ahalisinden olan ustalar geceleri kendi karyelerinde yatabilirler ise de herhalde günün lâ-ekal on saatini memur bulunduğu karyede geçirmeğe mecburdurlar.
- 8- Usta tayin olunduğu karyeye gittiği zaman o karyenin arazisini köylüden birkaç kişi yanına alarak gezer. Ağaçlarını, bağlarını ve'l-hasıl hizmete muhtac olan bütün eşcârın heyet-i mecmu'asını tedkik eder ve üç günden fazla devam etmeyecek olan işbu tedkik neticesinde ağaçların heyet-i umumiyesinde ne gibi noksan gördüğünü ve ne yapmak ve nasıl yapılmak lazım geldiğini köyün münasib mahallerinde icab ettiği kadar anlatır. Kazmak ve budamak ve kesmek gibi mevâsime tabi ameliyâtın sırası geldiği ve filan günden itibaren işe çıkmak icab ettiğini muhâcirlere tefhim eder. Ve bu müddet gelinceye kadar geçdiği günleri de daima bu işe dair izahat ile geçirir.
- 9- İş günü hulül edince usta lazım gelen âlâtını müstashiben tarlaya çıkar ve evvelce tarif ettiği vechile timar edilüp edilmediğini teftiş eder. Usulü vechile yapamayanlara birkaç defa gösterir ve muhâcire de yaptırır. Ve'l-hasıl öğretinceye de kadar tekrar eder. Ve herkes bu suretle tarlasında iş görmeğe ve işin nasıl olacağını göstermeğe mecburdur.
- 10- İş mevsiminin hulül ettiği halde henüz tarlasına gitmeyenler varsa usta yirmi dört saat zarfında tarlaya gitmesini o köylüye yani muhâcire ihtar eder (İş mevsiminden maksad her mahsulün muhtelif zamanlara aid timarları için azami ve asgari mi'âdıdır. Mesela bağlar o mahalle göre Mart'ın 15'inden nihayetine kadar muktezi ise bu işin mevsimi daha doğrusu zaman-ı imtidâdı 15 gün demek olup ilk haftasında işinin başına gitmeyenlere işbu ihtarın icrası lazımdır. Binaenaleyh kazmak, kesmek, diplerini temizlemek gibi muhtelif timarların muhtelif zaman-ı imtidâdları o işin mevsim-i icrası demektir).
- 11- İşbu ihtarı üzerine işinin başına gitmeyip verilen zeytinlik, dutluk, bağ ve bağçeyi mu'attal bıraktığını usta mensub olduğu muhâcir memuruna bildirir. Keyfiyeti

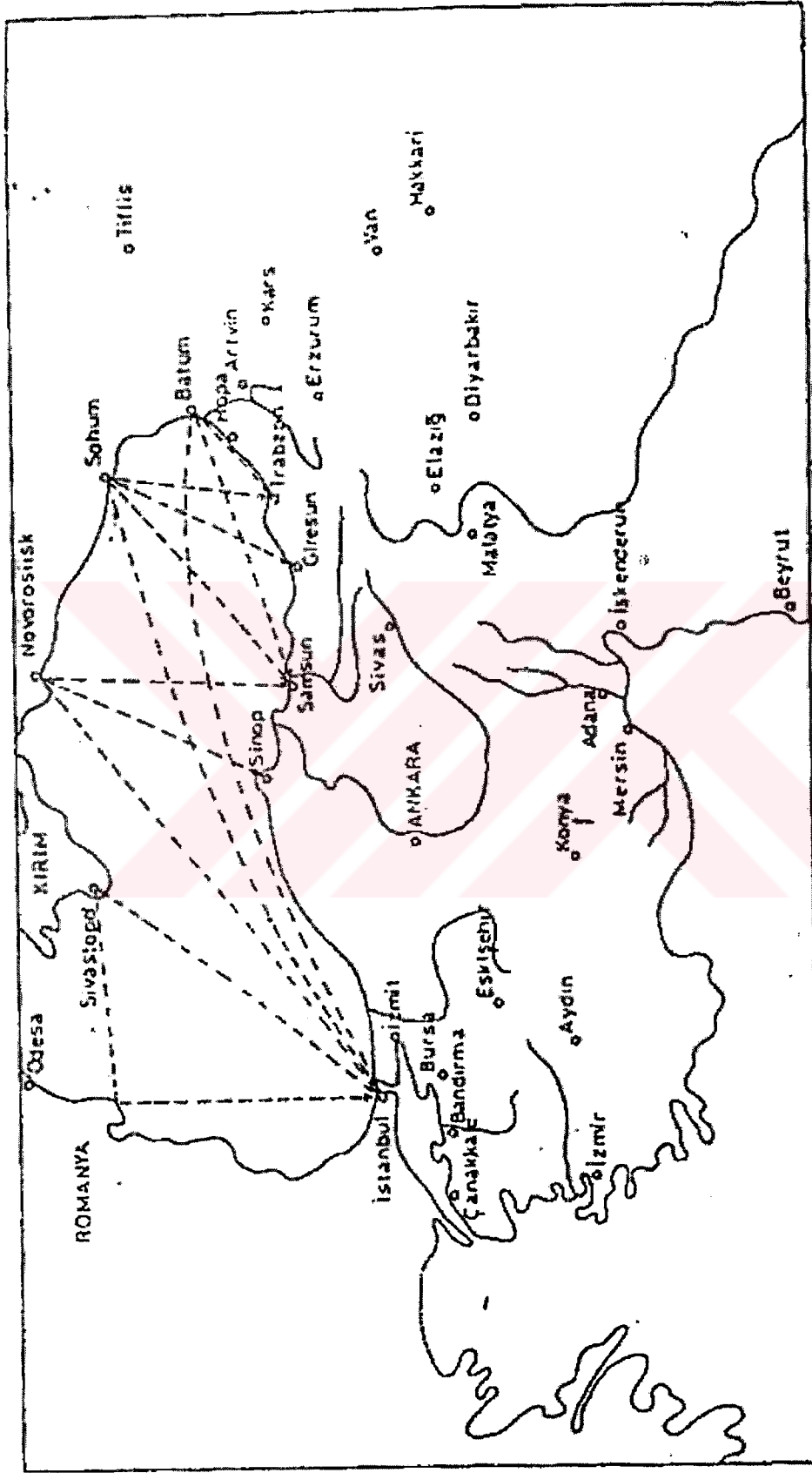
tebliğ edüp şifahen olduğu gibi kendisi tarafından tahriren veya başkasına yazdırup göndermek suretiyle olabilir.

- 12- Muhâcirin müdür veya memuru malını imar etmediği görülen eşhâsın esâmisi ile beraber keyfiyeti bir müzekkere ile mensup olduğu en büyük mülkiye memuruna bildirerek onların merkez-i hükümete celbi ile tekrar işlemekten imtinâ' eylediği takdirde mâlik nez' edileceğinden tefhimini arz eder. Ve merkûmlar en seri vasıta ile celb ve keyfiyet muhâcirin müdür ve memuru tarafından kendilerine ihtar ve nasâyih-i lazıme icra kılınır.
- 13- İşbu ihtarât ve nasâyih üzerine de eşhâs-ı mezkûre imar ve timar etmemekte ısrar ettiği takdirde hakk-ı muhâcereti ıskât edilerek hane dahi dahil olduğu halde verilen emvâli istirdad olunur.
- 14- Hastalık ve buna mümâsil i'zâr-ı makbule dolayısıyla timar edemeyenler hakkında 12 ve 13. maddeler ahkâmı cari olamaz.
- 15- Muhâcirin müdür veya memurları ve bilhassa ziraat memurları ve inde'l-hâce iskân ve sevk memurları işbu ustaların bulunduğu kurâyı teftiş ile ifa-yı vazife edüp etmedikleri ahaliden ve bizzat muhâcirlerden tahkik ile ifa-yı vazife edüp etmedikleri ahaliden ve bizzat muhâcirlerden tahkik edecekleri ve kurâyı sık sık teftişe tabi tutacaklardır.
- 16- Ziraat memurları kurâyı teftiş ettiği müddetçe işbu ustaların bilemediği bazı hususât-ı fenniye de muhâcirine anlatacak ve ağaçlara ve bağlara ârız olan hastalıkların suret-i tedavisi hakkında izahat verecek ve masârıfı müeddi bazı tedâbir ittihâzı lazım gelirse esbâb-ı mûcibesiyile müdirinine veya memurinine vereceği rapor üzerine usulen mübaya'âtda bulunulacaktır.
- 17- Ustaların ifa edeceği vazife zaman ve mevsim ile mukayyed bulunduğu cihetle azar-ı makûleye müstenid dahi olsa iki günden fazla işinin başında bulunamayan ustanın derhal nispeti kat' olunarak yerine başkası tayin olunur.
- 18- Ustaların vücuduna lüzum kalmadığı takdirde keyfiyet kendilerine tebliğ edilerek tarih-i tebliğinden itibaren yevmiyeleri kat' olunacaktır.
- 19- Talimatnâmenin vusûlünü müteakib mevsim ve mevki itibariyle derhal tatbik olunarak nerelerde ve hangi günlerden itibaren başlandığı peyderpey muhâcirin memurları cânibinden merkeze bildirilecektir.

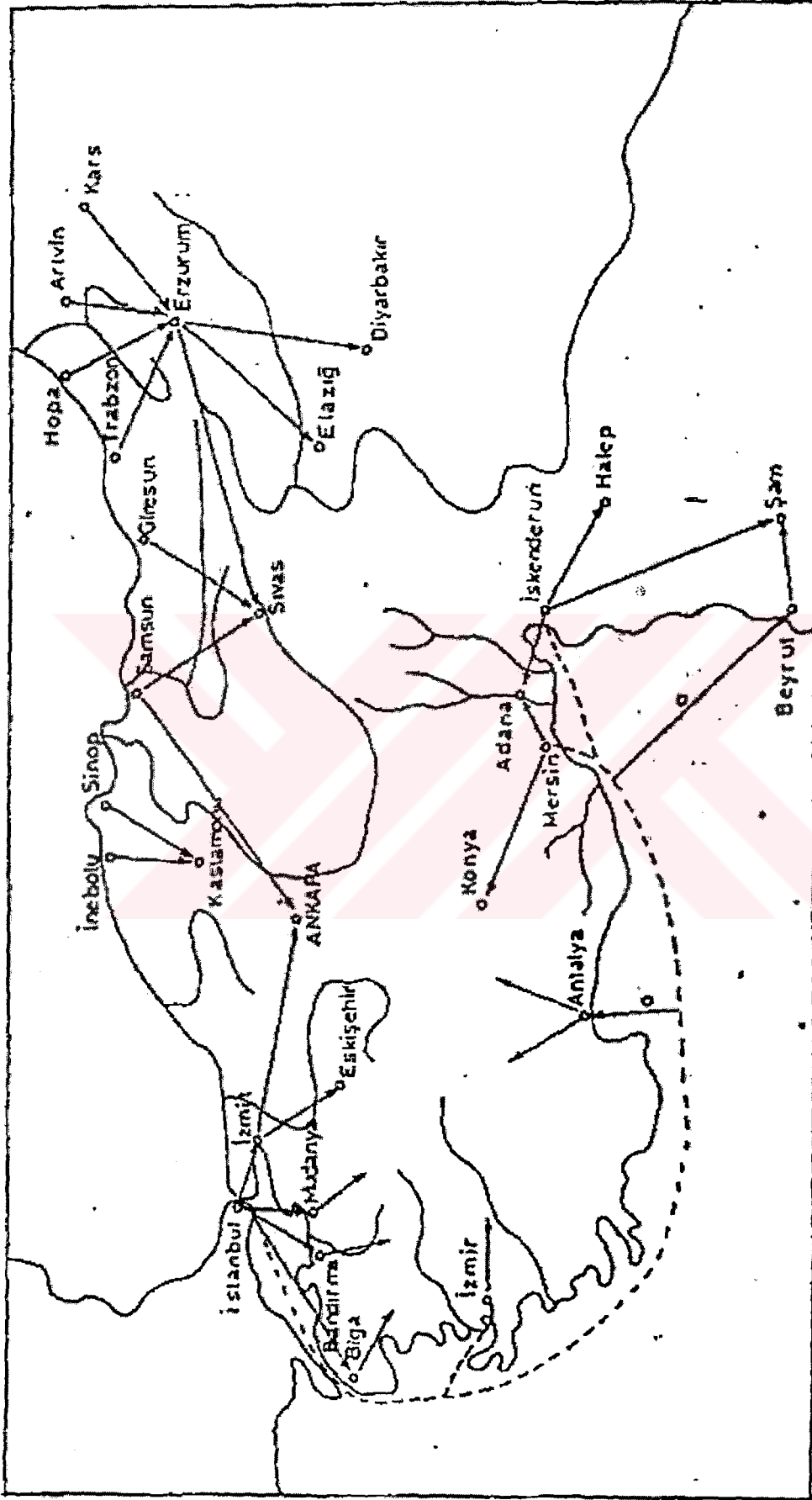
- 20- İşbu talimatnâmenin adem-i tatbiki mülkiye ve muhâcir memurlarının mesuliyetini müstelzendir.
- 21- Ziraat memurları işbu talimatnâme ahkâmının ustalara anlatmağa mecbur olduğu gibi fennin iktizası olan hususâtı da ayrıca izah edecektir.
- 22- Mahallin icabâtı olarak işbu talimatnâme ahkâmı haricinde diğerk tedâbirin dahi ittihâzı lazım gelirse keyfiyetin evvel emirde nezârete iş'ârı muktezidir.



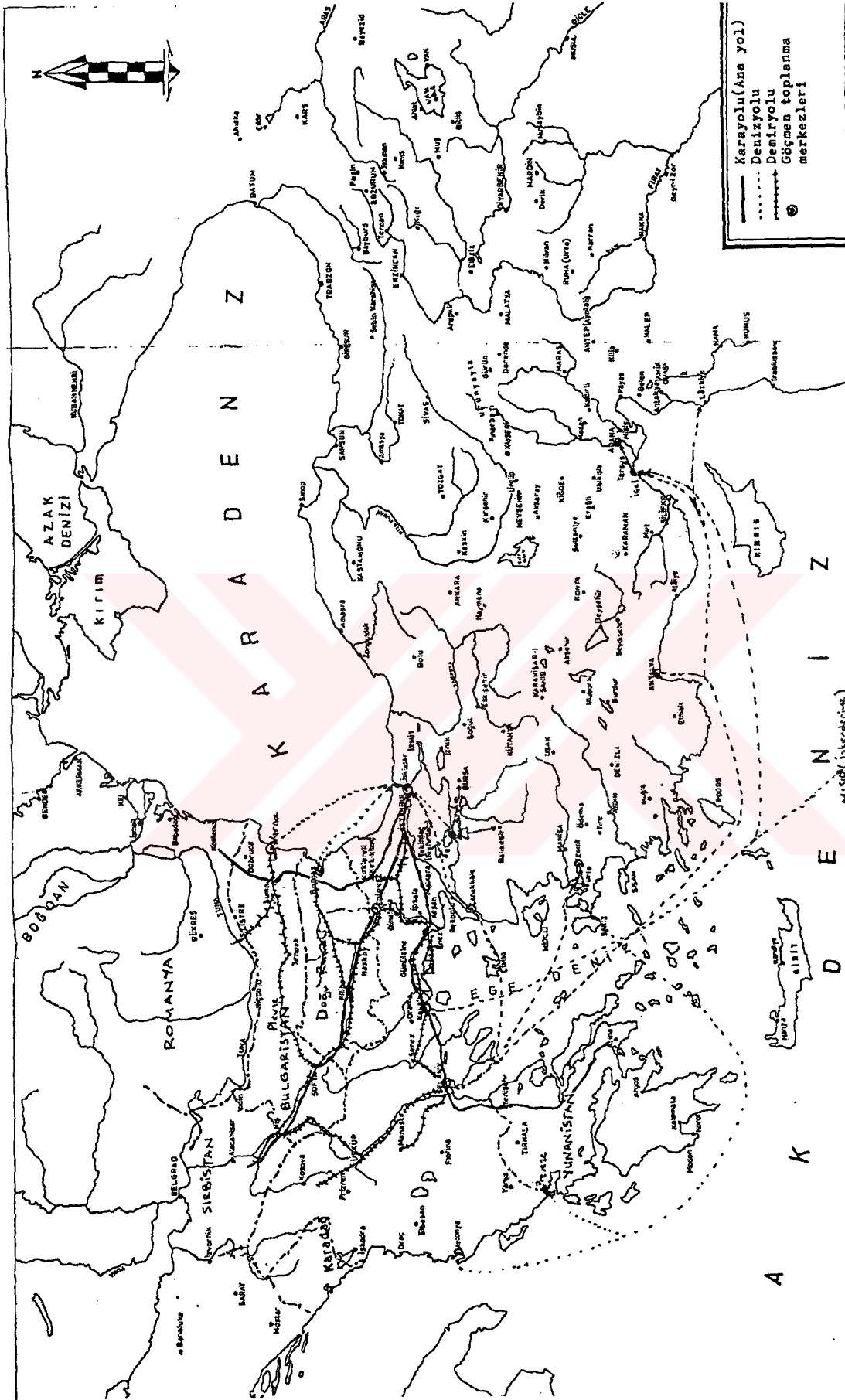
EK 3: MUHÂCİRLERİN GÖÇ YOLLARI



Göçmenlerin Rusya'dan Ayrıldıkları ve Türkiye'de Çıktıkları Limanlar



Göçmenleri İskan Yerlerine Götüren Yollar



T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

غزواتی، یوکتاخانه نك، انداشاری، ملر قدن اشتراستی توبه، ایدورلر، لکن اگر روسیه ملی قارده شلری زدن آلان بولغازسه، استانبول كنجخانه محمودیه ایچون اشتراستی موافق اولور، ملاندور.

انسانه سالدینی طدرلر قوبار اینجه، برچوق عوادل اجتهایه حیاتیته نك نتیجه تأثیراتی اولورن انسان و ملندن اولاندور اینجه، بیدور اینجه انسان ترك وطن كبی مشكل بر حركته قالدینه یاز.

اوروپا تاریخی تحلیله بر حقیقتی نایند ایدورلر، اوروپا ملنك ترون وسعاده امریقایه هجرتلری همان « محاربات دینه » نایله كسب شهرت ایدن دروده وقوع بولندور. قویلكل طرقتدن شدتله قتیب ایدیلان پروتستانلر كندیلری انكزیسون، آ آوته دافه بار قهلمه كیچلری دهشتلرندن استخلاص ایچون امریقایه مهاجرت بچور قنده بولندیلر. ایروم روسیه زروماتیاده بچو دیلر حقتنده اجرا ایدیلان لغویات و تشیقاتده بو مظلوم قومی عن حركته بچو ایدورلر، اوروپا عمله و فلهسی ایسه تشیقات اقتصادی آ آتند بولغولورن هر سنه یوز بیكگرچه مهاجرت ایدورلر.

عالم اسلام

مقالات

تورکیاده مهاجرت

عالم اسلامیه دن تورکیایه آقوب كاكیكه اولان مهاجر سیلرینه اوروپا حكومتانی و مطوعانی باشقه برسی ویرسیور، بوزلك زعمتجه كویا تورکیا حكومتی شو مهاجرلری قهده اویله ترك جلب ایدوروشن، كویا حكومت مذكوره بولسا ایچون عالم اسلامیه ده برچوق آچینه لر بولندیرسیوروشن، آچینه لر اجمالی اسلامیه نك غروق قصبینی قلدیلن ایدورك تورکیایه طوغری سوق ایدورلر مش ایدور.

ایند كورونیدور كه مهاجرتك عوامل اضلیسی برچوق سایه، دینی و اقتصادی مؤثر ایدن عبارتدر. عن عوامل اسلام مهاجر سندنمه آراملیدور. قنده اوروپا بلر شو نظریه فری اسلام حقتنده قولیایه چكاردور. ارنندن بری آلمنیش اوله قلمری اسلامه كارشی اقترا و پشاندن عتاد و اصرا ارایده چكاردور.

بولنك عقیده نتیجه اسلام، بوتون السایت وحقی بوتون كاشیات ایچنده بر قسم مخصوص تشكیل ایدوروشن. بوتون ذرات كورن و مكانه تأثیر قوذا ایدن قوانین طبیعه نك عالم اسلام اوزرنده ذمه جه تأثیری یوق ایش! اسلام آرمنده بولنان تشكیلات اجتهایه باشقه برشی ایش! دیگر جمعیلك تشكیلاتی اوزرنده تأثیر قوذا ایدن عواملك، آنلر حقتنده ویریان احكامك اسلام تشكیلات و علامت اجتهایمی اوزرنده نه تأثیری ون حكمی وارایشن! بوتون اسلام تشكیلات و اسلام آرمنده مشاهده ایدیلان علامت سایه و اجتهایه و لكیز بر اساس اوزره، نمعب و وحشت اساسی اوزرنده تأسس ایش ایش و بولكا تأثیر قوذا ایدن قووه و قانونده آمیجق نصب و وحشتدن عبارت ایش! مهاجرتده كذا! باشقه پرلده مهاجرت برچوق عوامل سیاسی دینه، اقتصادی و اجتهایه نتیجه سی اولمسته دغماً اسلام آراسنده مهاجرت همان نصب و وحشتدن نشئت ایدوروشن!

بولندن حكومت مشارالیه لك ایکی مقصدی وار ایش: برنجیدی بوتون كور ارضه ساكن اهال اسلامیه بیاندور. بر « اجماع اسلام » فكری اولیا، روق! ایكنجیمی ایسه مسلمانلری باشقه ملكتلر دن جلب ایدورك عتاملو تحت اداره شده، اسلاملری اقلیت تشكیل ایدن دلاپلرده، اسكان ایدوروك بوتون عالم غناییده بر اكثريت عظیمه اسلامیه وجوده كنوروك ایش!!

ایندمه اوروپا بلرلك مهاجرت اسلامیه حقتنده بروجه مختصر نظریه لری! شو نظریه نك نه درجه ده طوغر و لقتن، نه درجه حق و حقیقتندن بید اولدیلر، و اقدر نمعب و وحشتله مالی بولونشیلی آب آشكاردور.

شو مدعایك جله سی واهی برخیالاندن عبارتدر. ده اذو روسی شو مدعیات حكومات اجتهایه نك تیره مساه حقتنده قتیب ایندكلمری مسلك تمدی و اعتدافكارانه نك نری ایچون ایلری سوردولن بر صیحه ندر. فی الحقیقه مهاجرت اجتهای بر سال اولدیلر ایچون بر طاق حادئات اجتهایه دن نشئت ایچمی لازم كایر، و الامصنوع و غیر سقیق تأثیرات ایله مهاجرت اسفاك ایدورمك قابل دكلدور.

بایكیز: الجزایر ده فرانسزجه نشر ایدیلان « دویس ازمه ریتق » غزیه سی جزائر هر یلرینك سوریه به طوغری مهاجرتلری حقتنده نعلر یازسیور: « جزائر هر یلرینك، حرانسز قوانینك بوتون تبهه فرانسوییه بخش ایشدیك حقوق سیاسی و مدنی دن محروم بولندلری ملومدر. حالو كه الجزائرده بولنان ایچنی ترك بیله بویلدكی موقلملری پر لبارك كسندن قات قات ایدور. بر لبار بالطبع بو حال و اوضاعدن ناراضی و سنیكی دران بولنك بر ابر رواج سنه در كه الجزائرده نوز افاق

نك نك آدملری ملاحظیات ششمیه و تحریكات دینه ایله ترك دار و دیلره سوق ایشك ممكن ایسه ده، بوتون برعلكته، بوتون بر كته بی بو كی تحریكات ایله هجرته سوق ایشك قابل دكلدور. ذرا عصرلر دن بری باروش اولدقلمری، آب و هواسی ایله نشوونما بولدقلمری، بوتون خاطر ات حیاتیه، عنعنات كلیخیه سیله علاقه دار بولندقلمری، برچوق روایطه دایه ایله سربوط اولدقلمری وطنی بردن بره ترك ایدورك خانه و كاشانه لر دن، تارلا و املاك كسندن، قوم و اثر بارلندن آیریه نك، احرامل مادی و مشروباتی كندیلر نتیجه بچول اولان غریب ایلار دینم ایشك نه قدر كوچ، نه قدر مشكل بر كنیته اولدیلر قی هر كس آكلار. ذاتاً و ملندن هجرت، قلدیلن، كو كسندن هجرت دیکلدور. وطنك ذاب

BUREAUX
DU HURRIYETE
(LA LIBERTÉ)
4, RUPERT STREET W.
A LONDRES

حریت
۱۲۸۵

طبعی
لوند روده
روبرت استریت ده
نومبرو
۴

(یکی عثمانیله جمعیتی)

برقندن ایشو فرقه حده، مرکز تشریفاتی، حایر اولدی، ساحت ملت و ملتین سلاسه و عقالی خلقک مکتبه مکتدر، برسمسی برانکیز تراسددر، هرسمه سینه بهرینه استدیکی نام و حده حریت کوندریلور، مکتبه، سائر آثار حیده، شیخ اولدند، انقرون دخی برزنده حیات و برطرور، متحد سه الاثر خلقک سائر بیون، بسته برزه فرقه کوندرلسی تومیه ایدر تومیه اولار، دخی ایصال اولور، برتخصمی یارمچیلیم [نرج فرود] در، حده مرک یازقی استنویسه، بالاده، حیل و نومبریس یازقی اولان مکتبه کوندریلور

طاریق زمانده اکیوز بیک کبهدن میجاوز
ایخه ایله ممالکئی یغیا واهالی مکتبه سنی مسغو
طوپراغنه مجبور انجا ایده جک و بلنگه ایلروده
برچوق مصرفلر و قانردوکه رک دفع مضرتلرینه
احتیاج حاصل اوله بقی برقاچ یوزیک جبدودی
بده اواهالیکن عالیله صائون الدی ظن اولتور
حقیقی دشونلورسه وطن و املاکئی دین و حیت
اغوربت قدا و مرکز خلافت اسلامه اولوق
اعتقادیله زبر جناح سلطنت سنیده انجا
ایش بونجه مهاجرین اسلام باب عالیکن
سقامت تدبیری ایله شویله بر و اسع ملکه
برلشدریله میوب آجلقدن و سفالندن و خسته لکدن
نصفندن زیاده سنی تلف اولان و اناسز با پاسز
فلان اوکمز ز جاریه کی صایله رنی قلانلر دخی
حسن اسکان اولنه مامغله بو حقاقلره طبا مویوب
نهایت سلاحه مراجعت ایتدیلر دیک اولور
چونکه بومهاجرلر آپ آنسز کلدی دهامملکتلرندن
حرکتیه باشلاهدن اول کرک کتدیلمرینک
کوندریکاری وکیلرکه آیلرجه باب عالی حصر
اوهولنده سوزندیلر انلر واسطه سبله و کرک
روسبه دولتنک سفارقی طرفندن رسمیا تلخ
اولکان تقریر ایله قاچ قبیله ونه قیدر نفوس
نه زمانلرده حرکت ایده جکدر هنیس باب عالی به
یلدرلش ایدی باب عالی اول امرده آناطولی
وروم ایلی طرفلنده بعضی والیله تعلیمات
کوندروب مهاجرلرک یومیداری و خرجراه
ونولری و امراسکان و اعاشه لری حقدنه فصل
معامله ایدله جکئی ییلدردی و حتی معتدد
اشکان مأمورلری دخی تعیین ایتدی لکن
تعلیمات هر سوله عمرده استانبولک خارجه
کورماش برطام حسن سلیقه ایچیانک قلندن

((چرکس مهاجرلری))

طرزون و صامسون و اماسیه و سبواس
حوالیستده چرکس مهاجرلری فرقه فرقه
طوبلانوب مصبان یوزی طوبدقلری و قطع
طریق و غضب امواله جرأت ایلدکلری و باب
عالیک بوکا قارشو شمدی به قدر اتخاذا ایتدیکی
تدبیر محلی والیرینه حکیمانانه صورتله دفع غایله به
همت اولنسی و صایاستدن عبارت اولدیقتدن ذکر
اولان فرقهلر مجازاتلر قانندن برقاندھا جرأتلنوب
الئی یدی بیک قدر مسلح چرکس اوج قولدن
اهالی قیدمک کویلمرینی باصه رق ماللرینی
یغیا و عرملرینی پامال و زراعتلرینی خراب
ایتدکلری و بونلرک دفع مضرتلرینه یوز اوئوز
غروش معاشلی چورک چارق بش اون ضابطه
کفایت ایتدجکندن بو حرکتلر محلی حکومتلرک
کوزلری اوکنده و فرعه کلدیکی حالده
مساعددن بشقه برشی یاپه مدیعی و بنا برین
اهالی بوبلایه طاقت کتوره بهرک بیکرجه
خانلر روسبه حدودندن ایچرو کینوب ترک
وطن ایتکده اولدقلری بودقعه طرزون و سبواس
و صامسون جانلرنده بولان مختارلرمن طرفندن
وارد اولان اشاراتدن منقهم اولشدر
باب عالیکن طوبدبغی طریق ایچیانجه
عین شقا دیو اتخاذا اولنان بر تدبیر نتیجه ده
زهر قاتل تأثیر و پرک عادت اولدیقتدن شو
مهاجرلر حقدنه دولت علیه ک اختیار ایلدیکی
بونجه فتوتلر و قدا کالقلر عاقبت ایشته بومالی
مستلزم اولدی حصلتک ظاهرینه باقلمورسه
دولت علیه نول سقیبه و خرجراه و یومیه
وخانه و ترلا و تخم و ادوات زرعیه ایچون شو

A.MKT.DV 128 M 28 197/64

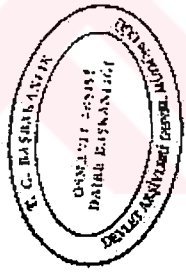
کونا لقبه فقهی نہیں برحق ترین



انہ کے کسے قبیلہ نام اور سندہ محمد بنکے تفسیر الہدیٰ علیہ السلام کونا لقبہ سنیوں دا خاندانہ کا نام
 سید عازی نام کے منورہ ملا جریہ اچوہ انشا اللہ اولاد مسجد شریف امامت جماعت خلیفہ تیسرا
 حاجی عیسیٰ انشا اللہ سنہ پراشہ علی نوجیہ اولادہ ایس وہ قبیلہ مرقوم وہ فاسیولانہ بدھ صفا
 کثرہ جزیہ راضی و طوبیہ کڈو امامت کے احوال اولاد یعنی اولیٰ علیہ السلام کے اولاد قرار نہ سکے
 مدخلت واقعہ کے منورہ اولاد یعنی عادلہ جماعت کے اولاد ہاں یہ تقیم خصوصاً استیعاب اولاد
 کیفیت ملا جریہ قبیلہ سے نسبت جلیب سے لے کر اولاد ملا جریہ مرقوم کے لقبہ برقبیلہ وہ ایس وہ
 ایسی طرف اولاد یعنی اکلا شریف اولاد یعنی مین ہونہ برات علی نوجیہ اولادہ اعصہ دینیہ بت جزیہ
 بالکرا اولاد واقعہ اولاد یعنی رفیع اولاد یعنی انشا و طوبیہ حکمہ اولاد یعنی تقدیر ہم ہونہ کے
 اصلوں و قابل اولاد میں ایسے ایسے ایجابہ باقلم اولاد ہاں یہ عیسیٰ انشا اللہ امامت حقیقہ
 و فاسیولانہ مدخلت کے سبب سے بننے والی امامت اکلہ دکھتہ مرقوم فاسیولانہ کے قبیلہ
 و فاسیولانہ امامت کے ہونے پر امامت مادہ سے بصورت دیر الہیہ اولاد یعنی مرقوم اولاد
 اکلا شریف ہونے کے وہی سبب سے نہ اولاد امرہ ہونہ کے استیعاب کے لئے ہم کلمہ ہی
 رہتا ہے اس لئے جلیبہ با اعلام امامہ اولادہ اولاد ہاں یہ ہونے کے فاسیولانہ امامت کے
 قبیلہ انشا اللہ خصوصاً ہونے کے ایسے ایسے سیدانہ تقیم

معلومہ جسے حکومت کو زیر کر
 ہوگی ووضعیہ طلبہ پر مشتمل جیسا کہ تقویٰ و پابندی صورت میں سالانہ شاہانہ کھانڈہ اور تفریحی کاموں میں حصہ لے کر
 پرورش و تربیت میں کسی عیب و کسر اور کسر و کجی نہ ہوگی اور کسر و کجی نہ ہوگی اور کسر و کجی نہ ہوگی
 مولد معلومہ پر پوزیشن و صلاحیت پر مبنی مقررہ نصاب اور دیگر امور سے متعلقہ امور میں حصہ لے کر
 نہ معلومہ کی تربیت اور تعلیم کے لئے نصاب اور دیگر امور سے متعلقہ امور میں حصہ لے کر
 ذرا اور عیب و کسر نہ ہوگی اور کسر و کجی نہ ہوگی اور کسر و کجی نہ ہوگی
 کئی اور امور میں ایسا کہ اس کے علاوہ کسی کسر و کجی نہ ہوگی اور کسر و کجی نہ ہوگی
 اس میں سے ایسا کہ اس کے علاوہ کسی کسر و کجی نہ ہوگی اور کسر و کجی نہ ہوگی
 وغیرہ اور دیگر امور میں ایسا کہ اس کے علاوہ کسی کسر و کجی نہ ہوگی اور کسر و کجی نہ ہوگی

محمد علی
 (Signature and Stamp)



BEO 122526



ملفوظات ۱۹۱۸ء

مقررہ ہے۔
 سب سے پہلے یہ معلوم کیا جائے کہ کیا یہ ایک ایسا معاملہ ہے جس میں
 حکومت کو کوئی نقصان ہوگا یا نہیں۔ اگر ہاں ہے تو اس کے لیے
 کیا اقدامات چاہئے۔ اس کے بعد اس کے لیے ایک قانون
 تیار کیا جائے گا۔ اس قانون کے تحت اس کے لیے
 ایک کمیٹی مقرر کی جائے گی۔ اس کمیٹی کے
 رپورٹ کے بعد اس کے لیے ایک فیصلہ
 کیا جائے گا۔ اس فیصلے کے بعد اس کے لیے
 ایک قانون تیار کیا جائے گا۔ اس قانون کے
 تحت اس کے لیے ایک کمیٹی مقرر کی جائے گی۔

۱۹۱۸ء

۱۹۱۸ء

معروضه چگونگی تیراگ
 جوگی ملاجویرزده هوسود اسکله سوزدرد ایچ اولوت هجی آکایل انفر دقت سزاک قش صهار هجی سنجینف کانه ضار هه کایونه جفته فضیلت کنده
 اسکانه بی الرضی مقلده رضاه شریفان اده بیجی تادیکه دولته الزای ایا دعا کیم ولوسیده لب تقیم اولوته امرتاد رسمی همدار نیاهی مکه
 معروضه آستارا هجی انعام بکلیم اولان و ملا جویرده موزیونه فاعلیایه بؤکره دورو ایریک طبعی موزوم اصناموه" اصمخازنرس اولوت فقیده
 مرکزین اسکانه ولایا ونفوس موزوم لر سقیمیه موزیونه تقوی و فزونی قیود امل اولوتی دالوتون موی الیوم سانشونز اکلار لر بایک اعانه هفت
 وزارتیه دانه عمده بیه العیاب اعانه اولکر بر قلم موقای نقایقیم بیسکاه من اکتاه هجی و کانیقی و لغوی قانق و نه الواق موزوم
 اعلامیه مکتبی اولورده استوزالار طیاره صغیف اصفاغاط عن بیورانی صورت هم توجیه دانش تیشریه و فضیله زکوری اعانه
 مدار اصدار الرضیانه شایع توج مظم علم رای همدار نرس بیورانی اولوتی و لولاله اموزونه هجی مده لالوکرده
 لرح



DH.SN.M 35/106 1333 Ca 8

د افغانستان د
دخاتو وزارت

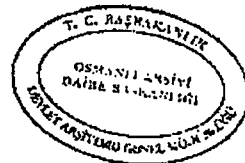
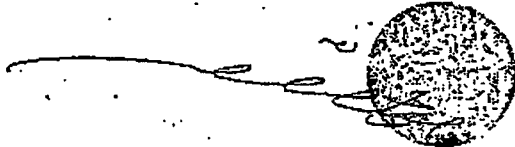
عمومي

۱۰۷۹ خصوصي

مهاجرين امور و معاملاتك مختلف طرز و صورتده بربرخي استخلاف ايدن قوميسونلر معرفتيله تدوير و تمشيتي شمدي به قدر منظم بر ايستالتيق وجوده كتورلسه مانع اولمشدر . حالبوكه مشاهدات و تدقيقات مضبوطه به مسند معلومات و احصائيات موضوع تدقيق و تنقيد اولمايان حادثات اجتماعيه دن قواعد عموميه استخراج و تطبيق غير قابل اولميشي كچي محاذير مشهوده و خطيئات موجوده دن احتياطي تكفل ايده بيله چك بر اصول مطرده و سالنه به ارجاع ايدلدكجه جلب واسكان مهاجرين دن دولتجه مطلوب و منتظر اولان غايه سياسي و اقتصاديه استحصال ايديله به چكندن بندا امر اسكانك مشاهدات عمليه به مستد بر اساس علمي دائره منده جريانه خلام اولوق و شمدي به قدر كلان مهاجرينك مقداري ، اسان و ملتري صنعت و اشتغاللري و احوال محيه و اقتصاديه لري ايله خصوصيات ساثره اسكانيه لري حتمه معلومات صحجه استحصال ايدرك خطيئات موجوده نك نمادي و تكررينه مانع اوله بيلمك مقصديه بري طقسان اوچ حريندن بالقان حريتك بدايته قدر ورود ايدنلره و ديكرده بالقان حريندن مكره كلان مهاجرينه عاقد اولوق اوزره اسادات تحقيقي احتوا ايدن ، يكي قطعه نمونه وجداول مذكورده نك صورت املاسي حتمه آير ، آيرو ترتيب قلان ايكي قطعه نعلياتامه دن مقدار كافي سي نسيار قتمشدر وسائط و وثائق رسيه نك كيفيت و ماهيت حاضرده سي ده نظر دقه آلنه رق غايت بسيط بر طرزه ترتيب اولونان مذكور نمونه نك عاجلا مهاجر بولونان محللره توزيعه نهايت ايكي آبه قدر آرقمنست آلنسه همت و بويايده بالذات . تعقيب كيفيته بذل مقدرت بو يو: لسي خاصه تمبي اولنور اوليايده

۲۲ ربيع الاحرسنه ۱۳۳۳ و ۲۵ شباطنه ۱۳۳۰ داخليه ناظري نامه
مستشار

نصرت الله محمدی



BEO-ND66 Nr.314317

خرید جدید عمارت و ملک به موجب اسطفا الویری برسان هیئتات و ادارات

ملاحظات	قیمت	قیمت	چسب
مقدار عمارت افکار الویری در صورت خرید و فروش الویری بوم و جریه اسطفا الویری	۱۶۰۰۰	حداد نظر در اسطفا	بفرض هیئتات
اعطاء قریب بر روی زمین تفصیلاً در صورت خرید و فروش	۶۹۹۰۰۰	"	"
زراحت قیمت در صورت خرید و فروش	۲۰۰۰۰	"	"
اوپر حوض عظیم در اوون به همراه خریداری و فروش صورت خرید و فروش به همراه اسطفا الویری	۶۰۰۰۰	معموره العیز در اسطفا	سلطه صوری هیئتات
اسطفا بوجوه خود اسطفا الویری	۶۰۱۰۰۰	سیواسم	شماره در هیئتات
اعطاء قریب بر روی زمین تفصیلاً در صورت خرید و فروش	۴۰۰۰	آید به اسطفا	نیروی
		"	جوبانی
		"	قول در
قیمت خرید تفصیلاً در صورت خرید و فروش	۹۰۰۰	تفصیلاً اسطفا	بررسی
اسطفا بوجوه	۸۰۰	"	یاسا صادره
اسطفا بوجوه	۵۰۰	"	بیوک کوچه قریب اسطفا
اسطفا بوجوه	۱۰۰۰	"	اسطفا هیئتات
اسطفا بوجوه	۶۰۰۰	"	خان بقدت
			بیت
اسطفا بوجوه	۶۰۰۰	"	افغانی
			بسالطی
اسطفا بوجوه	۶۰۰۰	یا الو	قونیه اوون
اسطفا بوجوه	۸۶۶	قونیه	خرید و فروش بوجوه



EK 5: Eskişehir’de Muhacirler Tarafından Kurulan Bazı Köyler ve Nüfuslarını Gösteren Tablo

Köy Adı	Nüfus
Abbashalim Paşa.....	460
Ağapınar.....	567
Ağlarca.....	62
Akdere.....	159
Akhisar.....	41
Akhisar.....	63
Akpınar.....	74
Aksaklı.....	143
Alpu.....	5154
Bahçecik.....	288
Başaran.....	89
Başkurt.....	125
Bektaşpınar.....	61
Belpınar.....	187
Belpınar.....	187
Çardakbaşı.....	91
Çukurhisar.....	3839
Değişören.....	174
Dikmen.....	341
Doğanay.....	239
Doğanay.....	239
Fahriye.....	87
Fevziye.....	105
Gökçekısıık.....	81
Gökçeoğlu.....	87
Gömele.....	128
Hamidiye.....	101
Hayriye.....	151

Köy Adı	Nüfus
Hayriye(a).....	175
İkipınar.....	233
İskankuyu.....	100
İsmetpaşa.....	1026
Kadıkuyusu.....	322
Kalkanlı.....	117
Kanlıpınar.....	404
Karaalan.....	50
Karaçay.....	177
Karagözler.....	322
Karakamış.....	588
Karakaya.....	134
Kaymazaylası.....	223
Kızılınler.....	380
Kireçköy.....	588
Körhasan.....	1124
Kümbet.....	836
Lütfiye.....	54
Musaözü.....	134
Nemli.....	146
Oklubalı.....	1350
Orhaniye.....	307
Ortaklar.....	109
Osmaniye.....	1513
Saithalim Paşa.....	384
Seklice.....	37
Sögütçük.....	165
Sulukaraağaç.....	102
Tandır.....	72
Taşlıhüyük (Mesudiye).....	440
Topkaya (Şevkiye).....	127

Köy Adı	Nüfus
Yassihöyük.....	235
Yazılıkaya	83
Yenidoğan.....	434
Yeniköy.....	264
Yeniköy.....	44
Yeşildon	101
Yıldızören	361
Zaferhamid.....	250

**Kaynak: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü 1997 Genel Nüfus Tespiti,
Ankara 1999.**

